

Svensk bokhistoria

KODEX

KODEX

BOKEN
I MEDELTIDENS
SVERIGE

*Under redaktion av
Jonas Nordin*

MMXXII

MEDIEHISTORISKT ARKIV
LUND

Innehåll

FÖRORD <i>Jonas Nordin</i>	9
INTRODUKTION: GENRER, INNEHÅLL, SPRÅK <i>Roger Andersson</i> Den enhetliga inledningen 11 · Lagböcker, riddarromaner och krönikor 13 · Religiös litteratur på svenska och latin 15 · Den mer sammansatta avslutningen 19 · Noter 28	11
DE MEDELTIDA BOKFRAGMENTEN I RIKSARKIVET <i>Jan Brunius</i>	30
BOKPRODUKTION – MATERIAL OCH TEKNIKER <i>Patrik Åström</i> Skriftunderlag 36 · Skrivverktyg och skrivmaterial 45 · Text- bärarnas form 51 · Materialkostnader och bokpris 77 · Noter 79	35
LÄS- OCH SKRIVKUNNIGHET I DET MEDELTIDA SAMHÄLLET <i>Lena Strid</i>	88

PALEOGRAFI	95
<i>Elisabet Göransson</i>	
Historisk bakgrund: från majuskler till minuskler 96 · Från skriftsplittring till en dominerande karolingisk minuskelskrift 103 · Mot det gotiska 104 · Gotisk textualis 110 · Gotisk kursiv 117 · Från gotiken till humanismen – en uppdelning mellan latin och folkspråk i delar av Europa 125 · Skrifttyper i de tidigaste svenska tryckta böckerna 128 · Slutord 129 · Noter 130	
MEDELTIDA RUNOR I SVERIGE	134
<i>Alessandro Palumbo</i>	
BOKMÅLERI	145
<i>Eva Lindqvist Sandgren</i>	
Bilder i böcker 147 · Den tidiga bokmålarkonsten i Sverige 148 · Fragmenten 154 · Bokmåleri i fragment 156 · Laghandskrifter 161 · Vadstena klostrets böcker 165 · Illuminerade birgittinska bönböcker 177 · Praktfulla bönböcker för lekfolk 181 · Spår av förlorade bilder 184 · Ett sparsamt bokmåleri 186 · Noter 187	
FIGURATIVA BILDER I MEDELTIDA HANDSKRIFTER	193
<i>Janken Myrdal</i>	
De tre stora laghandskrifterna 195 · Övriga laghandskrifter 198 · Religiösa och profana handskrifter 211 · Några slutsatser 216 · Noter 218	

MEDELTIDENS SVENSKA SKRIVARE OCH HANDEL MED HANDSKRIFTER	221
<i>Claes Gejrot</i>	
Skrivare och skrivarmiljöer 221 · Vadstena kloster 225 · Kvinnliga skrivare i Vadstena 227 · Manliga skrivare i Vadstena 231 · Skrivarmiljöer utanför klostren 236 · Skrivare i städerna 237 · Handel med handskrifter 240 · Böcker som handelsvaror – exempel ur diplomerna 243 · Noter 246	
KALENDARIER	254
<i>Erika Kihlman</i>	
LÄSNING OCH ANVÄNDNING AV BÖCKER	263
<i>Jonas Carlquist</i>	
Litteratur 268 · Vad är läsning 270 · Läs och skriv 272 · Vem läste? 273 · Högläsning eller tyst läsning? 275 · Vad säger handskriften om hur något skulle läsas? 284 · Olika typer av läsning 288 · Exempel på läsning från fornsvenska handskrifter 289 · Noter 291	
DIPLOM OCH KOPIEBÖCKER	299
<i>Peter Ståhl</i>	
Diplomens delar 306 · Språk och formler 309 · Typer av diplom 310 · Kopieböcker 313 · Noter 322	
RELIGIÖS LITTERATUR	327
<i>Ingela Hedström</i>	
Bibeln i Sverige 327 · Kyrkans liturgiska böcker 335 · Privat andaktslitteratur 341 · Hagiografisk litteratur 346 · Predikan 350 · Uppbygglig litteratur och uppenbarelser 353 · Slutord 356 · Noter 356	

MUSIKHANDSKRIFTER OCH MUSIKNOTATION I MEDELTIDENS SVERIGE <i>Karin Lagergren</i>	368
LAGBOKEN UNDER SVENSK MEDELTID <i>Fredrik Charpentier Ljungqvist</i> De bevarade lagarna och deras karaktär 378 · Lagsagorna och lagarna 380 · Relationen mellan lagarna och de rättsområden de behandlar 386 · De äldre lagarnas muntliga ursprung 388 · De yngre lagarnas utarbetande av lagkommissioner 389 · Lagarnas användare 395 · Noter 400	377
KANONISK RÄTT <i>Anders Winroth</i>	404
LEKMANNAHANDSKRIFTER – PROFAN LITTERATUR <i>Massimiliano Bampi</i> Verk och genre 418 · Lekmannahandskrifter som multitextböcker 434 · Texternas funktion och bruk 436 · Noter 438	417
VETENSKAPLIGA TEXTER <i>Anders Piltz</i>	444
BIBLIOTEK OCH BOKSAMLINGAR <i>Jonas Nordin</i> Kyrkornas boksamlingar 455 · Klosterbiblioteken 465 · Biblioteket i Vadstena 473 · Bibliotekslokalen 477 · Satellitbibliotek 481 · Privatbibliotek och sekulära boksamlingar 482 · Noter 491	455

INKUNABLER	501
<i>Elin Andersson</i>	
Teknik 502 · Från handskrift till tryck 503 · Hur kom tryckta böcker till Sverige? 508 · De första tryckarna i Sverige 511 · Bartholomeus Ghotan 512 · Det första trycket på svenska 515 · Johannes Fabri 515 · Tryckeriet i Vadstena 520 · Tryckeriet i Pax Mariae 521 · 1500-talet 521 · Noter 524	
FÖRFATTARPRESANTATIONER	530
ORDLISTA	533
FÖRKORTNINGAR	544
REFERENSER	545
HANDSKRIFTSREGISTER	585
REGISTER	588

Förord

Kodex har ambitionen att vara en sammanhållen och vetenskapligt uppdaterad handbok om böcker och skriftkultur i medeltidens Sverige. Ämnena sträcker sig från bokens framställning och gestaltning, över skriftsystemens och illustrationskonstens utveckling, till användning, utbyte och samlande av böcker i både handskrift och tryck. Författarna är några av landets främsta specialister inom respektive område. Boken har arbetats fram i gemensamma träffar och utbyten mellan de medverkande.

Språkväxling och bristande samstämmighet i källor och litteratur gör medeltida begrepp och namnskick svårhanterliga. I denna bok anges personnamn som regel i normaliserad svensk form med känd latinsk variant i nära anslutning. Undantag har ibland gjorts då en latiniserad form bedömts vara väl etablerad och fullständig konsekvens har inte varit möjlig att uppnå. I registret ges korshänvisningar mellan de olika namnformerna – notera att historiska personer i första hand är att söka på förnamn och aldrig på patronymikon. En ordlista i slutet förklarar många av de specialiserade termer som används i boken.

Genom förlagets försorg har de färdiga texterna genomgått sakkunniggranskning av professor Jan von Bonsdorff, som tackas för många nyttiga påpekanden. Johan Laserna har gjort ett utomordentligt arbete med den grafiska formen. Ekonomiskt bidrag till produktionen har lämnats av Institutionen för kulturvetenskaper, Lunds universitet.

Kodex är en första fristående volym av en planerad svensk bokhistoria i tre delar. Kommande volymer avser att behandla tiden 1500–1800 respektive 1800–2000.

Jonas Nordin

Filia dico tibi
 sicut iohēs euan
 gelista scripsit de
 spū meo futura
 q̄ vidit. Sic ma
 thias confessor ⁊
 pat tu⁹ quē ego
 feci mgr̄m de eo
 dē spū intelligit
 et scribit spūalē
 veritatem sacre
 scripture. Obe
 dias ergo ei ipse
 eni expeus ē con
 flicū duoz spū
 tuū. scz veritatis
 et falsitatis. Sz
 ipse non credidit
 sensibz suis. ideo
 liberatus est. Et
 factus est sciens
 ab In p̄cipio vs
 q̄ ad Alpha ⁊ o

Quando iste ma
 gister Mathias
 obiit Stockhol
 mis i regno sve
 cie. Sancta bir
 gitta tūc ep̄stēs
 rome. orādo au
 divit i spiritu vo
 cem sic dicētem.
O felix tu magi
 ster mathia. pro
 corona que tibi i
 celis fabricata ē.
Gei igit̄ iam ad
 sapientiam que
 nunq̄ finiatur
Dic septus
 est in monasterio
 fratrum predica
 toum sub eodem
 altari vbi vene
 ratur depositio
 dñi de cruce

S. Birgit
 ta Sponsa xpi.

Beate me
 morie mgr̄ mathi
 as sacre theolo. p
 fessor. et Canoni
 cus Lincopei.

Introduktion: Genrer, innehåll, språk

ROGER ANDERSSON

Bokens utveckling i det medeltida Sverige kan egentligen sammanfattas i en enda mening: Det skrevs fler och fler böcker av allt fler personer och de handlade om allt mer olika saker och lästes av ett växande antal personer med allt större och mer varierade förväntningar på läsningen.¹

Den enhetliga inledningen

Redan när böcker först började skrivas och användas i Sverige ser vi en tydlig uppdelning i de två huvudområden som brukar få beskriva medeltidens liv och kultur: andligt och världsligt. Det var i kyrkan som boken fick sitt första användningsområde. Liturgiska böcker som användes i gudstjänsten eller reglerade det religiösa livet producerades både i domkyrkor och i de tidiga klostren. Detta skedde under 1100-talet med något enstaka exempel redan från 1000-talet. Senare kom också sockenkyrkorna att vara viktiga avnämare för denna bokproduktion. Det finns inte många av dessa tidigaste liturgiska böcker i behåll, men vi kan bilda oss en uppfattning om omfattningen av materialet genom det stora antalet fragment av handskrifter som under 1500- och 1600-talet användes som omslag till fogdarnas räkenskapsvolymen och som ännu finns bevarade. Hela detta material har katalogiserats inom det så kallade MPO-projektet, Medeltida pergamentomslag, på Riksarkivet. I många fall går det att konstatera att flera olika fragment ursprungligen härrör från samma kodex (bok). Jan Brunius, en av de främsta kännarna av materialet, skriver att

handskrifter som använts i gudstjänsten, de liturgiska böckerna, utgör väsentligt mer än 80 procent av alla böcker som man med utgångspunkt i fragmenten kunnat identifiera och delvis rekonstruera.² Arbetet inom MPO-projektet resulterade i en sökbar databas. Varje fragment har därvid givits en preliminär innehållslig klassificering.³ En sökning på antal fragment fördelat på förmodad tillkomsttid (århundrade) redovisas i tabell 1 (se även s. 31–32). Där framgår att de liturgiska böckerna dominerade inte endast under den svenska medeltidens första århundraden, utan under hela perioden.

Det material som redovisas i databasen utgörs av tåliga pergamentshandskrifter som lämpat sig som omslag. Under den senare delen av medeltiden producerades även stora mängder brukshandskrifter på papper, vilka alltså inte kommit med i kvantifieringen i tabellen. Men även med detta förbehåll är siffrorna slående. Det som verkligen kännetecknade den svenska medeltida bokproduktionen var just den förkrossande dominansen av böcker avsedda att användas i kyrkornas gudstjänst. Och det gäller hela perioden. En viktig orsak till att så många av dessa böcker fanns i sockenkyrkorna var att landskapslagarna stadgade att kyrkorna skulle äga en viss uppsättning böcker.⁴ Så småningom kom sådana böcker att utnyttjas för andra syften, till exempel för att nedteckna och därmed dokumentera kyrkans och prästbolets egendomar och inkomster. Språket i böckerna var naturligtvis kyrkans latin. Denna liturgiska litteratur utgör den första fasen i den större överföringsprocess (*translatio*) från latinsk skriftkultur

TABELL 1. Antalet fragment i databasen över medeltida pergamentomslag fördelade på genre och tillkomsttid

GENRE	1000-TALET	1100-TALET	1200-TALET	1300-TALET	1400-TALET	1500-TALET
bibel	9	90	530	122	96	1
hagiografi	0	15	33	35	132	0
juridik	0	11	353	873	136	0
liturgi	54	2 763	4 272	3 376	4 560	132
teologi	3	45	230	470	358	0
varia	0	2	67	118	81	10

Källa: <sok.riksarkivet.se/mpo>

och litteracitet eller läskunnighet som blev ett så viktigt kännetecken för hela den följande medeltida epoken. Det var alltså kristendomens etablering och successiva spridning som blev den viktigaste drivkraften i denna process.

Lagböcker, riddarromaner och krönikor

Om den tidigaste bokproduktionen på latin var intimt kopplad till kyrkans behov så var de äldsta böckerna på svenska kopplade till ett annat sammanhang. Efter att lagarna hade traderats muntligt i århundraden uppstod ett behov av att sammanföra och nedteckna dem i skrift. Detta skedde först med de lokala landskapslagarna medan en allmän lag för hela riket kom vid mitten av 1300-talet. Behovet av skriftfästning uppstod när samhället diversifierades på alla fronter: fler aspekter av livet krävde separata lagregleringar, vilket kom till uttryck i indelningen i olika balkar. Landskapslagarna tillhör de allra viktigaste källorna till vår kunskap om den äldsta fornsvenskan liksom om det samhälle där dessa lagar skulle fungera och vars liv de skulle reglera. Allra tidigast tycks denna lagkodifiering ha skett i Västergötland, åtminstone om vi skall döma efter var de äldsta handskrifterna skrevs. Man kan säga att lagböckerna utgjorde en världslig och folkspråklig pendang eller motsvarighet till de kyrkliga och latin-språkiga liturgiska böckerna. Ser man till antalet bevarade böcker på svenska fram till omkring mitten av 1300-talet är lagböckerna helt dominerande.

Ganska snart och parallellt med detta uppstod även en världslig litteratur och i förlängningen av denna en romantiserad historieskrivning på svenska. Som resultat av kulturinflenser, bland annat förmedlade genom det norska hovet, introducerades den så kallade riddardiktningen på nordisk mark. Denna höviska kulturyttring med rötter i Medelhavsländerna och Frankrike åtnjöt hög prestige och de stora trubadurdiktarna och romansförfattarnas verk kom snart att översättas eller bearbetas till olika språk, inklusive fornsvenska.⁵

De tre svenska så kallade *Eufemiavisorna* är en tydlig exponent för denna kulturströmning. Vi har inte kvar några original av dessa romaner; äldst

är ett 1300-talsfragment av en av de tre, *Flores och Blanzeflor*, men de båda andra, *Herr Ivan lejonridderen* och *Hertig Fredrik av Normandie*, nämns i en inventarieförteckning från kungens skattkammare på Bohus, daterad till mitten av 1340-talet.⁶ Ursprungligen skall *Eufemiavisorna* ha tillkommit omkring år 1300 eller några år in på 1300-talet. Genren levde under hela medeltiden och flera kopior verkställdes under 1400-talet, och det är alltså främst genom dessa drygt hundra år yngre avskrifter som vi har kännedom om texterna. Det som kännetecknar dessa böcker är det avlånga formatet, troligen ett resultat av att raderna till följd av den versifierade framställningen var ganska korta (se Massimiliano Bampis bidrag i denna volym).

Det finns både likheter och olikheter mellan den höviska epiken och den tidigaste historieskrivningen. De idealiserade riddaridealen och den litterära formen (knittel, en rätt fri versform med tre eller fyra betonade stavelser per versrad) förenar medan relationen till den historiska verkligheten skiljer, åtminstone delvis. Äldst i denna genre är *Erikskrönikan*, tillkommen sannolikt på 1320-talet men med de äldsta handskrifterna från mitten av 1400-talet. Om riddarromanerna rörde sig i en fiktiv, ibland förtrollad och äventyrlig värld, behandlade *Erikskrönikan* historiskt belagda händelser och personer, låt vara i en starkt romantiserad och tendentiös återgivning. Att de var utslag av samma litteraturtyp visas av att dessa olika textgenrer så tidigt vi kan bedöma traderades i samma miljöer och till och med ofta i samma handskrifter. Det visas även språkligt och stilistiskt, och det finns en hög grad av överensstämmelse mellan *Eufemiavisorna* och *Erikskrönikan* när det gäller just den höviska stilen och ordförrådet.

Religiös litteratur på svenska och latin

Ganska snart framträdde också en svenskspråkig religiös litteratur. I likhet med riddarromanerna och den tidigaste historieskrivningen finns inga original bevarade. Den parafraserande (inte ordagrant återgivna) översättningen av eller kommentaren till de fem Moseböckerna (*Pentateukparafrasen*) och samlingen med helgonlegender med tillhörande exemplar (*Fornsvenska legendariet*) är de äldsta vi har. Eftersom original saknas vet vi väldigt lite

om hur dessa böcker ursprungligen såg ut. Av omfånget att döma kan vi dock slå fast att det måste ha varit mycket omfattande volymer. 1400-talsavskrifterna omfattar flera hundra handskrivna sidor. Ursprunget till dem är omstritt men det brukar hävdas att *Fornsvenska legendariet* tillkom i dominikansk miljö, möjligen hos konventssystrarna i Skänninge omkring sekelskiftet 1300. Det är ett anonymt kompilat som främst baserar sig på *Legenda aurea*, Jacobus de Voragine (1228/1229–1298) mycket spridda samling med helgonlegender som inte var många decennier äldre. En viktig handskrift, den så kallade Codex Bureanus (Kungliga biblioteket, KB, A 34), finns i behåll från 1300-talets första hälft, men annars är verket bevarat endast i senare källor. Inte heller *Pentateukparafrasens* upphovsperson är bekant. Arbetet har tillkommit under 1300-talets första hälft men är och förblir anonymt. Författarfrågan har periodvis debatterats flitigt men numer menar man att frågan är olöslig. Även den viktiga *Konungastyrelsen* (*Um styrilsí konunga ok höfthinga*) härrör från samma tid och från kretsar som stod birgittinerna nära. Den har möjligen tillkommit som en läroskrift för den unge kung Magnus Eriksson (1316–1374).

Den religiösa utvecklingen på kontinenten fick genomslag också i Sverige. Under 1200-talet hade det uppstått en personligt inriktad religiositet. Inte minst framträdde en rad kvinnliga visionärer som i skrift redogjorde för sina mystiska erfarenheter i mötet med Gud. Den helt dominerande exponenten för denna rörelse i Sverige blev Birgitta Birgersdotter. Ingen förkroppsligade som hon mötet mellan en lärd kontinental teologi och en folklig inhemsk fromhet eller för all del mötet mellan latin och folkspråk. Redan från 1340-talet, när Birgitta i större omfattning började få sina visioner, blev detta sammanhang tydligt såväl språkligt som innehållsligt och motiviskt. Språkligt på så sätt att hon själv ömsom skrev ned sina visioner på svenska, ömsom dikterade dem på svenska för sina bikt-fäder. Dessa skrev sedan ned, möjligen ibland simultanöversatte, budskapen till latin. Birgitta skall sedan ha kontrollerat att resultatet stod i överensstämmelse med hennes egna erfarenheter. Innehållsligt och motiviskt på så sätt att liknelser hämtade från livet som stormansfru på den svenska landsbygden varvades med en betydande teologisk medvetenhet. Folkliga och mycket konkreta inslag ställdes intill diskussioner om dogmatik och

• Heliga Birgitta (ca 1303–1373)
knäböjande i bön vid en bok.
Träsnitt ur Birgittas *Revelationes*,
första tryckta upplagan framställd
i Lübeck av Bartholomeus Ghotan
för Vadstena klostrets räkning
1492. KB, F1700, Fol. 39, ex. A.

samtida andliga strömningar. Från början förelåg dessa visioner sannolikt som enstaka utkast eller separata kapitel, men med hjälp av biktfaderna och senare av den spanske biskopen Alfonso av Jaén, redigerades de och delades in i åtta olika böcker, vardera bestående av mellan 30 och 143 kapitel, senare med ett par kompletterande samlingar. Det var först efter att detta skett, i slutet av 1370-talet när förhandlingar om Birgittas helgonförklaring började ta fart, som uppenbarelserna eller revelationerna tradades som böcker. Men att bokformatet hela tiden var centralt i hennes och hennes samtids föreställningsvärld visas av den framskjutna plats boken som symbol har i hennes texter. Boken inneslöt den gudomliga sanningen och genom boken talade Gud till människan. Den var ett självklart inslag i 1300-talets mentala landskap.

Om den tidigaste latinska bokproduktionen varit dominerad av texter för gudstjänstbruk, kom från och med andra hälften av 1200-talet och under resten av den medeltida perioden nya typer av latinspråkiga böcker

- Heliga Birgitta överräcker en bok till en knäböjande kardinal, igenkännbar på sin typiska hatt, *galerus*. Initialbokstav till Birgittas *Revelationes*, 1492.

att produceras. Detta skedde främst i domkyrkor och kloster. Det rörde sig om ett brett spektrum av teologiska, homiletiska och skolastiska genrer. I denna litteratur fanns också ett fåtal inhemska författare. Mest känd är den ryktbare teologen magister Mathias (Mats Övidsson) från Linköping som var en av heliga Birgittas tidiga biktfäder. Vid sidan av Birgitta var Mathias under 1300-talets första hälft Sveriges mest originella och betydande författare. Om de tidigare liturgiska handskrifterna var prydligt utskrivna, ofta med präntad textualis, på pergament och med ett vackert utförande, kom nu i stället en växande andel böcker att skrivas på papper med mer inslag av kursiva stilar och i ett mindre påkostat utförande. (Om medeltidens handstilar, se Elisabet Göranssons kapitel.)

Den mer sammansatta avslutningen

Det medeltida århundrade som på alla sätt utmärkte sig som den handskrivna bokens århundrade var utan tvekan 1400-talet. Det som tidigare var en i sina huvuddrag okomplicerad verklighet med tydligt åtskilda domäner som till exempel kyrkligt/världsligt eller latin/folkspråk, övergick nu gradvis till en mer sammansatt och komplicerad bild. Det skedde även expansion och diversifiering på flera fronter. I språkligt hänseende tillkom lågtyskan vid sidan av latinet och fornsvenskan, ofta som diplomatspråk eller i kamerala sammanhang.

Det gäller för det första antalet böcker som producerades. Alla försök att göra beräkningar leder till samma huvudresultat: det skrevs allt fler böcker i Sverige. I ett ambitiöst kvantifieringsförsök av Patrik Åström framgår tydligt att lagböckerna fortsatte att inta en tätposition bland medeltidens genrer, men då skall vi komma ihåg att undersökningen endast redovisar svenskspråkiga böcker.⁷ Förhållandena växlade dock över tid. Under perioden fram till cirka 1400 skrevs det ungefär fyra gånger fler laghandskrifter än handskrifter med annat innehåll ("övriga"), medan antalet under perioden 1400–1500 var ungefär detsamma för de bägge genregrupperna. Stor osäkerhet är förbunden med vissa dateringar, men det finns indikationer på att produktionen av nya lagböcker stagnerade under 1400-talets första tre decennier. Under den första unionstiden, före Engelbrektsupproret och Kristoffers landslag, flöt det mesta på i fråga om lagarna och de förenade rikena skulle behålla sin respektive nationella lagstiftning.

I likhet med de flesta av medeltidens handskrifter är det anmärkningsvärt hur sällan vi säkert kan säga vem som skrivit laghandskrifterna. Det har för det mesta säkert rört sig om professionella skrivare som anlåtats specifikt för uppdrag som dessa. Det som talar för det är att i de fåtal fall vi känner deras namn har flera binamnet "Skrivare". En annan indikation är att flera skrivare arbetade i olika genrer och kopierade både lagtexter och religiös uppbyggelselitteratur. I skaran av laghandskriftsskrivare finner vi även påfallande många kyrkliga personer: kyrkoherdar, kaniker och i något fall till och med en nunna.⁸ Mot slutet av medeltiden tillkom även speciella stadsskrivare i vissa städer.

Ego N, curatus in parochia Grænna (vel aliter), recognosco per presentes me quendam librum in quo intulantur sermones, a fratribus monasterii beate Marie virginis de Vasteno mutuo accepisse circa festum beati Petri ad vincula (vel aliter) proxime venturum fideliter remittendum. In eo continetur eundem sigillatim omnia partibus Egotum et impissim Septimo mense Junii do 20

- Vadstena kloster hade inte endast ett välorganiserat bibliotek. Man lånade ibland även ut böcker till sockenpräster som dessa kunde använda i sin egen gudstjänst eller för predikan. Bilden återger formulär för en kvittens för lån av en predikosamling: *Ego N, curatus in parochia Grænna (vel aliter), recognosco per presentes me quendam librum, in quo intulantur sermones, a fratribus monasterii beate Marie virginis de Vasteno mutuo accepisse circa festum beati Petri ad vincula (vel aliter) proxime venturum fideliter remittendum.* (Jag N, kyrkoherde i Gränna församling (eller annat), erkänner mig genom detta ha mottagit en bok, med titeln predikningar, av bröderna i Jungfru Marias kloster i Vadstena som lån. Boken skall troget återlämnas omkring nästföljande fest för Sankt Petrus ad vincula [1 augusti] (eller annat).) UUB C 31, folio 32v.

Oavsett om texter skrivits på latin eller fornsvenska står det alldeles klart att en betydande del av ökningen skedde inom de religiösa genrerna. Allra störst blev denna bokproduktion i Vadstena kloster. Detta kloster var som allra mest produktivt, i både bokproduktion och annat, under 1400-talet, men ett behov av böcker, inledningsvis mest på latin, uppstod omedelbart efter att bröder och systrar intagit sina platser vid invigningen år 1384. Klosterbiblioteket växte snabbt till att bli sin tids största i Sverige. Till ordensprästernas viktigaste ämbetsåligganden hörde predikan, och det är därför inte förvånande att det redan från början skrevs så många predikosamlingar. Denna utveckling fortsatte och kulminerade under 1400-talet i takt med att själva predikoverksamheten växte till ett av de mest framträdande kännetecknen för Sveriges senmedeltida spiritualitet. De

- Denna handskrift som innehåller uppbyggelselitteratur på fornsvenska har tillhört systrakonventet i Vadstena. Boken är försedd med en järnögla som visar att den varit fastkedjad (katenerad) vid en läspulpet. KB A 27.

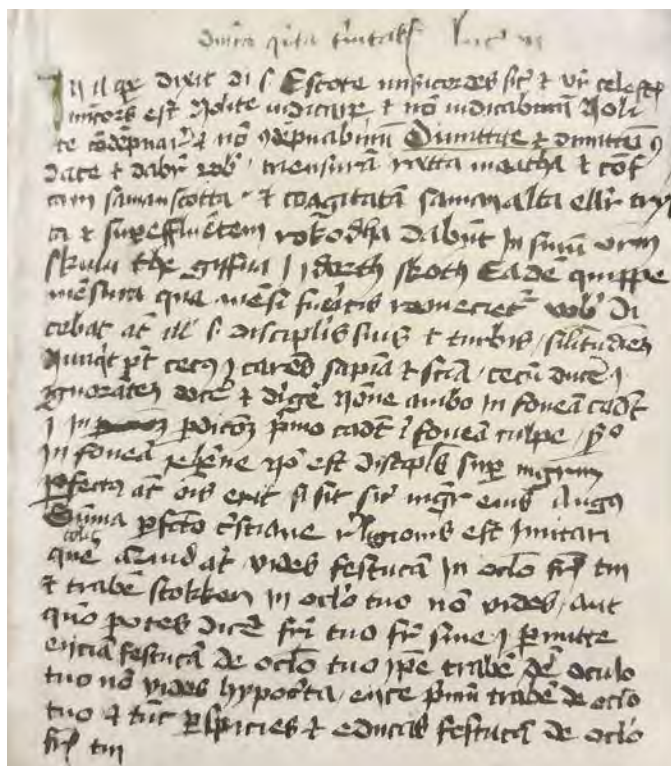
bevarade predikningarna från Vadstena räknas i tusental.⁹ Ett stort antal böcker som representerar det större teologiska genrekomplexet religiös uppbyggelselitteratur producerades också i Vadstena.

Hela denna ökning var dock inte resultatet av svensk originalproduktion. En stor del av de böcker som skrevs under 1400-talet utgjordes av avskrifter eller bearbetningar av verk som ursprungligen skrivits något sekel tidigare. I själva verket är det ofta endast genom sådana avskrifter som vi känner till viss litteratur. Många böcker importerades också till Sverige, antingen genom inköp på den internationella bokmarknaden eller genom att avskrifter verkställdes av svenska besökare vid utländska universitet, kyrkokoncilier och liknande (se mer om detta i Claes Gejrots kapitel).

Förutom en allmän ökning av antalet böcker skedde under 1400-talet också en kraftig utveckling av böckernas innehåll, alltså förändringar rörande de litterära genrerna. Vi har redan noterat den betydelse kyrkan

och den latinska skriftkulturen hade för framväxten av den första generationen böcker i Sverige. Allt eftersom tiden framskred ökade behovet av att göra denna typ av litteratur tillgänglig för fler än de latinkunniga. Ett viktigt kännetecken för högmedeltidens litterära produktion är därför just översättningar eller bearbetningar av latinsk teologisk eller uppbygglig litteratur. En faktor som bidrog till den utvecklingen, inte bara i Sverige utan generellt, var ett gradvis ökande behov av att betrakta religiositeten som något personligt och inte endast som den institutionaliserade kulten och gudstjänsten med en given kanon av texter. Många olika andliga strömningar, exempelvis mystiken, spelade in här. Det blev helt enkelt allt viktigare att använda böcker som redskap för andlig fostran, som utgångspunkt för predikan, för att tillhandahålla berättelser om helgonens goda föredöme eller för att visa på vådan av att förbryta sig mot de kristna normerna. Detta skedde främst i klostermiljöerna. Till det kom explicita stadganden för det sekulära prästerskapet att undervisa församlingsborna i skriften och de kateketiska huvudstyckena, vilket i sin tur skapade ett behov av religiösa texter på folkspråket. Översättningar av enskilda bibelböcker hade dykt upp redan under 1300-talet men det var först mot slutet av 1400-talet som bibelöversättningarna blev mer frekventa. Det finns dock inga säkra uppgifter om någon hel bibel på svenska bevarad från tiden före reformationen. Heliga Birgitta skall ha ägt en bibel på svenska. Enligt hennes biktfaderns levnadsteckning skall hon utan uppehåll, och då hon inte ägnade sig åt manuellt arbete, ha läst både helgonvitor och ”den bibel som hon låtit översätta (eller utskriva) åt sig på sitt eget språk”.¹⁰ Omfånget preciserades dock inte. Det är oklart men inte otänkbart att det finns ett samband med den bibel som omtalas i Magnus Erikssons nämnda inventarium från Bohus fästning.

Också på det världsliga området skedde en ökad diversifiering. En ny administration och byråkrati växte fram, vilket i sin tur skapade nya behov av skriftfästande. I takt med sådana förändringar förändrades också laggenrerna. Landskapslagarna utgjorde ju basen för rättskipningen på tinget, men ersattes omkring år 1350 av en lag för hela riket (Magnus Erikssons landslag). I takt med att städerna fick en viktigare plats i samhället uppkom så småningom stadsrätter av olika slag, i ett senare skede även mer lokala

- Under den senare delen av medeltiden var många kyrkliga miljöer mer eller mindre tvåspråkiga. Detta visar sig bland annat i skrivna predikningar, som ofta bearbetades utifrån latinspråkiga källor inför det muntliga framförandet på fornsvenska. Här en predikoinledning i en 1400-talshandskrift från Vadstena kloster. Fornsvenska ord står insprängda i den latinska texten. UUB C 355, folio 2r.

samlingar av stadgar och föreskrifter. Rådhusprotokoll fördes i bokform (tänkeböcker), kronologiskt uppställda och med noggranna redogörelser för de olika rättsförhandlingarna, inklusive vittnesutsagor och juridiska påföljder. I städerna uppstod också andra typer av verksamheter som genererade skriftlig dokumentation, som till exempel gillen och hantverksskrån.

Genrer som hade introducerats i det litterära systemet redan mer än hundra år tidigare fick nu en förnyad spridning i adelsmiljöer. Detta gällde inte minst den höviska epiken, som levde vidare i betydande litterära verk som exempelvis *Karl Magnus, Konung Alexander, Namnlös och Valentin* eller *Riddar Paris och Jungfru Vienna*. Men det gällde också vissa andra sorters religiös uppbyggelselitteratur, moraliserande exempla, eller texter från den antika traditionen i kristen kontext. Att sådant kunde samsas i samma handskrifter visar inte bara att *samlingshandskriften* var ett nytt produktivt format, det visar också att den tidigare så fasta gränsen mellan religiöst och världsligt hade fått mindre precisa konturer. I vissa fall kan sådana samlingshandskrifter ha beställts av förmögna personer och kommit att utgöra ett slags minibibliotek.

Som redan noterats emanerade den tidigaste historieskrivningen (*Erikskrönikan*) tydligt från de höviska idealen, men de fiktiva inslagen trädde efterhand tillbaka till förmån för en starkt tendentiös politisk diktning, som blev en produktiv genre under 1400-talet. I denna fyllde de olika kungarna eller ledarna i samhället på den historiska krönikan med berättelser från egen tid, ofta med syfte att framhålla sina egna förtjänster och antagonisternas svekfullhet (*Engelbrektskrönikan, Karlskrönikan, Sturekrönikan*). Trots att det historiska källvärdet alltså kan diskuteras ger krönikorna viktig information om delar av de politiska skeendena under senmedeltiden. Formatet var hela tiden detsamma: knittelvers i avlånga handskrifter.

Under 1400-talet blev också frågan om språken mer sammansatt. Det äldre systemet med en tydlig uppdelning på språk och genre relativiserades under detta sekel. En stor del av den litteratur på svenska som producerades var översättningar från latin eller hade andra typer av relationer till den latinska litteraturen. Svenskan upptog en hel mängd stildrag från

- Språkformen i medeltida handskrifter vittnar ibland om kontakter mellan de nordiska länderna. Denna handskrift som innehåller Birgittas uppenbarelser är sannolikt beställd av en norsk biskop och nedskriven av norska skrivare utifrån en svensk förlaga i Vadstena. Texten innehåller åtskilliga norska språkformer och resultatet är ett slags blandspråk, ibland kallat birgittinnorska. RA E 8902, pagina 1.

Alte pncipio sit mauid mee

VI 52

Xpi bracht sagde loz miu sit o lra
gudt p' al se sijn sam stapad ara
z lozde p' alla sijn digne of na
mst gudo sit of ollm p' sijn kar
leest. Et ouardugt mannistia z syndustia of
minom vngdom. Taltar et sit o min gudt
sij at tu neta angthom syndagthom seom seom
beddis sijn nadde vran p'ur of mistina
ollm o vslom o sardste gudt. Is ar is ar v
dar libit is tu goz m' m' sij at tu seue min.
Lifama nar sit taltis m' andelikom stoum
of vpuakte minna sial at hoza of see of t
na andelilig sijn. o min gudt. o huru sooth
sijn ordt aru minne sial. skiffen sijn stoual
ghe sijn sijn soesta mat. of inga m' glade
i m' herta of naar et hoze sijn ordt ta
ar et hadde mat z hingrogt. mat sij at
antte lyfte mit vran sijn ordt. hingrogt sij
at et geernas ar meer of herelkare at le
ru seom. Thy o min valsitnadde gudt of
mit hieft at hoza z goza atandij sijn vran
Opc suuadde of ar vran vphors of vran
anda. of al se sijn sam aru ara stapadij
vran mit walde. Al sijnst stapad i minne

latin, på gott och ont. Vidare erövrade svenskan fler domäner från latinet. Språket byggdes därvid ut och börjar användas i flera olika funktioner, varvid en ursprunglig prestigeskilnad mellan språken gradvis uttunnades eller förändrades.¹¹ Bibeltexter, mässordningar och annat var tidigare undantagslöst medierade genom latinet, men kunde nu efterhand börja uppträda även i folkspråkliga versioner.

Språkblandning i handskrifterna var också vanligt förekommande. Till en del berodde detta på att många skrivare, särskilt i de lärda kyrkliga miljöerna och i klostren, ofta var genuint tvåspråkiga. Men även handskrifterna själva innehöll ofta texter på mer än ett språk. I många fall kan de betraktas som ett slags arbetsmaterial. En viss uppdelning mellan textelement som typiskt skrevs på latin och sådana som typiskt skrevs på svenska levde naturligtvis kvar, men det som var nytt var att sådant nu kunde blandas tämligen fritt i en och samma bok.

Om det producerades fler handskrifter som innehöll texter i flera olika genrer så skedde denna produktion också i ökande grad på många olika ställen. Under 1400-talet förlorade kyrkor och kloster sin absoluta dominans som miljöer för handskriftsproduktion. Tidigare hade det främst varit laghandskrifter som tillkommit i icke-religiösa miljöer, och då sannolikt av eller på uppdrag av rättens utövare, som lagmän och häradshövdingar. Spridningen av den höviska diktningen var sannolikt mer begränsad. Under senmedeltiden syns en stigande efterfrågan på böcker av olika slag, både världsliga och religiösa, som resultat av ett allt mer utbrett privat läsande och en ökad användning av moraliserande skrifter i uppfostringsyfte.

”Många adelsdamer lät för egen räkning skriva av dessa uppenbarelser på modersmålet och läste och förklarade dem för sitt tjänstefolk”, berättade en kringresande munk som besökte Vadstena kloster omkring år 1400 och blev starkt påverkad av hur prästerna använde Birgittas texter i sina predikningar.¹² I det fallet gällde det alltså uppenbarelserna, men flera samlingshandskrifter med underhållningslitteratur finns bevarade från senmedeltida adelsmiljöer. Det som möjliggjorde sådana bokbeställningar var att en kommersiell bokmarknad hade börjat få tydligare konturer. Professionella skrivare kunde anlitas mot betalning, och dessa kunde lika gärna vara verksamma i profana stadsmiljöer som i stiftsstädernas domkapitel eller i kloster.¹³

För att sammanfatta växte bokens betydelse stadigt under medeltiden. Från att ursprungligen enbart eller nästan enbart ha använts i gudstjänsten och rättskipningen vidgades användningen gradvis till att omfatta flera olika både kyrkliga och profana miljöer och funktionen breddades från att reglera och dokumentera till att också underhålla och vägleda. På sätt och vis symboliserar detta hela den kulturella och intellektuella utveckling som ägde rum under perioden. Det visar sig också på så sätt att såväl privata boksamlingar som bibliotek knutna till kyrkliga institutioner blev vanligare. (Se Jonas Carlquists och Massimilano Bampis bidrag.)

De stora domkyrkorna hade ett behov av att samla, förteckna och vårda de böcker man ägde. Det var ofta rätt betydande samlingar och ännu i dag finns betydelsefulla rester bevarade, till exempel i Strängnäs. Eftersom domkyrkornas samlingar inte sällan gick upp i de tidiga gymnasieskolornas bibliotek kan det ibland vara svårt att rekonstruera deras ursprungliga bestånd. Klosterbiblioteket i Vadstena har redan nämnts, men även för andra ordnars boksamlingar har vi kännedom om åtminstone delar av beståndet. Franciskanernas bibliotek i Stockholm har således haft ett betydande omfång och många av böckerna därifrån är lätt igenkännbara genom gardianens exlibris.¹⁴ (Om biblioteken, se vidare Jonas Nordins kapitel.) I takt med den växande administrationen i de stora kyrkliga och världsliga institutionerna växte också behovet av skriftlig dokumentation: ett betydande antal volymer med avskrifter av viktiga urkunder, räkenskaper, förteckningar över jordinnehav och liknande finns bevarade från sådana miljöer.

Det privata bokägandet har inledningsvis varit sparsamt, men det finns undantag i de förnämre kretsarna. Detta visas av de talrika testamenten i vilka adelspersoner skänker böcker till kyrkor eller kloster.¹⁵ Oftast handlade det om böcker som skulle användas i gudstjänsten och inte sällan var det damer som verkställde sådana donationer.

Ibland är det svårt att dra gränsen för vad som varit en privat samling och vad som var en samling knuten till ämbetet vid en institution. Personer med koppling till Uppsala domkyrka är dokumenterade bokägare under medeltidens förra del och under dess senare del finns flera stora boksamlingar knutna till biskopar eller andra ledande kyrkomän, till exempel

Skarakaniken Björn Magnusson, dominikanlektorn Clemens Rytingh, Kort Rogge i Strängnäs eller, något senare, Sveno Jacobi i Skara.

De första tryckta böckerna på den svenska marknaden hade framställts utomlands, ofta på nordtyska tryckerier. Ganska snart etablerade sig även professionella tryckare i Sverige med namn som Johann Snell, Bartholomeus Ghotan och Paul Grijs i städerna; även klostren ställde sig positiva till den nya tekniken, med verkstäder, låt vara kortlivade, hos både birgittinerna i Vadstena och kartusianerna i Strängnäs (det tidiga svenska boktrycket behandlas i Elin Anderssons kapitel). Dessa tidiga tryck har nu börjat intressera flera forskare,¹⁶ men en hel del arbete återstår innan vi får en heltäckande bild av vad som kännetecknade denna nya bokmarknad, vilka överväganden som låg till grund för urvalet av de texter som trycktes och hur detta påverkade det litterära landskapet och läsvanorna.

Noter

1. De litteraturhistoriska sammanhangen tecknas i handböcker som exempelvis Carl Ivar Ståhle & Eugène Napoleon Tigerstedt (red.), *Sveriges litteratur*, 1: Medeltidens och reformationstidens litteratur (Stockholm: Bonniers, 1968), eller relevanta avsnitt i Lars Lönnroth & Sven Delblanc (red.), *Den svenska litteraturen: Från forntid till frihetstid. 800–1718* (Stockholm: Bonniers, 1987). De åldras långsamt men med värdighet och äger i stora stycken fortfarande bestående värde. Ett nyare bidrag är Lars Lönnroth, ”Från runsten till boktryck 800–1520”, i Margareta Petersson & Rikard Schönström (red.), *Nordens litteratur* (Lund: Studentlitteratur, 2017) s. 35–70. De senaste decenniernas intresse för text- och *literacy*-forskning har resulterat i antologin Inger Larsson, Sven-Bertil Jansson, Rune Palm & Barbro Söderberg (red.), *Den medeltida skriftekulturen i Sverige: Genrer och texter* (Stockholm: Runica et mediævalia, 2010).

2. Jan Brunius, *From manuscripts to wrappers: Medieval book fragments in the Swedish National Archives* (Stockholm: Riksarkivet, 2013) s. 37 f.

3. Databasen nås via Riksarkivets webbplats på <<https://sok.riksarkivet.se/mpo>>. För definitioner och avgränsningar mellan de olika kategorierna och för olika typer (subgenrer) av liturgiska böcker, se hjälptexten ”Användaranvisningar till databasen över medeltida pergamentomslag” på samma webbplats.

4. Jan Brunius, ”Sockenkyrkornas liturgiska böcker: Studier i pergamentsomslagen i riksarkivet”, i Olle Ferm (red.), *Kyrka och socken i medeltidens Sverige* (Stockholm: Riksantikvarieämbetet, 1991) s. 457.

5. Sofia Lodén, *French romance, medieval Sweden and the europeanisation of culture* (Woodbridge: Boydell & Brewer, 2021).

6. Svenskt Diplomatariums huvudkartotek, SDHK, <<https://sok.riksarkivet.se/SDHK>>, nr 5311; se Roger Andersson, "Eufemiavisenes publikum", i Björn Bandlien (red.), *Eufemia, Oslos middelalderdronning* (Oslo: Dreyer, 2012).

7. Patrik Åström, "Källorna till den fornsvenska språkhistorien: En översikt över det bevarade bokbeståndet", i Lars Wollin (red.), *Studier i svensk språkhistoria*, 3: Förhandlingar vid Tredje sammankomsten för svenska språkets historia Uppsala 15–17 oktober 1992 (Uppsala: Institutionen för nordiska språk, 1993).

8. Uppgifterna hämtade från registren till Per-Axel Wiktorsson, *Skrivare i det medeltida Sverige*, 1–4 (Skara: Skara stiftshistoriska sällskap, 2015).

9. Roger Andersson & Stephan Borgehammar, "The preaching of the Birgittine friars at Vadstena Abbey (c. 1380–1515)", *Revue Mabillon: Revue internationale d'histoire et de littérature religieuses*, Nouvelle série 8, tome 69 (1997).

10. "Cum vero vacabat a labore manuum, continue relegat vitas sanctorum et bibliam, quam sibi in lingua sua scribi fecit"; cit. efter *Acta et processus canonizationis beate Birgittæ*, utg. Isak Collijn (Uppsala: Svenska fornskriftsällskapet, 1924–1931) s. 78.

11. Sådana diakrona processer har nu i högre grad än förr blivit föremål för forskning inom den historiska sociolingvistik. Se Roger Andersson, "Språkväxling och språkval i senmedeltida religiösa handskrifter", i *Nya studier i outgivna fornsvenska handskrifter* (Uppsala: Svenska fornskriftsällskapet, 2021), s. 59–139.

12. "Multe nobiles matrone fecerunt conscribi sibi istas Reuelaciones in materna lingua et eas domesticis suis exponebant"; Lincoln Cathedral Chapter Library, MS 114, fol. 23r. Om denna ögonvittnesskildring, som också innehåller åtskilligt annat av intresse för den medeltida spiritualiteten, se särskilt Claire Sahlin, *Birgitta of Sweden and the voice of prophecy* (Woodbridge & Rochester: Boydell, 2001).

13. Roger Andersson, "Birgittahandskrifter och medeltida skriftmiljöer", *Arkiv för nordisk filologi*, 133 (2018).

14. Isak Collijn, "Franciskanernas bibliotek på Gråmunkeholmen i Stockholm med särskild hänsyn till Kanutus Johannes' verksamhet", *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen*, 4 (1917a).

15. Birgitta Fritz, "Privata böcker och boksamlingar under folkungatiden", i Kerstin Abukhanfusa, Jan Brunius & Solbritt Benneth (red.), *Helgerånet: Från mässböcker till munkepärmor* (Stockholm: Carlssons, 1993). Se även Olle Ferm, "Book possession and book circulation", i Olle Ferm & Elisabeth Mornet (red.), *Swedish students at the University of Paris in the Middle Ages*, 1: Origin, studies, carriers, achievements (Stockholm: Runica et mediævalia, 2021) s. 745–779.

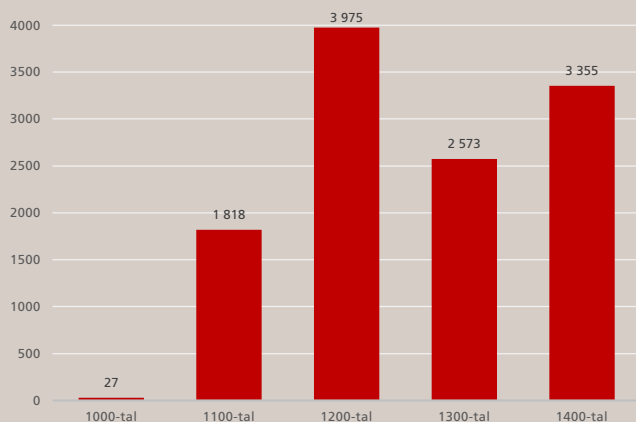
16. Se särskilt Wolfgang Underdörff, *From Gutenberg to Luther: Transnational print cultures in Scandinavia 1450–1525* (Leiden: Brill, 2012).

De medeltida bokfragmenten i Riksarkivet

JAN BRUNIUS

En betydande del av forskningen om den medeltida bokkulturen i Sverige bygger ironiskt nog på arkiven från den förvaltning som systematiskt plundrade kyrkor och kloster på deras handskrifter. I Riksarkivet finns ett mycket stort antal blad ur medeltida handskrifter bevarade som använts som pärmar för de kungliga fogdarnas räkenskaper från 1530-talet till 1620-talet. Bladen, av vilka flertalet fortfarande finns kvar som omslag till räkenskaperna, uppmärksammades tidigast av Isak Collijn, som 1914 utgav den första översikten över fragmentmaterialet. Det ledde till beslut om en katalogisering av fragmenten, ett uppdrag som 1930 anförtroddes åt doktor Toni Schmid. Hon bedrev arbetet fram till 1970-talet, mot slutet i samarbete med Oloph Odenius. Katalogiseringen ledde fram till en kortkatalog, men arbetet kom inte att slutföras. År 1995 påbörjades katalogiseringen på nytt genom det så kallade MPO-projektet (Medeltida pergamentomslag) med Gunilla Björkvall och Anna Wolodarski som vetenskapliga medarbetare och med mig som projektledare. Projektet avslutades 2004 då en databas över alla fragment, oftast med bilder av fragmenten, var färdig. Totalt omfattar databasen cirka 23 000 fragment. som enligt en preliminär uppskattning kommer från cirka 11 000 olika böcker, flertalet troligen från sockenkyrkorna. Visserligen har man i många fall funnit flera fragment ur en och samma bok och ibland kunnat rekonstruera större delen av en handskrift, till exempel det missale som tillhört Torstuna kyrka i Uppland. Vanligtvis rör det sig emellertid endast om enstaka eller ett par blad ur samma kodex.

DIAGRAM 1. Antal handskrifter i MPO-samlingen per århundrade

De flesta av fragmenten, drygt 80 procent, kommer från liturgiska böcker, medan cirka 7 procent är juridiska verk, främst kanonisk rätt. I samlingen ingår också teologiska verk och bibelhandskrifter jämte hagiografi, filosofi, naturvetenskap och lexikografiska verk. Den stora gruppen liturgiska böcker är de gudstjänstböcker som användes i medeltidens kyrkor och kloster: brevarier, tidegårdens huvudbok (36 procent), och missalen, mässans huvudbok (32 procent), antifonier, tidegårdens musikbok (14 procent), och gradualen, mässans musikbok (7 procent). Dessutom finns lektionarier, psalterier, manualen och flera andra boktyper.

Kronologiskt fördelar sig fragmentsamlingen rätt jämnt på alla århundraden från 1100-talet till 1500-talet. En liten grupp om 27 handskrifter har daterats till 1000-talet, medan fler finns bevarade från 1100-talet (16 procent), 1200-talet (36 procent), 1300-talet (23 procent) och 1400-talet (30 procent).

I samlingen finns fragment från böcker skrivna i Tyskland, England, Frankrike och Ryssland, men också av böcker som skrivits för ordnarna, såväl cistercienser som dominikaner, franciskaner och birgittiner, liksom böcker som på grund av liturgiska särdrag kan knytas till de olika svenska stift. I ett fåtal fall har ett missale eller ett graduale på grund av olika påskrifter (t.ex.

DIAGRAM 2. Fördelning av det totala antalet handskrifter

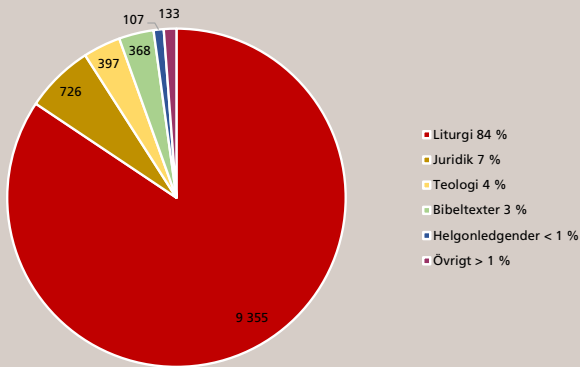
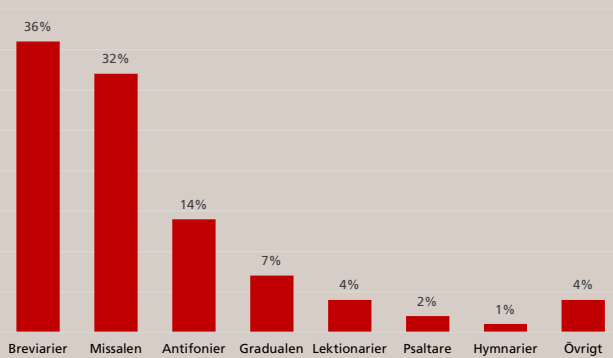

DIAGRAM 3. Fördelning av handskrifter med liturgiskt innehåll

Källa diagram 1–3: Jan Brunius, *From manuscript to wrappers* (2013) s. 38 f.

”liber missalis Ecclesie Birkewiik”) kunnat bestämmas till en särskild kyrka (d.v.s. Björkviks kyrka i Södermanland).

Databasen över de svenska fragmenten finns tillgänglig i Riksarkivets nationella arkivdatabas NAD: <[sok.riksarkivet.se/medeltida pergament omslag](http://sok.riksarkivet.se/medeltida_pergament omslag)>. En arkivguide, *From Manuscripts to Wrappers: Medieval Book Fragments in the Swedish National Archives*, utgavs av Riksarkivet 2013 som vägledning till fragmentsamlingen.

Också i det svenska rikets finska del använde man medeltida böcker som räkenskapspärmar. De finska räkenskaperna med tillhörande fragment överlämnades till Finland på 1800-talet. De cirka 6 000 finska fragmenten avlägsnades från räkenskaperna och finns nu i Nationalbiblioteket i Helsingfors. De har katalogiserats och finns tillgängliga med bilder som en särskild databas i biblioteket: <fragmenta.kansalliskirjasto.fi>. Medeltida böcker användes till räkenskapspärmar också i Danmark och Norge och på Island, och även dessa har till stor del katalogiserats. En översikt över de nordiska fragmenten publicerades 2017 (Ommundsen & Heikkilä).

Referenser

- Brunius, Jan, *From manuscripts to wrappers: Medieval book fragments in the Swedish National Archives* (Stockholm: Riksarkivet, 2013)
- Bolton, Tim, Björkqvall, Gunilla, Ferm, Olle & Åkestam, Mia (red.), *The Torstuna missal: A Dominican manuscript produced in 14th century France and its fate in Sweden* (Stockholm: Runica et mediævalia, 2017)
- Ommundsen, Åslaug & Heikkilä, Thomas, *Nordic Latin manuscript fragments: The destruction and reconstruction of medieval books* (London: Routledge, 2017)

Bokproduktion

– material och tekniker

PATRIK ÅSTRÖM

Människans primära kommunikationsmedel är det talade språket. Men talspråket är flyktigt och finns bara i stunden på en bestämd plats. Uppfinningen av skriftspråk i Mesopotamien för omkring 5 000 år sedan och senare i andra delar av världen, till exempel Kina (ca 1500 f.Kr.), innebar att språkliga meddelanden kunde färdas genom tid och rum.¹

Ett skriftspråk uppträdde i Norden först århundradena närmast efter den västerländska tideräkningens början i form av inskrifter med runor främst på sten och trä. Vid samma tid kom dåtidens skandinaver även i kontakt med andra skriftspråk i form av inskrifter på mynt präglade i de östromerska, västromerska och östgotiska rikena. Senare, samtidigt med att runorna vidareutvecklades på 700-talet, dök det också upp andra skriftsystem och skriftspråk, likaså på mynt, skrivna med arabiska, tyska och anglosaxiska skrivtecken, i de senare fallen ofta med text på latin. Alla dessa förekomster av skrift inskränkte sig till mycket korta ”texter”, ibland bara på några enstaka tecken.²

Det var först med införandet av kristendomen på 1000-talet som ett mera utvecklat skriftbruk kom till Norden i form av böcker på latin för kyrkligt bruk. Vid samma tid kulminerade också användningen av runor, som användes för inskrifter i sten, trä och ben med mera. Kyrkliga böcker eller handskrifter omtalas visserligen för första gången redan i Rimberts levnadsteckning över Ansgar (801–865), ”Nordens apostel”, men efter den misslyckade Ansgarsmissionen, dröjde det bortåt tvåhundra år innan böcker kom till användning igen.³

De äldsta bevarade handskrifterna från nutida svenskt område är från 1100-talet och skrivna på latin – nämnas kan *Necrologium Lundense* (Lunds universitetsbibliotek, LUB, Medeltidshandskrift 6, påbörjad ca 1123 och slutförd långt senare, räknas som dansk) och Skaramissalet (från ca 1150). Den äldsta bevarade svenskspråkiga boken, eller rättare sagt fragmentet av en bok, är fyra blad av Äldre västgöotalagen (Kungliga biblioteket, KB, B 193), från cirka 1220–1250. Den äldsta fullständiga boken på svenska (KB B 59) innehåller samma lag, och har tillkommit i slutet av 1200-talet (efter 1280). Alla dessa handskrifter är skrivna på pergament.

I det här kapitlet behandlas inledningsvis olika skriftunderlag (pergament och papper), skrivverktyg och skrivmaterial (penna, bläck och tusch, färger). Därefter redogörs för textbärarnas form (rulle, bok) och bokbandens utformning. Vidare sägs något om hjälpmedel för skriftytans komposition (däribland linjering), uppordningen av bladen (läggsignaturer) och de färdiga böckerna (pärmtitlar och bibliotekssignaturer). Avslutningsvis berörs materialkostnader och bokpriser.⁴

Skriftunderlag

Som bärare av skriftspråk har använts (och används) många typer av fasta material: olika bergarter, trä och trädbark, bast, tjockbladiga växter och bearbetade växtfibrer, lertavlor och lerskärvor, vaxtavlor, metallplattor, läder, tyg och ben. De flesta av dessa material lämpar sig bara för korta meddelanden. Det var först med egyptiernas uppfinning av ark och skriftullar av papyrus på 3000-talet före Kristus, som ett medium för längre texter uppstod.⁵ Vid sidan om papyrus användes också hopsydd läderstycken i skriftrullar.⁶

På 100-talet före Kristus uppfanns förbättrade metoder att framställa pergament, som i flera avseenden är ett bättre material än papyrus. Det tillverkades av skinn från olika djur, som fanns att tillgå i riklig mängd, till skillnad från papyrus, som gjordes av ett slags vass (*Cyperus papyrus*), som i huvudsak kom från Egypten. Pergament är också långt mer hållbart än papyrus, som är skört och i stort sett bara tillåter skrift på den ena sidan av bladen. På 300-talet efter Kristus övertog pergamentet rollen från

papyrus som den vanligaste skriftbäraren. På 1200-talet fick pergamentet konkurrens av ett nytt material, papper, som på allvar började tränga undan pergamentet under 1400-talets andra hälft. Likväl förekom det ända in på 1600-talet att pergament användes för praktexemplar av vissa tryckta böcker och ännu längre för betydelsefulla urkunder.

Skinnbredning

Konsten att bereda djurhudar till läder är en av människans äldsta uppfinningar. Tillverkningen av läder utförs på så sätt att en lätt förruttnad djurhud garvas, det vill säga utsätts för så kallade garvämmen, som kan vara av olika slag. De två äldsta metoderna innebär att huden behandlas med fett (fettgarvning) eller rök (rökgarvning).

En tredje gammal metod utgörs av vegetabilisk garvning, där huden behandlas med garvämmen från vissa växter; det var den vanligaste garvningsmetoden ända fram till början av 1900-talet. Efter en sådan behandling blir färgen på lädret brun. Hudar garvade på detta sätt har hittats i flertusenåriga fornlämningar i Babylonien och Egypten. I det medeltida Sverige användes bark, företrädesvis från ek, därav den fornsvenska yrkesbeteckningen *barkare* (latin *cerdo*) i handskriften C 20 i Uppsala universitetsbibliotek (UUB), ett latinsk-svenskt glossarium från omkring 1460–1480.

En fjärde metod utgörs av så kallad vitgarvning eller alungarvning, där huden behandlas med kalialun och koksalt. Färgen på vitgarvat läder är vit eller gulvit. Metoden är belagd sedan antiken. Den utfördes av en vitgarvare (i UUB C 20 på latin *alutarius*, fornsvenska *skinnare*, som även syftade på andra skinnhantverkare). Skinnberedning behandlades av Vadstenabrodern Peder Månsson i hans egenhändiga handskrift KB X 501 skriven i Rom 1514 eller något senare.⁷

För bokband användes och används fortfarande vegetabiliskt garvade hudar, som i bokbinderisammanhang kallas skinn (alltså inte läder). På medeltida band är detta den vanligaste typen, men även vitgarvade skinn förekommer.⁸

Pergament

Det vanligaste skriftunderlaget i medeltida svenska böcker är pergament, som är ett slags ogarvat läder. Namnet pergament kommer från orten Pergamon i nuvarande Turkiet, där metoden för pergamentframställning förbättrades på 100-talet före Kristus.⁹ På fornsvenska benämndes denna typ av skinn vanligtvis *pärman* (i UUB C 20 på latin *carta*, *membrana* och *pergamenum*).¹⁰

Till pergament användes företrädesvis skinn av får och get i Sydeuropa (Spanien, Italien och Sydfrankrike), medan kalv användes norr därom. Även skinn av andra djur kom ibland till användning.¹¹

Pergament framställs på följande sätt: En djurhud läggs i en stark kalklösning, som gör att håret lossnar och huden avfettas. Huden avhåras, och spänns upp i en ram. Med hjälp av ett (halvmånformat) skavjärn (fornsvenska *skaffjärn* och *pärmans järn* i UUB C 20, latin *nouacula* och *scalprum*) avlägsnas kvarvarande hår-, kött- och fettrester. Behandlingen därefter skilde sig något åt över tid och rum, men framför allt beroende på om skinnets var av får och get eller av kalv. Får- och getskinn är tunnare än kalvskinn, och kräver mindre efterbehandling. Fårskinn är också styvare än kalvskinn.

Alla skinn har två sidor: en hårsida eller narvsida, med spår efter papiller (hårsäckar), och en slätare köttsida. Hårsidan välver sig inåt (konkavt) och köttsidan utåt (konvext). Efterbehandlingen går först och främst ut på att avlägsna narven, det mönster som hårporenna lämnat på lädrets hårsida, och som är mera framträdande på kalv än på får. Avnarvningen, som också avlägsnar andra ojämnheter, sker genom att skinnets glättas med hjälp av ett slipmedel, vanligen pimpsten eller pimpstenspulver. Ofta beströks pergamentet slutligen med krita, som förhindrade att bläcket flöt ut.

Några av skälen till att pergament blev det dominerande bokmaterialet på 300-talet efter Kristus var att det är mera hållbart än papyrus. Pergamentskinnen kan vikas, och låter sig samlas i bokform. Papyrus däremot är för skört för att vikas och klistras därför i stället ihop till rullar.

Pergament tillåter skrift på både fram- och baksidan. Papyrus å sin sida, har långsgående fibrer på ena sidan, rectosidan, som försågs med skrift. På den andra sidan, versosidan, går fibrerna vinkelrätt mot dem på framsidan. Baksidan lämpar sig således inte för skrift med hjälp av den typ av rörpenna

● Pergamenttillverkning, mitten av 1100-talet. Pergamentmakaren avlägsnar hår och köttrester från det uppspända skinnet med hjälp av ett skavjärn. Ett vanligt får- eller kalvskinn var väsentligt större än skinnet på bilden. Staatsbibliothek Bamberg, Msc. Patr. 5, folio 1v. Foto: Gerald Raab.

som användes under antiken. Det skedde bara undantagsvis, och då vinkelrätt mot skriften på rectosidan.

En annan fördel med pergament gentemot papyrus är att det lämpar sig väl för målade bilder, ibland med inslag av påsatta detaljer av tunna blad av guld och silver.

Pergament kan liksom läder infärgas. Detta förekom i synnerhet under senantiken och den tidigare medeltiden för särskilt praktfulla handskrifter. Pergamentet infärgades med purpurfärg, huvudsakligen orselj från färglav av släktet *Rocella* (eller *folium* från kroton) och försågs med skrift i guld- eller silverfärg.¹² Två berömda handskrifter med purpurpergament är den så kallade Silverbibeln i Uppsala universitetsbibliotek (UUB DG 1), skriven i Ravenna, Italien, på tidigt 500-tal och *Codex aureus*, ett evangelarium från Canterbury från omkring 750 (KB A 135).¹³

Pergament är svårantändligt, vilket kan ha varit en bidragande orsak till att ett antal handskrifter överlevde den stora slottsbranden i Stockholm 1697. Det är i viss mån vattenavvisande, men om det utsätts för väta eller fukt sväller det. Å andra sidan krymper det när det torkar eller utsätts för hetta, vilket kan medföra att text och framför allt bilder skadas. Av dessa skäl förvaras handskrifterna nu för tiden i en miljö med jämn temperatur och luftfuktighet.

Det finns bara enstaka spår av en medeltida svensk pergamenttillverkning. Under andra hälften av 1400-talet beredde Peter klockare i Skövde värmländska kalvskinn till pergament, som bland annat användes till missalen (mässböcker) och brevvarier (bönböcker) i Skara domkyrka. En del av dessa skinn såldes eller skänktes bort, några till Vadstena kloster.¹⁴ Den svenska yrkesbeteckningen pergamentmakare, *permansmakore* (latin *cartularius*) återfinns i UUB C 20, och i Stockholms stads tänkeböcker på 1490-talet omnämns *permanmakere* Anders Jute.¹⁵

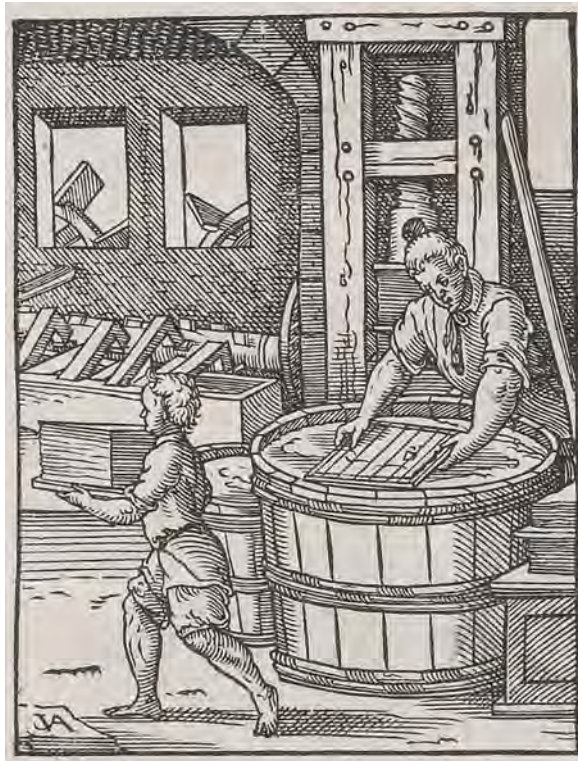
Papper

Papper uppfanns i Kina före den västerländska tideräkningens början. Det bestod i början av sammanfildade växtfibrer framför allt från pappersmullbärsträd, men även av olika slags lump. Araberna hämtade konsten att tillverka papper från Kina redan på 700-talet efter Kristus och använde i första hand lump av lin och hampa för tillverkningen. Redan kort därefter började papper att användas i Bysans. I Västeuropa finns daterade handskrifter, skrivna på importerat papper, bevarade från mitten av 1100-talet. Papperstillverkning är känd från mitten av 1100-talet i det moriska Spanien, och något senare på Sicilien. Under 1200-talets andra hälft anlades de första papperskvarnarna i den kristna delen av Europa i norra Italien, som snabbt kom att bli centrum för papperstillverkningen i Västeuropa.¹⁶

I Frankrike började papper att tillverkas i början på 1300-talet; ett område kring Troyes i Champagne kom att bli särskilt betydelsefullt. Från slutet av 1300-talet är papperstillverkning belagd i Nürnberg i Tyskland. I Norden tillkom papperskvarnar först efter medeltiden.

Det medeltida västeuropeiska papperet framställdes av linnelump. Efter att lumpen sorterats tvättades den, skars i mindre bitar, hackades och stampades slutligen med hjälp av ett vatten- eller vinddrivet stampverk. Den finfördelade lumpen blandades slutligen med vatten till en tunn väl-

- Blad ur den så kallade Silverbibeln, Codex argenteus, tillverkad i Ravenna under tidigt 500-tal. Boken, egentligen ett evangeliarium, är skriven med silver- och guldbläck på purpurfärgat pergament. Boken kom till Sverige först på 1600-talet. UUB MS DG 1, folio 7v.

- Papperstillverkning. Läggspojke med en post papper och formare med form med vattenmärke vid kypen. I bakgrunden stampverk och press. Träsnitt av Jost Amman i Hans Sachs, *Eygentliche Beschreibung aller Stände auff Erden* (Frankfurt am Main, 1568), blad F ij. Yale University Library.

ling, som formades till pappersark. Arken pressades och hängdes upp för att torka innan de behandlades med animaliskt lim för att fixera fibrerna samt förhindra att skriften flöt ut; därpå pressades de på nytt. Slutligen glättades arken, oftast med en polerad glättsten.

Termen *papperskvarn* är belagd på svenska först 1565,¹⁷ något äldre är ett enstaka belägg på termen *pappersmölna* (från tyska *pappirmole*) från 1524 i

ett brev av biskop Hans Brask.¹⁸ I båda fallen rör det sig om översättningslån med paralleller i flera andra västeuropeiska språk. Beteckningen ”kvarn” har inte att göra med att pappersmassan maldes, utan syftar här på sönderdelningen av lumpen, som i detta fall, som nämnts, skedde genom att den stampades.¹⁹

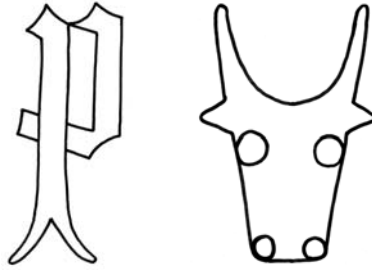
Själva tillverkningen av pappersarken gjordes av en formare, som hämtade upp pappersmassan ur kypen, det kar som massan förvarades i, och spred den i en form. Han arbetade växelvis med två formar, så kallade tvillingformer. När massan fördelats i den ena formen, sköts den över till guskaren, som tömde formen på en filt, och sköt den sedan tillbaka till formaren. Guskaren placerade en annan filt ovanpå det blöta arket, och staplade arken ovanpå varandra. Stapeln med arken och filtarna, en så kallad post, pressades för att avlägsna överflödigt vatten. Pappersarken skildes därefter från filtarna och pressades än en gång, innan arken slutligen hängdes upp för att torka.

Pappersformen bestod av en rektangulär träram med en silduk av metall. Ramens långsidor stagades av tvärsålar, så kallade steg. Duken bestod av ett nät av glest placerade grövre kedjetråd (motsvarande varpen i en matta) ovanför stegen, och tätt sammanbundna tunnare bottentråd (motsvarande mattans inslag) vinkelrätt mot kedjetrådena.

Formaten på pappersarken standardiserades redan på 1300-talet och varierar inte i samma utsträckning som de naturgivna formaten på pergamentark. På 1400-talet var det genomsnittliga formatet på pappersarken omkring 31×42 centimeter (alltså i stort sett samma format som ett modernt papper i A3-format med måtten 29,7×42 centimeter).²⁰

Vattenmärken

Silduken lämnar efter sig spår på papperet, dels i form av täta linjer efter själva nätet eller bottentrådarna, dels i form av glesare linjer efter kedjetrådena. Avståndet mellan kedjetrådena minskade som regel med tiden. Från 1300-talets senare hälft till slutet på 1400-talet varierade avstånden mellan cirka 28 och 40 millimeter. Under 1500-talet var de typiska avstånden i stället 18–25 millimeter, och de krympte ytterligare under senare tid.²¹

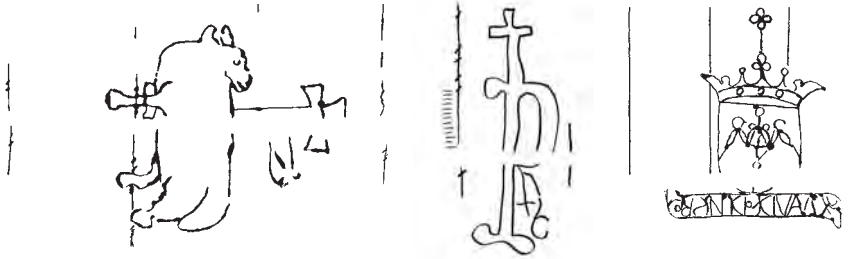
• Vattenmärken: gotiskt P och oxhuvud (grundformer).

Vattenmärken är typiska för europeiskt papper. De uppfanns i Italien på 1200-talet, troligen i Fabriano, och finns omnämnda 1252, med de äldsta bevarade exemplen från Bologna 1282.²² Redan från början kunde märkena vara ett kännetecken för tillverkaren, tillverkningsorten eller en viss papperskvalitet.²³

Vattenmärken är bokstäver eller figurer av olika slag, som framträder i papper vid genomlysning. De åstadkoms genom att en metalltråd syddes fast ovanpå formens silduk, vilket ledde till att papperet blev tunnare där figuren var placerad. Som regel var figuren som gav upphov till vattenmärket placerad på formens och därmed också pappersarkets ena sida. När arket veks till lägg i kvarto, kom märket därför ofta att hamna mitt i dubbelbladets fals, med en hälft på vardera av de båda bladen.²⁴

Motiven kunde vara av många olika slag och varierade över tid. Under medeltiden var två typer särskilt vanliga: bokstaven gotiskt P och ett oxhuvud, som förekom i ett stort antal varianter. Andra märken förekom bara under en begränsad tid, i vissa fall bara något eller några årtionden. Vattenmärkena ändrade delvis utseende på 1500-talet, och kan därför tidsmässigt skiljas från de medeltida. De kan gå att datera, i bästa fall på något årtionde när. De är därför viktiga för tidsbestämningen av pappershandskrifterna och för dateringen av banden och eventuella ombindningar, då nyare papper kan ha tillagts, till exempel i form av nya för- och eftersättsblad.²⁵

Olika former av vapenmärken (särskilt stads- eller landsdelsvapen som blev vanligare med tiden) kan ge upplysningar om var papperet tillverka-

- Tre vattenmärken från en handskrift med Magnus Erikssons stadslag (LStB J 89) skriven cirka 1390–1420, med försatts från bokens ombindning 1576 (enligt stämpel på frampärmen): Lamm från omkring 1390–1430, Bokstaven R från 1400–1420, i försättsen Vapensköld med tre passare och namnet Claude Denise (pappersmakare i Troyes, verksam ca 1575–1588).

des. Dit hör till exempel släkten Viscontis och Milanos ”biscione”, en orm som äter en människa, från andra hälften av 1400-talet. Eftersom många medeltida handskrifter bands om på 1500-talet förekommer det papper i dem med vapenmärken från ett antal städer i södra Tyskland (Memmingen, Nürnberg, Ravensburg, Schrobenhausen, Schwalenberg), och från Troyes och Champagne i Frankrike.²⁶ Dessa områden hade då övertagit rollen från Italien som de främsta importområdena för svensk del.²⁷

Eftersom märkena kunde ange ursprung och kvalitet plagierades de ibland, vilket uppenbarligen varit fallet med det under medeltiden så vanliga oxhuvudmärket. Det samma gäller också senare.

Skrivverktyg och skrivmaterial

Penna

Texterna skrevs i handskrifter med en penna, tillverkad av en ving- eller stjärtfjäder från gås eller någon annan stor fågel. Fjädern kom företrädesvis från vänstra vingen, som när den hölls i handen var böjd åt höger. Fanet, det vill säga de strålar som sitter på båda sidor om vingens skaft, avlägsnades; i UUB C 20 kallas detta *pennafnas*. Spetsen på den kvarvarande

- De fyra evangelisterna (Matteus, Markus, Lukas och Johannes) med penna, skrivkniv och bläckhorn. Skrivare arbetade under medeltiden med bägge händerna: den ena höll i pennan, den andra i en kniv som användes för att skärpa pennan, för att skrapa bort skrivfel innan bläcket sjönk in och för att trycka det bångstyriga pergamentet mot skrivunderlaget. Ur evangelarium från Helmarshausen utfört för Lunds domkyrka cirka 1140. UUB C 83, folio 17v, 57v, 85v, 127v.

pennan härdades genom att den stacks ned i het sand. Därefter formerades pennan, det vill säga att spetsen tillskars och försågs med en långsgående slits. För detta ändamål användes en särskild pennkniv. För utskrapning av felaktig skrift användes en raderkniv (fornsvenska *skrifkniver* – stavingen är standardiserad och inte belagd). Bredden på spetsen påverkade skriftens utseende. Skrivaren satt vanligtvis vid en lutande pulpet (jfr fornsvenska *bokastol*) och skrev med pennan i ett penselgrepp.²⁸

Som skrivdon på vaxtavlor användes en griffel (fornsvenska *stil*, latin *stylus*): en kort stav av ben eller metall med en spets i ena änden. Den andra änden var ofta tillplattad eller försedd med en knopp, som användes för att släta ut vaxet och därmed radera gammal skrift (se bild s. 92).

Bläck och tusch

Bläck och tusch är färgade vätskor som används för skrift. Under antiken användes tusch som bestod av sot eller pulveriserat trä- eller djurkol blandat i vatten med tillsats av ett bindemedel. Det ersattes under medeltiden av bläck eller blandningar av tusch och bläck, men rent tusch fortsatte att användas bland annat för teckningar.²⁹

Det senmedeltida bläcket (fornsvenska *bläk*, latin *atramentum*, *encaustum* eller *incaustum*) bestod som regel av garvsyra, järnvitriol och vätska. Garvsyran utvanns ur galläpplen, en utväxt på knoppar, blad och unga grenar på ek och andra växter till följd av insektsstick. Järnvitriol (grön vitriol) är ett lösligt järnsalt (järnsulfat), som företrädesvis blandades med gallussyra och vatten eller vin, och oftast tillfördes gummi arabicum som bindemedel för att göra bläcket trögflytande och få det att fästa bättre på underlaget. (För ett trögare bläck avsett för skrift på pergament anger vissa bevarade recept en större mängd gummi än för det bläck som var avsett för papper.) Sådant bläck (s.k. järngallusbläck) ger en färgad skrift som mörknar i efterhand, när metallsaltet oxiderar i kontakt med syret i den omgivande luften. Bläckets färg är brunt, ibland gränsande till svart. Rent svart bläck, som fått sin färg genom tillsats av träkol eller sot, användes sparsamt under senare hälften av 1400-talet, för att senare bli helt dominerande.

Andelarna av de olika beståndsdelarna varierar mycket i olika recept, något som delvis beror på att halten gallussyra som kunde utvinnas ur

• Till framställning av bläck användes galläpplen, som bildas då steklar lägger ägg i knoppande ekar. Trädet försvarar sig genom att kapsla in larven och resultatet blir en 15–20 millimeter stor kokong. När larven är färdigutvecklad borrar den sig ut, vilket efterlämnar ett litet hål. Galläppet, som är rikt på tannin och gallusyra, torkas, krossas och blandas med olika vätskor och salter till järngallusbläck.

galläpplena varierade, liksom järnhalten i vitriolen. Om mängden gallusyra i bläcket blev för hög kunde det fräta på underlaget, något man kan finna i vissa handskrifter där texten sjunkit in i pergamentet eller gjort hål i papperet (så kallat bläckfrat).

Bläckrecept finns bevarade i fem handskrifter som tillhört Vadstena kloster. I tre av dem återfinns varianter av en latinsk minnesvers:³⁰

Tag ett uns galläpplen, ett halvt uns gummi,
sätt därtill en fjärdedels uns vitriol och åtta uns falernervin
*Uncia sit galla media sit uncia gummi,
vitrioli quarta apponas octo phalerni*

Bläck är inte vattenlösligt (till skillnad från tusch), och kan bara avlägsnas genom att skrapas bort eller lösas upp av en starkt basisk lösning. Ett recept på en sådan lösning av salpeter och vitriol uppptecknades av Vadstenabrodern Peder Månsson i Italien omkring 1519.³¹

Röd färg användes för utmärkningsskrift i (löpande) sidtitlar, överskrifter, textinledningar (satsinledningar kunde också markeras med röd understrykning), initialer och lombarder, streck i majuskler i sats- och avsnittsinledningar, ornamentala radutfyllnader, skrivtecken (särskilt *virgula*, ett rakt eller snett lodrätt streck med samma funktion som nutida komma-tecken) och styckemärken, *alineae* (¶). Denna typ av röd utmärkningsskrift kallades *rubrica* på latin. Färgen framställdes genom att cinnober (kvick-

silversulfid) eller mönja (blytetraoxid) blandades med äggvita och vatten. I latinska källor benämns den röda färgen som regel *minium*, varifrån det svenska ordet mönja (fornsvenska *mynia*) kommer.³² Samma latinska ord ligger också bakom ordet miniatyr (latin *miniatura*), vilket alltså ursprungligen angav att något var rödfärgat. Peder Månssons anteckningar om ädelstenar från omkring 1522 innehåller ett recept för framställning av cinnober, genom upphettning av kvicksilver och svavel.³³ Även blått, grönt och gult kunde användas för utmärkningsskrift.

Färgmedel

Färgmedlen kan indelas i två grupper: dels organiska och lösliga substanser, *färgämnen*, framställda av växter och djur, dels oorganiska och olösliga substanser, *pigment*, mestadels framställda av mineraler eller metallsalter.³⁴ Nedan behandlas de tillsammans.

Färgmedlen blandades med bindemedel till målarfärg. Inom bokmåleri användes nästan uteslutande vattenlösliga bindemedel utvunna ur proteiner (äggvita, äggula, kasein från färskost, olika slags lim, till exempel fisk- eller läderlim), stärkelse (mjölkliester, öl) och olika slags gummi och gummihartser.

Vitt utgjordes vanligtvis av blyvitt (basiskt blykarbonat). Svart framställdes av träkol och sot.

De vanligaste röda färgmedlen, mönja och cinnober, har behandlats ovan. Röd färg, som användes till bokmålningar och infärgning av skinn, kunde också framställas av olika slags växter (t.ex. rödträd, företrädesvis sapanträd från Asien för bresilja eller bresiljerött) eller djur (t.ex. lacksköldlus för rödlack, eller kermeslus för karmosinrött).

Blått förekommer ibland omväxlande med rött i initialer och i bokmålningar. Det framställdes vanligen av pulveriserad azurit (mineralisk kopparkarbonat), som också kunde framställas på konstgjord väg (kalk- eller bergblått). Blått kunde även tillverkas av (vanligtvis) ljuskänsliga och mindre beständiga växtsafter från blommor och bär.

Gul färg för såväl initialer som bokmålningar framställdes av aloe och olivolja eller av operment (se nedan).³⁵ Gult kunde framställas genom upphettning av blyvitt till blygult (massikot).

Grönt framställdes i sin tur av kopparsalter (ärg, spanskgröna, fornsvenska *spansgrön*, *spänsgrön*) eller saftgrönt från bland annat svärdsilja.³⁶

Guld och silver användes likaså i initialer och bokmålningar. Båda metallerna kunde användas i form av tunna folier (bladguld respektive bladsilver) eller i form av pulver. Ibland kan guldets ha ersatts av svavelarsenik, så kallat operment (fornsvenska *operiment*, latin *auripigmentum*)³⁷ eller tennsulfid, så kallat musivguld (*aurum musicum*).³⁸

Textbärarnas form

Rulle

Den vanliga textbäraren under antiken var bokrullen, *rotulus* (även benämnd volumen), som i viss mån levde kvar in i modern tid. Ursprungligen tillverkades den av papyrus, som under medeltiden ersattes av pergamentremsor, mera sällan av papper, som limmades eller syddes ihop.³⁹ Rullarna bar normalt bara skrift i längdriktningen på ena sidan, så till exempel i KB X 118, ”Medicinrullen”, med måtten 542 × 36 centimeter, daterad omkring 1425–1435, med texter av den engelske läkaren John Arderne (1307–1392). En samtida eller något yngre svensk bokrulle med måtten 138 × 10,5 centimeter innehåller *Lilla rimkrönikan* (UUB Nordin 725). I den är texten i stället skriven i spalter vinkelrätt mot längdriktningen.

Vaxtavla

För mindre anteckningar användes vaxtavlor, det vill säga träskivor med en grund urgröpning som fylldes med vax. Två vaxtavlor sattes ibland ihop till en diptyk, något som var vanligt i skolsammanhang.⁴⁰ I UUB C 20 översätts *diptica* med *beltis tafla*, bältestavla, som speglar diptykens användning för mindre anteckningar. Flera tavlor kunde också sättas ihop till en polyptyk.

Enstaka blad

Enstaka blad av pergament eller papper användes framför allt för urkunder av olika slag. Speciella är de så kallade Birgittaautograferna (KB A 65) som består av uppteckningar av två av Birgittas uppenbarelser; de anses vara

skrivna av Birgitta själv under hennes uppehåll i Rom 1349–1373 (bild s. 119). Den ena av uppenbarelserna är egentligen inte ett enstaka blad, eftersom den är skriven på två (ursprungligen tre) sammansydda pappersblad. Den tunna och spretiga skrivstilen har ansetts komma sig av att hon var van vid att skriva på vaxtavla.⁴¹

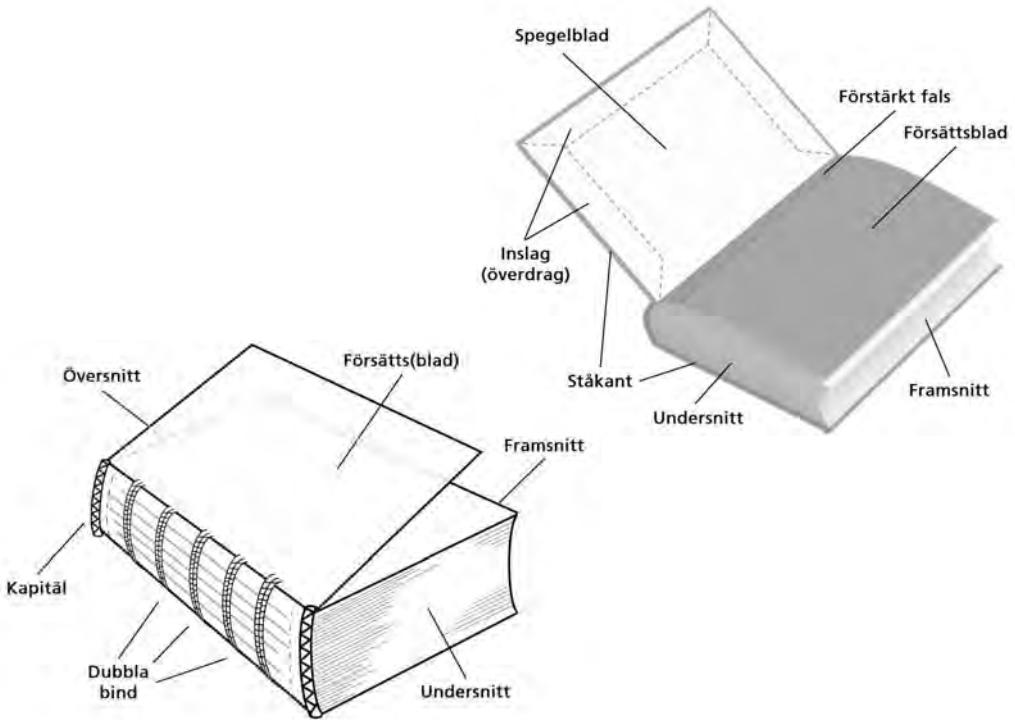
Bok (kodex)

En bok (latin *codex*) består av vikta ark av pergament eller papper som häftats (bundits) ihop och oftast försetts med ett omslag. Sin form fick den redan under antiken, inspirerad av formen på två eller flera vaxtavlor som bundits ihop (diptyker respektive polyptyker).

De vikta bladen lades in i varandra till lägg, som häftades ihop och där- efter försågs med ett skyddande omslag. Falsarna, det vill säga vecken, på läggen i pappershandskrifter kunde förstärkas mitt i läggen med remsor av pergament, i senare tid även papper.

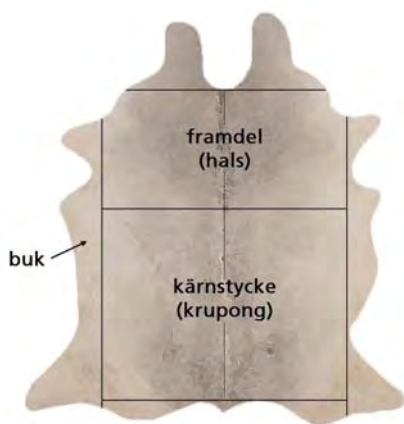
De gängse beteckningarna på olika bokformat, det vill säga folio, kvart, oktav och sedes, härrör från arkens vikning (falsning) en, två, tre respektive fyra gånger, som resulterar i lägg med 2, 4, 8 respektive 16 blad. Skinnen och pappersarken veks vanligtvis parallellt med kortsidorna, på samma sätt som ännu är det vanliga. Ett ark som vikts en gång har då samma höjd som det ovikta arket var brett. Skinnen och arken kunde också vikas parallellt med långsidan, så att det vikta skinet eller arket hade samma höjd som det ovikta. Böcker med sådant avlångt höjdförmat (ca 20 × 10 centimeter) användes företrädesvis för räkenskapsböcker och förteckningar. Formatet återfinns också hos ett antal böcker där huvuddelen eller ett större antal av texterna utgörs av rimmade krönikor eller romaner på knittelvers.⁴²

- ”Medicinrullen” innehåller förkortade och illustrerade versioner av två av den engelske läkaren John Ardernes (1307–1392) arbeten: *De arte phisicali et de chirurgia* och *Fistula in ano*. Rullen, som tillverkades i London omkring 1425–1435, har hopfogats av sex pergamentsark och mäter cirka 542 × 36 centimeter. KB X 118, utsnitt av inledningen.

Kontinentala pergamenthandskrifter är huvudsakligen sammansatta av kvaterner (eller kvaternioner), lägg med fyra dubbelblad (åtta blad).⁴³ I svenska pergamenthandskrifter från Vadstena från tiden cirka 1480–1530 är däremot kvinterner med fem dubbelblad (tio blad) regel. I pappershandskrifter är å sin sida sexterner med sex dubbelblad (tolv blad) vanligast. Under 1500-talet blev det vanligt med duerner, lägg som bara består av två dubbelblad, i böcker med stort format.

Det är ovisst om arken i pergamenthandskrifter först veks och därefter beskars så att bladen fick den önskade storleken, eller om bladen skars ut ur det hela ovikta skinnet. I en bevarad svensk handskrift finns det några linjer kvar i bladkanterna, som tyder på att man först mätt upp och linjerat den önskade bladstorleken på det hela arket, och att bladen därefter skurits

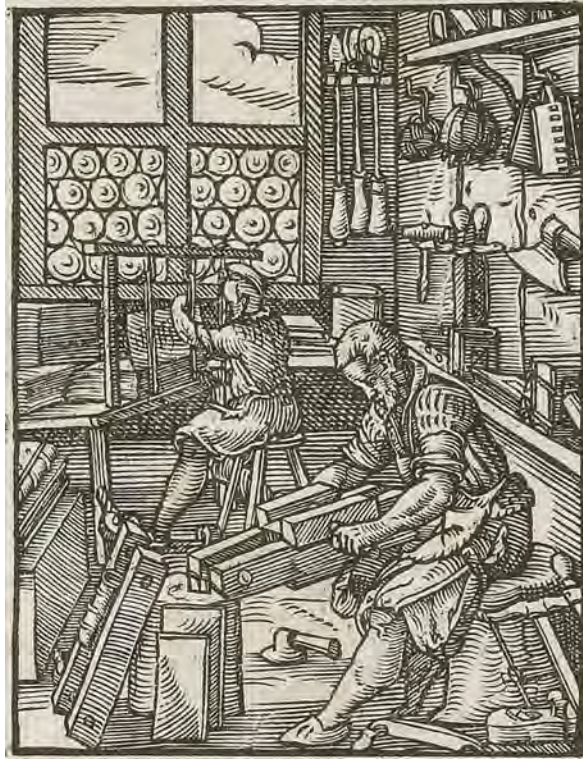

- Skinnets olika delar. Till böcker användes endast kärnstycket.

till.⁴⁴ Mera vanligt var det troligen att skinnet först trimmades så att kanterna blev jämna; bladen veks därefter till önskad storlek och sprättades till sist loss från varandra.

Böckernas format bestämdes av storleken på pergamentskinnen och pappersarken, och förstås av hur många gånger de veks. Storleken förändrades generellt över tid. Banden på 1200-talet var i allmänhet relativt små, för att bli större på 1300-talet och ännu något större under 1400-talet.

Storleken på pergamentskinnen varierade. En kalvhud eller stor fårhud mätte ungefär 50–55 gånger 70–80 centimeter. Om den veks på mitten gav den upphov till ett dubbelblad i storfolioformat med en höjd på 50–55 centimeter och bredd på 35–40 centimeter. Så stora dubbelblad användes för praktkodexar och stora korallhandskrifter, med så stor skrift att flera körmedlemmar kunde läsa text och noter samtidigt.⁴⁵ Världens största bevarade handskrift, Codex gigas eller ”Djävulsbibeln”, mäter cirka 90×50 centimeter, och är tillverkad av åsneskinn i Böhmen i början av 1200-talet.⁴⁶ Några andra exempel som kan nämnas är två hela och fem fragment av antifonarier och ett graduale i Nationalmuseum i Stockholm med höjder mellan 49 och 61,5 centimeter. De dateras till perioden 1200–1500; sex av dem är från Italien.⁴⁷ En anmärkningsvärt stor kodex med Birgittas

- Bokbindare. Den främre är i färd med att beskära snitten med en hyvel, medan den bakre binder en bok i en häftlåda. Träsnitt av Jost Amman i Hans Sachs, *Eygentliche Beschreibung aller Stände auff Erden* (Frankfurt am Main, 1568), blad G. Yale University Library.

uppenbarelsen, skriven i England i mitten av 1400-talet, har måtten $54,5 \times 38$ centimeter.⁴⁸

Utifrån höjden kan de svenskspråkiga böckerna indelas i tre huvudsakliga grupper: hälften mäter 18–25 centimeter (med ett medelvärde på 21,5 cm), en åttondel mäter 30 centimeter eller mer, och en annan åttondel mäter 16 centimeter eller mindre. Den största svenskspråkiga handskriften är en parafraiserande översättning av Moseböckerna (*Pentateukparafrasen*)

från 1526, Vadstenahandskriften KB A 1, med måtten 43,5 × 30 centimeter, tätt följd av två andra samtida Vadstenahandskrifter (KB A 2 och KB A 3). Alla tre var avsedda för högläsning, så kallad bordsläsning.⁴⁹ Bland de små utgör bönböcker avsedda för enskild läsning (också de främst från Vadstena) från slutet av 1400-talet eller början av 1500-talet en liten men tydlig grupp, där KB A 82 med måtten 8 × 6 centimeter är minst.

Omkring två tredjedelar av de bevarade medeltida handskrifterna med svensk text är av pergament. De övriga är av papper. En liten del (knappt 5 procent) av handskrifterna från 1400-talet har blandade lägg, det vill säga lägg där som regel det innersta och yttersta dubbelbladet i varje lägg är av pergament, medan de övriga är av papper.⁵⁰ Av de cirka 280 bevarade handskrifterna som (troligen) skrivits i Sverige och tillhört Vadstena kloster är förhållandena de motsatta, det vill säga omkring en tredjedel är av pergament, och två tredjedelar av papper.⁵¹

Bokbandets utformning

En bok består av en inlaga av ett eller flera sammanhäftade lägg. Inlagan är vanligtvis försedd med ett omslag, som antingen kan bestå av hårda pärmar av trä, eller mjuka pärmar av skinn, pergament eller papper.⁵²

Den vanliga medeltida boken har hårdpärmar gjorda av träskivor (bokspån) som inlagan fästs vid och som vanligtvis överdragits med skinn (UUB C 20: *boxskin*, bokskinn, se under ordet *aluta*, alltså egentligen vitgarvat skinn) eller i enstaka fall pergament eller tyg.⁵³ Inlagan eller bokblocket består av lägg som häftats (sytt) fast kring binden, det vill säga remsor av läder eller kraftiga snören av hampa (eller lin). Böcker i stort format eller särskilt tjocka böcker bands oftast in på dubbla bind, det vill säga två intilliggande bind. Binden kunde fästas vid pärmarna på flera sätt. Binden kunde bland annat föras genom särskilda urgröpta kanaler på bokspånet, trädde igenom hål i det, och fixerades med träpluggar. Binden är som regel synliga på ryggen (så kallade upphöjda bind). Deras antal varierar med bokens format mellan vanligtvis tre på böcker i de mindre formaten, och fem till åtta bind på stora format. På moderna band, med bind av garn, skavs ändarna på bindgarnen upp och limmas ned på en häftfals, som i sin tur limmas på pärmarna, varefter det första och sista

- Dubbla bind av häftgarn. Kapitä. Två pärmbacklor. Pergamenthandskrift med Magnus Erikssons landslag, senare hälften av 1400-talet. RA E 9045.
- Bind och kapitäl samt pärmbackla. Fiskbensmöstrad häftning på ett klivet läderband. Magnus Erikssons stadslag från 1300-talets andra hälft. KB B 127 a. Foto: Jens Östman.

bladet på inlagan (spegelbladen) slutligen limmas över falsarna med binden och pärmarna och håller på så sätt fast binden.

På senmedeltida målningar och skulpturer, bland annat på altarskåp, ser man relativt ofta att figurerna har en påsbok (bältesbok), antingen i handen eller vid bältet. På ett sådant bokband har ryggläddret förlängts betydligt i nederkanten och avslutats med en knut, så att boken ter sig som en påse. Antalet bevarade sådana påsböcker är bara 24 i hela världen. De förefaller ha varit vanliga på böcker i mindre format, såsom bönböcker, breviarier, psalterier eller lagböcker, både handskrifter och tryck.⁵⁴

Mindre vanligt är mjukpärm av skinn eller pergament, så kallade kopertband. Läggen i dem var direkt häftade genom omslaget, så att häft-

- Aposteln Bartolomeus håller inte bara i skaftet på den kniv som användes för att flå honom och orsakade hans martyrdöd, utan även i en påsbok med fem hörnbeslag och ett knäppe. Nordtyskt altarskåp från omkring 1500–1525 i Enångers gamla kyrka.

- Påsboken var en praktisk lösning för att hålla en bok eller fästa den i bältet. Träpärmarna är fästa i den triangulära skinnpåsen med kopparnitar och boken hålls ihop med två spänner. Boken innehåller en defekt avskrift av Magnus Erikssons stadslag, 1400-tal. Tallinns stadsarkiv (Linnaarhiiv), Cm 9.

- Kopertband från Vadstena. Bokblockets pappersblad skyddas av ett mjukband av pergament som fästs med kedjestick genom en extra skinnförstärkning i ryggen. Det bakre omslaget är förlängt och kan vikas upp för att skydda bokens framsnitt. Boken mäter cirka 21 × 15 centimeter. UUB C 925. Foto: Magnus Hjalmarsson.

trådarna framträder på ryggen. Som förstärkning på ryggen användes ibland små remsor av läder eller pergament, ibland konstfullt dekorerade skivor av trä eller ben, som bindtrådarna stickades fast vid.⁵⁵ Det är vanligt att skinnets på ena pärmen utgörs av en kuvertflik, som kan vikas över snittet ned på den andra pärmen. Ibland återanvändes gamla handskrifter till omslaget, som på KB A 57 från 1400-talet med överdrag av ett missaleblad, troligen från 1100-talet.

På yngre mjukband är inlagans häfttrådar och bind (av läderband eller hampgarn som häfttrådarna är bundna runt) i stället dolda av omslaget

och dessutom ofta säkrade genom att inlagans första och sista blad limmats ned på omslaget.

Inlagan i ett medeltida bokband saknar vanligen försätts- och eftersättsblad. På medeltida böcker limmades första och sista bladet i första respektive sista lägget fast som spegelblad på fram- respektive bakpärmen. Senare tillkom särskilda försätts- och eftersättsblad, som bestod av ett dubbelblad vardera. Det första respektive sista bladet limmades fast på fram- respektive bakpärmen som spegelblad. För- och eftersättsbladen kunde också utgöras av ett eller flera särskilda lägg, med flera dubbelblad, där det första bladet i första lägget, respektive sista bladet i sista lägget limmades ned som spegelblad.

Spegelbladen kunde också utgöras av enstaka blad, ibland av fragment (det vill säga blad från kasserade handskrifter), urkunder eller tryck. De var i första hand till för att hålla fast binden vid pärmarna, men skyddade samtidigt första respektive sista bladet i boken från att skavas mot binden och eventuella metalldelar (till exempel spikar från beslag). Under spegelbladen kan det också finnas ett eller flera blad som pärmfyllnad, ibland som ett extra skydd.

Beskärning

Efter att inlagan häftats beskars de tre öppna ytterkanterna, de så kallade snitten. Det ledde ibland till att text i margerna (marginalerna), till exempel läggsignaturer, försvann. Mera omfattande bortfall av text, till exempel långa staplar på bokstäverna på översta och nedersta raden, gamla sidnumreringar, överskrifter och kustoder, tyder på att en bok blivit ombunden i senare tid. Någon gång kan betydande beskärningar ha lett till direkta textförluster. Beskärningen kan ha gjorts med ett antal olika skärande redskap (kniv, dragkniv, stämjärn eller hyvel; den sistnämnda uppfanns dock troligen först i början av 1500-talet).⁵⁶

Snitten på pergamentband är som regel ojämna (trots beskärning), på grund av pergamentets naturgivna oregelbundenhet. På pappershandskrifter är snitten ofta jämnare.

Metalldelar

Hårdbanden kunde förses med spännen som gick över framsnittet i syfte att hålla boken stängd. Den ursprungliga avsikten med spännena var att hålla ihop pergamentböckerna eftersom pergamentet lätt drog ihop sig när det torkade eller svällde av fukt med resultat att pärmen buktade sig. Den vanligaste typen av spännen bestod av en eller två läderremmar som fixerades med beslag på bakpärmens och avslutades med en häkta som fästes i en hyska på frampärmen. Metalldelarna består oftast av kopparlegeringar (mässing).

En typ som betraktas som äldre, och förekommer på några böcker från Vadstena, har i stället en rem (eller två) som är fastsatt mitt på frampärmen. Remmen har ett metallbeslag med en ögla som fästs vid en ten mitt på bakpärmens (se bild s. 76).

Mjukbanden kunde i sin tur ibland tillslutas med två eller fyra knytremmar, fästa i framkanterna på omslaget. Om de hade kuvertflik, kunde den vara försedd med ett band som virades runt en knopp av ben eller metall, vanligen på bakpärmens.

● Högerpärm med pärmbucklor och två låsbeslag. Pergamenthandskrift med Magnus Erikssons stadslag, ”Arboga stads lagbok”, från mitten av 1400-talet, 25 × 19 centimeter. KB B 185.

● → Högerpärmens på katenat från franciskankonventet på Gråmunkeholmen i Stockholm. Boken innehåller texter av bland andra Hieronymus och är troligen skriven i England på 1100-talet. Bandet är från slutet av 1400-talet (efter 1484) och har blindstämpeltypiska för band som bekostades (och möjligen bands) av klostrets gardian (föreståndare) Knut Jönsson. UUB C 250.

Pärmarnas utsidor på hårdbanden kunde också förses med metallbeslag i hörnen och ibland även på mitten, i vissa fall bara på bakpärmerna. Beslagen kan ha hål, avsedda för nu bortfallna smyckestenar. Syftet med beslagen var dekorativt, men de skulle också skydda pärmarna mot förslitning.

Böcker med träpärmar kunde kedjas fast vid en läspulpet. Kedjorna satt som regel i överkanten på bakpärmerna. Kvar är numera ofta bara delar av kedjan eller den metallögla som den satt fast vid, men ibland återstår endast spår av öglan. I Sverige finns 47 sådana så kallade katenater (av latin *catena*, fornsvenska *boya* i UUB C 20) bevarade. De har hört hemma bland annat vid dominikankonventet i Sigtuna (sjutton stycken, varav två kompletta, UUB C 42 och C 222), franciskankonventet i Stockholm (18 stycken, varav en komplett, UUB C 250), Vadstena kloster (åtta stycken), och enstaka från dominikankonventet och ”Schola stockholmiensis” i Stockholm samt Uppsala domkyrka. Alla katenaterna innehåller religiösa texter, utom en som innehåller *Lilla rimkrönikan* och *Stora rimkrönikan* på svenska. I ett dokument från 1374 omtalas en lagbok, som var fastsatt i kyrkan i Selånger med 4 ¼ alnar (omkring 2,5 meter) långa kedjor, och som invånarna i Hälsingland vände sig till vid rättstvister.⁵⁷

Skriftytans linjering

På pergamenthandskrifter är det regel att ett mönster av linjer dragits upp på bladen för att avgränsa själva textytan och eventuella sidöverskrifter och marginalanteckningar (kapitelnummer etc.). Linjerna kunde vara blindade eller gjorda med bläck eller blystift. I det första fallet, som var det äldsta bruket, är de ofärgade linjerna gjorda med en griffel som lämnat spår i pergamentet. Linjeringen är då inpressad på den ena sidan, där den lämnar ett avtryck, och kan framträda som en upphöjning på den andra sidan.⁵⁸

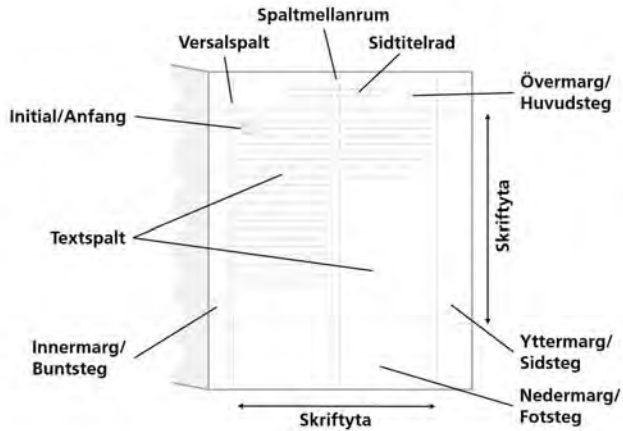
Stödlinjerna kan vara dragna över hela dubbelbladet eller på varje blad för sig. Linjerna går normalt över hela sidan eller dubbelbladet och ut till bladkanterna. Själva textytan är försedd med särskilda skrivlinjer, som

- Förberedelse för skrivarbetet med linjering av bladet med linjal. ”Hamburgbibeln” från 1255, Det Kongelige Bibliotek, Köpenhamn, GKS 4 2°, vol. 1, folio 137vb.

aram. Aram genuit ar
nadab genuit naasor
salmon. Salmon genu
genuit obeth. Obeth ge
genuit dauid regem. t

Ano
in
regu
litt
os
cha
test
ex
fin

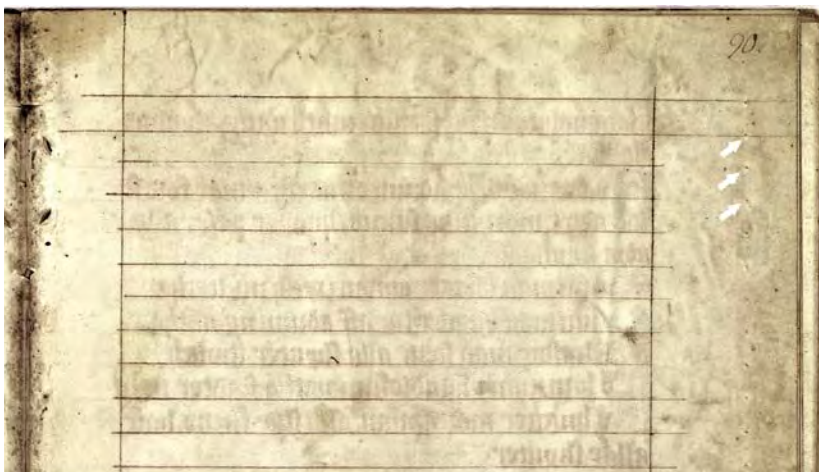

- Skriftspegeln i medeltida handskrifter bestod i regel av en eller två spalter, sällan fler. Linjeringen mättes upp och markerades med hjälp av stickpassare som punkterade kanterna på bladet, ibland flera blad åt gången. Punkterna förbands därefter med linjal och textyta och skriftrader drogs upp med hjälp av blindlinjer eller blystift.

avgränsas av en marginalram. Skriften placerades inom den ram som marglinjerna formade och mellan skrivlinjerna. Linjeringsmönstren uppvisar en mycket stor variation.

Innan linjerna drogs upp mättes avstånden mellan dem upp och markerades med stick av ett spetsigt föremål i kanterna på bladen. Med hjälp av denna punktering kunde linjerna och därmed textspegeln på bladets bägge sidor bringas att korrespondera mot varandra. Sticken kunde göras genom flera blad samtidigt och därmed skapa genomgående enhetlighet. Övre och inre margerna på bladen brukar vara ungefär lika breda, yttermargen något bredare, och nedermargen bredast.

På pappershandskrifter är det vanligast att linjeringen inskränker sig till två linjer uppifrån och ned på bladen, vilka markerar de yttre margerna. En förklaring kan delvis vara att papperet i sig har ett linjemönster, som gör det lättare att hålla samma radavstånd.

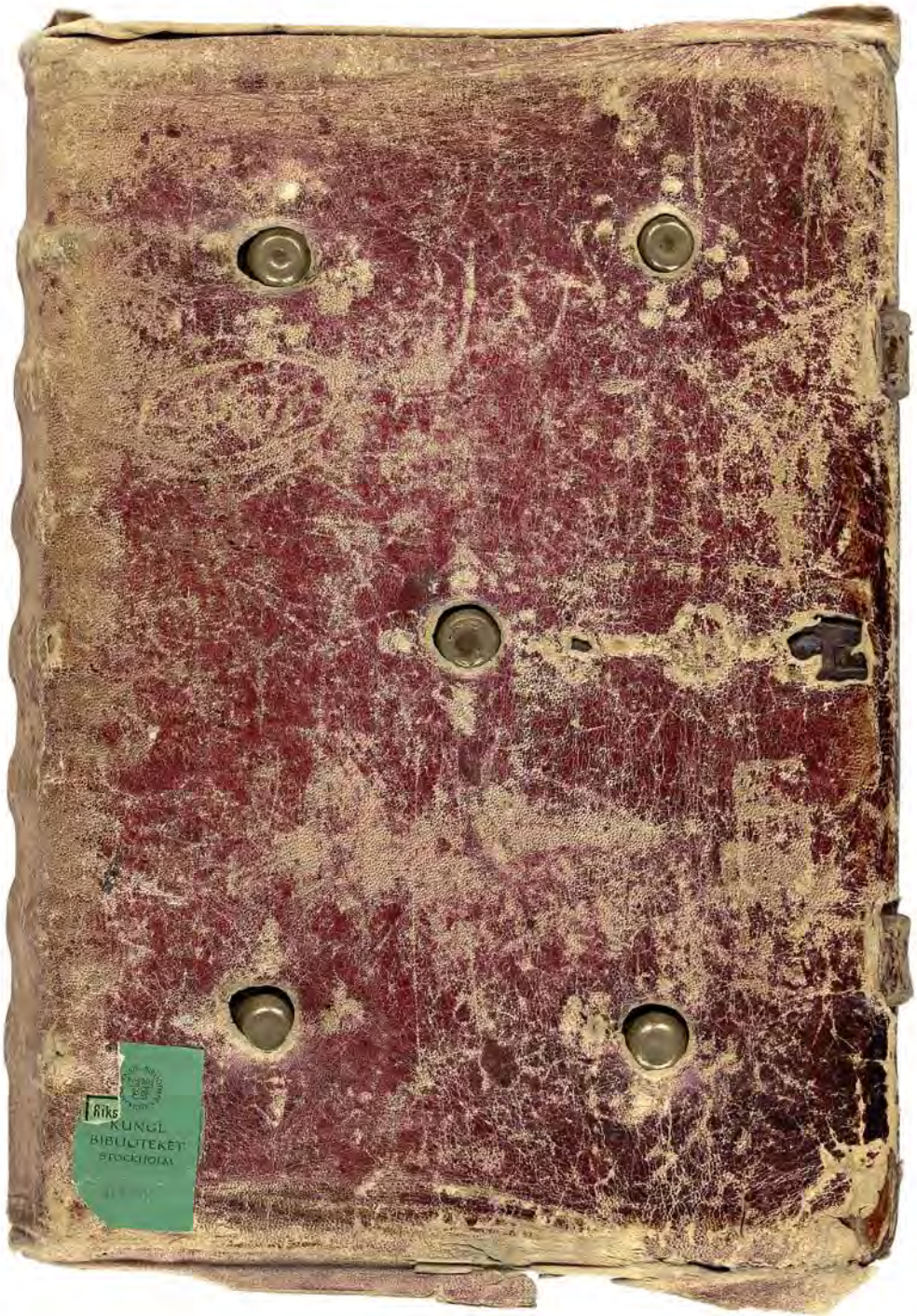
- Färdiglinjerat blad. Under en nyare folionummering syns en lodrätt rad med punkteringar som hjälpt skrivaren att mäta upp raderna. Se även sidan 201 och 202. KB B 6, folio 90r.

Texten kan vara indelad i en eller två spalter; fler spalter än så är ovanligt. I vissa typer av handskrifter (latinska, ofta med kanonisk eller civil rätt) förekommer komplexa indelningar i spalter, där huvudtexten i en eller flera spalter är inramad av särskilda fält med kommentarer (glossor) (se bild s. 447). I somliga handskrifter förekommer en särskild versalspalt där stora begynnelsebokstäver (versaler) faller ut vänster om skriftytan.

Bokbandsdekor

På medeltida svenska bokband förekommer skinn som färgats röda (s.k. rödläsk, på fornsvenska benämnda *rödhlask* eller *rödhlaskskin*). En uppgift om köp av rödfärgat skinn finns i Stockholms stads skottebok 1461 (*viiij ort. for rötlash skin til thenne bock, ”8 örtugar för rödläskskin till denna bok”*).⁵⁹

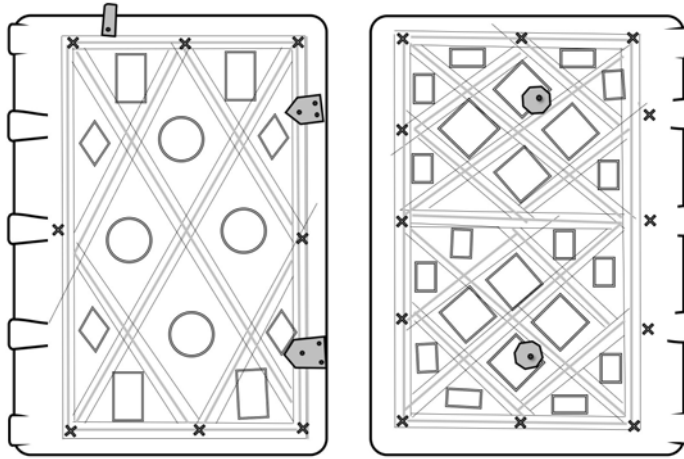
Snitten är ibland färgade, oftast i rött, men även i blått och andra färger.⁶⁰ De äldsta färgade snitten är troligen från början av 1500-talet, även

Riks
KUNGL
BIBLIOTEKET
STOCKHOLM

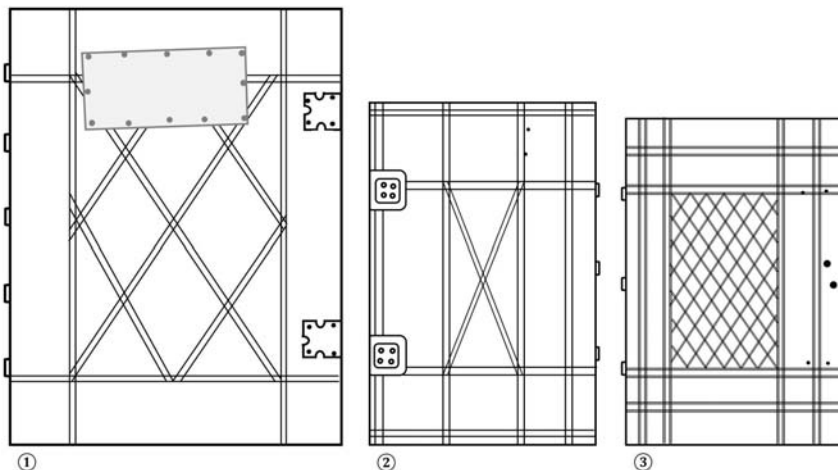
- Brunt 1400-talsband i skinn med blindpräglade korslinjer och lämningar efter knäppremmar, 22 × 14,5 centimeter. Volymen är ett sammelband med texter på latin och svenska, bland annat Vadstena klostrets privilegier och statuter. UUB C 74, vänster pärm.
- Rödfärgat överdrag, därunder rödfärgade pärmar; mässingsbucklor. Magnus Erikssons stadslag, "Söderköpings lagbok" från 1387. KB B 170, vänster pärm.

- Schematisk framställning av dekoren på UUB C 443, tidebok för Vadstenasystrarna, 18 × 13 centimeter. Bokbindaren har av Isak Collijn identifierats som "Niels", möjligen lekbrodern Nicolaus Laurentii (+1509). Bandet består av träpärmarna överdragna med skinn som präglats med ritsade linjer i geometriska mönster och blindstämplar i de fält som bildats. Vänsterpärmarna har dekorerats med något större noggrannhet, medan högerpärmarna ger ett rörigt intryck med högst ungefärlig mönsterpassning. Sex typer av blindstämplar har använts, olika på fram- och baksida, samt därtill ett kryssmärke (se s. 72). Pärmarna har hållits ihop med remmar vars mässingsbeslag finns kvar – mässingsnubbarna på högerpärmarna (baksidan) ger vid handen att boken förvarats med denna sida uppåt. Vänsterpärmarna har också ett fäste med ring som visar att boken varit fastkedjad.

om det är svårt att bestämt avgöra när färgningen skett.⁶¹ De få exempel som finns på guldsnitt på medeltida handskrifter är från senare tid.⁶²

Den vanliga dekoren på böcker med hårda pärmarna och skinnöverdrag utgjordes i sin äldsta form av linjer som formats till en ram längs sidorna på bandet. Innanför ramen kan det finnas ett diagonalt kors som går från ramens hörn, och där linjerna korsas kan det förekomma en liten stjärna i cirkel.

- Schematisk framställning av några senmedeltida bokbandsdekorer. 1) UUB C 670 vänster pärm, omkring 1490, 27,5 × 21 centimeter. 2) UUB C 62 höger pärm, omkring 1490, 21 × 14 centimeter. 3) KB B 40 vänster pärm, 1530-tal, 20,5 × 13,5 centimeter. Förutom linjedekoren har de bägge första banden rikligt med rombformade blindstämplar i de tomma fälten, liknande dem i bilden på sidan 63. Båda har tillhört franciskankonventet i Stockholm och har märken som visar att de varit fastkedjade. Samtliga volymer bär spår efter beslag och pärmlås. Den första volymen har en påspikad titelskylt, *fenestra*, på pärm.

I slutet på 1400-talet uppträdde de äldsta exemplen på enkla stämplor, som var blinda, det vill säga ofärgade. De föreställer bland annat växter och fabeldjur, ibland placerade i rutorna i ett rut- eller rombnät. På band från Stockholm och Vadstena från denna tid är också det så kallade granatäpplemotivet vanligt. Det är sammanställt av flera stämplor och består av en blomma, omgiven av en närmast spetsöval ram av stiliserade bladverk. Motivet förekommer ofta i kombination med enkelstämplor med växtmotiv.

Många medeltida handskrifter har om- eller inbundits på senare tid. En vanlig något yngre bandtyp är så kallade renässansband, tillkomna under

- Blindstämplar från vänsterpärmerna på C 443: en cirkel med fembladig blomma, en romb med akantusblad och en rektangel med springande hund (som applicerats stående med svansen nedåt och nosen uppåt).

andra hälften av 1500-talet.⁶³ På dem är rullstämplar vanliga och banden är helt täckta av olika motiv: växtrankor, palmettfriser, personifierade dygder (t.ex. Prudentia, Fortuna, Justitia), evangelister, romerska författare i hel- och halvfigur, eller porträtt i medaljonger omgivna av bladverk. Från senare delen av 1500-talet användes även guld, silver och andra färger, till en början troligen målade, senare stämplade.

Plattstämplar, som täcker en större yta, föreligger från början av 1500-talet. Bland de äldsta återfinns en serie med Jesus som smärtoman och de tre nordiska helgonkungarna Erik, Knut och Olav.⁶⁴

- Vänsterpärmerna på Birgitta Andersdotters breviarium och bönbok från Vadstena kloster, 1518–1532. Bandet har stämplor med granatäpplemotiv, franska liljor och Kristusmonogram (*ih̄s*) samt läsbeslag (hyskor) av mässing. KB A 80.

Läggsignaturer, pärmtitlar och bibliotekssignum

Böckerna skrevs som regel på lösa lägg, som bands ihop i efterhand. För att säkra att bokbindaren band bladen i rätt ordning försågs läggen ibland med signaturer. Dessa läggsignaturer kan utgöras av siffror, företrädesvis romerska, eller bokstäver i alfabetisk ordning. De är vanligen placerade i nedre margen, längst till vänster, i mitten eller längst till höger.

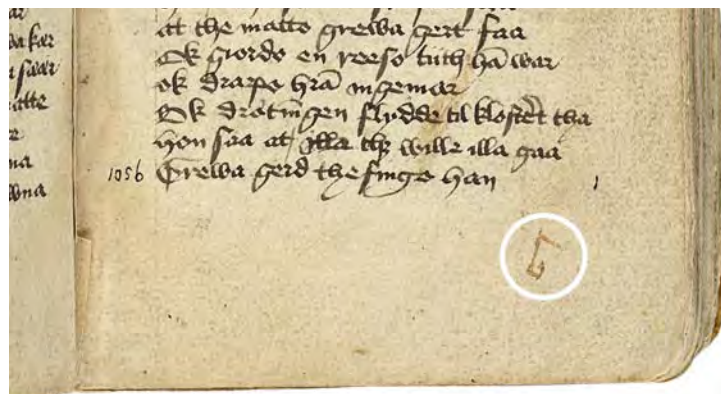
Genomgående medeltida numrering av blad, sidor eller kolumner är sällsynt. De numreringar som numera förekommer har i de flesta fall tillkommit efter medeltiden. Understundom förekommer en ursprunglig kombinerad lägg- och bladnumrering, där läggen betecknats med bokstäver och bladen i läggens första hälft numrerats med romerska (någon gång arabiska efter 1290-talet) siffror, till exempel enligt modellen a1–a4, b1–b4 etcetera.

Ett annat sätt att säkerställa att läggen kom i rätt ordning var att förse det sista bladet i ett lägg med det första ordet eller orden på det följande lägget. Sådana så kallade kustoder kunde ibland försees med en färgad ram.⁶⁵

Bladens kanter kunde försees med bladmärken för att underlätta åtkomsten till bestämda kapitel. Bladmärkena kunde formas av flikar som skurits ut ur bladet på pergamenthandskrifter, fastsydda garntrådar (i olika färger) eller påklistrade (färgade) flikar av pergament eller tyg.

På bevarade svenska böcker är titlar utanpå medeltida bokband sällsynta – de förekommer främst på böcker från Vadstena kloster. Titlarna kunde skrivas direkt på bakpärm (högerpärm), eller på pergament- eller papperslappar (titelskyltar), som klistrades fast på bakpärm. Böckerna låg nämligen med bakpärm uppåt. Titelskyltarna kunde placeras inom en ram av varierande material och försees med en tunn skyddande genomskinlig hornskiva (latin *fenestra*). Ryggtitlar, som nu är regel, uppstod först under 1500-talet, när böckerna började ställas i hyllor lodrätt med ryggen utåt.

Bibliotekssignum förekommer på ett antal Vadstenahandskrifter och anger vilken placering böckerna hade.⁶⁶ Dessa signaturer är vanligtvis treställiga och består av en bokstav som betecknar hyllfacket, en romersk siffra som betecknar hyllbrädan, och en arabisk siffra som betecknar

● Läggsignatur "b". KB D 2, folio 12r.

● Kustoden *fräl* nederst på vänstersidan svarar mot *fråsan* överst på högersidan. På det röda framsnittet syns bladmärken som markerar nya avsnitt. Petrus Olavi, *Jungfru Marie örtagård*, omkring 1510. KB A 12, folio 10v-11r.

- Bokband med överdrag av vitgarvat skinn. Titelskylt med texten "Vita sancti Galli conf[essor]" (Sankt Gallus bekännarens levnad, av Walafridus Strabo) täckt av hornskiva med metallram, därunder Vadstenasignum M. VI. 8. Långremsspänne som löper framifrån. Texten är skriven i Sydvästtyskland omkring 1100, bandet med måtten 22,5 × 16 centimeter är yngre. UUB C 87, höger pärm.

platsen på hyllan, till exempel A I 6. Det finns även tvåställiga signaturer, som består av en bokstav och en romersk siffra, dels från ungefär samma tid, det vill säga andra hälften av 1400-talet, dels något äldre.⁶⁷ Signumet återfinns som regel på bakpärmen (men ibland även på frampärmen) och på insidan av frampärmen eller på något av de första bladen. (Jfr Jonas Nordins kapitel i denna volym.)

Påskrifter av signum eller liknande, som troligen är medeltida, förekommer i enstaka fall på snitten. Inskurna bokstäver eller siffror är däremot eftermedeltida.

Materialkostnader och bokpris

Priset på en bok berodde dels på kostnaden för materialet (pergament, papper och bläck) dels på kostnaden för skrivarbetet. Därtill kom även priset för eventuella dekorationer och bokbinderiarbetet, samt för transporten.⁶⁸ De fåtaliga uppgifterna om kostnaderna gör det generellt sett svårt att sammanfatta bilden, i synnerhet som de olika kostnaderna varierade över tid. Ytterligare en komplikation utgörs av de invecklade myntförhållandena (till exempel om det angivna priset rörde lybska, danska eller svenska mark) liksom de stora fluktuationerna i penningvärdet.⁶⁹

Kostnaden för pergament varierade beroende på kvalitet och om skinnet kom från kalv, får eller get. Kalvskinn var dyrare än de andra typerna, men också större. Pergament var betydligt dyrare än papper. Priserna varierade också över tid: vissa uppgifter visar att pergament var fyra gånger så dyrt som papper under andra hälften av 1300-talet, men tretton gånger dyrare hundra år senare.⁷⁰ Det var i första hand papperet som blev billigare relativt sett. En betydande del av förklaringen till sjunkande papperspriser var att antalet papperskvarnar ökade och att papperets transportsträckor minskade.⁷¹

Papperet var i det medeltida Sverige en importvara som kom från Italien eller Frankrike och under 1400-talet i allt större utsträckning från södra Tyskland (företrädesvis nuvarande Bayern och Baden-Württemberg). Det försålades normalt i förpackningar om 480–500 ark, ett så kallat ris, eller cirka 24 ark, en så kallad bok.⁷² Uppgifter från Sydtyskland från 1500-talet

ger vid handen att dagsproduktionen i en papperskvarn med en kyp (bytta) kunde uppgå till 5–8 ris (2 500–4 000 ark) och årsproduktionen till 1 500–2 000 ris (720 000–1 000 000 ark), delvis beroende storleken på arken.⁷³

En av de äldsta bevarade uppgifterna om svenska pappersinköp återfinns i en förteckning över Vadstena klostrets konsumtion från 1456–1458.⁷⁴ Årsbehovet av papper anges där till ett ris. I ett samtida brev från 1460 från Henrik Greverade, handelsman i Lübeck, till abbedissan Ingeborg i klostret, meddelar han att han sänder två ris lombardiskt papper och fem böcker (totalt ca 600 ark) med båt till Söderköping för det guldmynt (en nobel) som abbedissan skickat.⁷⁵ I övrigt finns uppgifter om pappersinköp och/eller pris också i ett antal räkenskapsböcker från 1460 och framåt.⁷⁶

Skrivkostnaden påverkades av skrivhastigheten, som var avhängig vilken typ av skrift som användes, till exempel om texten skrevs långsamt i textualis eller med snabbare kursiv (om dessa stilar, se Elisabet Göranssons kapitel).⁷⁷ Hastigheten (som bland annat påverkades av bladstorleken) har beräknats till 2–3 blad (4–6 sidor) per dag.⁷⁸ Kostnaden för skrivarbetet kunde vara mellan drygt två till fem gånger högre än kostnaden för papperet eller pergamentet och svara för ungefär 60–80 procent av bokens totalkostnad.⁷⁹ En av få uppgifter om fördelningen av kostnaderna som finns är en anteckning från 1414–1415 av Vadstenabrodern Hans Hildebrandsson (Johannes Hildebrandi), som angav att han betalat 6 *scudi* (på franska *écu*) för pergamentet och 20 *scudi* (alltså 77 procent av totalkostnaden) till skrivaren för en kopia av ”Vita Jesu Christi” i Paris. Under samma resa köpte han 18 böcker till, varav tre var tvåbandsverk. Priserna varierade från 3 till 26 *scudi*. Summorna är svårbedömda, eftersom uppgifter saknas om böckernas format med mera. Som jämförelse kan nämnas att broder Hans under samma resa betalade 11 *scudi* för en häst.⁸⁰

I C-samlingen i Uppsala universitetsbibliotek finns 28 anteckningar om bokpriser (varav några är osäkra).⁸¹ Fem av dessa är från klostret Frauenburg (Frombork) i nuvarande Polen; 22 är från svenska samlingar varav 16 är från Vadstena. Priserna anges i fyra olika myntslag (floriner, nobler, soldi och mark).⁸² Beloppen varierar stort, vilket bland annat framgår av följande fyra exempel. Alla böckerna tillhörde Vadstena kloster och inköptes under konciliet i Konstanz omkring 1415.

SIGNUM	ANTAL BLAD	PRIS	SKRIFTTYP
C 76	230	2 floriner och 8 gross	Kursiv som närmar sig textualis
C 371	249	3 floriner och 8 gross	Textualis
C 399	226	3 floriner och 4 gross	Kursiv
C 523	173	1 florin	Textualis

För fyra Vadstenahandskrifter (C 177, C 263, C 266, C 285) skrivna i kursiv anges priserna i mark (troligen svenska) och där är bilden entydigare: för en bok med omkring 225 blad var priset 9–10 mark. Uppgifterna är inte daterade, men härrör troligen från 1400-talets första hälft. (Om bokpriser under medeltiden, se även Claes Gejrots och Jonas Nordins kapitel.)

Noter

1. Donald Jackson, *Skrivkonstens historia* (Stockholm: Ordfront, 1981); Walter J. Ong, *Muntlig och skriftlig kultur: Teknologiseringen av ordet* (Göteborg: Anthropos, 1991); Michelle P. Brown, *The British Library guide to writing and scripts: History and techniques* (Toronto: University of Toronto Press, 1998).

2. Klaus Düwel, *Runenkunde*, fjärde upplagan (Stuttgart: Metzler, 2008); James E. Knirk, "Runes: Origin, development of the futhark, functions, applications, and methodological considerations", i Oskar Bandle m.fl. (red.), *The Nordic languages: An international handbook of the history of the North Germanic languages*, 1 (Berlin: De Gruyter, 2008) s. 634–648; Raymond I. Page, "Runic writing, roman script and the scriptorium", i Staffan Nyström (red.), *Runor och ABC: Elva föreläsningar från ett symposium i Stockholm 1995* (Stockholm: Runica et mediævalia, 1997) s. 119–140.

3. Rimbart, *Vita Anskarii: Accedit vita Rimberti*, utg. Georg Waitz (Hannover: Hahn, 1884) kap. 10, s. 32.

4. Goda introduktioner på engelska till alla delar av handskriftsproduktionen och med många illustrationer är Christopher de Hamel, *Making medieval manuscripts* (Oxford: Bodleian Library, 2018), Erik Kwakkel, *Books before print* (Leeds: Arc Humanities Press, 2018) och Patricia Lovett, *The art and history of calligraphy, andra upplagan* (London: British Library, 2020). För svensk terminologi på bokframställningens olika moment är följande bok användbar: Christine Jakobi-Mirwald, *Medeltida bokmåleri: Illustrerat konsthistoriskt lexikon*, övers. och bearbetning Patrik Åström (Stockholm: Signum, 2012).

5. De äldsta bevarade papyrusstyckena med skrift är från 2000-talet f.Kr. och de äldsta resterna av papyrusrullar är från 1000-talet f.Kr.; Otto Mazal, *Lehrbuch der Handschriftenkunde* (Wiesbaden: Reichert, 1986) s. 43.

6. En läderrulle är belagd från 1000-talet f.Kr. i Egypten, och från 800-talet f.Kr. i Babylonien; Mazal (1986) s. 46.

7. *Peder Månssons skrifter på svenska: Efter handskrifter i Stockholm, Uppsala och Linköping*, utg. Robert Geete (Stockholm: Svenska fornskriftsällskapet, 1913–1915) s. 533 f., 542 f.

8. K. Helmer Gustavson, *Läder: Dess kemi, tillverkning och egenskaper* (Stockholm: Bonniers, 1944) s. 268–273. Det är ganska vanligt att medeltida böcker som ombundits under 1800-talets andra hälft har skinn av kromgarvat läder, som uppfanns vid den tiden. Sådant läder kan ha behandlats med svavelsyra vid blekningen eller vid fixeringen av sura anilinfärger, eller ha fått för hög syrahalt på annat sätt, och vittrar nu för tiden sönder.

9. Det äldsta fragmentet av en pergamenthandskrift är från omkring år 100 eller något senare ("De Bellis Macedonicis", London, British Library, Papyrus 745), se Elias Avery Lowe (red.), *Codices Latini antiquiores: A palaeographical guide to Latin manuscripts prior to the ninth century*, 2: Great Britain and Ireland, andra upplagan (Oxford: Clarendon Press, 1972) s. 26, nr 207; Jacques Lemaire, *Introduction à la codicologie* (Louvain-La-Neuve: Université catholique de Louvain, 1989) s. 11.

10. *Ordbok öfver svenska medeltidsspråket*, 2, utg. Knut Fredrik Söderwall (Stockholm: Svenska fornskriftsällskapet, 1891–1900) "pärman", s. 225–226; s.st., Supplement, s. 629. Detta avsnitt bygger på Karin Schneider, *Paläographie und Handschriftenkunde für Germanisten: Eine Einführung* (Tübingen: Niemeyer 1999) s. 103–107; Lemaire (1989) s. 13–23; Marilena Maniaci, *Terminologia del libro manoscritto, Addenda: Studi sulla conoscenza, la conservazione e il restauro del materiale librario*, 3 (Rom: Istituto centrale per la patologia del libro, 1996); Mazal (1986) s. 45–49; Denis Muzerelle, *Vocabulaire codicologique: Répertoire méthodique des termes français relatifs aux manuscrits* (Paris: CEMI, 1985); Peter Rück (red.), *Pergament: Geschichte, Struktur, Restaurierung, Herstellung* (Sigmaringen: Thorbecke, 1991).

11. Ett exempel på en 1400-talshandskrift som är tillverkad av häst är Bryssel, KBR (Koninklijke Bibliotheek/Bibliothèque royale), Ms. II 5585; se Lemaire (1989) s. 15. För nyare metoder för analys av olika typer av pergament, se Sarah Fiddymont & Matthew Collins, "From field to frame: The contribution of bioarchaeological methods to understanding parchment production", *Gazette du livre médiéval*, 63 (2017) s. 55–63, och Per Cullhed, "Naturvetenskaplig undersökning av handskriften B 68", i Jonas Nordin & Janken Myrdal (red.), *En bibliografi om en bok: Codex Upsaliensis B 68 från 1430* (Stockholm: Vitterhetsakademien, 2020) s. 13–49.

12. Maurizio Aceto m.fl., ”Mythic dyes or mythic colour? New insight into the use of purple dyes on codices”, *Spectrochimica Acta Part A: Molecular and Biomolecular Spectroscopy*, 215 (2019) s. 133–141. Aceto och hans team har visat att äkta purpur, från purpurnäckor, inte använts.

13. Lars Munkhammar, *Konungslig klenod: Silverbibelns symbolkraft* (Stockholm: Carlssons, 2019); Karin Forsberg, ”Femtio nyanser av violett: Codex aureus och purpurfärgen”, *Biblis: Kvartalstidskrift för bokvänner*, 80 (2017/2018) s. 46–57.

14. Brev från biskopen i Skara, 21/9 1459, Svenskt Diplomatariums huvudkartotek, SDHK, <<https://sok.riksarkivet.se/SDHK>>, nr 27475, tryckt i Ernst Nygren, ”Kalvskinnsskatten”, i Olof Jägerskiöld & Åke Kromnow (red.), *Donum Boëthianum: Arkivvetenskapliga bidrag tillägnade Bertil Boëthius 31/1 1950* (Stockholm: Norstedts, 1950) s. 319 f.; *Acta pontificum Svecica*, 1: Acta cameralia, utg. Ludwig Magnus Bååth (Stockholm: Norstedts, 1936–1957) nr 1291; Biskop Johannes (Hans Markvardsson) i Skara till abbedissan Katarina i Vadstena, 16/7 1471, SDHK 29279; *Liber privilegiorum monasterii Vadstenensis: e codice Archivi Reg. Holm. A 19 (olim A 23): Suecice et Britannice præfatus*, utg. Ernst Nygren (Köpenhamn: Munksgaard, 1950) s. XXVIII med not 33; Jan Liedgren, ”Pergament”, i *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid* (hädanefter *KLNM*), 13 (Malmö: Allhems, 1968) sp. 196 f.

15. Uppsala universitetsbibliotek (UUB) C 20; *Ordbok öfver svenska medeltidsspråket (1884–1973)*; Stockholms stads tänkeböcker, 5 (1492–1495) och 6 (1495–1498), i *Stockholms stadsböcker från äldre tid*, Ser. 2:3 Stockholms stads tänkeböcker 1492–1500, utg. Johan Axel Almquist & Hans Hildebrand (Stockholm: Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia, 1930) s. 164 (1494) och 313 (1496?).

16. Detta avsnitt bygger företrädesvis på två arbeten: Gustaf Clemensson, ”Papperet genom två tusen år”, i dens. (red.), *En bok om papper: Tillägnad Carl Joh. Malmros den 23 december 1944* (Klippan: Aktiebolaget Klippans finpappersbruk, 1944) s. 23–116, och Sune Ambrosiani, ”Papperstillverkningen i Sverige intill 1800-talets mitt”, i *Mole chartariae Suecana: Svenska pappersbruksföreningens tjugofemårsskrift*, 1: Svenska pappersbruksföreningens uppkomst och utveckling (Stockholm: Svenska pappersbruksföreningen, 1923) s. 65–198. Se även Sandra Schultz, *Papierherstellung im deutschen Südwesten: Ein neues Gewerbe im späten Mittelalter* (Berlin & Boston: De Gruyter, 2018).

17. *Ordbok över svenska språket*, utg. Svenska Akademien (*SAOB*) 1870–.

18. *Ordbok öfver svenska medeltidsspråket* (1884–1973), Supplement, ”papiers mylna”.

19. Jfr Clemensson (1944) s. 62.

20. Lemaire (1989) s. 36; Carla Bozzolo & Ezio Ornato, *Pour une histoire du livre*

manuscrit au Moyen âge: Trois essais de codicologie quantitative (Paris: Éditions du Centre national de la recherche scientifique, 1980) s. 130, 269; Schneider (1999) s. 110; Schultz (2018) s. 109–111.

21. Mazal (1986) s. 55. Mazals uppgifter stämmer väl med mina egna iakttagelser, där det genomsnittliga avståndet under den äldre perioden är ungefär 35 mm, medan den under 1500-talet är 25 mm.

22. Clemenson (1944) s. 63. En bra introduktion av vattenmärkesforskningen med tyngdpunkt på en ny metod för avbildning av vattenmärken ges i Peter Meinlschmidt, Carmen Kämmerer & Volker Märgner, ”Thermographie – ein neuartiges Verfahren zur exakten Abnahme, Identifizierung und digitalen Archivierung von Wasserzeichen in mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Papierhandschriften, -zeichnungen und -drucken”, i Franz Fischer, Christiane Fritze & Georg Vogeler (red.), *Kodikologie und Paläographie im digitalen Zeitalter, 2 = Codicology and Palaeography in the Digital Age, 2* (Norderstedt: Books on demand, 2010) s. 209–226.

23. Nils J. Lindberg, *Paper comes to the North: Sources and trade routes of paper in the Baltic Sea region 1350–1700; a study based on watermark research* (Marburg/Lahn: IPH, 1994) s. 19.

24. Patrik Åström, *Vattenmärken i svenska medeltida laghandskrifter och Uppsala universitetsbiblioteks medeltida pappersbrev = Wasserzeichen in schwedischen mittelalterlichen Rechtshandschriften und der mittelalterlichen Papierbriefsammlung der Universitätsbibliothek zu Uppsala* (Uppsala: Svenska fornskriftsällskapet, 2013) med vidare referenser.

25. Charles-Moïse Briquet, *Les filigranes: Dictionnaire historique des marques du papier des leur apparition vers 1282 jusqu’en 1600*, 1: A–Ch (Paris: s.n., 1907) s. 96. På nätet, se vidare Wasserzeichen-Informationssystem: <<https://www.wasserzeichen-online.de/wzis/>>.

26. Se Hans B. Kälén, ”Heraldik in schweizerischen Wasserzeichen”, *Schweizer Archiv für Heraldik*, 102:1 (1988) s. 3–26.

27. I böcker ombundna på 1600- och 1700-talen återfinns bl.a. de ursprungligen nederländska märkena Amsterdams vapen och Narrhuvud som också användes på andra håll, bl.a. i Sverige, något som kan bidra till datering av banden.

28. Erik Kroman, ”Duktus”, i *KLNM*, 3 (1958) sp. 366; Erik Kroman & Jan Öberg, ”Skrivereds-kaber”, i *KLNM*, 15 (1970) sp. 704 f.

29. Detta avsnitt bygger främst på Anna Bartl, Christoph Krekel, Manfred Lautenschlager & Doris Oltrogge, *Der ”Liber illuministarum” aus Kloster Tegernsee: Edition, Übersetzung und Kommentar der kunsttechnologischen Rezepte* (Stuttgart: Germanisches Nationalmuseum, 2005) s. 612–637; Lars Hamre, ”Blekk”, i *KLNM*, 21 (1977) sp. 124 f.

30. De tre handskrifterna med versen är UUB C 7 fol. 118r, C 19 fol. 154r, som

avslutning på ett annat recept, och C 36 fol. 111r. De två handskrifterna utan versen är C 22 fol. 129r och C 238 fol. 348r–348v. Versen återfinns i Hans Walther, *Initia carminum ac versuum medii aevi posterioris latinorum: Alphabetisches Verzeichnis der Versanfänge mittellateinischer Dichtungen*, andra upplagan (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1969) nr 32136, och Bartl m.fl. (2005) s. 164, nr 215. En variant återfinns i Wilhelm Wattenbach, *Das Schriftwesen im Mittelalter*, andra upplagan (Leipzig: Hirzel, 1875) s. 198.

31. KB X 502 fol. 228v; Peder Månsson (1913–1915) s. 454.

32. UUB C 20, ”minium”; *Ordbok öfver svenska medeltidsspråket* (1884–1973), Supplement, ”mynia”.

33. Linköpings stadsbibliotek (LStB) J 8, fol. 131r–131v; Peder Månsson (1913–1915) s. 520.

34. Detta avsnitt bygger företrädesvis på Bartl m.fl. (2005) s. 535–603. Se även Jakobi-Mirwald (2012) s. 95–114. Om metoder för färganalys, se Maurizio Aceto m.fl., ”Characterisation of colourants on illuminated manuscripts by portable fibre optic UV-visible-NIR reflectance spectrophotometry”, *Analytical methods*, 2014:6: <<https://doi.org/10.1039/C3AY41904E>>; Maurizio Aceto m.fl., ”First analytical evidences of precious colourants on Mediterranean illuminated manuscripts”, *Spectrochimica acta part A: Molecular and biomolecular spectroscopy*, 95 (2012) s. 235–245.

35. KB X 501, fol. 15v–17v, 160v; Peder Månsson (1913–1915) s. 535–357, 543 upptar två recept på gult.

36. LStB J 8, fol. 171v–172r; Peder Månsson (1913–1915) s. 554 f., upptar flera recept på grönt, särskilt tre är aktuella här, varav ett specifikt rör ”Grön färga til ath scriffwa mädh”. Färgen kommer i de tre fallen från ärg.

37. UUB C 20, ”auripigmentum”.

38. LStB J 8, fol. 168r–168v; Peder Månsson (1913–1915) upptar ett recept på *aurum musicum*, s. 433; se även s. 416, 420 f.

39. Bernhard Bischoff, *Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters*, andra upplagan (Berlin: Erich Schmidt, 1986) s. 52–54; Schneider (1999) s. 185 f.

40. Bischoff (1986) s. 28–30; Jan Öberg, ”Vaxtavlor”, i *KLNM*, 19 (1975) sp. 590 f.; Anders W. Mårtensson, ”Styli och vaxtavlor”, *Kulturen 1961* (1962) s. 108–142; Erik Kroman & Jan Öberg, ”Skrivereds-kaber”, i *KLNM*, 15 (1970) sp. 704 f.

41. *Heliga Birgittas originaltexter*, utg. Bertil Högman (Stockholm: Svenska forn-skriftsällskapet, 1951; omtryckt 2009).

42. KB D 2, D 3, D 3 a, D 4, D 4 a, D 5, D 6; Köpenhamns universitet, Arnamag-næanske Håndskriftsamling, AM 191 fol.

43. Schneider (1999) s. 117 f.; Bozzolo & Ornato, Supplement (1983) s. 123–212.

44. KB A 110.

45. Schneider (1999) s. 104; John Peter Gumbert, "The sizes of manuscripts: Some statistics and notes", i Anthony R. A. Croiset van Uchelen (red.), *Hellingsa: Festschrift/Feestbundel/Mélanges; forty-three studies in bibliography presented to Prof. Dr. Wytze Hellingsa on the occasion of his retirement from the chair of neophilology in the University of Amsterdam at the end of the year 1978* (Amsterdam: Nico Israel, 1980) s. 277–288; John Peter Gumbert, "Sizes and formats", i Marilena Maniaci & Paola F. Munafò (red.), *Ancient and medieval book materials and techniques: Erice, 18–25 september 1992*, 1 (Vatikanstaten: Biblioteca apostolica Vaticana, 1993) s. 227–263. Exempel i Lemaire (1989) s. 47, not 16.

46. KB A 148; Robert Geete, "Gigas librorum", i *Nordisk familjebok*, 9 (Stockholm: Nordisk familjeboks förlag, 1908) sp. 1146–1148.

47. Nationalmuseum, Stockholm, B 1213, B 1560, B 1578, B 1714, B 1838, B 1855, B 2101, Ernest Erickson Foundation Med. 1–4; Carl Nordenfalk, *Bokmålningar från medeltid och renässans i Nationalmusei samlingar* (Stockholm: Nationalmuseum, 1979) s. 132 f., 134 f., 78–80, 113, 114 f., 86 f., 82–85, 54 f.; *Gyllene böcker: Nyförvärv och nyupptäckter; Nationalmuseum, Stockholm 13.12.1987–6.3.1988* (Stockholm: Nationalmuseum, 1987) s. 55.

48. London, British Library, Ms. Harley 612; Birgitta, *Revelaciones Book I: With magister Mathias' prologue*, utg. Carl-Gustaf Undhagen (Uppsala: Svenska fornskriftsällskapet, 1978) s. 182–184.

49. Om bordsläsning, med särskild hänsyn till KB A 3, se *Wars Herra Pino bok: Vadstenasystrarnas bordsläsningar enligt Cod. Holm. A 3*, utg. Jonas Carlquist (Uppsala: Svenska fornskriftsällskapet, 2006).

50. Motsvarande andel ligger på 8–9 procent i alla bevarade handskrifter från Tyskland och Österrike som tillkommit under 1400-talets första hälft, enligt en undersökning av Bozzolo & Ornato, Supplement (1983) s. 67. Här medräknas inte urkundssamlingar. Ernst Nygren, "Huru papperet kom till Sverige: Några bidrag till dess medeltida historia", i *En bok om papper* (1944) s. 126 f., har beräknat antalet bevarade svenska urkundssamlingar till ca 120, varav 55 utgörs av räkenskaper, 15 av jordeböcker, 18 av domböcker, 24 av kopieböcker (ett urval), därtill kommer ett antal förteckningar över brev, medlemmar i olika sammanslutningar m.m.

51. Av de ca femtio handskrifterna i UUB C-samlingen som kommer från andra håll är drygt fyrtio av pergament.

52. Pärmar av papp är eftermedeltida.

53. Standardverket om medeltida bokband är Ján Alexander Szirmai, *The archaeology of medieval bookbinding* (Aldershot: Ashgate, 1999). Se även Sven Wiklander, "Bokband av sälskinn, tränsband och genomträdde bind: Erfarenheter av medeltida

inbindningsmetoder i Kungl. bibliotekets bokbinderi”, *Biblis: Årsbok utgiven av Föreningen för bokhantverk* (1958) s. 11–32. Vadstenahandskriften KB A 93 har ett tygband, se *Processus seu Negocium canonizacionis b. Katerine de Vadstenis*, utg. Isak Collijn (Uppsala: Svenska fornskriftsällskapet, 1942–1946) s. I. Rester av ett rött tyg finns på KB B 44.

54. Schneider (1999) s. 173 f.; Ursula Bruckner, ”Beutelbuch-Originale”, *Studien zum Buch- und Bibliothekswesen*, 1995:9, s. 5–23; Ursula Bruckner, ”Das Beutelbuch und seine Verwandten – der Hülleneinband, das Faltbuch und der Buchbeutel”, *Gutenberg-Jahrbuch*, 72 (1997) s. 307–324; Szirmai (1999) s. 236–239. Om den enda bevarade svenska påsboken, se Margit J. Smith, ”The city rights of King Magnus Eriksson in Tallinn”, i Per-Axel Wiktorsson (red.), *Texter och tecken från svensk medeltid* (Uppsala: Svenska fornskriftsällskapet, 2012) s. 27–41. Se i övrigt Margit J. Smith, *The medieval girdle book* (New Castle: Oak Knoll Press, 2017).

55. Schneider (1999) s. 172 f.; Szirmai (1999) s. 285–319.

56. Szirmai (1999) s. 119–121, 197–200.

57. Apostoliske notarien Olof Nilsson, utfärdar ett notarialinstrument på begäran av ärkebiskop Birger (Gregersson), ”Ragnholmsundh”, 7/10 1374, SDHK 10597.

58. Patrik Åström, ”Linjeringen i medeltida svenskspråkiga handskrifter”, i Jonathan Adams & Massimiliano Bampi (red.), *Beyond the Piraeus Lion: East Norse studies from Venice* (Köpenhamn & Odense: Selskab for østnordisk filologi, 2017) s. 35–49, med där angivna referenser; Lemaire (1989) s. 109–125; Schneider (1999) s. 125–130.

59. *Ordbok öfver svenska medeltidsspråket* (1884–1973), Supplement, ”rödhlack”, ”rödhlackskin”, jfr ”rödhlackmakare”; *SAOB*, ”rödläck”. Röda band finns bl.a. på 14 svenskspråkiga medeltida handskrifter, däribland, i kronologisk ordning: KB B 170 (Söderköpings lagbok, skriven 1387), Det Kongelige Bibliotek Köpenhamn, NKS 2238 4° (Trosa lagbok, från omkring 1400), KB B 23a (Kristoffers landslag från 1440-talet), KB A 5 a (Birgittas uppenbarelser, skriven i Vadstena vid 1400-talets mitt) samt KB A 1 (parafra av Moseböckerna, skriven i Vadstena 1526).

60. Enligt Schneider (1999) s. 166 var snitten inte sällan guldfärgade.

61. Röda snitt finns bland annat på elva pergamenthandskrifter från Vadstena med svensk text, inbundna i slutet på 1400-talet eller under början av 1500-talet (KB A 1, A 2, A 3, A 8, A 12, A 13, A 38, A 43, A 80, A 81 och A 82), men återfinns också på böcker av papper eller med blandade pergament- och papperslägg.

62. Ciselerade snitt, med utskurna färglagda mönster, är ytterst sällsynta, och dyker först upp mot 1500-talets slut, eller 1600-talets första hälft (såsom på Riksarkivet, RA, E 8888 och E 8889).

63. Sådana renässansband kallas ibland för ”Düsterbachband”, efter Stockholms-

bokbindaren Hans Düsterbach (verksam ca 1560–1591), trots att de kan vara gjorda av någon annan.

64. Isak Collijn, ”En grupp svenska bokband med plattstämplar avbildande nordiska helgon”, *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen*, 10 (1933) s. 171–185; LStB J 73, KB B 46, UUB B 40.

65. I den tyska litteraturen används *Reklamant* för svenska kustod avseende medeltida böcker, men *Kustode* som regel för medeltida läggsignaturer, ett ord som dock motsvarar svenska kustod i yngre tryckta böcker. Se Schneider (1999) s. 122; jfr Bischoff (1986) s. 41, och Mazal (1986) s. 70.

66. Margarete Andersson-Schmitt, Håkan Hallberg & Monica Hedlund, *Mittelalterliche Handschriften der Universitätsbibliothek Uppsala: Katalog über die C-Sammlung*, 7: Supplement, Hauptregister (Uppsala: Uppsala universitetsbibliotek, 1995) s. 402–419; Vilhelm Gödel, *Sveriges medeltidslitteratur: Proveniens; Tiden före Antikvitetskollegiet* (Stockholm: Nordiska bokhandeln, 1916) s. 95–97.

67. Aarno Malin, ”Studier i Vadstena klostrets bibliotek”, *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen*, 13 (1926) s. 129–153, särsk. s. 136 f.

68. Erik Kwakkel, ”Commercial organization and economic innovation”, i Alexandra Gillespie & Daniel Wakelin (red.), *The production of books in England 1350–1500* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011) s. 173–191.

69. Om penningvärdet se Hans Hildebrand, *Sveriges medeltid, 2: Städerna* (Stockholm: Gidlund, 1983 [1879]) s. 770–987, särsk. s. 971 f.

70. Bozzolo & Ornato, Supplement (1983) s. 33–37; Roderick J. Lyall, ”Materials: The paper revolution”, i Jeremy Griffiths & Derek Albert Pearsall (red.), *Book production and publishing in Britain, 1375–1475* (Cambridge: Cambridge University Press, 1989) s. 16–20.

71. Det är vanskligt att beräkna antalet papperskvarnar som var i drift vid en bestämd tidpunkt, något som framhålls av Sandra Schultz (2018) s. 507. Hon har registrerat 74 papperskvarnar i Tyskland före år 1500, varav 23 före 1450 och ytterligare 51 fram till 1500; s.st., s. 508–510.

72. Ernst Nygren (1944) s. 134–136.

73. Schultz (2018) s. 497. Liknande uppgifter anförs av Ambrosiani (1923) s. 115–130.

74. ”Om konventens årliga tarf af kost och föda”, i *Småstycken på forn svenska*, 2, utg. Robert Geete (Stockholm: Svenska fornskriftsällskapet, 1900–1916) s. 294, 239–242 efter Riksarkivet, RA, D 11, fol. 74v. Om dateringen, se *Vadstena klostrets två äldsta jordeböcker: Med inledning och språklig kommentar*, utg. Anna Larsson (Uppsala: Svenska fornskriftsällskapet, 1971) s. XIX. Nygrens datering av texten till 1447 är inte korrekt; Nygren (1944) s. 133.

75. Brev från Henrik ("Hinrich") Greverade i Lübeck till Ingeborg, abbedissa i Vadstena, 16/10 1460, SDHK 27666; tryckt i *Codex diplomaticus lubecensis, Abt. 1: Urkundenbuch der Stadt Lübeck, 9: 1451-1460* (Lübeck: Verein für Lübeckische Geschichte und Alterthumskunde, 1893) nr 893.

76. Nygren (1944) s. 134-136 anger att sådana uppgifter finns i Stockholms stads kämnärsräkenskaper 1460-1473, Gregers Matsson Lillies räkenskaper (1474; i Zeth Alvereds utgåva, 1996, s. 104), Kalmar nunnekloster (1478), Kumla kyrka (1491), Uppsala domkyrka (1503), Britta Hansdotters (Tott) uppbores- och utgiftsböcker (1511, i Alvereds utgåva, 2000, s. 54, inte upptagen hos Nygren), Stockholms stads skottebok (1512, 1516).

77. Daniel Wakelin, "Writing the words", s. 42, och Erik Kwakkel, "Commercial organization and economic innovation", s. 184 f., båda i Gillespie & Wakelin (red.), (2011).

78. John Peter Gumbert, "The speed of scribes", i Emma Condello & Giuseppe De Gregorio (red.), *Scribi e colofoni: Le sottoscrizioni di copisti dalle origini all'avvento della stampa; atti del seminario di Erice X Colloquio del Comité International de Palaeographie Latine (23-8 ottobre 1993)* (Spoleto: Centro italiano de studi sull'Alto medioevo, 1995) s. 57-69; Bozzolo & Ornato, Supplement (1983) s. 46-48. Om skillnader i skrivhastighet i olika miljöer: Eef A. Overgaauw, "Fast or slow, professional or monastic: The writing speed of some late-medieval scribes", *Scriptorium: Revue internationale des études relatives aux manuscrits*, 49 (1995) s. 211-227.

79. Malcolm Beckwith Parkes, *Their hands before our eyes: A closer look at scribes; the Lyell lectures delivered in the University of Oxford, 1999* (Aldershot: Ashgate, 2008) s. 48; Kwakkel (2011) s. 183.

80. UUB C 6 f. 160v; Johannes Hildebrandi, "Edition of Johannes Hildebrandi's texts from Paris", utg. Peter Ståhl & Stefan Mähl, i Olle Ferm & Élisabeth Mornet (red.), *Swedish students at the University of Paris in the Middle Ages, 1: Origin, studies, carriers, achievements* (Stockholm: Runica et mediævalia, 2021) s. 684-689. En genomgång av de bevarade handskrifter (från Vadstena) som upptas i katalogen över C-samlingen (Andersson-Schmitt, Hallberg & Hedlund, 1988-1995) ger vid handen att ingen av handskrifterna verkar finnas kvar.

81. Andersson-Schmitt, Hallberg & Hedlund (1988-1995).

82. Om myntslagen med mera, se artiklarna av Nils Ludvig Rasmusson om "écu", "florin", "franska mynt i Norden", "grossus", "gyllen", "mark", "myntförsämring", "myntordning" och "nobel", i *KLNM*, 3 (1958); 4 (1959); 5 (1960); 11 (1966); och 12 (1966).

Läs- och skrivkunnigheten i det medeltida samhället

LENA STRID

I det medeltida Sverige fanns det två sorters alfabet: det latinska alfabetet och runalfabetet. Det är därför lite komplicerat att tala om läs- och skrivkunnighet utan att specificera vilken sorts text man pratar om. Vissa människor kunde läsa och rista runor, andra kunde läsa latinska bokstäver, men kanske var analfabeter vad gällde runor, andra igen kunde både läsa och skriva latinska bokstäver och runor. Här kommer endast det latinska alfabetet beröras, medan runskriften tas upp av Alessandro Palumbo på annan plats.

Läs- och skrivkunnigheten i det latinska alfabetet – och det latinska språket – var länge kopplad till kyrkan, som inte bara behövde präster som kunde läsa och skriva, utan också människor som kunde arbeta med bokföring och annan administration i både andlig och världslig tjänst. De första skolorna i Sverige var därför kopplade till biskopssätena. Vi vet inte när de började; de tidigaste uppgifterna om skolor i Linköping och Uppsala är från 1260-talet respektive 1291. I Danmark däremot finns det uppgifter om skolor redan från sent 1000-tal och tidigt 1100-tal (Lund 1085; Viborg ca 1130), och det är inte omöjligt att det också grundades svenska skolor på 1100-talet.

Domkyrkoskolorna utbildade eleverna i grammatik, retorik och dialektik (*trivium*) samt latin. De gick därefter vidare till aritmetik, musik, astronomi och geometri (*quadrivium*). Kunskap i dessa ämnen gav en grund för vidare utbildning i filosofi och teologi. De duktiga eleverna kunde gå vidare och läsa på universitet, kanske i Paris eller Bologna. De första universiteten i Skandinavien grundades inte förrän på 1470-talet (Uppsala 1477; Köpenhamn 1479).

- En lärare undervisar sina elever med hjälp av böcker och illustrativa handrörelser. Initial ur Eberhardus Bethunensis' lärobok i grekiska, *Graecismus*, som tillhört Uppsalakaniken Karl Erlandsson (†1296). Franskt ursprung. UUB C 42, folio 4r.

Vi vet inte vilka domkyrkoskolornas elever var, förutom att alla var pojkar. Medeltida brev avslöjar att många hörde till frälset, men det finns även uppgifter om stipendier för fattiga elever. Åtminstone fram till 1248, när kyrkomötet i Skänninge bestämde att präster måste leva i celibat, var många av eleverna sannolikt prästsöner.

Från 1300-talet blev läskunnighet mer och mer associerat med en stadsmentalitet. Vid rådstugorna anställdes en stadsskrivare som nedtecknade rådets angelägenheter, domslut, skattelängder och tomtäggande i tänkeböcker, skotteböcker och jordeböcker. Det skedde också en övergång från latin till svenska som skriftspråk inom sekulär administration liksom inom rättsväsendet. Läs- och skrivkunnighet var även viktigt för köpmännen: de kunde föra detaljerade noteringar över både intäkter, utgifter och lån, samt ge noggranna instruktioner till köpmän som handlade åt dem på avlägsna marknader. Genom sådant samarbete kunde de bli en del av stora handelsnätverk.

Andelen läskunniga personer i staden ökade däremot främst i och med stadsskolorna, som grundades på många håll under 1400-talet. Tidigare hade skolorna varit kopplade till domkyrkor, församlingskyrkor eller kloster. Stadsskolorna skilde sig från kyrkskolorna då de fokuserade på att lära eleverna läsa och skriva svenska vid sidan av aritmetik. Viss undervisning i latin kan ha förekommit, men källorna är få och osäkra. Med koncentrationen på folkspråket förändrades elevdemografin: pojkar som såg en framtid som präster eller universitetsstudenter gick till kyrkskolorna medan pojkar som hade andra, sekulära, framtidsplaner gick till stadsskolorna. På grund av bristande källmaterial vet vi inte hur många flickor som lärde sig läsa och skriva. Om familjen värderade läsning av praktiska och/eller religiösa skäl, kunde säkert många barn få viss grundkunskap i läsning i sitt hem. Från Flandern, Nederländerna och Tyskland finns det uppgifter om flickskolor på 1300- och 1400-talet, men hur vanliga sådana varit är okänt. Diariet från Vadstena kloster visar dock att många – men inte alla – systrar i klostret var läs- och skrivkunniga, vissa riktigt välutbildade.

Graden av läs- och skrivkunnighet i det medeltida Sverige är okänd. Den har ökat över tid i och med att samhället blev mer och mer skriftfokuserat, men troligen fanns det stor variation i läs- och skrivkunnighet mellan olika grupper i befolkningen. Forskningen underlättas inte heller av att kyrkan ofta

satte likhetstecken mellan "läs- och skrivkunnig" och "läs- och skrivkunnig i latin". Detta är speciellt relevant för den senare medeltiden efter övergången till svenska i sekulär administration och grundandet av stadsskolor, samt för diskussion av läs- och skrivkunnighet bland prästerskapet och bland munkar och nunnor.

Ofta begränsas vår kunskap om läs- och skrivkunnighet i vissa befolkningsgrupper till enstaka belägg om enskilda personer. Som nämnts var flera systrar i Vadstena kloster läs- och skrivkunniga. Bröderna förväntades vara det, och deras skrivkunnighet har bara antytts i samband med omnämmandet av böcker som de kopierat. Landskaps- och stadslagar skrevs ner från 1100-talet och man förutsätter därför att många lagmän var läskunniga. Samtidigt antyder den höga förekomsten av inledningsfraser som "De som detta brev hör eller ser" att läskunnighet inte var något självklart ens långt in på 1400-talet. Det har dock spekulerats i att frasen inte avspeglar samtida praxis, utan var en rest från ett äldre mera muntligt samhälle (jfr Jonas Carlquists bidrag i denna volym).

Skrivandets föremål

Skrivkunnighetens materiella kultur visar sig främst genom vaxtavlor och grifflar (*styli*, singular *stylus*), som hittas på arkeologiska utgrävningar. Vaxtavlor var vanligen gjorda av trä med en vaxfylld fördjupning. Griffeln användes för att rista bokstäver i vaxet, och med dess platta huvud jämnades vaxet sedan ut så att nya anteckningar kunde göras. Vaxtavlor användes för tillfälliga anteckningar, utkast till brev, dikter, listor över intäkter eller andra administrativa uppgifter. Vaxtavlor har hittats i många medeltida städer, och har man tur är även vaxet med den sista texten kvar. Eftersom de vanligen var tillverkade av trä är vaxtavlor känsliga för miljöpåverkan och bryts lätt ned i torrare syrerik jord. Vi har därför relativt få bevarade vaxtavlor jämfört med de mer vanligt förekommande grifflarna. De flesta vaxtavlor är enkelt utformade, men det finns också vaxtavlor gjorda av elfenben med rikt dekorerade framsidor med motiv från romaner eller bibliska berättelser. Vaxtavlor förekommer ensamma, som diptyker, eller som en uppsättning med flera vaxtavlor. I det senare fallet förvarades vaxtavlor ofta i ett hårt

- Griffjar (*styli*) av brons, järn och ben samt vaxtavlor av trä och elfenben funna i Lund. Stylusen längst till vänster är cirka 14 centimeter lång. Foto: Kulturen i Lund.

läderfodral som bars vid bältet. Griffeln kunde stickas ned i fodralet eller användas som låsanordning.

Griffjar förekommer i de flesta medeltidsstäder, men inte i stora antal. Det finns en mängd olika sorters griffjar, gjorda av järn, kopparlegering, ben eller trä. Vissa är enkelt utformade och andra rikt ornerade, ibland utformade som drakar eller andra djur. Det verkar som om svarvade ben- och trägriffjar med en smal metallspets att skriva med blev vanliga under senmedeltid. Kanske kan dessa kopplas till att skrivkunskigheten ökade i allt fler och bredare grupper i och med stadsskolorna, vilket i sin tur ledde till ett behov av en mera standardiserad griffjartyp tillverkad i relativt billigt material.

Den mer permanenta skriften, framställd med fjäderpenna och bläck på pergament eller papper, har gett få arkeologiska lämningar. Varken fjäderpennor, pergament eller papper bevaras länge i jorden. Däremot förekommer det ibland bläckhorn. Dessa kan vara tilltäljda kohorn eller små behållare av keramik eller horn. Det är dock svårt att säga om små behållare i

- Munk som skriver med griffel på en vaxtavla i form av en diptyk, mitten av 1100-talet. Staatsbibliothek Bamberg, Msc. Patr. 5, folio 1v. Foto: Gerald Raab.

keramik innehållit bläck eller andra ämnen, såsom pigmentpulver eller läkesalvor, utan att man gör kemiska analyser av keramiken. Samma gäller för behållare i horn, samtidigt som dessa är mer känsliga för bevaringsförhållanden i jorden. Antagligen är det därför som de vanligaste arkeologiska fynden av medeltida skrivredskap är griffel av ben eller metall.

Referenser

- Andersson, Roger, "Undervisning och utbildning", i Sven-Erik Pernler, *Sveriges kyrkohistoria*, 2: Hög- och senmedeltid (Stockholm: Verbum, 1999)
- Kornerup, Bjørn, *Ribe katedralskoles historie: Studier over 800 aars dansk Skolehistorie*, 1: 1145–1660 (Köpenhamn, Nordisk Forlag, 1947)
- Lindell, Inger (red.), *Medeltida skrift- och språkkultur: Nordisk medeltidsliteracy i ett diglossiskt och digrafiskt perspektiv II; nio föreläsningar från ett symposium i Stockholm våren 1992* (Stockholm: Runica et mediævalia, 1994)
- Mårtensson, Anders W., "Styli och vaxtavlor", *Kulturens årsbok 1961* (1962)
- Willemsen, Annemarieke, *Back to the schoolyard: The daily practice of medieval and Renaissance education* (Turnhout: Brepols, 2008)

Systro oc doctro til andelike hwo gnad

Alz makto gho gudhi fadh
oc son oc them halgha
andha til loff hedh² oc
arw. **I**ouffiu marie til
pris. **S**udeliko man
kio til hwo gnadh. **O**c be
syndh² lika systrome aff sa saluato
ris ordhon. **T**il oppmakelse til gud
karlek. **O**c daghlika andelika tra
ust i iouffiu marie loff sangh. **T**he
haffu iak syndh² are ak tot us gudz
tillh²alp. **A**t go: a ena lithla wttv²
migh allaz wudh² wifingh. **T**he so en
falloghe arw oc ey mylyt wth²
te i boklike konst. **A**llaz i the halgh
scrift. **O**ppa the sanghen so systrom
Darl. **T**he so wudh² i si man. **T**he so

Paleografi

ELISABET GÖRANSSON

I läran om gammal skrift – paleografin – studeras stilar och deras historia.¹ Det som finns skrivet i böcker i medeltidens Sverige har nedtecknats av människor med olika bakgrund för olika syften och användningsområden. En handstil kan studeras på många olika sätt. Det är inte bara stilen i sig som undersöks, det vill säga hur bokstäverna är utformade och deras storlek, utan även pennföring och skrivvinkel. Det senare brukar benämnas *ductus*.² Att studera paleografi innebär dessutom inte bara att beskriva skriften i sig själv, utan också att identifiera det som utgör den aktuella skrivsituationen. Detta kan göras genom att man isolerar ”stilens tre S”. Först och främst är det fråga om *skrivaren*: Vem var det som skrev och vilka förutsättningar och vilken typ av träning och utbildning hade skrivaren?³ För det andra har *skrivdonen* haft stor betydelse för hur skriften ser ut, det vill säga materialiteten bakom skriften. Vad skrev man med, vilket underlag skrev man på och varför valde man att arbeta med just dessa material?⁴ För det tredje har *skrivsituationen* i stort påverkat skriften: Vad var det som skrevs och i vilket syfte skrevs det ned? Vilken var kontexten som skrivaren befann sig i och vilka faktorer påverkade hans eller hennes skrivande? Alla dessa faktorer samspelade och påverkade stilen i en handskrift, det vi ser i den medeltida boken.

I denna bok beskrivs i särskilda kapitel flera av de aspekter som påverkat skrivsituationen: materialitet, skrivare, specifika genrer och skrivmiljöer. Här kommer vi därför bara att återknyta till skrivsituationen när exempel ges på hur den kan ha påverkat stilen i det enskilda fallet.

Vad gick den medeltida skriften tillbaka på och hur utvecklades den? De olika stilar som varit dominerande i olika tider har i mångt och mycket påverkats av just skrivsituationerna i ett större perspektiv. Det är inte bara det omedelbara fysiska sammanhanget som spelat in när det gäller skriftens utformning, utan också en mycket större kontext. Såväl geografiska som politiska och kulturella omständigheter i Europa har påverkat skriften och dess utseende avsevärt från antiken och framåt. Här diskuteras olika aspekter som huvudsakligen rör den medeltida *boken* i Sverige. Skarmissalet från början av 1100-talet är den äldsta bevarade boken som varit i bruk i dåtidens Sverige även om den kan ha producerats någon annanstans för att användas i Skara – mer om detta nedan. Den skrevs med bokstäver som i grunden är desamma som våra små bokstäver: en sen karolingisk minuskel med drag av den gotiska skrifttyp som började ta över. Denna minuskel var en vidareutveckling av de skrifttyper som utvecklades under antiken i det latinska alfabetet. Under antiken fanns 23 av de bokstäver som vi i dag har i det svenska alfabetet. Vid sidan av grafemen <å>, <ä>, och <ö> (mer om deras utveckling nedan), saknades grafemet <w>. Grafemen <i> och <j> användes för samma fonem i det latinska språket, så även grafemen <u> och <v>.

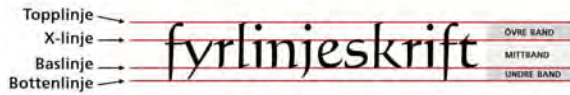
Innan vi närstuderar de skrifttyper som möter i bevarade svenska handskrifter tecknas här en bakgrund till den medeltida skriften.

Historisk bakgrund: från majuskler till minuskler

I tidiga kulturer förmedlade man budskap med hjälp av olika verktyg och på skilda material. Man använde då så kallad logografisk skrift, vilket innebär att ett skrivtecken representerar ett ord eller ett morfem. Detta kunde ske i form av bilder (piktografisk skrift) och begrepp (ideografisk skrift), exempelvis en sol för att beteckna hetta. Den sumeriska kilskriften, egyptiska hieroglyfer och kinesisk skrift är exempel på detta. Senare utvecklades syllabisk skrift, där varje tecken motsvarar en stavelse, som exempelvis i japanskan, och alfabetisk skrift, där varje symbol eller tecken representerar ett fonem: en konsonant eller en vokal.

Det västerländska, latinska alfabetet utvecklades ur grekiskan, förmod-

TVÅLINJESKRIFT

ligen via etruskerna.⁵ Utseendet på de bokstäver som vi använder i dag har genomgått en lång utveckling och filtrerats fram genom århundradena. Vissa av dem kan vi känna igen redan i de tidigaste textformer som bevarats från antiken, mestadels på mer beständiga underlag, såsom inskrifter, men också i handskriftsfragment.

De tidigaste antika skrifterna var så kallade majuskelskrifter, som bestod av versaler eller stora bokstäver. Ett grundläggande kännetecken är att majuskelskrift ryms mellan två parallella linjer, eftersom alla bokstäver har samma höjd – åtminstone i teorin – medan minuskelskrift, våra små bokstäver eller gemener, ryms inom ett utrymme med fyra linjer, eftersom vissa bokstäver har staplar som går nedåt eller uppåt.

Inom paleografien används en rad termer för att beskriva bokstävernas form. Några av de vanligaste termerna framgår av bilden ovan.⁶

VENIUMERADIAVINCUMVIRGOTOSCIREINIAZU
 TIAMUSAITDIUSICCIDIUSCUIITALIAFANTESTADREZ
 ANIHORESSUBITONONVLIUSNONCOLOXVUS:OUD
 NONCOMITIMANSERICOMASIDICTIUSADHILUM
 ETADHILACORDIA MENTIMINORQUIIMIDEI
 NEMOMALISONANSTHATAESTNUMINIQVANDO

I det avsnitt som följer presenteras skriftens utveckling i grova drag.⁷ Den majuskelskrift som kallas *capitalis*, i princip densamma som våra stora bokstäver, var den tidigaste skriften under antiken. Vi kan ännu möta den i inskrifter på monument i Rom men också i handskrifter.⁸

I handskriftsfragment från antiken möter oss också för första gången den grundläggande variation i skrivsättet som brukar kallas för *kursiv*, bildat av latinets ord för 'springa' och 'lopp' (*currere/cursum*). När skrivaren, oavsett vilken tid han eller hon lever i, arbetar hastigt och inte präntar skriften blir stilen i regel mer framåtlutad. Bokstäverna skrivs också samman mer i så kallade *ligaturer*, även om sådana också förekommer i icke-kursiv stil. Inom paleografin brukar denna skriftvariation rubriceras som en egen skrift, även om den alltså orsakas av en annorlunda skrivsituation och egentligen mer är ett annat *skrivsätt* än en särskild stil i sig. Under den romerska antiken förekom den i två former: äldre respektive yngre kursiv. Den äldre romerska kursiven definieras som en majuskelskrift. Den utvecklades så

- Exempel på *capitalis* i en rikt illustrerad handskrift från 300-talet som innehåller den antika författaren Vergilius' verk. Texten lyder i transkription och översättning (Gudmund Jöran Adlerbeth):

*Ventum erat ad limen, cum virgo poscere fata/
tempus, ait deus, ecce deus, cui talia fanti/
ante fores, subito non vultus, non color unus/
non comptae mansere comae, sed pectus anhelum/
et rabie fera corda tument maiorque videri/
nec mortale sonans adflata est numine quando/*

Knappt man mynningen nått, då hon tystnaden bryter, och ropar:

”Gud! du är här och tiden för hand, att Ödena spörja.”

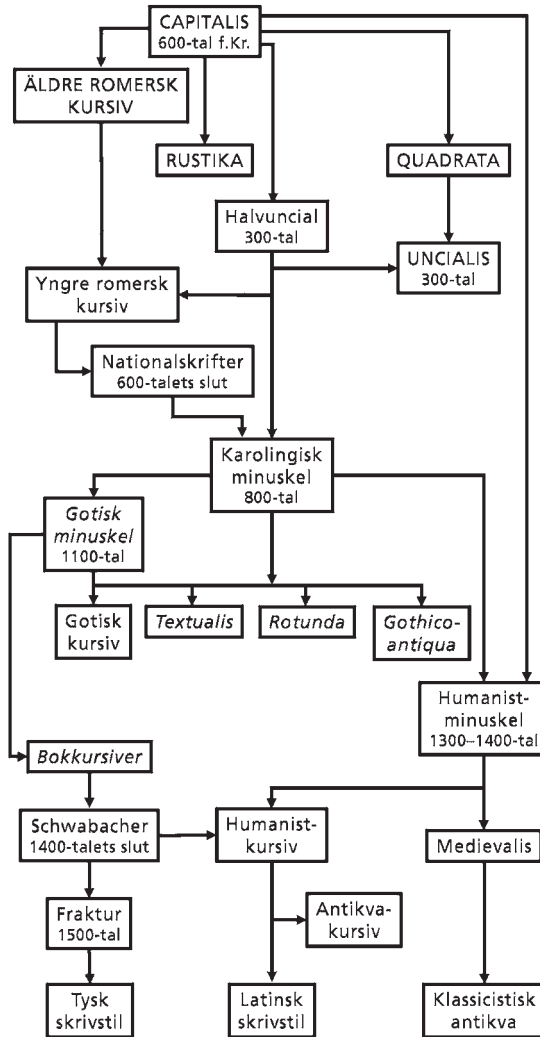
Skiftad var Spåmöns hy, och anletsdragen förställda:

Håren svävande vilt förspridda: Flämtande bröstet.

Hjärtat svällde: I högre gestalt hon syntes, och rösten

röjde ej dödliga ljud, då hon kände Guden sig nalkas.

Vaticani latini 3225, folio XLVv, by permission of Biblioteca Apostolica Vaticana, with all rights reserved. © 2021 Biblioteca Apostolica Vaticana.

- Skriftutvecklingen enligt Helmut Hiller & Stephan Füssel, *Wörterbuch des Buches* (Frankfurt am Main, 2006). Bearbetat efter Patrik Åströms översättning till svenska.

PALEOGRAFI

Capitalis	A B C D E F G H I K L M N O P Q R S T V Y Z
Rustica	A B C D E F G H I K L M N O P Q R S T V X Y
Grekisk uncialis	A B Γ Δ E Z H Θ I K Λ M N Σ O Π P C T Y Φ X Y Ω
Uncialis	A B C D E F G H I K L M N O P Q R S T U X Y
Halvuncial	a b c d e f g h i k l m n o p q r s t u x y
Visigotisk minuskel	a b c d e f g h i k l m n o p q r s t u x y z
Luxeuil-minuskel	u b c d e f g h i k l m n o p q r s t u x y
Beneventana	a b c d e f g h i k l m n o p q r s t u x y z
Karolingisk minuskel	a b c d e f g h i j k l m n o p q r s t u x y
Insulär minuskel	a b c d e f g h i j k l m n o p q r s t u v p x y z
Protogotisk skrift	a b c d e f g h i j k l m n o p q r s t u v w x y z
Gotisk textualis	a b c d e f g h i j k l m n o p q r s t u v w x y z
Gotisk kursiv	a b c d e f g h i j k l m n o p q r s t u v w x y
Frakturstil	a b c d e f g h i j k l m n o p q r s t u v w x y z
Humanist-minuskel	a b c d e f g h i j k l m n o p q r s t u v w x y z
Tryck: Times	a b c d e f g h i j k l m n o p q r s t u v w x y z

● Exempel på skrifttyper från antiken och framåt. Bearbetning efter Wikimedia.

småningom på så sätt att bokstävernas staplar förlängdes och det uppstod en minuskelskrift. Våra moderna små bokstäver stammar från denna första minuskelskrift, även om de kom att förändras tills de fick fixerad form i senmedeltidens så kallade humanistskrift. Nästa steg var den andra stora majuskelskriften från antiken, nämligen uncialskriften, *uncialis*.⁹ Dessa majuskler möter oss i handskrifter från 300-talet och framåt i större omfattning. Karakteristiskt för uncialen är en blandning av bokstäver som bär drag av den romerska kursiven (se särskilt bokstäverna <a>, <d>, <e>, <h>, <m>, <p>, <q> nedan) jämte övriga bokstäver som förts vidare från *capitalis*. Även om vissa bokstäver inte ryms inom ett tvålinjesystem brukar uncialen ändå rubriceras som en majuskelskrift.¹⁰

abcdefghijklmnopqrstuvwxyz

- Alfabetet med uncialbokstäver efter Bernhard Bischoff, *Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters* (Berlin 1986).

Medan kapitalisskrift användes i litterära verk, förekom uncialskrift huvudsakligen i handskrifter som innehöll liturgiska och/eller andra kristna texter. Från majuskeluncialen och den yngre romerska kursiven (förmodligen också under inflytande av grekisk uncialskrift) utvecklades halvuncialen, som var en minuskelskrift.¹¹

Även om utvecklingsvägen debatteras av forskarna är det klart att halvuncialskriften jämte den första minuskeln som utvecklades vidare från den yngre romerska kursiven utgjorde bakgrunden till den minuskelskrift, kallad minuskelkursiven, som utvecklades i olika varianter och under folkvandringstiden kom att bli dominerande på många håll i Europa.¹² De båda stora majuskelskrifterna *capitalis* och *uncialis* kom dock att leva kvar som så kallad utmärkningsskrift, det vill säga i rubriker och initialer, medeltiden igenom. Även som utmärkningsskrift var uncialerna vanligast i kristen litteratur, exempelvis i det svenska Skaramissalet från 1100-talet, medan *capitalis* användes i sekulära verk. I den stiliserade alfabetstabellen på sidan 101 ser vi att bokstävernas utformning i halvuncialskriften inte är så olik det vi känner igen som dagens små bokstäver.

Från skriftsplittring till en dominerande karolingisk minuskelskrift

Under hela medeltiden påverkades skriftkulturen kraftigt av de ändrade politiska och kulturella förhållandena i Europa. Efter Västroms fall i slutet av 400-talet inföll en period som kännetecknades av oroligheter men också av en intensiv missionsverksamhet. Under denna period var det klostren som uteslutande stod för utbildning och kopiering av böcker, såväl sekulära som kristna. I takt med intensiv mission och klosteretablering utvecklades också minusklerna, småbokstäverna, i olika delar av Europa, och kom att få stark lokal prägel. Därigenom uppstod en skriftsplittring och minuskeln kom att få varierande utseende i olika regioner. En stor och mycket tidig missionsväg gick direkt till Irland, där ett antal kloster etablerades redan på 500-talet. Där utvecklades, främst ur halvuncialen, en särskild irisk minuskel som sedan spreds vidare till de brittiska öarna och där fick en delvis annan form, känd som den anglosaxiska minuskeln. På kontinenten utvecklades den yngre romerska kursiven och halvuncialen något senare till andra varianter: lombardisk eller beneventansk minuskel i norra Italien, som bland annat utmärkte sig genom sin speciella form av <a>; merovingisk minuskel i delar av dagens Frankrike, Tyskland och Belgien; germansk minuskel och visigotisk minuskel i nuvarande Spanien och södra Frankrike.¹³

Som syntes i exemplet ur Vergiliushandskriften skrev man under antiken utan mellanrum mellan orden, så kallad *scriptura continua*. Redan under senantiken hade majuskelskrifterna börjat skrivas med mellanrum och även minuskelskrifterna skrevs så. Interpunktion utvecklades gradvis; de markerade längden på pauser vid uppläsning. En punkt mitt på raden – *periodus* – markerade lång paus vid satsslut; punkter med lägre placering markerade vanligen att pausen var kortare. Skrift utan mellanrum förekom här och var i texter ända fram till högmedeltiden som en rest av det äldre skrivsättet.

Under Karl den store (768–814) kom frankerriket (också kallat karolingerriket), att omfatta stora delar av västra Europa. Epicentrum, såväl politiskt som kulturellt, var Aachen. Under den så kallade karolingiska renässansen började man åter uppföra stora stenbyggnader samt utveckla konst och bokmåleri. Munken Alkuin av York (ca 735–804), som var

verksam i klostret Corbie och förestod dess stora skriptorium (skrivarverkstad), har associerats med utvecklingen och etablerandet av den så kallade karolingiska minuskeln, men det var i själva verket en gradvis utveckling, som finns väl beskriven av filologen Bernhard Bischoff.¹⁴

De mer svårlästa regionala bokstavsformerna och de många samman skrivningarna, ligaturerna, försvann gradvis och det utvecklades en enkel och tydlig skrift, som med några undantag motsvarar dagens små bokstäver. Bokstaven <a> slöts och den allmänt förekommande ligaturen <nt> försvann. Antalet förkortningar minskade också. Vissa drag är typiska: <a> kännetecknades av en bakåtlutande stapel med ögla medan <d> nu fick en rak stapel (vilket det inte hade haft i uncialen). Vidare förekom ofta det så kallade *e caudata* ('e med svans'), som inte syns i uppställningen på sidan 101. Det var en rest av diftongen <æ> och användes ofta hyperkorrekt, det vill säga även där en diftong inte hade funnits. Bokstaven <i> hade ännu inte fått sin prick och <g> hade normalt inte slutna öglor. Bokstaven <s> förekom i regel bara som en stapel, <ſ>, kallad *s longa*, och bokstaven <t> hade ännu inte fått en lång stapel, utan hade ett kort tvärstreck.

Mellan sent 700-tal och sent 1100-tal blev den karolingiska minuskeln nästan helt dominerande i Västeuropa, som ju till stor del rymdes inom frankerriket. Några undantag fanns: den visigotiska skriften i Spanien levde kvar till och med 1100-talet, den beneventanska skriften i södra Italien och Dalmatien till och med 1200-talet och den insulära skriften på Irland fortsatte att användas ända in på 1900-talet.

I handskrifter fram till och med denna tid skrev man den första raden med text ovanför den översta linjen på det förlinjerade pergamentsarket, så även i Skaramissalet.¹⁵ Linjering som från början hade varit osynlig och markerats i pergamentet med hjälp av ett stift, *stylus*, blev gradvis mer synlig; linjering under karolingisk tid åstadkoms oftast med blystift.

Mot det gotiska

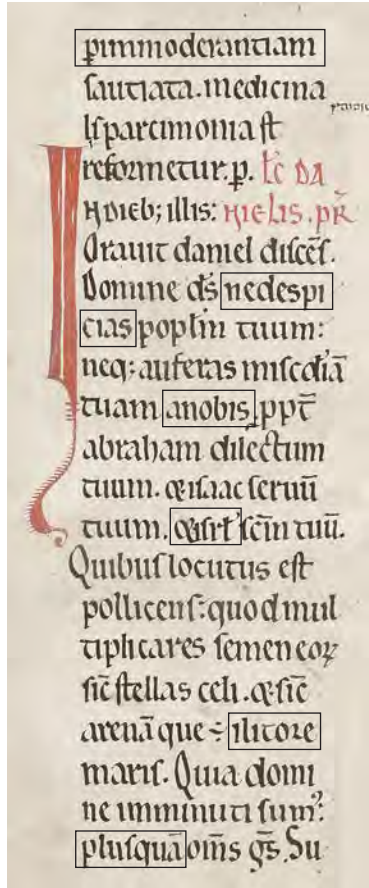
Under 1000-talet förändrades successivt den karolingiska minuskeln med början i Flandern och norra Frankrike.¹⁶ Denna förändring spreds i Europa och motsvarande förgotiska tendenser i handskrifter fanns från början av

1100-talet även i Skandinavien. Förändringen bestod i att staplarna började få ett slags fötter, seriffer.¹⁷ De förlängdes också så att de mer rundade karolingiska bokstäverna blev mer avlånga och även kantigare. Bokstaven <a> blev nu rak. Bokstäverna <l> och den långa formen av <s> stod på baslinjen. Bokstäver försågs med så kallade hårstreck. Bokstaven e med svans förekom fortfarande i den förgotiska eller protogotiska skriften.

ęternam

- Exempel på *e caudata*, 'e med svans', ur Skaramissalet: ęternam.

Ett tydligt prov på denna sena karolingiska eller förgotiska/protogotiska skrift är Skaramissalet.¹⁸ Det producerades förmodligen i Sverige eller Norge omkring 1150–1170 men från förlagor med proveniens i England respektive Flandern.¹⁹ I Skaramissalet var den översta raden fortfarande skriven ovanför översta linjen, som brukligt i karolingisk minuskel. Från mitten av 1200-talet skrevs översta raden i stället nedanför den linjering som ramar in hela sidan. Vanliga förkortningar och annat av intresse i stilen är särskilt markerade med kursiv på kolumnerna ur Skaramissalet på nästa uppslag, liksom även i de därpå följande proven. I Skaramissalet återfinns de olika huvudtyperna av förkortningar: Vid så kallad trunkering eller avbrytning kapas den senare delen av ordet – exempelvis *prof.* för professor. Vid kontraktion eller sammandragning dras ordet samman – såsom *dr* för doktor. I vissa sammandragningar lämnas även en bokstav i mitten, som i *mgr* för magister.²⁰ Många förkortningar var standardiserade, särskilt i medeltidslatinet; andra förkortningar kunde skilja sig åt från skrivare till skrivare. I nedanstående exempel har alla bokstäver som uteslutits genom förkortning kursiverats i transkriptionen. Både trunkeringar och sammandragningar markerades med ett rakt streck eller en båge över ordet. Strecket var ofta ett så kallat nasalstreck som markerade utelämnning av <m> eller <n> och ofta även dessa bokstäver tillsammans med <e>, <i> eller <r>, eller kombinationer av dessa.²¹ Ord kunde också förkortas genom särskilda tecken. Ett mycket vanligt sådant i svenska medeltida texter är tecknet <ʒ> med varianten <z> i ord som <mz> för *medh*, eller <thz> för

per immoderantiam
sautiata medicina-
lis parcimonia st<udio>
reformatur per
In diebus illis
Orauit daniel discens.
Domine deus ne despi-
cias populum tuum:
neque auferas misericordiam
tuam a nobis propter
abraham dilectum
tuum. et isaac seruuum
tuum et israel sanctum tuum.
Quibus locutus est
pollicens: quod mul-
tiplicares semen eorum
sicut stellas celi. et sicut
arenam que est in litore
maris. Quia domi-
ne imminuti sumus
plus quam omnes quesumus Su-

Lectio Da
nielis prophete

- Skaramissalet, folio 1r, vänsterspalt. Sidan börjar mitt i en kollektbön på torsdagens mässa i veckan efter passionssöndagen. Översättning: ”genom en trägen och helande fasta återskapa den människovärdighet vi sårat i vår måtlöshet. Genom. //Läsning ur profeten Daniels bok: I de dagarna bad Daniel och sade: Herre Gud, förakta inte ditt folk och ta inte din barmhärtighet från oss, för Abrahams skull, som du älskade, för din tjänare Isaks skull och för Israels, din helige! Dem lovade du att ge ättlingar lika talrika som himmelens stjärnor och sandkornen på havets strand. Ty, Herre, vi har blivit det minsta av alla folk; i dag är vi!”

musq; humiles
in uniuersa t̄ra ho
die: p̄pter peccata
n̄ra. Et non ē in
tempore hoc prin
cept. ꝥpp̄ha. ꝥdux.
neq; holocaustū.
neq; sacrificium.
neq; oblatio. neq;
incensum. neq; loc²
primitiarum co
ram te. ut possim²
inuenire misericordiā.
Sed in animo con
trito ꝥ spū humi
litate. suscipiam²
sic in holocaustū
arietum ꝥ taurorū.
ꝥ sic in milibus
agnorū piguium.
sic fiat sacrificiū
n̄r̄m in conspectu

musque humiles
in uniuersa terra ho-
die: propter peccata
nostra Et non est in
tempore hoc prin-
ceps. et propheta et dux
neque holocaustum
neque sacrificium.
neque oblatio. neque
incensum. neque locus
primitiarum co-
ram te. ut possimus
inuenire misericordiam.
Sed in animo con-
trito et spiritu humi-
litate. suscipitatur
sicut in holocaustum
arietum et taurorum.
et sicut in milibus
agnorum piguium.
sic fiat sacrificium
nostrum in conspectu

- Forts. Skaramissalet, folio 1r, högerspalten: ”för våra synders skull obetydligast på hela jorden. I denna tid finns varken furste, profet eller ledare, varken brännoffer eller slaktoffer, matoffer eller rökelse, och ingen plats där vi kan offra inför dig och vinna nåd. Men ta emot oss när vi kommer med förkrossad själ och ödmjuk ande. Må vårt offer inför dig behaga dig såsom vore det brännoffer av baggar och tjurar och feta lamm i tusental.”

thet, samt ett särskilt tecken för det latinska ordet *et* ('och') i texter från gotisk tid, den så kallade tironiska sjuan – mer om detta senare. I exemplet från Skaramissalet ser vi en annan symbol använd för ordet *et*, den så kallade *et*-ligaturen. Denna användes i karolingisk skrift och återkom senare i humanistskriften. I Skaramissalet ser vi också ett annat ofta använt tecken för ordet *est* ('är').

På föregående uppslag presenteras den första högersidan, det vill säga *1 recto*, i Skaramissalet. Missalet är skrivet i två kolumner, vilket var den vanliga kompositionen i liturgiska texter från tidig gotisk tid. Vissa avsnitt (markerade med en ruta runt ordet) saknar mellanrum mellan orden, alltså en rest av det antika skrivsättet. Både bokstaven <r> och <s> förekommer i två varianter, så kallade allografer.

I medeltida latinska handskrifter förkortades prepositioner med standardiserade tecken. De tre vanliga prepositionerna *per/pro/prae* markerades till exempel på olika sätt för att skilja dem åt. Ett tvärstreck på stapeln på bokstaven <p> markerade att det förkortade ordet var *per* ('genom'), vilket var en standardavslutning på läsningar och böner kallad den trinitariska avslutningen som fanns i några olika varianter som alla inleddes med *Per*.²² Vidare markerade en krok att det var fråga om prepositionen *pro* ('för'), medan ett streck ovanför bokstaven signalerade att det i stället var prepositionen *prae* ('framför') som var förkortad.

I medeltida handskrifter fanns interpunktionstecken men de användes inte systematiskt. Vi ser i Skaramissalet att punkt och kolon använts relativt konsekvent för att markera de olika fraserna eller satserna (bisatser såväl som huvudsatser), även om det inte går att se en tydlig skillnad i valet

mellan dessa båda tecken. Semikolon markerade dock förkortning, exempelvis *neq;* för *neque* ('och inte'). Så kallade *nomina sacra* ('heliga ord') fick särskilda standardiserade förkortningar på latin. Det var ord för gudomen (till exempel IHS för Jesus) samt i förlängningen andra ord som uttryckte helighet och användes mycket ofta.²³

Hur fort gick det att skriva när man skrev med en bokhand, det vill säga präntade skriften? I en nästan sexhundra sidor lång handskrift som kopierats i centrala Europa under sommaren 819, meddelar oss munken som hållit i pennan hur många dagar han arbetat med handskriften från första till sista sidan, nämligen från början av juni till slutet av september. Det innebär att han har kopierat sex hela sidor per dag från förlagan och hållit på så i hundra dagar i sträck till dess att handskriften var färdig.²⁴ I handlingar som inte skulle beskådas, utan endast var till för dokumentation, talar man i stället om en ”dokumenthand”, som var mer kursiv och innehöll fler förkortningar; då gick det förstås betydligt snabbare att skriva.

I det dåvarande Danmark tillkom under 1100-talet två handskrifter som i dag bevaras på Lunds universitetsbibliotek: *Liber daticus* och *Necrologium Lundense*. De tillhörde Lunds domkyrka och representerar övergången från karolingisk till gotisk skrift.²⁵ Från 1100-talet har vi också urkunder, så kallade diplom, bevarade på latin (se Peter Ståhls kapitel). Fragmentet Ä av Västgötalagen (Kungliga biblioteket, KB, B 193) från början av 1200-talet skrevs på svenska under inflytande av karolingisk minuskel men med insulär påverkan.²⁶

Från 1100-talet och framåt förändrades också förmedlingen av kunskap. Böcker började nu produceras även i de växande städerna och vid nygrundade universitet. I takt med att allt fler lärde sig läsa och skriva och kunskapsförmedlingen inte längre var förbehållen klostren uppstod ett behov av att uttrycka sig i skrift i diverse situationer. Vissa sammanhang krävde en snabbare skrift, och då dokumentation blev vanligare i takt med att samhället utvecklades började bokstäver återigen skrivas samman mer i ligaturer; särskilt i latinska texter använde man också fler förkortningar. Den romanska byggnadsstilen som med sina rundade bågar hade utvecklats organiskt ur den antika, hade en motsvarighet i de rundade och enkla bokstäverna i den karolingiska minuskeln. Från 1100-talet växte i

stället det stilideal fram som kommit att kallas gotik och som präglade högmedeltidens såväl arkitektur och konst som skriftsystem. 1400-talets humanister uppfattade denna skrift som barbarisk och opolerad och introducerade benämningen gotisk. Skriften hade uppstått norr om Alpena och med beteckningen gotisk ville man göra den synonym med germansk/teutonisk, vilket ställde den i motsats till det klassiska, enkla och stilrena från Italien. Vi återkommer till det i avsnittet om humanistminuskeln.

Gotisk textualis

Det gotiska stilidealet i konst och arkitektur präglas av vinklar, kantighet och täthet och även överarbetning av vissa former: detta gäller även skriften. Det fanns dels en gotisk kursivskrift, dels en bokskrift, gotisk textualis, som användes i böcker som präntades och som skulle beskådas.²⁷

Stilmässigt influerades den tidigaste svenskan av minuskeln från de brittiska öarna (insulär minuskeln), men från 1250 och framåt blev skriften mer gotisk. Utvecklingen gick långsamt och det fanns också individuella skillnader beroende på skrivare (jfr Claes Gejrots bidrag i denna volym). Den gotiska bruksskriften var en kursivstil med många bokstäver sammankopplade i ligaturer och flitigt bruk av förkortningar i latinska texter (mindre i svenska texter). Denna variant var den i särklass vanligaste under svensk medeltid.

I äldre fornsvenska (ca 1225–1375) fanns det vissa skillnader i ortografin jämfört med nutida svenska: vi finner tecknen (grafemen) <æ>, <ø>, den tonande frikativan <ð> (som placerades i inljud och slutljud), och runan <þ>, ”thorn”, i tonlösa och tonande frikativor motsvarande *th* i engelskans *thing* (tonlöst) och *with* (tonande). Grafemen <i>/<j> och <u>/<v>/<w> var varianter av samma bokstav. <v>, <u> och <w> kunde alltså beteckna både vokal och konsonant. På samma sätt brukades <j> oftare initialt men både <i> och <j> användes för att beteckna vokal och konsonant. Grafemet <y> kunde också utbytas mot <i> och <j>. Först på 1500-talet kom <j> och <v>/<w> att fungera som separata bokstäver med ett konsonantljud,

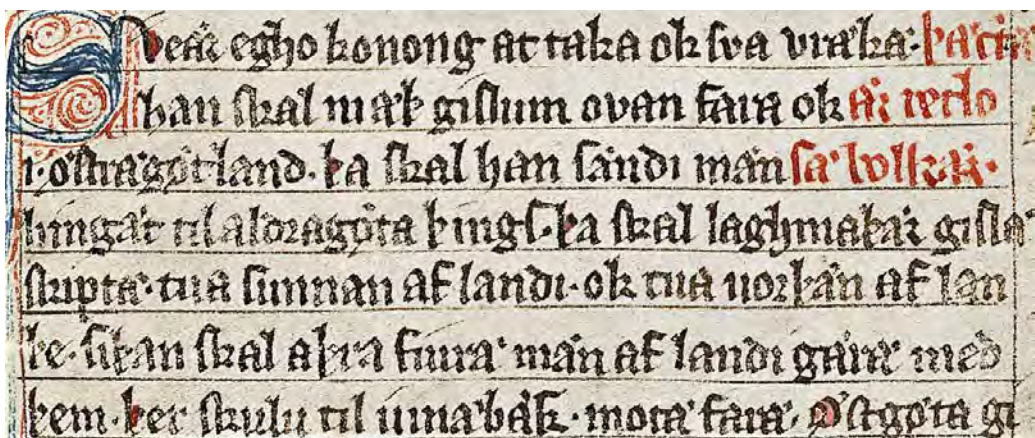
medan <i> och <u> blev vokaltecken. Även <z> skrevs för s-ljudet i vissa bokstavskombinationer och grafemen <c> och <k> var utbytbara. Den alternativa bokstavsformen (allografen) <f>, för <s>, som levte kvar sedan den medeltida minuskelskriften, förekom under hela den gotiska perioden, och levde senare kvar i tryckt textura och frakturstil.²⁸

I textualis var bokstaven <a> tvårummig (för en förklaring av detta och andra begrepp, se nedan). Bokstaven <i> försågs med ett hårstreck, som man kan se i exemplen nedan ur Äldre Västgötalagen och Gutasagan (först i yngre gotisk kursiv, från ca 1370 och framåt, blir prickén över i standard), och öglorna i bokstaven <g> slöts. Ett kännetecknande drag är också att förkortningen för *et*, 'och', som i karolingisk minuskel uttryckts med den så kallade *et*-ligaturen <&>, ersattes med en så kallad tironsk sjua: 7.²⁹ I bokstäverna <m> och <n> ersattes bågarna med vinklar. Det raka <d> ersattes med ett runt. Bokstaven <r> förekom i flera allografer, det vill säga varianter av samma bokstav. Bokstaven <s> hade två allografer: dels den form som den har i dag, dels den långa och raka varianten <f> som ännu ingår i den tyska ligaturen *Eszett*, <ß>, alltså <ss>.

a a b c d d e f g g h i j l m o p q r r z s t u v w x y

- Alfabet för nordisk textualis. Efter Albert Derolez.

Tre exempel på bokskriften textualis presenteras nedan: två äldre exempel från fornsvenska handskrifter och ett yngre latinskt exempel. När vi jämför de båda fornsvenska exemplen med det latinska är den mest påfallande skillnaden att många ord i latinet är förkortade, vilket de inte är i de fornsvenska exemplen. Alla bokstäver som har lösts upp i förkortningar har kursiverats i exemplen; de saknas helt i det första exemplet. I de tidigaste exemplen i fornsvenska handskrifter har den tidigare ligaturen <æ> som senare utvecklades till bokstaven <ä> ofta en krok över <a>; senare ersattes kroken med två prickar. Under övergångsperioden omkring 1500–1700 skrevs <a> och <o> ibland med ett litet <e> över bokstaven. Bokstaven <ö> i handskrifter skrevs först med ett genombrutet diagonalt streck över bokstaven <o>, så också i de båda fornsvenska exemplen.

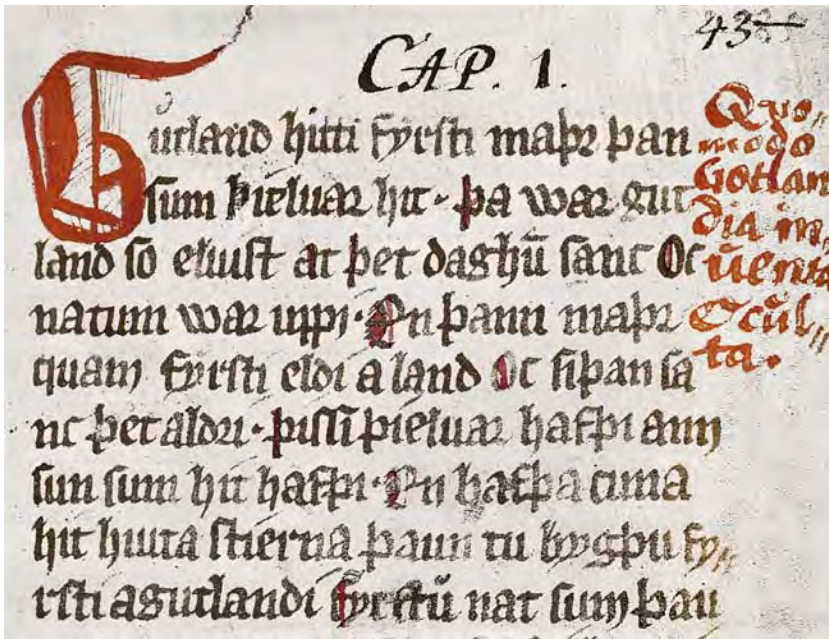

Textualis – Äldre Västgötalagen

- Svear eggho konong at taka ok sva vrækæ · þætta han skal mæþ gillum ovan fara ok ær retlo i · østrægötland · þa skal han sændi mæn sæ bolckær · hingæt til aldragöta þings · þa skal laghmaþær gislæ skiptæ · tua sunnan af landi · ok tua norþæn af lande · siþan skal aþra fiura mæn af landi gæræ med þem · þer skulu til iunæbæk · motæ fara · Östgöta gi

Svearna äger kung att taga och likså underkänna. **detta** han skall med gisslan ned fara och **är rättlö-** till östergötland, då skall han sända män **sabalken** hit till alla götars ting. då skall lagmannen gisslan utse, två från söderland och två från norraland. sedan skall (han) andra fyra män från landet sända med dem. de skall till junabäck i möte fara. Östgötarnas gi-

Äldre Västgötalagen. Transkription och översättning hämtade från Per-Axel Wiktorsson, *Äldre Västgötalagen och dess bilagor i Cod. Holm. B 59* (Skara 2011) s. 84 f. KB B 59, folio 21r.

Textualis – Gutasagan

- Gutland hitti fyrsti maþr þan
sum þieluar hit · þa var gut
land so eluist at þet daghum sanc Oc
natum war uppi · En þann maþr
quam fyrsti eldi a land Oc siþan sa
nc þet aldri · þissi þieluar hafþi ann
sun sum hit hafþi · En hafþa cuna
hit huita stierna þaun ty bygþu fyr
rsti agutlandi Fyrstu nat sum þau

Gotland fann först en man,
som hette Tjelvar. Då var Got-
land så förtrollat att det om dagarna sjönk och
om nätterna stod uppe. Men denne man
bar först eld till landet, och sedan sjö-
nk det aldrig. Denne Tjelvar hade en
son, som hette Havde. Och Havdes
hustru hette Vitsjärna. Dessa två voro de för-
sta, som bodde på Gotland. Första natten som de/

Gutasagan. KB B 64, folio 43 r.

In illis (diebus) Stabat iohannes et ex discipulis eius duo. Et respiciens ihesum ambulante[m] dicit. Ecce agnus dei. Et audierunt eum duo discipuli loquentem et secuti sunt ihesum. Conuersus autem ihesus. et uidens eos sequentes se: dicit eis. Quid queritis? Qui dixerunt ei. Rabi quod dicitur/interpretatum magister. ubi habitas?/Dicit eis: Venite et uidete. Venerunt, et viderunt ubi maneret: et apud eum manserunt die illo. Hora autem erat quasi decima. Erat autem andreas frater symonis petri: unus ex duobus qui audierant a iohanne. et se-

Textualis – Missale Lincopense

- Läsning ur Johannesevangeliet 1:35–40, översättning enligt 1917 års bibelöversättning: ”Dagen därefter stod Johannes åter där med två av sina lärjungar. När då Jesus kom gående, såg Johannes på honom och sade: ’Se, Guds lamm!’ Och de två lärjungarna hörde hans ord och följde Jesus. Då vände Jesus sig om, och när han såg, att de följde honom, frågade han dem: ’Vad viljen I?’ De svarade honom: ’Rabbi’ (det betyder mästare) ’var bor du?’ Han sade till dem: ’Kommen och sen.’ Då gingo de med honom och sågo, var han bodde; och de stannade den dagen hos honom. – Detta skedde vid tionde timmen. En av de två, som hade hört, vad Johannes sade, och ...”. UUB, C 415, folio 17r.

Det första exemplet är hämtat från den enda kompletta handskriften av Äldre Västgötalagen (KB B 59). Den dateras till sekelskiftet 1300.³⁰

Det andra exemplet är ur Gutasagan (KB B 64). Handskriften dateras till omkring 1350.

Exempel nummer tre är taget från *Missale Lincopense*, den mässbok som under medeltiden användes i Linköpings stift, i en handskrift på latin från 1400-talet.

Bokskriften textualis skrevs allt tätare under senmedeltiden; staplarna blev bredare och kom att likna ett staket, då de ställdes invid varandra och vissa bokstäver, som <i>, <m>, <n>, <u>, ofta delade stapel. Dessa staplar kallas för minimer.

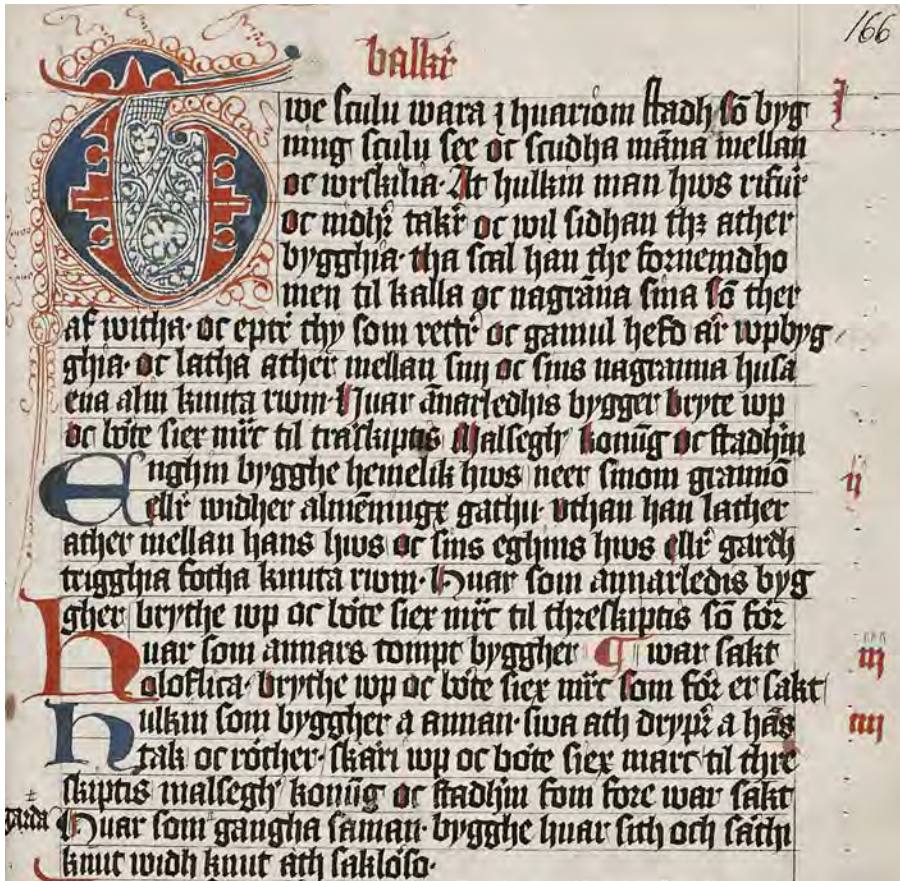
Storbokstäver skilde sig ofta åt och var gärna rikt dekorerade och ornamenterade i textualis. De kan vara svåra att identifiera: här återges en lista över storbokstäver i bruk under 1400-talet som Lars Svensson ställt samman.³¹

• Gotiska storbokstäver, 1400-talet.

Efter Lars Svensson, *Nordisk paleografi* (Lund 1974).

Storbokstäver uppträder i olika former i texter från högmedeltiden. *Initialer* eller *ansfanger* upptar ofta ett större område än det som ryms inom två rader (vilket brukar kallas x-höjd), och är i regel genomarbetade och dekorerade med färger. *Lombard* är en särskild typ av initialer som förekom från och med 1200-talet. De är av uncialtyp och uppstod eventuellt i Lombardiet. Vanligen är de enfärgade, men de kan också ha två färger. Enskilda bokstäver kunde också markeras med färgade streck.³²

- Anfangen Ö och lombardinitialerna E och H i en handskrift från omkring 1350–1400 med Magnus Erikssons stadslag. KB B 5b, folio 166r.

Gotisk kursiv

Gotisk kursiv kännetecknas av att bokstäver ofta skrevs samman i ligaturer och gärna försågs med öglor.³³ I den äldsta gotiska svenska kursiven, fram till andra hälften av 1300-talet, var bokstaven <a> tvårummig medan den i yngre gotisk kursiv var enrummig <a>.

abdefghiklmnopqrstuvwyzæø

- Yngre gotisk kursiv i Codex Oxenstiernianus (KB A 110), Jordanus, Vadstena 1385.

Vissa bokstäver hade alltså en utformning som skilde sig åt på så sätt att en variant var enrummig, en annan tvårummig:

abdg abdg

Under antiken skrevs tal med romerska siffror, så även under den tidiga medeltiden. Från 1100-talet och framåt blev indoarabiska siffror vanligare i kontinentala källor. I Sverige tycks de ha införts i slutet av 1200-talet och de förekommer ibland i handskrifter från högmedeltiden och framåt. Siffrorna 4, 5 och 7 såg dock annorlunda ut än dagens:

1 2 3 4 5 6 7 8 9

- Arabiska siffror efter bruket i UUB C 319, daterad 1379.

Användningen av arabiska siffror blev mer allmän först i nygotisk skrift, efter medeltidens slut.

Den gotiska skriftperioden i Sverige delas in i en äldre och en yngre epok; den yngre gotiska skriften uppträder från cirka 1370.³⁴ I äldre tid var danskan och svenskan mycket snarlika. Bägge språken tillhörde den östnordiska gruppen, som skilde sig från den västnordiska, representerad av norska, isländska och färöiska. Samtidigt hade det svenska skriftspråket

större dialektala skillnader i äldre tid än danska (och norska). Först efter 1350 började det svenska skriftspråket bli mer enhetligt.

I de latinska handskrifter som skrevs med gotisk kursiv i Sverige förekom inte ord utan mellanrum, och inte heller e med svans. De förkortningar som användes blev också långt mer frekventa och stilen mer varierad beroende på skrivare. Det längre exemplet på sidan härintill, i vilket frågan om riksgränsen mellan Sverige och Danmark berörs, är hämtat ur Birgittas uppenbarelser som nedskrevs på latin på 1300-talet. Av Birgittas hand finns två kortare autografer på svenska bevarade.³⁵ Den skrivstil som där använts skiljer sig mycket från de drivna skrivarehänder som normalt skrivit och kopierat de äldre handskrifter vi arbetar med. Här bredvid syns några rader ur "B-autografen" (KB A 65), skrivna av Birgitta själv. Den kantiga och ojämna stilen anses präglad av skrivarens vana vid vaxtavla. I texten förekommer många skrivfel och antalet förkortningar är få.

Även med gotisk kursiv användes färre förkortningar i texter på svenska än i texter på latin; jämför B-autografen med exemplet ur *Erikskrönikan* överst på sidan 110. Den författades på 1320–1340-talet, men de äldsta bevarade handskrifterna är från andra hälften av 1400-talet. Det avbildade exemplet har med viss reservation daterats till 1523. I det undre exemplet på samma sida, en översättning till svenska av Bernhards av Clairvaux klosterregel, är förkortningarna ännu färre.

En tredje variant av den gotiska skriften tillkom på 1400-talet: en blandform av kursiv och textualis, kallad hybrida. Den kännetecknas av så kallat enrummigt <a>, som i kursiven, <f> med förlängd stapel och <ſ> och <s> med underhäng under baslinjen, samt raka staplar (utan öglor) över konsonanterna , <h>, <k> och <l>, som i textualis.³⁶ De svenska handskrifter som skrivits med denna blandform producerades i Vadstena och dateras till omkring 1475–1525. Ett exempel på detta är den unika handskriften *Jungfru Marie örtagård* i fornsvensk översättning från latin av Nils Ragvaldsson. *Cantus sororum*, som den kallades på latin, var birgittinernas tidegärd omfattande en vecka, utformad på latin av Petrus Olavi. Handskriften är daterad 1510; på sidan 123 återges inledningen på första sidan av huvudtexten i handskriften (första raden utgör slutet av prologen).

Fyrst vil iac pik sigthia huru pik æru andelik vnderstandise gifin sea och hora
sumi hafpo þæn hælghanda sua at þe vifto timan þu pifetum fastje til kome þæn doðin koma
þæn doðin koma ær mange vifto þuot þe þuulle suaras fyr æn þe ~~þæt~~ talapo sume vifto oc vtan
þæt man kynise sumia þe þæ ~~þæt~~ var o lifand' alla vppæ ær vifto þæt ~~þæt~~ stæpim byriades
þæt hon andæpis þæt ær meo lofæte at vira æn se oc høræ andæpis oc æn te þy fastje
108 oc vira þuot þe æru lifand' alla doða þæt þe þuus þerifa þæt æn þæt ~~þæt~~ ve ær oc huar
þe vifia lypa alla gæra þe þæt hvar hæfþe þu vifto æt þæome vulle ær vppæ þa hæfþe þu ~~þæt~~ æn
vænt þu vil viluost þæome æt æn te þy þæt þæte at siotja þæt þuot æt þæome þæt þe fære
þæpe ær vira talapo þæt þæt æn æn ~~þæt~~ for þæte taka ær vafnyra
þæt þæt kynas fyr qvinnu vinnu fære meo stændand' ~~þæt~~ þæt æn æn ær lifand' æn æt þe
þæt þæt kornm lyde þa þæn var vira stuka ær þæt þæpe þæn fastje þæn byriades þæt vappæ

- fyrst vil iac pik sigthia huru pik æru andelik vnderstandise gifin sea och hora
sumi hafpo þæn hælghanda sua at þe vifto timan *sum* þrøfetim saghe til kornunge þæn dagin koma
sænde-þopan oc mange vifto huat þem skulle suaras fyr æn þe (þæt talapo sumi vifto oc vtan (man)
(kyniles) mana kynlise suma þem þær (æru) varo lifand' ælla fyr doþe oc vifto þe æn stæpim byriadis
Birgittas egenhændiga skrift, "B-autografen". Transkription (av de fyra första raderna) utförd av
Bertil Högman, *Heliga Birgittas originaltexter* (Uppsala 1951) . KB A 65.

Capitulum tertium quarti libri

O Domine inquit sponsa ne indigneris si quero Audiuui ex scriptura quod nichil acquirendum est cum iniustitia Nunc autem rex iste habet terram quam quidam dicunt eum habere ex iustitia alij respondunt contrarium Et ideo mirum est si in isto hoc toleras quod in alijs reprobat / Respondit deus post diluuium nulli homines remanserunt nisi qui erant in archa noe Et ex eis vna progenies nata est que venit ad orientem de qua etiam quidam venerunt in sweciam Et alia generatio venit ad occidentem de qua quidam exhorti venerunt in daciam Sed qui primum ceperunt colere terram non circumuallatam aqua nichil appropinquabant sibi de terra eorum qui habitabant ultra aquas et in insulis set vnusquisque contentabatur de eo quod inuenerat sicut scriptum est de loth et abraham Si inquit tu ad dexteram vadis ego sinistram tenebo Quasi diceret Quidquid tu tibi approprias hoc erit tuum et heredum tuorum. Deinde procedente tempore venerunt iudices et reges qui contenti terminis suis non occupabant terram eorum qui in insulis et ultra aquam habitabant set stabat vnusquisque in terminis et limitibus antiquorum

Capitulum tertium quarti libri

O Domine inquit sponsa ne indigneris si quero Audiuui ex scriptura quod nichil acquirendum est cum iniustitia Nunc autem rex iste habet terram quam quidam dicunt eum habere ex iustitia alij respondunt contrarium Et ideo mirum est si in isto hoc toleras quod in alijs reprobat / Respondit deus post diluuium nulli homines remanserunt nisi qui erant in archa noe Et ex eis vna progenies nata est que venit ad orientem de qua etiam quidam venerunt in sweciam Et alia generatio venit ad occidentem de qua quidam exhorti venerunt in daciam Sed qui primum ceperunt colere terram non circumuallatam aqua nichil appropinquabant sibi de terra eorum qui habitabant ultra aquas et in insulis set vnusquisque contentabatur de eo quod inuenerat sicut scriptum est de loth et abraham Si inquit tu ad dexteram vadis ego sinistram tenebo Quasi diceret Quidquid tu tibi approprias hoc erit tuum et heredum tuorum. Deinde procedente tempore venerunt iudices et reges qui contenti terminis suis non occupabant terram eorum qui in insulis et ultra aquam habitabant set stabat vnusquisque in terminis et limitibus antiquorum

● Birgittas uppenbarelser, bok 4, kapitel 3, Codex Kalmarnensis, LUB, folio 251r:
”Fjärde boken, tredje kapitlet. ’O Herre’, sade bruden, ’vredgas icke, om jag frågar. Jag har hört av skriften, att ingenting får förvärfvas med orättvisa och att intet förvärvat får behållas emot rättvisan. Nu har denne konung ett land, om vilket några säga, att han har det med rätt, medan andra säga tvärt emot. Därför är det underligt om du hos honom vill fördraga det som du förkastar hos andra.’ Gud svarade: Efter syndafloden återstodo inga andra människor än de, som funnos i Noas ark. Från dem härstammade en släkt, som kom österut, och några av den släkten kommo till Sverige. En annan släkt kom västerut, och från den härstammade några, som kommo till Danmark. De, som först började odla den jord som ej var kringfluten av vatten, de tillägnade sig intet av deras jord, som bodde hinsides vattnen och på öarna, utan var och en lät sig nöja med det som han funnit, liksom det står skrivet om Lot och Abraham, att Abraham sade: ’Om du går åt höger, skall jag hålla mig åt vänster.’ Det var som om han ville säga: ’Vad du tillägnar dig, det skall varda ditt och dina arvingars.’ Sedan kommo under tidernas lopp domare och konungar, vilka nöjde sig med sina länder och ej intogo deras område, som bodde på öarna och hinsides vattnen; var och en höll sig inom sina förfäders landamären.” (Heliga Birgitta, *Himmelska uppenbarelser*, övers. Tryggve Lundén, Malmö, 1958, band II, bok 4, kap. 3, s. 30.)

Fōrst aff en konung han heet Erik
 han haffde riket alt vnder sik
 Swa at han var waldug ouer alt
 huat han gjorde gaff ok galt
 Som han the sette swa skulle thet staa
 the thet amoth melto the waro faa
 vta knwt ok karl ok æn flere
 badhe haraldr ok swa holmger
 Thet thet war tha folkunga rothe
 the waro konungenom mest a mothe
 The stridde med (mz) honom ok wuno sisher
 ok giordo skadha mykin ok digher
 I Olustrum stodh thera strid swa stark
 at erik konunger flydde til danmark

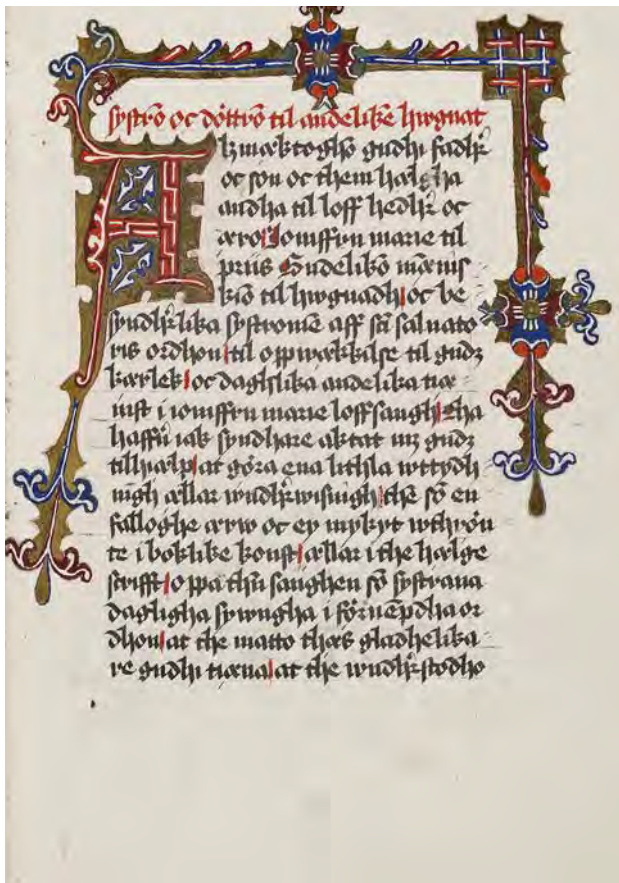
FÖrst aff en konung han heet Erik
 han haffde riket alt vnder sik
 Swa at han var welduger ouer alt
 huat han gjorde gaff ok galt
 Som han thet (thz) satte swa skulle thet (thz) staa
 [the] the ther amoth melto the waro faa
 vtan knwt ok karl ok æn flere
 badhe haralder ok swa holmger
 Thet (thz) war tha folkunga rothe
 the waro konungenom mest a mothe
 The stridde med (mz) honom ok wuno sisher
 ok giordo skadha mykin ok digher
 I Olustrum stodh thera strid swa stark
 at erik konunger flydde til danmark

- "Spegelbergs bok" med gamla äventyr och krönikor. KB D 2, folio 1r.

Thy skal godh kloster =
 mæniskia ok æghir æn =
 delika sik idhelika . ok
 opta lata i hogh koma
 tw thing . Forst hwar til
 ho gaff sik i kloster . ok thet
 næst hwar fore ho thit ko =
 min ær . Fore ensampan
 gudh . som ær høxta sælik =
 het skal ho forstaa sik va =
 ra kompna . vppa thet at ho

Thy skal godh kloster-
 mæniskia ok æghir æn-
 delika sik idhelika . ok
 opta lata i hogh koma
 tw thing . Först hwar til
 hon gaff sik i kloster . ok thet
 næst hwar fore hon thit ko-
 min ær . Fore ensampan
 gudh . som ær høxta sælik-
 het skal hon forstaa sik va-
 ra kompna . vppa thet. at hon

- Bernhard av Clairvaux, "Om Klosterleverne". KB A 27, folio 11r.

Systrom oc dötröm til andeliken hwegnat //
 Alzmæktoghom gudhi fadher
 oc son oc them hælgha
 andha til loff hedher oc
 æro / Iomffru marie til
 priis Gudelikom mænnis-
 skiom til hwegnadh / oc be-
 syndherlike systromen aff *sancti* saluato-
 ris ordhon / til oppwækkilse til gudz
 kærlek / oc daghlika andelika tiæ-
 nist i iomffru marie loffsangh / Tha
 haffuer iak syndhare aktat mæ (medh) gudz
 tilhælp / at gora ena lithla wtyd-
 ningh ællar wnderwisningh / them som en-
 falloghe ærw oc ey mykyt wthron-
 te i boklike konst / æller i the hælge
 scrift / oppa then sanghen som systrana
 dagligha sywngha i fœrnempdha or-
 dhon / at the matto thæs gladhelika-
 re gudhi tiæna / at the wnderstodho

- Petrus Olavi, *Jungfru Marie örtagård*, daterad till omkring 1510.
 KB A 12, folio 1r.

de que restant solum quidem inquit
ille et quasi fundamentum oratoris ui-
des elocutionem emendatam et latinā
cuius penes quos laus adhuc fuit non
fuit rationis aut scientie sed quasi bone
consuetudinis Mitto [o: Micto] c lelium p Scipio-
nem etatis illius ista fuit laus tamquam
innocens sic latine loquendi nec omnium

de que restant solum quidem inquit
ille et quasi fundamentum oratoris ui-
des elocutionem emendatam et latinam
cuius penes quos laus adhuc fuit non
fuit rationis aut scientie sed quasi bone
consuetudinis Mitto [o: Micto] c lelium p Scipio-
nem etatis illius ista fuit laus tamquam
innoens sic latine loquendi nec omnium

- Cicero, *Brutus, sive de claris oratoribus liber*, med proveniens Italien och 1400-talet. Översättning: ”ge tillbaka det som återstår. Basen, sade han, eller så att säga fundamentet på vilket talekonsten vilar är, ser du, en felfri och ren latinsk diktion. De som har åtnjutit detta hittills har erhållit det inte som ett resultat av studier och teori utan genom en god användning. Jag behöver inte hänvisa till Gaius, Laelius, Philus eller Scipio: ren latinitet var liksom ett rättskaffens sinnelag kännetecknande för deras tid, även om det inte var helt universellt.” LUB Mh 42, folio 65r.

Institutio eorum quae nos Ericus XIII^{us} Dei
gratia Suecorum Gothorum Vandalorumque
Rex preclaro ac nobili nobis singulariter dilecto
Nicolao Sture apud Serenissimam ac Illustrissi-
mam Principem D. Elizabetham Angliae Fran-
ciae Reginam dicere et interrogatis responderet
inunxiimus omnia ferè verbo ad verbum expressa

Quam primum ut fuerit in colloquium Reginae admissus
sic incipiet

Institutio eorum quae Nos Ericus xiii Dei
gratia Suecorum Gothorum Vandalorumque
Rex praeclaro ac nobili nobis singulariter dilecto
Nicolao Sture apud Serenissimam ac Illustrissi-
mam Principem *Dominam*. Elizabetham Angliae Fran-
ciae Reginam dicere et interrogatis respondere
iniunximus, omnia ferè verbo ad verbum expressa.

Quam primum ut fuerit in colloquium Reginae admissus
sic incipiet

- Till Nils Sture angående friarresa till England 1561 å Erik XIV:s vägnar. Översättning: ”Instruktion som vi, Erik XIV, med Guds nåd svears, göters och vandalers konung, har bifogat till den lysande, ädle och av oss särskilt älskade Nils Sture att säga och svara inför den upplysta och lysande furstinnan, Elisabet, drottning av England och Frankrike, då frågor ställs: allt uttryckt nästan ord för ord. /Så snart han sänts in till samtal med Drottningen, må han börja så här:” LUB, De la Gardieska arkivet, Historiska handlingar 1:5, folio 12r.

Från gotiken till humanismen
– en uppdelning mellan latin och folkspråk
i delar av Europa

Den gotiska skriften förekom i många varianter och det fanns ganska stora individuella varianter bland skrivare när det exempelvis gällde förkortningar. I Florens började lärda under slutet av 1300-talet att medvetet sträva efter en återgång till en renare och, som man uppfattade det, mer ursprunglig, antik skrift. Denna stil kallades *lettera antica* och var ett led i den humanistiska renässansen. Det humanisterna såg i handskrifter från karolingisk tid uppfattade de som en antik skrift, och de ville försöka efterlikna denna. Francesco Petrarca (1304–1374) var föregångaren: han uttryckte i sin skrift *La scrittura* kritik mot den gotiska svårlästa sekreterarhanden och förespråkade enkelhet och tydlighet.³⁷ Den som framför allt kopplas till den medvetna återgången till vad som var den karolingiska minuskeln är Poggio Bracciolini (1380–1449). Andra kända humanister som medverkade till utvecklingen av humanistminuskeln var Coluccio Salutati (1331–1406) och Niccolò Niccoli (1364–1437). Den senare tillskrivs etablerandet av den särskilda stiliserade humanistkursiven. Humanistminuskeln utgjorde förebild till tryckbokstäverna antikva, och humanistkursiven lever i dag kvar i vår kursivskrift.

Humanistminuskeln är alltså mycket lik den stil den sökte efterbilda, det vill säga den karolingiska minuskeln. Humanisterna återinförde &-ligaturen och återgick till att endast använda de vanliga och etablerade förkortningar som använts före den gotiska perioden. Det långa <f> användes jämte vårt vanliga <s>. En skillnad mellan bokstäverna när man jämför den karolingiska och den humanistiska minuskeln är att pricken över <i> hade kommit för att stanna. En annan är att bokstaven <g> ofta hade slutna öglor, vilket knappast förekom under karolingisk tid, och att bokstaven <a> var ett enrummigt <a> som såg ut som det hade gjort i den gotiska kursiven, till skillnad från det karolingiska bakåtlutande <a>. E med svans var dock helt försvunnet och det fanns alltid mellanrum mellan orden. På en normal handskriftssida fanns det också något fler rader än i en karolingisk handskrift, som ofta bara hade drygt tjugo rader.

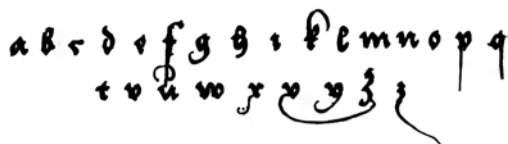
Margerete medt Gudz nåde Swerigis
 Götis och Wendis etcetera Drötking,
 Är synnerlige gunst, systerlige och kärliche
 hälssen tilförende wij gaffwe förstätt,
 Käre Syster, att tu är wår wilie begärendis,
 weete, vm tu och Swante edher hijt till Kon:
 Mit oss begiffwe skole, eller oss vm wij
 getr någon tijd förbijndis warde in Gårds
 wij icke annett än nu wette, utan att hans
 Majestät / her till then annen Sönnedagen
 tilkommendis för- / töffwendis wardher,
 Hwarföre vm tu och / wälbemälte Swante,
 täss förinnen nu medh thett / förste,
 wele giffwe eder hijt til oss, dhå såge /
 wij thett ganske gärne. Befalendis
 eder både, her / medh Gud etcetera Datum
 aff wårt slott Gripsholm 11 Augusti
 Anno etcetera 1547

- Skriftprov med gotisk kursiv, 1500-tal. Efter Lars Svensson, *Nordisk paleografi* (Lund 1974) s. 34.

Margerete medt Gudz nåde Swerigis Götis och Wendis *etcetera* Drötking,
 Wår synnerlige gunst, systerlige och kärliche / hälssen tilförende *etcetera*. Wij
 haffwe förstätt, / Käre Syster, att tu är wår wilie begärendis / weete, vm tu och
 Swante edher hijt till Kongelige / *Majestät* och oss begiffwe skole, eller och vm wij /
 her någon tijd förbijndis warde *etcetera*. Så kunne / wij icke annett än nu wette,
 utan att hans *Majestät* / her till then annen Sönnedagen tilkommendis för- /
 töffwendis wardher, Hwarföre vm tu och / wälbemälte Swante, täss förinnen nu
 medh thett / förste, wele giffwe eder hijt til oss, dhå såge / wij thett ganske gärne.
 Befalendis eder både, her / medh Gud *etcetera* Datum aff wårt slott Gripsholm 11
 Augusti Anno *etcetera* 1547

Från drottning Margareta Leijonhufvud till systemen Märta Sture. Sammanfattning:
 Drottning Margareta besvarar en fråga från systemen med make (Märta och Svante Sture)
 om de kan komma på besök till Gripsholms slott. Det går för sig, svarar hon, om det
 sker inom den närmaste veckan, före nästföljande (andra) söndag; så länge vet
 drottningen nämligen att kungen kommer att stanna kvar på Gripsholm. LUB, De la
 Gardieska arkivet, Historiska handlingar 1:4.

Humanistskriften spreds under 1500-talet över hela Europa men användes i Sverige (liksom norra Europa i allmänhet) endast då man skrev på latinska språk. I exemplen på föregående sidor, tagna dels från en latinsk handskrift från renässansen i Italien, dels från ett brev skrivet på latin år 1561 i Sverige, ser vi exempel på humanistskriften som väsentligen utgör våra moderna bokstäver, med undantag för att den långa varianten av <s> använts parallellt med den ännu brukade runda varianten.

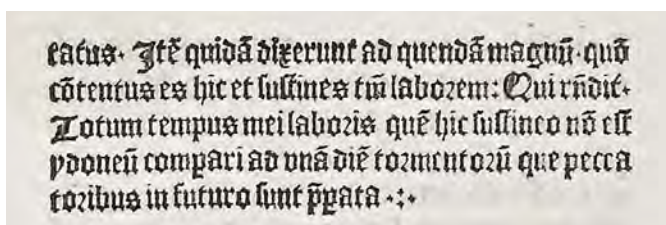
I alla svenska texter fortsatte man dock att använda den gotiska skriften, som utvecklades till en nygotisk eller tysk stil efter medeltidens slut. Ett exempel på sådan skrift – som alltså var en vidareutveckling av den gotiska – finner man i brevet från drottning Margareta till systemern Märta Erikssdotter (Leijonhufvud), gift med Svante Sture den yngre.

De moderna bokstäverna <ä> och <ö> motsvaras i medeltida handskrifter av ligaturerna <æ> och <ø>. De användes redan i de äldsta svenska handskrifterna (KB B 193 och B 59 med Äldre Västgöotalagen). De förekom ibland i förenklade former med ett streck ovanför, något som också uppträdde i tidiga tryck. I *Een nwtigh wnderwijsning* och *Thet Nyia Testamentit på Swensko* tryckta av Jürgen Richolff år 1526 har de formerna <â> och <ô>, det vill säga <a> och <o> med ett överskrivet <e>. Senare ersattes dessa av <ä> och <ö> under påverkan av tyska tryckbokstäver. Bokstaven <â> är en svensk uppfinning som motsvarade en ljudutveckling i vissa dialekter: <a> markerades med en liten ring, ibland snett till höger över bokstaven, ibland rakt över den. Första gången den användes tycks ha varit i Richolffs nämnda skrifter, men genomslaget blev snabbt. I brevet ovan ser vi att bokstaven då var etablerad. I det fåtal fall där <â> förekommer i medeltida handskrifter rör det sig om senare införda ändringar.³⁸ I danska och norska infördes bokstaven långt senare efter svensk förebild: det skedde inte förrän på 1900-talet.

Skrifttyper i de tidigaste svenska tryckta böckerna

År 1483 trycktes den första boken i Sverige: den kända *Dyalogus creaturarum moralizatus* (Skapelsens sedelärande samtal), tryckt av Johann Snell från Rostock. Snell hade medfört sin egen tryckpress som han satte upp på Gråmunkeholmen i Stockholm (jfr Elin Anderssons kapitel). Den stil som användes i de tidigaste tryckta böckerna i Sverige var gotisk textura, vilket var motsvarigheten till den handskrivna gotiska textualis-skriften – det var också den tidigaste typen som utvecklades av Johann Gutenberg, och som användes i hans 42-radiga bibel.

Texturan var i lika hög grad som den handskrivna textualisen mycket kompakt, som en väv (av latinets *textura*, ’väv’) med låga, täta staplar. En rundare variant av den tryckstil som användes i de tidigaste trycken kallas rotunda.³⁹ Före år 1500 trycktes flera stiftsmissalen och breviarier: *Missale Strengnense* av Bartholomeus Ghotan och *Breviarium Strengnense* och *Upsalense* av Johann Fabri. Tidiga tryckerier fanns i Stockholm, Vadstena och

- *Dyalogus creaturarum moralizatus* (Johan Snell 1483) folio 107r.

tatus. Item quidam dixerunt ad quendam magnum quod/contentus es hic et sustines tantum laborem: Qui respondit/Totum tempus mei laboris quem hic sustineo non est/ydoneum compari ad vnam diem tormentorum que pecca-/toribus in futuro sunt praeparata

Några bröder sade också till en stor man: ”Hur kan du trivas här och utstå så mycken möda?” Mannen svarade: ”Hela den tid jag arbetar här kan inte jämföras med en enda dag av de plågor som förberetts för syndare i framtiden.”

adgo adgo
adgo adgo

- Gotikens fyra huvudgrupper har beskrivits av Valter Falk på följande vis: ”Textura kännetecknas av brutna former och raka ansvallningar, rotunda av både höger- och vänstersidig rundning, vilket även är fallet med schwabach som dock har en spetsigare form. I fraktur är ansvallningarna omväxlande raka och runda.” Efter Valter Falk, *Bokstavsformer och typsnitt genom tiderna* (Lund 1975).

Mariefred. I Sverige blev aldrig texturan lika spridd som schwabacher, en mer rundad stil som också utvecklades under 1400-talet. Från 1500-talet dominerade frakturstilen. Den utvecklades parallellt både som handskrift och som tryckt skrift i Tyskland från tidigt 1500-tal och tillskyndades av kejsar Maximilian I.⁴⁰

Slutord

Vi har sett hur skriftutvecklingen från antiken och fram till medeltidens slut har gått i vågor mellan enklare och mer svårlästa stilar. Svårlästa regionala skrifttyper under tidig medeltid ledde till att man strävade efter förenkling och återgång till något mer enhetligt och lättläst, vilket resulterade i den karolingiska minuskeln. Så småningom förtätades skriften och även den gotiska skriften blev svår att läsa, vilket ledde till renässanshumanisternas medvetna återgång till den ”antika”, enkla stilen manifesterad i humanistskriften. Under den svenska medeltiden möter oss framför allt den gotiska skriften i den medeltida boken och i andra historiska källor. Den moderna västerländska skriften är alltså i grunden de stora och små bokstäver som fördes vidare från antiken, och som via den karolingiska minuskeln och sedan humanistskriften togs över i det moderna trycket, även om den gotiska skriften och frakturen levde vidare länge i norra Europa och särskilt i vissa texttyper – men då var medeltiden sedan länge förbi.

Noter

1 Jag vill rikta ett stort tack till Per Stobaeus och Kristina Lundblad som bistått med sakkunskap, goda råd och genomläsning under skrivandet av detta kapitel.

2. Patrik Åström, *Paleografi: introduktion till den svenska latinskriftens historia* (2010), <<http://www.medeltidshandskrifter.se/Paleografi%20januari%202010.pdf>> (18/2 2021) s. 9. Se även Bernhard Bischoff, *Latin palaeography: Antiquity and the Middle Ages*, övers. Daibhi o Croinin & David Ganz (Cambridge: Cambridge University Press, 2004) s. 51. Bischoff föredrar att använda termen *structure*, 'struktur', framför *ductus*.

3. Se Per-Axel Wiktorsson, *Avskrifter och skrivare: Studier i fornsvenska lagtexter* (Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1981); dens., *Skrivare i det medeltida Sverige*, 1–4 (Skara: Skara stiftshistoriska sällskap, 2015).

4. Se t.ex. Alain Touwaide, "Codicology and palaeography", i Albrecht Classen (red.), *Handbook of medieval studies: Terms, methods, trends* (Berlin: De Gruyter, 2010) s. 266–329.

5. Bischoff (2004) s. 54, hänvisar till de diskussioner som förts angående den tidigaste utvecklingen. Se även Arthur E. Gordon, "On the origins of the Latin alphabet: Modern views", *California studies in classical antiquity*, 2 (1969); Mario Cristofani, "Rapporto sulla diffusione della scrittura nell'Italia antica", *Scrittura e Civiltà*, 2 (1978); Gerhard Perl, "Y und Z im lateinischen Alphabet", *Philologus: Zeitschrift für das klassische Alterthum*, 115 (1971).

6. Åström (2010) ger en utmärkt genomgång av denna terminologi för svenska förhållanden i sitt kompendium. Se även Lars Svensson, *Nordisk paleografi: Handbok med transkriberade och kommenterade skriftprov* (Lund: Studentlitteratur, 1979 [1974]). Man möter inte sällan de engelska motsvarigheterna till dessa termer; se därför också gärna en webbresurs där motsvarande termer på engelska presenteras: <<http://www.litteravisigothica.com/resources/glossary>>.

7. För mer detaljerad beskrivning av utvecklingen av skrifterna från antiken och fram till medeltidens slut, se Bischoff (2004) s. 54–149; Raymond Clemens & Timothy Graham, *Introduction to manuscript studies* (Ithaca: Cornell University Press, 2007); och Michelle P. Brown, *A guide to western historical scripts: From antiquity to 1600* (London: British Library, 1990).

8. Transkription och översättning här och i övriga exempel av Elisabet Göransson om inget annat anges.

9. Etymologin av *uncialis* är oklar. Eventuellt hänvisade Hieronymus till denna skrift såsom rubrikskrift i sitt förord till Jobs bok: "Må de som vill ha gamla böcker, antingen av pergament kolorerade med purpurrött, präntade med gyllene och sil-

verne bokstäver eller, som man brukar säga, med uncial-bokstäver.” Se Paul Mayvaert, ”Uncial letters’: Jerome’s meaning of the term”, *The journal of theological studies*, New series 34:1 (April 1983) s. 185–188.

10. Se framför allt Jan-Olof Tjäder, ”Der Ursprung der Unzialschrift”, *Basler Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde*, 74 (1974).

11. Bischoff (2004) s. 72–78.

12. Se t.ex. Elias Avery Lowe (red.), *Codices latini antiquiores: A palaeographical guide to Latin manuscripts prior to the ninth century*, 1–11 + supplement (Oxford: Clarendon Press, 1934–1971); Jean Mallon, *Paléographie romaine* (Madrid: Instituto Antonio de Nebrija de Filología, 1952).

13. Exempelsidor ur handskrifter skrivna med några av dessa skrifter återfinns i Clemens & Graham (2007) s. 136–141. Se även Bischoff (2004), Appendix: Plates, nr 7–11, 13.

14. Bischoff (2004) s. 112–127; se även Åström (2010) s. 18 f.

15. Neil Ripley Ker, ”From ’above top line’ to ’below top line’: A change in scribal practice”, *Celtica*, 5 (1960) s. 13–16.

16. Erik Kwakkel, ”Book Script”, i Erik Kwakkel & Rodney Thomson (red.), *The European book in the twelfth century* (Cambridge: Cambridge University Press, 2018).

17. Erik Kwakkel, ”Kissing, biting and the treatment of feet: The transitional script of the long twelfth century”, i Erik Kwakkel, Rosamond McKitterick & Rodney Thomson (red.), *Turning over a new leaf: Change and development in the medieval book* (Leiden: Leiden University Press, 2012) s. 78–126, 206–208.

18. Gunilla Björkqvall, ”Skaramissalets paleografi och kodikologi”, i Christer Pahlmblad (red.), *Skaramissalet: Studier, edition, översättning och faksimil av handskriften i Skara stifts- och landsbibliotek* (Skara: Stiftelsen för utgivande av Skaramissalet, 2006) s. 71–89.

19. Se vidare om detta i Pahlmblad (red.), (2006): Elisabet Göransson, ”Skaramissalets text i relation till andra liturgiska källor”, s. 200; Ann-Marie Nilsson, ”Skaramissalets melodier”, s. 173; Christer Pahlmblad, ”Skaramissalets liturgi”, s. 145; Thomas Rydén, ”Skaramissalets bilder”, s. 104; Gunilla Björkqvall, ”Skaramissalets paleografi och kodikologi”, s. 87.

20. Adriano Cappelli har fler indelningar av typer av förkortningar i *The elements of abbreviation in medieval Latin paleography*, övers. David Heimann & Richard Kay (Lawrence: University of Kansas Libraries, 1982).

21. Listor över förkortningar i latinsk text återfinns i Adriano Cappelli, ”Abbreuiaturer”, i *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid (KLNLM)*, 1 (Malmö: Allhems, 1982); Robert Svedlund & Olof Svenonius, *Svenska skriftprov 1464–1828: Texter och tolkningar* (Stockholm: Gebers, 1938) s. 7–12; Svensson

(1979) s. 165 f.; Åström (2010) s. 19, 22, 24.

22. ”Per Dominum nostrum Iesum Christum Fílium tuum, qui tecum vivit et regnat in unitate Spíritus Sancti, Deus, per omnia sæcula sæculorum.”

23. Se Ludwig Traube, *Nomina sacra: Versuch einer Geschichte der christlichen Kürzung* (München: Beck, 1907); Bischoff (2004) s. 152–154.

24. Handskriften i fråga har signum Bryssel, KBR (Koninklijke Bibliotheek/Bibliothèque royale), Ms 8216-18, skrivarkolofon på fol. 291r.

25. Båda handskrifterna är digitalt tillgängliga i Alvin, <www.alvin-portal.org>, och är också utgivna. Se Per Ekström, *Lunds domkyrkas äldsta liturgiska böcker: Katalog utarbetad vid Lunds universitetsbiblioteks handskriftsavdelning* (Lund: Lunds universitetsbibliotek, 1985); Eva Nilsson Nylander (red.), *Mellan evighet och vardag: Lunds domkyrkas martyrologium Liber daticus vetustior (den äldre gåvoboken); studier och faksimilutgåva* (Lund: Lunds universitetsbibliotek, 2015); *Necrologium Lundense: Lunds domkyrkas nekrologium*, utg. Lauritz Weibull (Lund: Monumenta Scaniae historica, 1923).

26. Per-Axel Wiktorsson, *Äldre Västgötalagen och dess bilagor i Cod. Holm. B 59* (Skara: Föreningen för västgötalitteratur, 2011).

27. För en bredare introduktion till gotisk skrift, se Karin Schneider, *Paläographie und Handschriftenkunde für Germanisten: Eine Einführung* (Tübingen: Niemeyer, 2009); Albert Derolez, *The palaeography of Gothic manuscript books: From the twelfth to the early sixteenth century* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003); Marc Drogin, *Medieval calligraphy: Its history and technique* (New York: Dover Publications, 1989); Bischoff (2004); Brown (1990); Clemens & Graham (2007).

28. För utförligare beskrivningar av ortografi i fornsvenskan, se Elias Wessén, *Svensk språkhistoria*, 1–3 (Stockholm: Institutionen för nordiska språk, 1992 [1968]); Ulf Teleman, *Svensk ortografihistoria: Från 1200-tal till 1700-tal* (Lund 2019) digitalt kompendium: <https://portal.research.lu.se/portal/files/61360328/Svensk_ortografihistoria.pdf> (13/5 2021).

29. Se vidare i skriftextemplen nedan.

30. Transkription och översättning hämtade från Wiktorsson (2011) s. 84 f.

31. Svensson (1979) s. 34.

32. Se vidare om utmärkningsskrifter i Åström (2010) s. 30 f.

33. Se Derolez (2003).

34. Svensson (1979) s. 46 f.

35. Författarskapet har diskuterats av forskare, men Bertil Högman argumenterar övertygande för att det är fråga om två koncept som är primära texter som sedan har översatts. Se *Heliga Birgittas originaltexter*, utg. Bertil Högman (Uppsala: Svenska fornskriftsällskapet, 2009 [1951]).

36. Se exempel i Åström (2010) s. 29.

37. Albert Derolez, "The script reform of Petrarch: an illusion?", i John Haines & Randall A. Rosenfeld (red.), *Music and medieval manuscripts: Paleography and performance; essays dedicated to Andrew Hughes* (London & New York: Routledge, 2004). Derolez analyserar Petrarcas handstil och kan konstatera att Petrarca själv inte började efterlikna den tidigare skriften mer än i vissa drag; han uttryckte dock tydlig kritik mot "littera moderna", det vill säga den samtida gotiska skriften.

38. Exv. i KB B 23; jfr Natanael Beckman, *Studier i utgivna fornsvenska handskrifter* (Stockholm: Kungl. boktryckeriet, 1917b) s. 135; Jan Liedgren, "Å", i *KLNM*, 20 (1976) sp. 409 f.

39. Geith Forsberg, *Bokstaven och boken: Typsnitt, formgivare och boktryckare genom sexhundra år* (Stockholm: Verbum, 2004) s. 30 f.

40. Christina Killius, *Die Antiqua-Fraktur Debatte um 1800 und ihre historische Herleitung* (Wiesbaden: Harrassowitz, 1999) s. 69–76.

Medeltida runor i Sverige

ALESSANDRO PALUMBO

Övergången från vikingatiden till medeltiden är en av de mest betydelsefulla perioderna i svensk och skandinavisk skrifthistoria. Skriftkulturen i Sverige, som sedan de första århundradena efter Kristus hade runorna och folkspråket som uttrycksmedel, förändrades i grunden när den latinska skrifttraditionen började sprida sig. Introduktionen av den latinska skriften ledde dock inte till att runorna omedelbart gick ur bruk. Tvärtom levde de två traditionerna sida vid sida under hela medeltiden.

Från det medeltida Sverige är ungefär 700 runinskrifter bevarade och dessutom är uppemot ett hundratal numera förkomna runinskrifter kända genom äldre avritningar. Dessa siffror kan jämföras med antalet bevarade och förkomna svenska vikingatida runinskrifter, vilka uppgår till cirka 2500 respektive cirka 480. De medeltida och vikingatida materialen skiljer sig åt även vad gäller deras geografiska spridning. Under vikingatiden var landskapen runt Mälardalen särskilt runinskriftstäta, i första hand Uppland och Södermanland. Av de medeltida runinskrifterna är däremot ungefär hälften bevarade på Gotland. Andra landskap där runskriften var spridd under medeltiden är Västergötland (ca 150), Uppland (ca 90), Småland (ca 50) och Östergötland (ca 30), men runinskrifter, om än få, uppträder i de flesta svenska landskap.

Mellan 1100 och 1500 genomgick runtraditionen stora förändringar. En av dem var att runornas antal ökade. Detta skedde bland annat genom att man i högre grad än under vikingatiden försåg runor med diakritiska tecken för att markera att de hade en annan funktion, så att man exempelvis skilde

koþan dræg (punkt under bokstaven markerar osäker läsning). Översatt till nusvenska blir det "Benedikt Romfararen lät göra denna gravvård över Magnus, en god ung man". Samtidigt uppvisar flera medeltida gravhällar andra formuleringar som i högre grad fokuserat på den avlidna och som bygger på de latinska gravformlerna *hic iacet* och *hic requiescit*, följda av namnet på den avlidna personen.

Kristna förböner var också ett ofta förekommande inslag på senvikingatida runstenar, och de fortsatte att uppträda på medeltida gravhällar fastän under förändrade former. Även i detta avseende gjorde sig inflytandet från den latinska skriftkulturen märkbart i det att böner på latin börjar användas, såsom delar av *Ave Maria* och Jesu sista ord på korset: Fader, i dina händer befäller jag min ande.

Gravinskrifter utgör i övrigt några av de mest intressanta exemplen på samexistensen mellan den latinska och den runska skriftkulturen, vilken ibland kommit till uttryck genom den samtidiga användningen av latin och fornsvenska. I Västergötland finner vi några tidiga belägg på detta fenomen. Den ovan nämnda inskriften från Broddetorp är exempelvis helt avfattad på fornsvenska utom en kort passage i datering. Där läser man **ok : do : haṇ om nat : firir · þeira : postla : messoaftan : simonis : æð iute**, "och han dog under natten före apostlarna Simons och Judas' mässoafton". I en folkspråklig kontext ristats apostlarnas namn och konjunktionen *och* alltså på latin: *Simonis et Iudae*.

Samma passage illustrerar också den påverkan som latinska skrivkonventioner hade på runskriften, och samtidigt dess självständighet i förhållande till dem. I ordet *mässoafton* har s-runan ristats två gånger för att markera att konsonanten var lång, vilket var ett nytt fenomen för runtraditionen och berodde på inflytandet från latinskriftens konventioner. Samtidigt har det

- Övre bilden: Runristad gravhäll från Broddetorps gamla kyrkogård, Västergötland, daterad till 1100-talets sista tredjedel. Västergötlands runinskrifter 81. Foto: Harald Faith-Ell.
- Nedre bilderna: Gravhäll från Södra Vings kyrkogård, Västergötland, med både runor och latinska bokstäver, 1100-talets sista tredjedel. Västergötlands runinskrifter 165. Foto: Harald Faith-Ell.

latinska ordet *et* återgivits med runsekvensen *æð*, alltså på ett för latinska skrivkonventioner avvikande sätt. Stavningen ligger i stället mer i linje med det runska skriftbruket och återspeglar det lokala uttalet av latin.

I vissa inskrifter ser vi inte bara en blandning av två språk, utan också av två alfabet. På en västgötsk gravhäll från Södra Vings kyrkogård upprepas samma budskap på fornsvenska med både runor och bokstäver: **botildær : læt : gæra : hualf : þænna : ifir : suen : dyrmoson** respektive BOTILDER : LET GERA : HVALF : DENNA : IFIR : SVEN : DEVRM[O]SON, "Bothild lät göra denna gravvård över Sven Dyrmodsson". I tillägg har ristaren avfattat sin egen signatur på fornsvenska och med runor, "Harald stenmästare gjorde", och bönen *Ave Maria gratia* på latin och med latinska bokstäver.

I detta samtidiga bruk av olika språk och alfabet ser vi möjligtvis viljan att nå olika grupper i samhället, vilka kan ha haft varierande läskompetenser. Samtidigt kan olika språk- och skriftval för olika typer av innehåll ses mot bakgrund av vilka symboliska värden som associerades med olika språk och alfabet, såsom lokal anknytning och tradition, religiositet, internationalisering och status. Beroende på hur den avlidna personen, beställaren av inskriften eller ristaren själv ville presentera sig i dessa offentliga texter, kunde man fatta olika språk- och skriftval.

Runinskrifter i kyrkliga miljöer har inte alltid haft den officiella karaktär som vi ser i gravinskrifter. Kyrkobesökare lämnade nämligen också många skriftliga spår i form av rungraffiti ristad i kyrkornas väggar. Dessa inskrifter vittnar ofta om personernas vilja att uttrycka sin religiositet i det offentliga rummet och att markera tillhörighet till den kristna gemenskapen genom att rista sina namn eller böner. Dessutom verkar människor ibland ha dragits till samma plats i kyrkor där andra också hade lämnat sina spår, så att man i vissa fall ser en stor koncentration av texter på en och samma vägg. Den sortens graffiti är bland annat vanlig i gotländska medeltida kyrkor. Till exempel är uppskattningsvis tjugofem putsinskrifter kända från Lye kyrka; bara i tornrummet finns spår av elva ristningar. Där kan man bland annat läsa början på *Ave Maria* och *Gloria Patri* samt futharkinskrifter, alltså inskrifter som endast består av runradens sexton tecken, och en uppmaning att läsa runorna. Dessa inskrifter bildar alltså den mer inofficiella sidan av det språkliga landskap som medeltida kyrkor utgjorde.

Runorna förekom inte bara i religiösa sammanhang. Från Nordens medeltida städer har vi många inskrifter bevarade som vittnar om att runorna användes i breda samhällslager och med mycket varierande syften.

Texterna som ristades i städerna uppvisar en mer privat och förgänglig karaktär än dem vi hittar i kyrkliga miljöer. De förmedlar ofta budskap som behövdes där och då, och som inte var avsedda att bevaras. Även här finner vi dock ett kontinuum av texttyper som omfattar allt från kristna böner, poesi och handelsbrev till privata meddelanden, kärleksförklaringar, snuskigheter och skrivövningar.

Ett användningsområde som är karakteristiskt för runbruket i medeltida städer är handeln. Särskilt materialet från Bryggen i Bergen visar prov på den utbredda användningen av runor bland handelsmän, och exemplen varierar från enkla så kallade märklappar, inskrifter som endast består av ett namn och verbet *äger* och vars syfte var att markera vem en viss vara tillhörde, till längre brev, innehållande exempelvis inköpsuppdrag eller personlig kommunikation mellan handelsmän. I sådana brev ser vi ibland spår av påverkan från diplomatspråket och administrativa texter i det latinska alfabetet, exempelvis i inledande hälsningsfraser som "Tore Fager sänder Havgrim, sin kompanjon, sin och Guds hälsning".

Runor användes även för ännu mer privat och personlig, närmast intim kommunikation. Flera exempel på kärleksförklaringar på träpinnar eller vardagliga bruksföremål visar prov på detta. På en vävkniv från gamla Lödöse, daterad till 1100-talet, hittar vi till exempel ett kärleksmeddelande. Från Bergen har vi till och med exempel på latinsk kärlekspoesi med runor, bland annat citat från *Carmina Burana* och Vergilius' *amor vincit omnia*, vilket än en gång understryker förhållandet mellan runtraditionen och den latinska bokkulturen. I andra fall kan runinskrifter i stället innehålla mycket grövre meddelanden av sexuell karaktär.

Ytterligare en konsekvens av samexistensen mellan runskrift och bokkultur är att runor, om än sporadiskt, också förekommer i handskrifter. Exempelvis används runan Υ **m** som förkortning för *māper*, 'man', i vissa handskrifter, bland annat Kungliga biblioteket (KB) B 59, innehållande den Äldre Västgötalagen. I några andra medeltida svenska handskrifter finner vi enstaka ord eller rader avfattade med runor. Två betydande undantag till det i regel

- Runristad vävkniv funnen vid Gamla Lödöse, daterad till sent 1100-tal. Inskrift: **mun : þu · mik : man : þik : un : þu : mer : an : þyr**, "Minns du mig, jag minns dig. Ålska du mig, jag älskar dig." Längd cirka 20 centimeter. Västergötlands runinskrifter 279. Foto: Bengt A. Lundberg.

- Jungfru Marias klagan vid korset nedtecknad med runor. Handskriften som består av sex pergamentblad återfanns vid Vallentuna kyrka i början av 1700-talet, men är skriven på forndanska och dateras till antingen tidigt 1300-tal eller tidigt 1400-tal. Texten inleds: **g : i : himiriki : gesus : krucifcsus**. KB A 120, folio 1r.

sparsamma bruket av runor på pergament är två danska handskrifter, den så kallade Codex runicus (AM 28 8°, Den Arnamagnæanske Samling), och KB A 120, vilka innehåller Skånelagen respektive Mariaklagen och är helt skrivna med runor.

I en skriftkultur som var i stark förändring behöll runorna länge viktiga funktioner i det medeltida Sverige. De spelade en central kommunikativ roll i flera samhällslager och många domäner: officiella och inofficiella, offentliga och privata, religiösa och professionella. Trots att runskriften generellt uppvisade en komplementär användning i förhållande till den latinska skriften, var det inte heller helt vattentäta skott dem emellan. För att till fullo förstå hur skriftkulturen i Sverige förvandlades under medeltiden är studiet av runornas bruk alltså en mycket viktig pusselbit.

Referenser

Projektet Samnordisk runtextdatabas, Institutionen för nordiska språk, Uppsala universitet, har som syfte att samla samtliga nordiska runinskrifter digitalt:

<<http://www.nordiska.uu.se/forskn/samnord.htm>>

Benneth, Solbritt, Ferenius, Jonas, Gustavson, Helmer & Åhlén, Marit (red.), *Runmärkt: Från brev till klotter; runorna under medeltiden* (Stockholm: Carlssons, 1994)

Blennow, Anna & Palumbo, Alessandro, "At the crossroads between script cultures: The Runic and Latin epigraphic areas of Västergötland", i Anna Catharina Horn & Karl G. Johansson (red.), *The meaning of media: Texts and materiality in medieval Scandinavia* (Berlin & Boston: De Gruyter, 2021)

Gustavson, Helmer, "Runsk latinitet", i Inger Lindell (red.), *Medeltida skrift- och språkkultur: Nordisk medeltidsliteracy i ett diglossiskt och digrafiskt perspektiv II; nio föreläsningar från ett symposium i Stockholm våren 1992* (Stockholm: Runica et mediævalia, 1994)

Källström, Magnus, "Vikingatida och medeltida skrifttraditioner: Några iakttagelser med utgångspunkt i det svenska runmaterialet", *Futhark: International journal of Runic studies*, 4 (2013)

Källström, Magnus, "Haraldær stenmæstari – Haraldus magister: A case study on the interaction between runes and Roman script", i Alessia Bauer, Elise Kleivane & Terje Spurkland (red.), *Epigraphy in an intermedial context* (Dublin: Four Courts Press, 2018)

- Palm, Rune, "Runorna under medeltid", i Inger Larsson, Sven-Bertil Jansson, Rune Palm & Barbro Söderberg (red.), *Den medeltida skriftkulturen i Sverige: Genrer och texter* (Stockholm: Runica et mediævalia, 2010b)
- Palumbo, Alessandro, *Skriftsystem i förändring: En grafematisk studie av de svenska medeltida runinskrifterna* (Uppsala: Institutionen för nordiska språk, 2020)
- Spurkland, Terje, "Literacy and 'Runacy' in Medieval Scandinavia", i Jonathan Adams & Katherine Holman (red.), *Scandinavia and Europe 800–1350: Contact, conflict and co-existence* (Turnhout: Brepols Publishers, 2004)
- Svärdström, Elisabeth, "Svensk medeltidsrunologi", *Rig: Föreningens för svensk kulturhistoria tidskrift*, 55 (1972)
- Svärdström, Elisabeth, "Runes and runic inscriptions, 4: Sweden", i Philip Pulsiano m.fl. (red.), *Medieval Scandinavia: An encyclopedia* (New York: Garland, 1993)

Dar aprez bodae
af the arosiwl
fewne scū katez
tadha ok samant
scō werbaro hōx
hwillem som ga
enne maistris
gudheika lās fo
o tidh eth aaz af
wardheika blwa

Dne
mea

Et os meū
allitans liliū
katerina illu
minū hora n

Bokmåleri

EVA LINDQVIST SANDGREN

När den medeltida träkyrkan i Södra Råda brann ned i november 2001 gick en hel bildvärld upp i rök. Den värmländska 1300-talskyrkans inre var täckt av bilder från golv till tak. Bland de motiv som förvandlades till aska fanns bilden av den läsande Jungfru Maria och Sankta Anna, målad av mästern Amund vid slutet av 1400-talet.¹ Bakom dem står ett litet boksåp som vittnar om fler böcker. Internationellt sett är detta Mariamotiv, Marias skolning, inte ovanligt, men från Sverige är det den enda kända framställningen där Maria verkligen läser. I andra scener där Jungfru Maria håller en bok i handen är det inte detta aktiva läsande som framställs.

Den bok som Jungfru Maria håller i sina händer på bilden i Södra Råda var nog inte vilken bok som helst, det var sannolikt en så kallad tidebok. Den innehöll en sammanställning av böner som var populära under medeltiden, bland annat Jungfru Marie tidegård, det vill säga en samling böner och texter för olika fasta böner under dygnet, från morgon till kväll. Tideboken var vad man numera kallar för en kioskvältare, i synnerhet under 1400-talet. I dag kan vi knappast föreställa oss en bönbok som den mest populära och prestigefyllda bok man kan äga, men ingen annan typ av bok från medeltiden är så väl representerad i boksamlingar och bibliotek runtom i Europa. En viktig orsak till populariteten låg i bokens utsmyckning. Tideböckerna var oftast rikt dekorerade. De var därför något som man gärna visade upp, både som ekonomiskt skrytobjekt och för att man skulle framstå som from.²

- Jungfru Maria läser och Sankta Anna spinner. Bilden är den enda dokumenterade medeltida framställningen av detta motiv i Sverige. Målning på trä i taket på Södra Råda gamla kyrka, av mästare Amund 1494. Kyrkan brann ned 2001. Foto: Lennart Karlsson, SHM.

De flesta av de längre böneavsnitten i en tidebok inleddes med en helsidesbild, en miniatyr, omgiven av marginaldekor. Det innebar en bild per längre böneavsnitt. Helige Andes tidegård inleddes av motivet med pingstundret medan Helga korsets tidegård inleddes av en kalvariescen, det vill säga Kristus på korset flankerad av Jungfru Maria och Johannes. För den tidegård som bar Jungfru Marias namn var det däremot en bild för vardera av de åtta tideböner som rymdes på ett dygn. För en standardtidebok innebar det ofta ett femtontal miniatyrer omgivna av dekorerade marginaler. På textsidorna markerades nya avsnitt med större och lite mer påkostade initialer. Det kunde alltså vara en bok som glittrade av guld och färgsprakande bilder. Eftersom det var dyrbara böcker var det en föremålstyp som tilltalade de rika. Att i Sverige få tag på en tidebok av mer exklusivt slag var nog svårt. Man fick använda sig av kontakter som kunde förmedla böcker från andra länder. Under 1400-talet var det Frankrike som tillsammans med Flandern stod för den allra största exporten av tideböcker, vilket alltså märks även i handskriftssamlingarna världen runt. Några svensktillverkade illuminerade tideböcker med utsmyckning i paritet med de franska, italienska eller flandriska har dock inte funnits. De svenska bönböcker som bevarats är jämförelsevis sparsamt dekorerade och följer inte de bildprogram som var standard på kontinenten. De saknar också de påkostade marginaldekorer och förgyllningar som framställdes vid de professionella verkstäderna i Paris och andra kontinentala centra för bokproduktion.

Bilder i böcker

Forskningen om bokmåleri har under sina mer än hundra år utvecklat en egen terminologi. Eftersom de mest produktiva områdena fanns kring universitetsstäderna Paris, Oxford och Bologna är terminologin utformad för hur bokmåleriet tog form i dessa regioner. Generellt sett fungerar det även för de nordeuropeiska områdena, men ibland avviker det.³

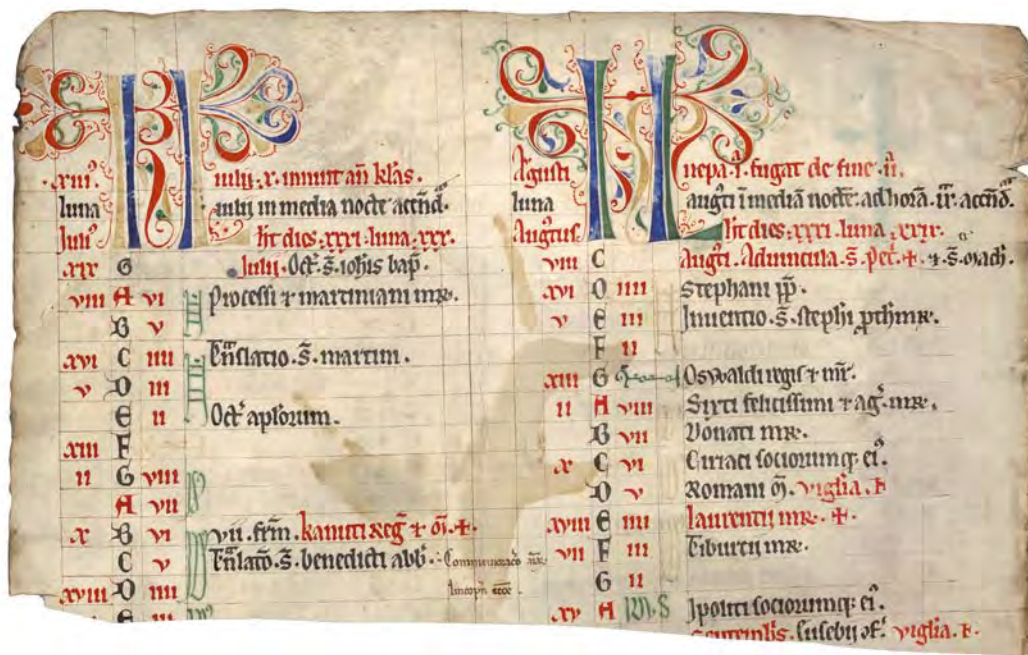
Grundelementen i bokmåleriet är uppdelningen i miniatyr, initial och marginaldekor. Boksidan är platt men genom att de olika delarna ryms på samma uppslag kan de kommunicera med varandra och med texten. Under 1000- och 1100-talet växte de större initialerna i texten ut ur textspalten

och fick allt längre marginaldekorer. De kunde vara ornamenterade, men också fördes med figurer, ibland små scener som relaterade till texten. Dessa figurativa initialer kallas för historierade (*historiated/historiée*), de berättar en historia och har alltså ett narrativt innehåll. Från dessa initialer utvecklades successivt marginaldekoren från att ha varit förstörade serifer som försiktigt sköt ut i marginalen bredvid textspalten, till att bli sidomslutande frodiga rankor med vin- och akantusblad under 1300-talet och ramar i *trompe l'œil* under senare delen av 1400-talet. I marginalerna förekom också scener, vanligen placerade i den nedre marginalen. Eftersom de hade denna nedre placering benämns de med det franska uttrycket *bas-de-page*. Dessa scener var vanliga under 1200–1300-talet och anspelade på det bildinnehåll som fanns i den större scenen på baksidan: miniatyren. Namnet miniatyr har i handskriftssammanhang inte med storleken att göra, utan med bildens historia av att från början ha varit utförd med rött bläck av mönja, *minios*. I det svenska bokmåleriet är det helt dominerande inslaget de dekorativa initialerna, utförda i två färger och försedda med tunna dekorslingor. På engelska benämns de *pen-flourished* och på franska *filigrané*.⁴ Filigran eller filigranbokstav är den benämning som används nedan. Miniaturer och historierade initialer är de huvudsakliga figurativa och narrativa kanalerna i det svenska bokmåleriet. Marginaldekorer med burleska fantasigestalter, så kallade drölerier, eller andra figurativa framställningar är däremot sällsynta, men där utgör laghandskriften KB B 172 ett specialfall som vi återkommer till nedan.⁵

På samma sätt som vinrankorna i marginalerna hade olika utformning i England, Frankrike och tyska områden, kan man se att rankorna fick en egen karaktär i Norden. Vinlövsrankan fick egentligen aldrig större genomslag i det svenska materialet. I stället favoriserades eklöv och ekollon i marginaldekorer, och akantusbladet tolkades på skilda sätt.

Den tidiga bokmålarkonsten i Sverige

Vi backar perspektivet ett par århundraden från bilderna i Södra Råda och tideböckernas tid. Det fanns bara ett fåtal små städer i Sverige, kyrkan höll på att etablera sig, det existerade inga skolor att tala om och ännu ingen

- Fragment av en 1100-talskalender i folioformat. Helgon- och festdagar tyder på att den använts i Linköpings stift. Initialerna KL är rikt dekorerade och utförda med säker hand i rött, blått, grönt och gult. RA MPO Fr 25602.

adel. Allt detta låg i sin linda och var på gång att utvecklas parallellt. Samtidigt gjorde den kontinentala höviska kulturen sitt insteg även här.⁶ Regenterna och samhällets övre skikt visste mycket väl hur man skulle föra sig och vilka statusobjekt man borde ha, till exempel böcker. Både det så kallade Folkungapsalteriet⁷ och Ingeborgspsalteriet⁸ anses vara beställda för bortgifta danska kungligheter åren kring 1200. Böcker för privat bruk dök alltså upp i samhällets övre skikt och donerades i testamenten till såväl anhöriga och vänner som kyrkliga institutioner. Böcker var viktigt att skänka till rätt person, det vittnar breven i diplomatariet om upprepade gånger.⁹ Texter från kontinenten översattes och helt nya verk författades för spridning inom såväl världsliga som kyrkliga kretsar, vilket andra

Confirmatiua hec sunt. Prima q
 Una ignara mulier hec pponit:
 que nec fingere vult cu sit nobilis
 & pbate vite. i humilitate & viduit
 viuens. Et si vellet nestiret. nec
 minimu confinge cu sit simplicis-
 sima & mansuetissima. Sedm est
 q constptor horz cu sit religiosissim
 & simplicissim nulla rone volens
 mitte manu ad scribendu reputas
 se p ignorancia sua ad tantu op
 min⁹ ydoneu. coactus fuit metu
 mortis a xpo & ferz mortu⁹ donec
 consensit & cosensu fto subito cu-
 ratus est no successu temporis
 Tertiu e q dny demoiacus i osso-
 cia pncibz duobz fide dignis testibz
 ad vba orf pdicti religiosi. quoz
 forma hec mulier a xpo audiuit
 & fr fm d⁹ impiu ad demonie diu
 purgatus est. Quartu e vt alie
 demoiacus in swecia pncibz t⁹
 fidedignis testibz. eode m⁹ pur-
 gatus est p eude religiosum
 Quintu e conuersio dnine publice
 meretricis p bte virginis cu xpo
 dicte dne apparent⁹ subuocione
 Sextum est quersio plurim mag-
 natorz in regno qui tempore et
 loco vna voce cordis sui mocio-
 nem in melius expti nisi igna-
 ti fuerit xpo ab ipso factam ad
 verba eius ab ipso missa face-
 buntur

Explicit prologus

Incipit primus liber reue-
 lacionu celestiu domine
 Birgite de swecia Rubrica
 primi Capituli

Uerba domini in ihu xpo
 ad suam electam sponsa
 dilectissima de certificacoe sue
 excellentissime incarnationis.
 Et de imphacione pphancionis
 & fracione fidei nre & baptismi.
 Et qualiter ad sui dilectionem
 pmutat pstatam dilectam spon-
 sam. Capitulum primu

Ego sum creator
 celi et terre vn⁹
 in deitate cum
 patre & spu sco
 Ego qui pphie
 & patriar⁹ chis
 loquebar: & que
 ipi expectabar
 Ob quoz desideriu & iuxta pro-
 missione meam. assupsi carnem
 sine pcto & concupia. ingrediens
 vistera virginea tanq sol plen-
 dens p lapide mudissimum.
 Quia sicut sol vitru ingredi-
 endo no ledit: sic nec virgini-
 tas virginitas in assupcione hu-
 manitatis mee corrupta est
 Ego aut sic assupsi carne:
 vt no derelinquerem deitatem
 Et no minor era in deitate
 cu pre & spu sco omnia regens
 et implens: licet in utero vir-
 ginis essem cu humanitate

kapitel i denna bok berättar om. Vi ser även att inhemska lagböcker tillverkades i betydande antal, ibland med illustrationer till utvalda textpartier, vilket vi återkommer till nedan.

Trots att det successivt utvecklades en omfattande skrifvarverksamhet i anslutning till domkyrkorna och i städerna, är det svårt att se några spår av hur arbetet organiserades. Av det bevarade materialet kan man dra slutsatsen att det fanns en hel del skrivare som var kompetenta nog att utföra dekorationer i de verk som de kopierade, även om de olika uppgifterna kanske inte var organiserade i tydligt separerade yrken.¹⁰ Kompetensen visar sig både i de äldre fragment från Linköpingstrakten som den brittiske handskriftsforskaren Michael Gullick studerat,¹¹ och i det betydligt yngre verket Medeltidshandskrift (Mh) 21, Lunds universitetsbibliotek (LUB), av Vadstenabrodern Johan Johansson från Kalmar. Linköpingsfragmenten hör hemma i det sena 1100-talet och visar på engelska stildrag hos skrivarna medan Lundhandskriften hör till det tidiga 1400-talets produktion i Vadstena. De med halvpalmetter och voluter rikt utsirade bokstäverna KL som inleder juli och augusti månad i kalenderfragmentet är utförda med säker hand i blått, rött, gult och grönt. Det gula skulle kunna vara en ersättning för guld i detta fall, men det finns många exempel på att man använt guld i de inhemska handskrifterna också. Vadstenabrodern Johan Johansson arbetade däremot mest i enbart blått och rött, men med en detaljprecision som är imponerande i de fält som omsluter bokstavskroppen. Där har han lagt färgerna så att de detaljerade vita eller omålade fälten ger intrycket av att vara utsparade i färgfälten, i stället för tvärtom.

Importerade handskrifter som är vackert dekorerade och förgyllda finns det en hel del av i samlingarna, främst ser man spår av detta i fragmenten i Riksarkivets databas över medeltida pergamentomslag (MPO).¹² Samtida med Linköpingsfragmenten är troligen breviariefragmenten Riksarkivet

- Den i blått och rött sirligt dekorerade filigraninitialen inleder den första boken i detta exemplar av heliga Birgittas *Himmelska uppenbarelser*. Texten, och sannolikt även dekoren, är utförd av Vadstenabrodern Johan Johansson (profess 1416–1446). Han har signerat verket på folio 314v. LUB Mh 21, folio 3v, beskuren.

illos presules sue ecclesie dederat.
ut per eos miserie sue dona ubiq;
dilataret. **R** Taliter iugū meū. **le. iii.**

Saxo sancti isti confessores
mundana respicientes gau-
dia. quia celibem vitam ex-
ercebant in corpore: competenter
celestib; infulis atq; eximius florere
meruerunt mirabilib;. Nam sanc-
tus amandus latronem quendam
a periculo mortis liberare uolebat.
sed apud iudicem hoc impetrare
nequibat. Latro uero ille pro sce-
lere suo nimis cruciabatur uerte-
rib; atq; sine mora in cruce est sus-
pensus. Illo uero miserabiliter de-
functo. & populo ad ppria reuer-
so: sanctus amandus adueniens
mortuū deponit de ligno. & in
cubiculū suū portari iussit. & tā-
diu super eū preces dño fudit: do-
nec cum uite pristine restituerit.
Qui etiam precepit ne cuiquam
hoc innotesceret. asserens non hoc
suis meritis. sed diuine potius mi-
sericordie ad scribendum esse. Nā
per eum dñs mortuus uitam. cecis
uisum: claudis gressum. mutis lo-
quelam: surdis auditum. lepro-
sis; prestavit sanitatem. Sanctus
quoq; uelatus ei non impar est
apostolica dignitate. cui & socius
est in festiuitate. Quos etiam quē
admodum celestis aula suscepit
cum gloria. ita nos eorum preci-
bus diuina custodiat misericordi-
a: & ad illa perducatur gaudia.
que nesciunt finire per secula.

R Sicut lumbi uestri. **T**e decum l. **vel**

si. lxx. est: remapiatur. & In laud.

A In celesti regno. **U** Dabo sanctis. &
cetera. **Cap** Pures facti sunt. **hymn.**
Annue xpc. **L**etamini in dño. **In e**
v̄g. x Sicut lumbi uiri. **S** **Fun. 10 febr.**
Scē Scolastice uirginis. **A**d uespas &
ad matutinas antiphē & si diei. **te**
tra unius uirginis. Si festiuitas scē
scolastice uirginis. uel scē valentini
cor: uel scē iuliane v̄g. infra septu
agesimā cūenit: dicatur matutine
& hore de ipis scis. Si uero i. r̄ma
cūenit: nequaq; nisi memoria
tan **O R A T I O.**

Deus qui beate uirginis tue sco-
lastice animam ad ostendē-
dam innocentie uiam in co-
lumbe specie celum penetrare feci-
sti: concede nobis ipsius meritis in-
nocenter uiuere. ut ad eadem mi-
reamur gaudia puenire: **p. lectio.**

Soror scē benedicti scolastica
omnipotenti dño ab ipso
erit tempore dedicata: a
colloquia fratris sui dulcissima
met p annum uenire consueuerat
Ad quam uir dei non longe ex-
ianuam possessionis monasterii
pendebat. Quadam uero die hi-
scā uirgo uenit ex more atq; ad-
cum discipulis uenerabilis eius fin-
ter descendit. Qui totum diem in
dei laudib; sacrissq; colloquiis du-
centel. incumbens; iam noctis te-
nebris simul acceperunt cybū. Cū
q; scē benedictus sororq; eius scolasti-
ca ad huc ad mensam sederent. &
inter sacra eloquia tardior se hora
protraheret: eadem scimonialis fe-
mina soror eius cum rogauit dicens

(RA) Fr 21719–21721 där vi kan se exempel på hur man senare försökt skrapa bort förgyllningen från de större lombarderna. Den rosatonade grunderingen som användes för att fästa guldet på pergamentet vittnar om detta på sina ställen. Färgskalan är annars densamma som i Linköpingsfragmenten: rött, blått och grönt. Det är detaljrikt utfört med schatteringar för att ge intryck av skugga och djup. Det är oklart om det av Gullick tentativt inringade skriptoriet i Linköpingstrakten var knutet till nunnorna i Vreta kloster eller munkarna i Alvastra, vilka båda tillhörde cisterciensorden.¹³ Det kan låta som en motsägelse att det direkt från Citeaux 1143 grundade Alvastra kloster kan ha stimulerat en skriftradition med engelska drag, inte franska, men en av de första Alvastramunkarna, Stefan, var enligt traditionen engelsman och vigdes 1164 till Sveriges första ärkebiskop.

Den påkostade evangeliebok som ärkebiskop Stefan fick av påven i samband med vigningen i Sens 1164, kallas i dokumenten för *corla knap*.¹⁴ Gissningsvis kan den ha varit prydd av korall, mer vet vi inte om den. Från Danmark finns en ännu äldre evangeliebok, ett så kallat evangeliarium, i praktband, Dalbyboken, som anses vara en av de äldsta bevarade kompletta nordisktillverkade böckerna (se bilder s. 264–265).¹⁵ Illuminationerna i Dalbyboken omfattar på sedvanligt romanskt manér de dekorativt utförda konkordanser mellan evangelierna som kallas för kanontavlor, samt helsidesminiatyrer med var och en av de fyra evangelisterna. Konsthistorikern Thomas Rydén påpekar att Dalbybokens bilder är av den (engelskinfluerade) mindre vanliga typen där evangelisterna sitter med pennan i hand och skriver de inledande orden i sina texter. I Dalbyboken har den löpande textens inledande ord dessutom aldrig blivit slutförda, varför boksidorna med evangelistminiatyrerna ger ett märkligt tomt intryck. Rydén gör också den iakttagelsen att polykromin i Dalbyboken troligen inte är ursprunglig, utan resultatet av en (mindre kompetent) persons för-

- Detalj av ett breviariefragment från 1200-talets första del. S-initialen har fått sitt guld bortskrapat och den rosa bolusgrunden framträder. Den är ett exempel på hur man under ett senare skede ibland försökt utvinna guld från de medeltida illuminationerna. RA MPO Fr 21719/Br 13.

sök att komplettera den ofullständiga bokens skisser.¹⁶ Evangelistbilderna i den ur medeltida perspektiv danska Dalbyboken är ungefär samtida med de ovannämnda östgötska fragmenten och det likaså i fragment bevarade Skaramissalet, det vill säga sent 1100-tal.¹⁷ Emellertid är det högst osäkert om Skaramissalet eller Skarapsalteriet verkligen tillverkats i landet.¹⁸

Att kunna såväl skriva som dekorera text var alltså kompetenser som verkar ha upprätthållits från 1100-talets kyrkliga institutioner i både Östergötland och Västergötland in i 1400-talet. I praktiken var det så man arbetade i Vadstena kloster en bit in på 1500-talet – den som skrev texten ansvarade även för dekoren av det skrivna.¹⁹ Den konstnärliga kvaliteten på bokmåleriet varierar därmed lika mycket som skriften. De förgyllda anfangerna och vinrankorna med drakar i marginaldekorerna, som myllrar i franska, engelska och italienska handskrifter, lyser däremot med sin frånvaro i de inhemskt tillverkade böckerna. Detta kan knappast ha berott på att förebilder saknades eftersom importerade bokverk dels har bevarats och dels måste ha varit kända av de akademiskt skolade skrivare som själva fått studera i exempelvis Paris, Oxford eller Bologna. Att det var så vittnar en typisk importerad Parisbibel från 1200-talets mitt om. Det är Uppsala universitetsbibliotek (UUB) C 155 som redan under medeltiden hörde till domkyrkobiblioteket i Uppsala. Den har överlevt till i dag bland annat tack vare att den inte befann sig i Uppsala domkyrka vid stadsbranden 1702.²⁰

Fragmenten

Vad har då det rika fragmentmaterialet från denna tid att berätta om Nordens förlorade böcker? I det långa katalogiseringsarbetet med fragmentsamlingen på Riksarkivet i Stockholm har man kunnat sammanföra fragment från cirka 6000 volymer, varav en knapp tredjedel är från före

- En variant av motivet Jesse rot inleder Matteusevangeliet i denna Paristillverkade bibel. Den är praktfullt illuminerad i färg och guld och tillverkades i en bokmålarverkstad aktiv under 1260-talet, troligen under ledning av Jean Grusch. Den tillhörde senare Uppsala domkyrka. UUB C 155, folio 313r, beskuren.

uentus aduentus domini ostendit ge-
neracionem: ut & nullo sacrificio et
compon. ut & se quod eet ostendit. & de-
m se tempus monstrant: & in huc quo
rum genus possunt. xpi operantia p
cipio testimoniu non negare. **Oru**
omnium rex tempus. ordo. nunc. dispo-
tatio quod fidei necessarium est. & xpc
est. qui factus est ex mille factis sub lege
natus de uirgine. passus in carne. oia
in cruce fixit. ut triumphet ea infernet
ipso resurgens in corpore. & patris nomen
in patre. filio. & filii nomen pater restituit
in filio. sine principio. sine fine. ostendens
unum se cum patre ee qz unus est. In q
euuangelio utile est desiderantibus deum scire
ma. uel media. uel perfecta cognoscere. ut
& uocacionem apli. & opus euuangeliz
dilectorem dei in carne nascens. & per u-
niversa legentes intelligit. atqz id in eo
in quo apphcti sunt. & apphendere ap-
perunt recognoscant. **Nobis** huius
duo argumenti sunt. & fidem facte rei
trade & operantis dei intelligendam di-
ligent ee dispositionem querentibus
non tacere. **Item Alius prologus.**

Mattheus cum primo p-
dicasset euuangelium
domini in iudea uolens
transire ad gentes: p-
misit euuangelium scrip-
sit eburne quod scribi
a quibus illar ad memo-
riam reliquit. **Sicut** enim necesse fu-
it ad confirmacionem fidei. euuangelium
predicari. sic & contra hereticos
scribi. **Cum** autem plures euuange-
lium scripserint. uel tam auctoritatis
habent testimonium. quia per. uel. mu-
di partes fidem nunciant ciuitatis tri-
nitatis. **Et** sunt quasi quatuor rote
in quadriga domini que uehnt eum p-
predicacionem euuangelium. & genus
humanum quadrifida morte peremp-
tum. eorum erat predicacionem uiu-
ficandam. **Vnde** & aliorum euuangelia
dederunt. nec recepta sunt qz domi-
nus noluit p-ferre eorum numerum.
cassati pp uirtutem sacramenti. **De**

T signantur & euuangeliste. uel. fig-
ur que non sunt de ceptone. & loci
du misti sibi. conside. **Mattheus** in
homine intelligitur quia circa huius
nitatem xpi principaliter in uozat.
Mattheus in leone qz agit de resur-
rectone. **Lucas** in uicilo. agens de
sacerdotio. **Iohes** in aquila scribens
sacramenta diuinitatis. xpc uero
quem describitur homo fuit de uir-
gine natus. **Virgilius** in uolacione. leo
in resurrexione. aquila in ascensio-
ne. uel in homine. humanitatis.
In uicilo sacerdotium. **In** leone regu
In aquila exprimitur diuinitatis
sacramentum. **Inapit mattheus e-**

Iber generacione uirge-
nis ihu xpi filii iusta
od. filii abraham. **Abra-**
ham autem genuit. y-
saac. **Ysaac** autem genuit
iacob. **Iacob** autem genuit
iudam & fratres eius
iudas autem genuit. pha-
res. & zaram. de clamauit. **Phares** autem
genuit elrom. **Elrom** autem genuit. ara-
ram. **Aram** autem genuit aminadab. **Ami-**
nadab autem genuit naalon. **Naalon** autem
genuit salomon. **Salomon** autem genuit.
Booz de rab. **Booz** autem genuit. obeh.
ex rath. **Obeh** autem genuit. iesse. **Ies-**
se autem genuit. dauid regem. **Dauid**
autem rex genuit salomonem ex ea q
fuit urge. **Salomon** autem genuit ro-
boam. **Roboam** autem genuit abiam.
Abiam autem genuit asa. **Asa** autem ge-
nuit iosaphath. **Iosaphath** autem genuit
ioram. **Ioram** autem genuit ozias. **Ozias**
ioachim autem genuit achaz. **Achaz** autem genuit
te genuit ez echiam. **Ezechias** autem
genuit manasse. **Manasse** autem ge-
nuit amon. **Amon** autem genuit
iosiam. **Iosias** autem genuit. iechon-
am. & fratres eius in babilonem
babilonem. **Et** post babilonem babil-
lonem. **Iechonias** autem genuit salathiel. **Sal-**
athiel autem genuit zoroabel. **Zoro-**
abel autem genuit abud. **Abud** autem ge-
nuit eliachim. **Eliachim** autem genuit ieremias.

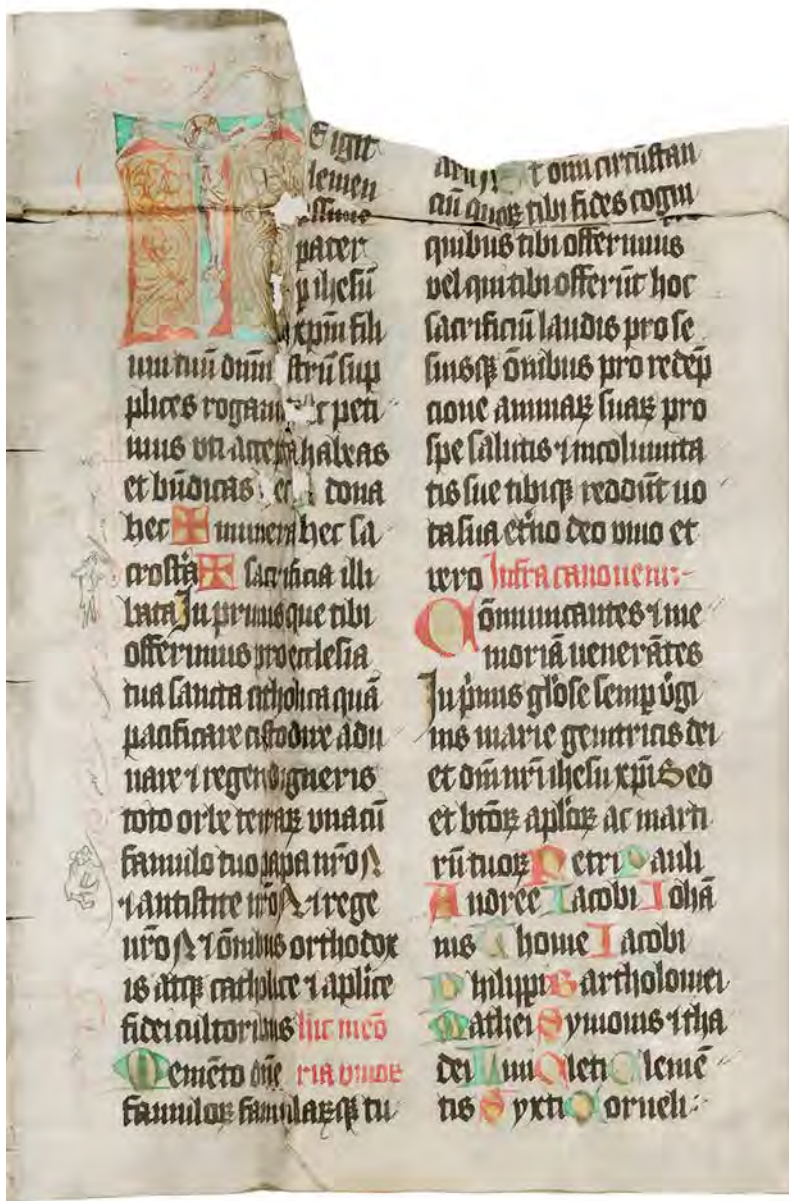
**Age ior-
tham.**

år 1200.²¹ Merparten har inte tillverkats här i landet, men de har sannolikt använts här. De typer av handskrifter det handlar om är kyrkans böcker, främst missalen, antifonariet, gradualen, biblar och lite större breviarier. Illuminationsgraden i dessa verk begränsar sig huvudsakligen till färgade eller förgyllda initialer. Bland fragmenten finns enstaka med rikt utsirade initialer i gult, grönt, rött och blått. Ibland dyker det upp en figurativ framställning i form av en fågel, hund eller ett mänskligt ansikte, men det hör inte till vanligheterna.

När man söker ett stilistiskt ursprung för fragmenten från 1100–1200-talet, så väger såväl de paleografiska som de kodikologiska aspekterna över till fördel för England. Många av de äldre fragmenten, daterade före 1200, visar dessutom både engelsk skriftpåverkan och spår av engelsk bokbindningspraktik.²² De få illuminerade fragmenten indikerar också att sättet att utföra den bokliga dekoren följt den engelska traditionen. Går man framåt i tiden ökar emellertid de tyska influenserna från och med 1200-talet.²³

Bokmåleri i fragment

Bläddrar man i det omfattande medeltida fragmentmaterialet blir det övergripande intrycket att bokmåleriet begränsats till dekorerade lombarder med enklare filigranutsmyckningar. Merparten av de juridiska handskrifterna är importerade från Italien och Frankrike (detta gäller både fragmenten och de som är intakta), men bland alla fragmentariskt bevarade missalen och breviarier återfinns spåren av ett inhemskt bokmåleri. Några få historierade initialer visar på ett enklare figurativt måleri. Betydligt större talang generellt sett visar utformningen av initialdekoren från många olika håll, men några tydliga centra eller verkstäder har ännu inte identifierats. Materialet är fortfarande väldigt lite utforskat. Betydande delar av ett 1300-talsmissale från Böda kyrka på Öland har kunnat rekonstrueras ur ett stort antal fragment, och visar på en mycket medveten dekorationsstrategi i uppbyggnaden av den blå och röda filigrandekoren. Ett troligen smäländskt 1400-talsmissale (RA Fr 26620–26621) är skrivet i en tidstypisk skrift med lombarder i rött och grönt och gula initialfyllningar. Vid inledningen till kanonbörens *Te igitur* har bokmålaren utnyttjat

- Orden *Te igitur* inleder en central del av mässan (kanonbönen) och brukar framhåvas visuellt i missalenas utstyrsel. I detta fragmentariskt bevarade 1400-talsmissale har bokstaven T försetts med en bild av den korsfäste Kristus. RA Fr 26620.

- Från den medeltida kyrkan i Böda på Öland härstammar ett större antal fragment från ett 1300-talsmissale, "Bödamissalet". Den slitna boksidan visar ett stort rikt dekorerat P, vilket inleder ett avsnitt i juldagens liturgi med orden *puer natus*. Den har senare använts som pärm. LUB Fragment 121.

Den rikt dekorerade boksidan ur ett 1400-talsantifonarium inleder ➔ påskveckans liturgi med orden *Kristus resurgens ex mortuis*, Kristus uppstiger från de döda. I de av blommor rikt dekorerade marginalerna ses Kristus och några änglar med språkband. Blomsterlingans och initialernas utformning antyder en tysk influens. Fragmentet har tillhört Floda kyrka i Södermanland och har noter skrivna med så kallad *Hufnagelschrift*. UUB Lat. fragm. 119.

27
satt a bole. þa skal þan ek tol a gjalda arwunn. iam
marghar skappur sumu ek satt. Þor lanadrotten þa
skal lanboe kuae sitia til fasta hans ek mit allak ar
va loka hanu til gef. sina. Þor frallguu kalla þer
ek han aghu til tuaggia lota giptan vara. þa
skulu þer gjalda kono hans mark. at hundradasx
gief. an þer boza vita han tvaggia lota giptan.

28
Konongar vil far kono bitia. Ar þat vran ko
nongrikiz. þa skal man sima. **Giptan tollker**
lara fara. ok arandi sit vnaer ok fast taka. þa skal
konog bundfak gen gara. þa skal konog gen fara
ok giva tolf markak gult allak tva bya ar va bi
um satia. Bondar son vil far kono bydia. han skal
þin skyldasta ar hicta. ok þon sima byua. han far
stakak stannu legga. a þaimu skal til fa sightha
nanna iord antil ar. ok alt þat giva vill. þrean
markak skal lagha vngar f. uara. þaghar firi fast
ar skilt ok handu saman takit. þa ar tilgavar a l
lai inra. an vngavar eigh þin an þer koma baki
a en bullf ok vndur ena bleo. At fasta ruf a bilco

T-bokstavens form till korset med Kristus på, och målat initialen i samma ljusgröna, röda och gula nyanser som skriften. Några fragment med anknytning till Västerås stift har dekorerats med snarlika figurinitialer i notskriften. Ett ovanligt påkostat antifonarium med påskveckans liturgi (UUB Lat. fragm. 119) har hela boksidan inramad av frodiga marginalrankor med blomsterslingor, änglar och den uppståndne Kristus. Genom den speciella gotiska notskriften *Hufnagelschrift*, visar den också på kontakterna med de tyska områdena under senmedeltiden.

Det är svårt att dra slutsatser om var de forna handskrifterna tillverkats, men när den sekundära återanvändningen av fragmenten pekar mot en viss bestämd region, som till exempel Öland, ökar sannolikheten att handskriften skapats för eller tillkommit i dess närhet. 1500-talsfogdarnas väldokumenterade arbete är en viktig resurs för att avgränsa och identifiera de områden eller platser som fragmenten härstammar från.²⁴ Det rekonstruktionsarbete som pågått under lång tid kan förhoppningsvis fortsätta med nya rön, där bokmåleriet kan utnyttjas som identifikationsgrund för grupperingar i ännu högre grad än hittills.

Laghandskrifter

Under 1200-talet utvecklades en inhemsk genre. Det var den period då de världsliga rättsreglerna nedtecknades. Först och främst gäller det landskapslagarna, senare även landslagarna.²⁵ Det finns inga handskrifter kvar från det allra första nedpräntandet, men KB B 59 innehåller den Äldre Västgötalagen, som är en av de äldsta bevarade, daterad till slutet av 1200-talet. Den har ett typiskt lite enklare gotiskt bokmåleri med blå-röda filigrandekorerade lombarder, där de blå-röda marginalstavarna löper ut från bokstavskroppen och längs med hela marginalen. Konungsbalkens inledande initial är fyra textrader hög, medan de efterföljande bara mäter två rader på höjden.

- Det här exemplaret av Äldre Västgötalagen visar upp en typiskt gotisk bokdekor av ett enklare snitt. Marginalstavar och initialer är utförda i omväxlande rött och blått. De pekande händerna är tillagda av senare ägare. KB B 59, folio 18v.

Samma principutformning, men med marginalrankor som omger hela boksidan vid de balkinledande sidorna, återfinns i UUB B 12. I UUB B 6 har de dekorerade blå-röda bokstäverna utsirats ytterligare och kompletterats med grönt, och på vissa ställen har ansikten infogats i de mindre lombarderna (28v). Detta typiskt gotiska koncept är mycket frekvent i laghandskrifterna.

De civila lagarnas utformning följde i princip vedertagen strukturell uppbyggnad av miniatyrer, historierade initialer, *lettres champiées*,²⁶ marginalrankor, filigraner etcetera. De skilde sig dock från de kyrkliga lagarna genom helt egna bildkonventioner. I 1300-talets laghandskrifter fortsatte traditionen från 1200-talet, men under 1400-talet ökade variationen. KB B 10 har exempelvis en kombination av mörkrött och ljusrött i anfangerna, och dessutom en kalvariescen (37r) och en strid (68r) tecknade i marginalen (jfr bilder ur samma handskrift s. 202 och 384). På samma sätt har UUB B 7 en brottsling som straffas i stupstocken (se bild s. 204). Letar vi efter figurativa framställningar så kommer det flera tätt efter varandra i KB B 6 i avsnittet som benämns ”Västergötlands landskapsbötens fördelning (mellan härader)”. Det är små tecknade illustrationer som framställer slagsmål och folk som sårar eller dödar varandra, samt en hängning (se bild s. 201 och 203).²⁷

De flesta av de svenska laghandskrifterna har en enkel utformning med initialer och kortare marginalrankor, mestadels med filigraner i rött och blått. Rena illustrationer till lagtexterna hittar vi bara i ett fåtal laghandskrifter, främst KB B 172 och UUB B 68, men i KB B 50 och B 154 finns såväl miniatyrer som historierade initialer (jfr Janken Myrdals bidrag i denna volym). B 154 inleds med en framställning av yttersta domen, med figurer som avtecknar sig mot en förgylld bakgrund. Östgötalagen KB B 50 är mer påkostad och har historierade initialer som inledning till fyra av balkarna. Här är de figurativa framställningarna placerade i de inledande initialerna vid kristnobalken, edsöresbalken, ärvdabalken och såramálsbalken. I den sistnämnda finns även en tecknad korsfästelse i marginalen (39v). Kristnobalken inleds med en grönlädd kung som tronar i ett förgyllt K (jfr bild s. 199, 376 och 391). Denna handskrifts bildprogram har påtagliga likheter med vissa norsk-isländska laghandskrifter.

Bland de svenska laghandskrifterna finns det två som avviker från de

- Magnus Erikssons stadslag inleds i B 154 av en framställning av yttersta domen. Kristus tronar på regnbågen och visar upp sina sår. Han flankeras av Jungfru Maria och Johannes evangelisten. En ängel, Sankt Mikael, deltar i det samtal som utspelar sig. Figurerna är framställda mot en gyllene bakgrund. Texten inleds av ett stort n i rött och blått, försett med en rik dekor och marginalranka i rött grönt. KB B 154, folio 19r.

- Östgötalagens kristnobalk inleds med initialen K, som fylls av en tronande kung. Texten börjar: *Kunungär låter kirkiu byria. bönder til lukins gæra*, ”Konungen låter kyrkobygge börja, bönderna föra det till slut”. KB B 50, folio 2r, detalj.

övriga genom sina omfattande figurativa bildprogram. Det är dels UUB B 68 med sexton polykroma helsidesminiatyrer som inleder de olika balkarna,²⁸ dels den nyssnämnda KB B 172, båda från 1400-talets första del. Den sistnämnda har ett omfattande bildprogram och rik initialdekor, utfört som historierade initialer och figurinitialer i laverad teckning.²⁹ Båda dessa laghandskrifter visar motiv som avspeglar det medeltida vardagslivet och de sedvänjor, dräkter, talesätt och redskap som man använde. Genom en närläsning av lagtexten i B 172 har Janken Myrdal påvisat många intres-

santa kopplingar som demonstrerar hur oerhört väl bokmålaren lyckas anspeåa på texten i sina bilder.³⁰

En alternativ framställning som inledning på lagarna är att visa Kristus som världsherre, i stället för den tronande kungen. En sådan miniatyr inleder stadslagen för Stockholm (KB B 154). Det är den äldsta bevarade svenska stadslagen, daterad cirka 1357–1400, och motivet nämndes kort ovan. Yttersta domens Kristus flankeras av Jungfru Maria och Johannes evangelisten samt en ängel. Figurerna avtecknar sig mot en förgylld fond utan ram, och de är ganska klumpigt tecknade. Den vidstående initialen har en mycket rik dekor samt marginalranka. Samma typ av tyskinfluerad initialdekor ser man även i verk från flera av de stadsskrivare som verkade i Stockholm vid slutet av 1400-talet och början av 1500-talet, exempelvis i skråförordningarna.³¹ Flera av skrivarna hade anknytning till Tyskland.

Den östra riksdelen av det medeltida Sverige var i allra högsta grad beroende av den västra. Någon inhemsk finsk bokmåleritradition kan vi nog inte räkna med. De rester som finns ligger till stora delar i fragment-samlingen i Helsingfors.³² Där finns verk från det skriptorium som verkade i anslutning till Åbo domkyrka och skriptoriet i birgittinklostret i Nåden-dal utanför Åbo. När det gäller Nådendal är det känt att Vadstena kloster sände både folk och böcker till det nystartade klostret.³³ Den profana medeltida finska litteraturen finns det nästan inga spår av, men eftersom landslagen gällde i hela riket har den ovannämnda B 172 av vissa forskare tidigare framhållits som finsk.³⁴

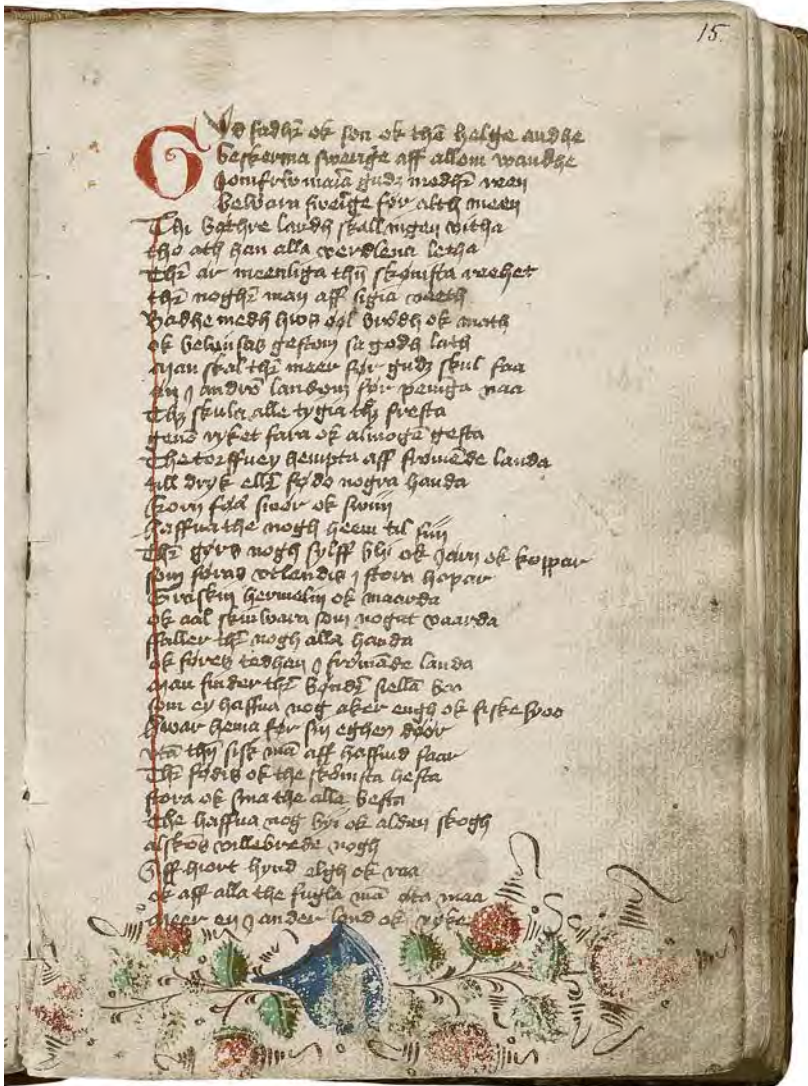
Vadstena klostrets böcker

Mot 1300-talets slut växte det fram en ny organisation som blev betydelsefull för senmedeltidens bokliga kultur i Sverige: birgittinorden, det vill säga heliga Birgittas skapelse *Ordo Sanctissimi Salvatoris*. Klosterordnar fanns naturligtvis representerade allt sedan början av 1100-talet. Som redan noterats fick cistercienserna redan tidigt fotfäste i Sverige, och under 1200-talet kom både dominikaner och franciskaner raskt att etablera sina konvent i många städer. Dessa ordnar hade betydelse för den samtida bokkulturen på skilda sätt, och det exlibris som Stockholmsfranciskanerna

använde under 1400-talet är känt bland medeltidsforskare. Ingen av dessa ordnar har lämnat så stora och påtagliga spår efter sig i Sverige som birgittinerna. Vi kan räkna bevarade böcker från de flesta andra kloster och konvent i några tiotal vardera, men från Vadstena kloster har det bevarats cirka 450 handskrifter och ett fyrtiotal tidiga tryck. De är numera fördelade huvudsakligen på Uppsala universitetsbibliotek och Kungliga biblioteket i Stockholm.³⁵ (Om bibliotekets omfattning och senare öden, se Claes Gejrots och Jonas Nordins bidrag i denna volym.)

De böcker som fördes från Vadstena vårvintern 1619 fick omdömet av en samtida betraktare, Johannes Messenius, att de var få och anspråkslösa. Det var alltså inte de mer påkostade Vadstenaverken som överlevt kloster-nedläggelsen och fogdarna, men ändå en intressant samling med både inhemskt tillverkade och importerade verk. Från brödernas boksamling finns en betydande samling predikningar, skrivna mestadels på latin på papper och i kvarto- eller oktavformat. En del teologiska verk av viktiga författare ingår likaså. Böckerna för brödernas liturgiska verksamhet är däremot svårare att få en uppfattning om eftersom de enligt ordensregeln skulle följa den lokala stiftsliturgin där klostret var placerat. Det är således svårt att skilja ett Vadstenamissale eller breviarium från övriga sådana för Linköpings stift. Ett missale som trots allt sannolikt härstammar från Vadstena kloster, med Linköpingsliturgi, är UUB C 420. Dess kanonbön inleds av en inklistrad handmålade miniatyr av Gregoriusmässan, vilken har en direkt parallell i en av Vadstenasystrarnas bönböcker.³⁶ Båda miniatyrerna är troligen målade av samma hand. Motivet är en variant på Gregoriusmässan där Kristusfiguren framställs i värdeperspektiv, med påven som en bifigur i paritet med ängeln som samlar upp Kristi blod (se nästa uppslag). Motivet är därför samtidigt en framställning av Smärtomannen.

Brödernas omfattande boksamling har rönt uppmärksamhet från många forskare men den bokliga utsmyckningen har fångat intresset hos få. Trots att det bara är de kvarlämnade resterna ur brödernas bibliotek som vi kan studera går det emellertid att urskilja arbeten av vissa kompetenta illuminatörer i utformningen av marginalrankor och initialer. Bland Vadstenedariets tidiga notiser finns flera omnämmanden som vittnar om den bokliga omsorgen i klostret.³⁷ Av de bröder som inträdde före sekelskiftet

- Denna svenska rimkrönika från franciskanerna på Gråmunkeholmen i Stockholm bär konventets exlibris, bokägarmärke, i den första sidans nedre marginal. Märket består av en smultronranka med en blå vapensköld. Handskriften är skriven på papper under senare delen av 1400-talet. (Se även bilder s. 472) UUB C 62, folio 15r.

- Gregoriusmässan inleder kanonbönen i Vadstenamissalet från 1400-talets första del. Påven Gregorius firar mässa och knäfaller till höger om altaret. Den uppståndne sårade Kristus uppenbarar sig för honom på altaret. En ängel till vänster samlar upp blodet från Kristi sår. Framställningen framhäver Kristus som Smärtoman. Under bilden ses ett rött rundkors, avsett för den mässfirande prästen att kyssa i samband med läsandet av bönen på den motsatta sidan. Bilden är målad på pergament, huvudsakligen i rött och grönt, och fastsatt på baksidan med stygn i hörnen. Missalet är skrivet för att användas inom Linköpings stift och tillverkat i Vadstena kloster under 1400-talet. UUB C 420, folio 11v.

- ◀• Tidebok för birgittinersystrarna i Vadstena, "Horarium ad usum sororum ordinis Sanctissimi Salvatoris". Bilden är sannolikt tecknad av samma hand som den föregående. Notera pinoredskapen som omger Kristus i bägge bilderna. Stabi, Berlin, Ms. theol. lat. oct. 71, 8°, folio 123v, beskuren.

- Vadstenabroder Thorkel Elofsson kopierade denna samling predikotexter av Johannes Herolt någon gång på 1470-talet. Texten skrevs in i en redan dekorerad men ofullbordad handskrift. Denna bakvända arbetsordning kan man utläsa av att skriftens bläck ibland ligger ovanpå den röda och blå färg som använts till bokdekoren. Efter broder Thorkels hemkomst från dotterklostret i Norge blev de m-formade bågar som marginalrankorna formar ett populärt inslag i Vadstenahandskrifterna. UUB C 278, folio 68v, detalj.

1400 återfinns minst sju som skrivare i olika verk. Från det tidiga 1400-talet finns två skrivares dekorerade verk kvar. Det ena är den redan nämnde broder Johan Johanssons LUB Mh 21.³⁸ Ungefär samtidigt verkade skrivaren Magnus Andreasson vid klostret. Han var uppenbarligen en duktig skrivare som likaså kunde dekorera sina verk.³⁹

De flesta manliga skrivarna i Vadstena har inte lämnat illuminationer efter sig, men Thorkel Elofssons kopia av en predikosamling (UUB C 278) visar på en intressant kontakt med det norska dotterklostret Munkaliv i

Bergen, dit han var utsänd 1467–1471. Broder Thorkel har troligen inte illuminerat predikoverket själv, utan utnyttjat en redan förberedd handskrift med filigraninitialer i rött och blått. Att så är fallet visar sig genom att skrivbläcket stundtals är lagt ovanpå initialen, och inte tvärtom som var det normala. Han har lyckats väldigt väl med sitt verk att anpassa texten till den redan befintliga dekoren, med resultatet att handskriften nu uppvisar Thorkels snabba och yviga 1400-talskursiv i kombination med en prydligt utförd marginaldekor i en betydligt äldre stil. Denna handskrift förde Thorkel med sig hem till Vadstena där den verkar ha satt spår i klostrets boksamling decennierna kring sekelskiftet 1500. Spåren består i att man har efterliknat och i viss mån modifierat de sirliga marginalrankorna till tydliga m-former, staplade efter varandra i långa slingor. Den m-formade marginaldekoren har sedan använts i handskrifter från både systrarnas och brödernas boksamlingar. Till och med vissa inköpta tryckta böcker har försetts med m-formade dekortillägg i klostret. Dessa sannolikt marianskt refererande marginalrankor förekom inte alls i Vadstena innan broder Thorkel återkom från Norge.⁴⁰ De bönböcker som medfördes av ett par norska ordenssystrar som flydde reformationen har förvisso också en liknande m-formad marginalutsmyckning, men när de kom till Vadstena 1531 var dekoren redan i bruk där sedan decennier tillbaka.⁴¹

I vissa Vadstenahandskrifter har de m-formade marginalstavarna kombinerats med en dekor av små hjärtformade hängen, antingen i initialernas marginalhängen eller som hängen i undre marginalen. Den överdrivna betoningen av m:en i rankorna kan vara ett sätt att markera birgittinernas vördnad för Jungfru Maria. Det finns många exempel på Maria-anspelningar i olika former bland de bevarade klosterinventarierna, bland annat i form av initialer och monogram. Hjärthängena har likaså en mariansk anknytning genom den passionsfromhet som präglade såväl ordensgrundarinnan som klostret och den samtida spiritualiteten.⁴² Eftersom den speciella m-formade marginaldekoren förekommer i böcker från både brödernas och systrarnas konvent, bör någon form av utbyte dem emellan ha förekommit. Det är givetvis svårt att avgöra på vilken sida av klostret bokmålaren arbetat, men uppenbart är att man haft två olika skrivstugor.

Bilden av Kristi sidosår och några av passionsredskapen på följande uppslag inleder bönboksdelen i Birgitta Andersdotters bönbok. Bilden har ingen innehållsmässig relation till den efterföljande texten på rectosidan (Helge Andes tidegård). Genom att placera den tillsammans med den praktfulla marginalrankan på den motstående sidan, fungerar den emellertid som en inledande andakts/meditationsbild för hela bönboken.

Den röda texten i bilden berättar att avbildningen visar sidosåret i naturlig storlek tillsammans med den svarta järnspiken, en brun törntag och den taggiga strigelknoppen intill. Den röda fornsvenska bildtexten säger nämligen att så här långa och tjocka var spikarna, så här brett var såret, så långa var taggarna i kronan och så stora var knopparna på striglet Kristus pryglades med. Det ljusröda såret är placerat längs med en stor svart spik och mitt i det av blod drypande såret står orden *fons amoris*, kärlekens källa, skrivna med rött bläck mot det vita pergamentet. När man under senmedeltiden framställde Kristi sår på detta vis, och med anspråk på verklighetstrogen avbildning, var det vanligt att sår bilden ledsagades av en bön som utlovade rik avlat. Bönen skulle alltså läsas med bilden under betraktande. I Birgitta Andersdotters bönbok finns denna bön på en helt annan plats, längre bak i boken (fol. 168v). Det var även en ontavvärjande bön som man bland annat uppmanades att bära på sig till skydd mot allehanda allvarliga olyckor och ond bråd död. Den inleds ”Hwilken som bær tæssa bøn oppa sik æller høre læsas æller siælffwer læs ...” I bönertexten är röda små kors inskjutna mellan de korta fraserna: ”Uars herra ihesu christi kors † wari mz mik jhesu christi kors † ær thz tekn ...” och så vidare.

Den motstående sidan till den inledande sår bilden pryds av en påkostad marginalranka av böljande akantusblad och liljor i guld, silver och rött. Överst på boksidan öppnar sig rankan och ger plats för de i rött skrivna initialerna KB. Om man studerar dem lite närmare kan man se att de omges av en skugga i pergamentet, vilket avslöjar att de har ersatt de tidigare (ägar)initialerna BA. De har helt enkelt blivit bortskrapade. Det innebär att syster Birgitta Andersdotters (†1532) praktfulla bönbok troligen har övertagits av Katarina Bengtsdotter (Gylta, profess 1546–1593) under 1500-talet. Idag är detta den enda bild som har bevarats i denna ursprungligen praktfullt illuminerade och illustrerade bönbok. Vackert dekorerade tomma bildramar vittnar nämligen om att ytterligare nitton inklustrade bilder en gång prytt dess boksidor. Det gör den till den mest praktfulla handskriften från Vadstenasystrarnas skriptorium. KB A 80, folio 15v–16r.

Swa lan
the oc trok
her war
piken som
tik gonom
wars hia ih
xpi handiz
och ffydz :-

Swa bredh
war wude
wars hia
hu xpi hiaz
marita :-

Swa
ange
waro
ozuae
krona
le oc
rona
pa gr
roff
e bredh
t alt huffro
tt gonō stakx
e tornane gungo
ndiz i quarzana

Swa stora waro the
knappana so satho op
pa thim gylome so war
hira ihus war flangdz
uz oc the waro alle aff
arn och war knapper
hafshe oppa sik yu tagg
sua langa oc trokka som
the wt marite aru an
huru mange knappa
waro aldz t3 fudz ey seff
wadh oc kan ey sporas

Sons amozd :-

R **B**

21 **I**mitate sã spũs **B**udicat nos p̃r
filius et spũs sãis **S**ã spũs assit
nobis gr̃a **Q**ue corda m̃a sibi fa
ciat h̃itacila **Q**ue lapia mea **E**t
os meũ **D**eus in adiutoriũ **Q**ue ad
adiu **G**loria p̃m **psalmus** **an** **V**eni sã

B

fatus vir qui non abut
in cõsilio impioꝝ et in vi
a p̃ctoꝝ non stetit et i
cathedra pestilencie nõ

sedit **S**ed in lege d̃m voluntas ei
et lege eius meditabitur die ac
nocte **E**t erit tanquam lignũ quõ
plantatũ est secus decursus aqua
rũ quod fructũ suũ dabit in tpe
suo **E**t foliũ eius non defluet et
om̃ia quecuq; faciet s̃p̃ p̃speribũ

tur

Handwritten marginal notes in the bottom left corner.

Handwritten marginal notes in the bottom right corner.

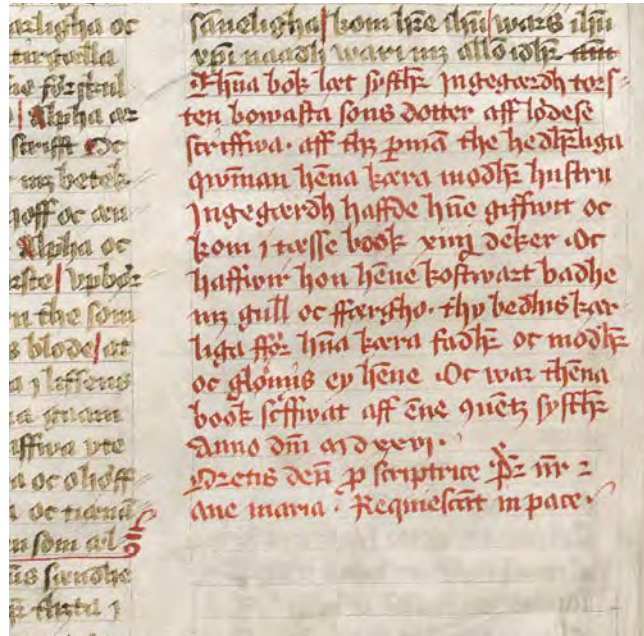

Illuminerade birgittinska bönböcker

Flera av Vadstenasystrarnas bönböcker har spår av miniatyrer i olika utformning och omfattning.⁴³ Ingegerd Ambjörnsdotters bönbok (KB A 43) har kvar sju av de ursprungligen nio inklistrade miniaturerna. Det är bara de omgivande ramarna som har målats direkt på pergamentet. I andra bönböcker är förlusterna mer påtagliga, inte minst i Birgitta Andersdotters bönbok (KB A 80). Där finns bara en av de tjugo ursprungliga miniaturerna kvar, och den är målad direkt på boksidans pergament. Att så många av bilderna försvunnit ur denna och flera av de andra bönböckerna kan inte enbart skyllas på dåligt lim, eftersom bilderna har suttit så hårt fast i vissa fall att de lämnat fysiska spår kvar i bildkanterna. Att avlägsna dem måste ha varit en medveten handling, men det är okänt när detta skett. Bildförlusterna är stora men tack vare de ofta utförliga rubrikerna intill bilderna

- En helsidesframställning av jungfru Marie sju smärtor inleder bibelparfrasen KB A 1. Motivet kallas även *Compassio Mariæ* och handlar om hennes medlidande med Jesus. Marias hjärta genomborras av ett svärd i samband med situationer då hon upplevde lidande på grund av att Jesus blev utsatt för fara eller blev plågad. De sju händelserna var omskärrelsen, flykten till Egypten, Jesus vid 12 års ålder i templet, korsbärandet, korsfästelsen, nedtagandet från korset och gravläggningen. Scenerna visas i rundlar runt om den stående Maria. Svärdet är en referens till profetian som Simeon uttalade när Jesusbarnet bars fram i templet: ”också genom din själ skall ett svärd gå” (Luk 2:35). Marie smärtor var ett populärt motiv under senmedeltiden och mycket omhuldat av Vadstenasystrarna eftersom Jungfru Maria spelade en central roll i deras fromhet.

Bilden omges av en ranka med ekollon och ekblad i guld och silver. Den slingrande rankan kan uppfattas som granliknande, men skall snarast framställa påfågelsfjädrar med olikfärgade ”ögon” på. Hela bilden skyddas av en grön sidengardin som kan fällas ned som skydd mot slitage. Träsnittet är tryckt i Nürnberg i början av 1520-talet och handkolorerat. Dess upphovsman är Nicolas Stör. Handskriften är daterad 1526, vilket innebär att systrarna har använt ett importerat modernt tryck kort tid efter dess tillkomst. KB A 1, folio 4v, beskuren.

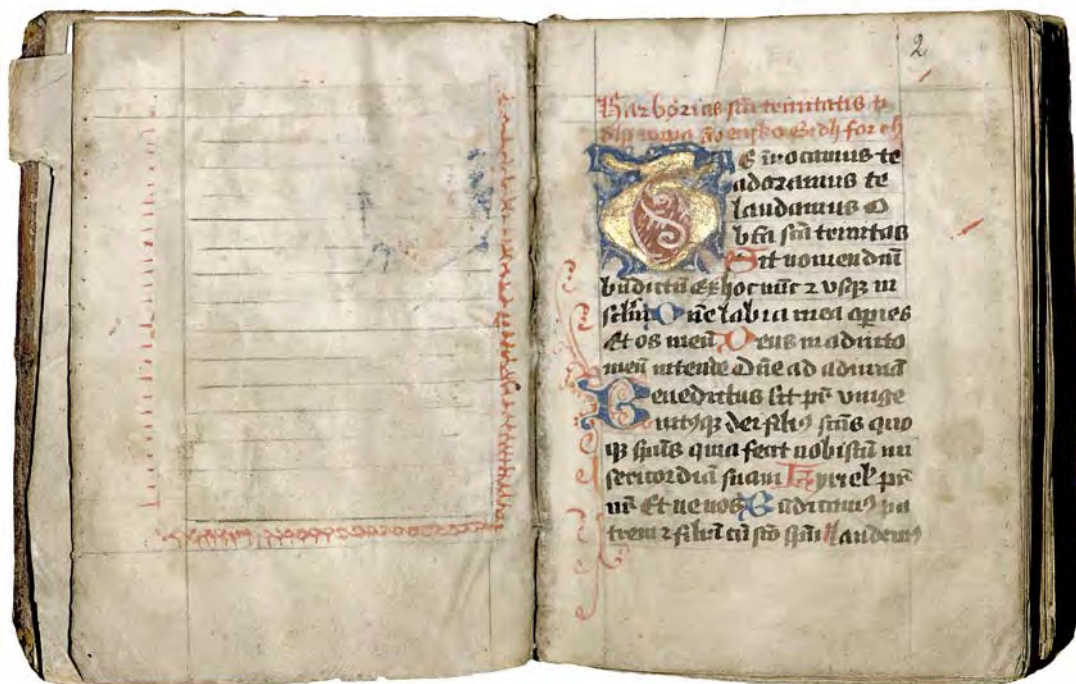
- Skrivarkolofonen i rött berättar om bokens tillkomst: ”Denna bok lät syster Ingegärd, Torsten Bovastssons dotter, från Lödöse skriva på det pergament som den hederliga kvinnan hennes kära moder, hustru Ingegärd, hade givit henne och till denna bok kom det 13 ½ däckor [motsvarar 135 dubbelblad, 1 däckor = 10 blad] och har den bekostat (kostat på den) både med guld och färger, bed därför kärleksfullt för hennes kära fader och moder och glöm inte henne; och denna bok blev skriven av en konvent-syster Anno domini 1526. Bed *Pater noster* och *Ave Maria* till Gud för skrivarskan. Vila i frid.” KB A 1, folio 253v, detalj.

går det i de allra flesta fall att lista ut vilka motiv som varit aktuella i bönböckerna. De bildteman som dominerar Vadstenasystrarnas bönböcker behandlar Kristi passion och Jungfru Maria. En mindre andel är helgonbilder, och det är förvånansvärt få indikationer på att heliga Birgitta själv figurerat i bildprogrammen.⁴⁴

Bönböckerna som tillhört Birgitta Andersdotter och Ingegerd Ambjörnsdotter hör till de mest påkostade handskrifter som bevarats från Vadstenaklostret. Båda dateras till 1500-talets början utifrån de kända ägarnas och de identifierade skrivarskornas professtider.⁴⁵ Lika påkostade utföranden har också ett lektionarium (KB A 3, se bild s. 286–287), en bibelöversättning (KB A 1), Alanus de Rupes Jungfru Marie psaltare (KB A 2) samt ett exemplar av systrarnas speciella veckoliturgi *Cantus sororum* på svenska (KB A 12, se bild s. 75 och 123). I en av dessa praktvolymen (A 1) lämnar kolofonen upplysningen att en extern donator skänkt medel till det påkostade utförandet med både guld och färger. De uppräknade böckerna och ytterligare några samtida handskrifter vittnar om att skriptoriet inte längre höll fast vid klosterregelns förbud mot att hantera guld.⁴⁶ Möjligen kan undantagen ha ansetts acceptabla när det var externa givare som finansierade praktens.

Bland de cirka trehundra systrar som tillbringade en stor del av sina liv i klostret fanns ett flertal som var flitiga i skriptoriet, men ingen har lämnat så många verk efter sig som syster Christina Hansdotter Brask (1459–1520).⁴⁷ När hon avled noterade den diarieförande munken att hon ”var en duktig skrivarska och skrev många böcker”.⁴⁸ Hon måste onekligen ha varit produktiv under sin långa professtid. Ibland har hon infogat sina egna initialer *ch* i texten, som i bönboken UUB C 12, vilket gör det lättare att identifiera hennes skrivarhand. Man finner hennes karakteristiska handstil i varierande omfattning i ett tjugotal bevarade verk.⁴⁹ Hon hade också ett identifierbart sätt att utforma dekorerade initialer och filigraninitialer. Skrivarskiftena och variationerna i initialdekorens utformning går ofta hand i hand.⁵⁰

Eftersom systrarnas bönböcker var bruksböcker som användes under lång tid, ibland i flera generationer, går det av nötningen att se vilka delar som varit mest lästa. I C 12 hör några böner om Kristi lidande tillsammans med några Mariaböner till de flitigt tummade. Allra mest nötta är emellertid sidorna med de sju botpsalmerna, vilket är helt i överensstämmelse med den birgittinska veckoritualen, där läsandet av dem ingick i fredagens liturgi. En bön i C 12 som återkommer i andra bönböcker från Vadstena är den avlatsförknippade bönen till Maria som ”står målad i solen”, det

- Christina Hansdotter (Brask) kopierade och illuminerade många böcker, bland annat denna bönbok. Bilden visar att det första uppslaget i bönboken har prytt av en inledande helsidesbild, på samma sätt som i Birgitta Andersdotters bönbok (A 80, se bilder s. 73, 256 och 174–175). Bilden saknas, men resterna av den röda ramen vittnar om dess ursprungliga placering på versosidan. I den motstående boksidas marginal finns likaså röda linjer från en mandelformad ram, vilket dessutom pekar ut den tidigare placeringen av en mindre bild som har ledsagat texten till den första tidegården, Treenighetens tidegård. I den röda rubriken överst på rectosidan avslutar skrivarskan texten med orden *Bidh for ch*. Den förgyllda initialen och filigraninitialen därunder visar upp typiska drag för hur Christina Hansdotter (Brask) utformade dessa typer av dekorerade initialer. UUB C 12 folio 1v–2r.

vill säga den apokalyptiska madonnan, men motivet finns tyvärr inte kvar i någon av böckerna.⁵¹ Att de avlatsförknippade böerna har en framträdande roll är naturligtvis inte förvånande i det sena 1400-talet.

Det är möjligt att birgittinordens moderkloster i Vadstena har utövat en viss samlande funktion för hur man på ett lämpligt sätt utformade sina böcker inom orden, på samma sätt som man satte en egen prägel på de textila alstren. Förutom de marginalrankor som hämtat inspiration från Munkaliv har Vadstenaklostret under 1400-talet anammat det engelska bokmåleriets växtrankor med påfågelsfjädrar, rundade bladformer och knutverksornament, det holländska bokmåleriets djupa hörnkonkaver i fältinitialerna samt i viss mån de italienska 1300-talsinitialernas stora växt-detalyer. Det franska och tyska bokmåleriets typiska drag har däremot inte lämnat några spår i Vadstenamaterialet.

Praktfulla bönböcker för lekfolk

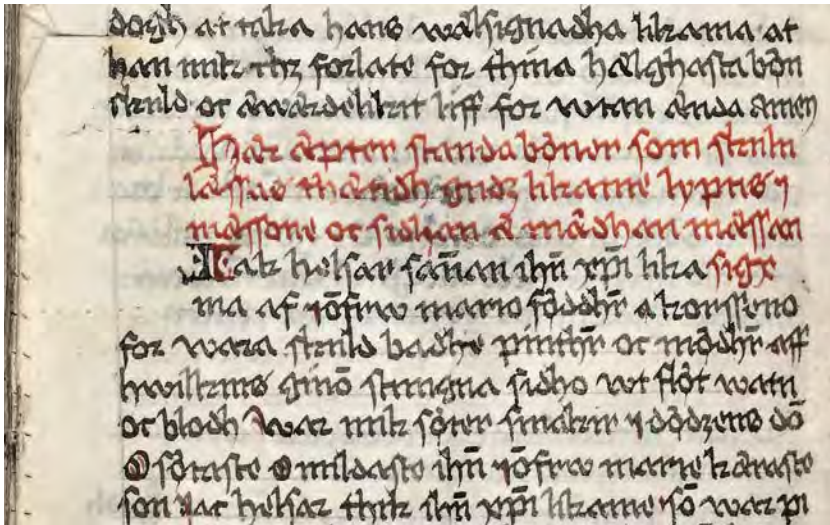
Den typ av utvecklade bildprogram som fanns på kontinenten har lämnat mycket få spår i den svenska bokhistorien. En viktig orsak är sannolikt att ytterst få sekulära bönböcker har bevarats till våra dagar, men det finns också anledning att ställa frågan i vilken mån det funnits en profan boktillverkning av vikt på svensk mark. Det finns inga spår av någon professionell sekulär framställning av denna sorts lyxprodukter i de nordiska länderna (jfr Claes Gejrots bidrag i denna volym). Det är naturligtvis möjligt, snarast troligt, att vissa kloster stått till tjänst med boktillverkning även åt externa brukare. Ett sådant exempel är Kristina Nilsdotters (Gyllenstierna) bönbok, som tillverkats för henne av Vadstenasystrarna på 1520-talet (KB Rålamb 4, 8°). Den är rikt dekorerad i guld och färger, men saknar helt spår av bildprogram.

En handfull välkända och mycket praktfulla verk har bevarats som kan knytas till framför allt enskilda medlemmar ur de nordiska kungafamiljerna. Ett par av dem nämndes inledningsvis, men även om listan kan utökas är den väldigt kort: Folkungapsalteriet,⁵² Kristinapsalteriet,⁵³ Margareta Skulesdotters psalterium,⁵⁴ Ingeborgpsalteriet⁵⁵ och Sunessonpsalteriet.⁵⁶ Ingen av dessa prakthandskrifter är emellertid tillverkad ens i Norden.

Let after bodias tidhenar
of the crofivolle jom
frowne ſcā katernie die
tadha ok ſaman ſatta af
ſcō worbano hōrtha biſtop
hwilkem ſom gaſſ hwan
ſenne maūſtro ſom the
gudhehka lēo for hwan
o tidh eth aar aſlath a
wardhehka blwande a

Dne labia
mea aperis
Et os meū denſi
albitatis hīnī alma
katernia illuſtrata
mīnū hora matū
na convertit porph
rū hōlſē cū regi
na dicens ad martirū mūdi
tenens yma deprecare regem

• I den yttre marginalen på baksidan finns ett litet tomt fyrkantigt område som går in i textspegeln. I övre och nedre delen av denna yta skapar små hål två täta horisontella rader i pergamentet. Rubriktexten intill talar om att den efterföljande bönen skall läsas när hostian lyfts upp i mässan, det vill säga vid elevationen. Det förlorade motivet, en hostia eller monstrans, var fastsytt och har utplånats när stygnen lösts upp. Längst ut i bladets kant ses en lodrät rad med hål som uppstått vid skrivarens linjering av sidan. UUB C 68, folio 144v, detalj.

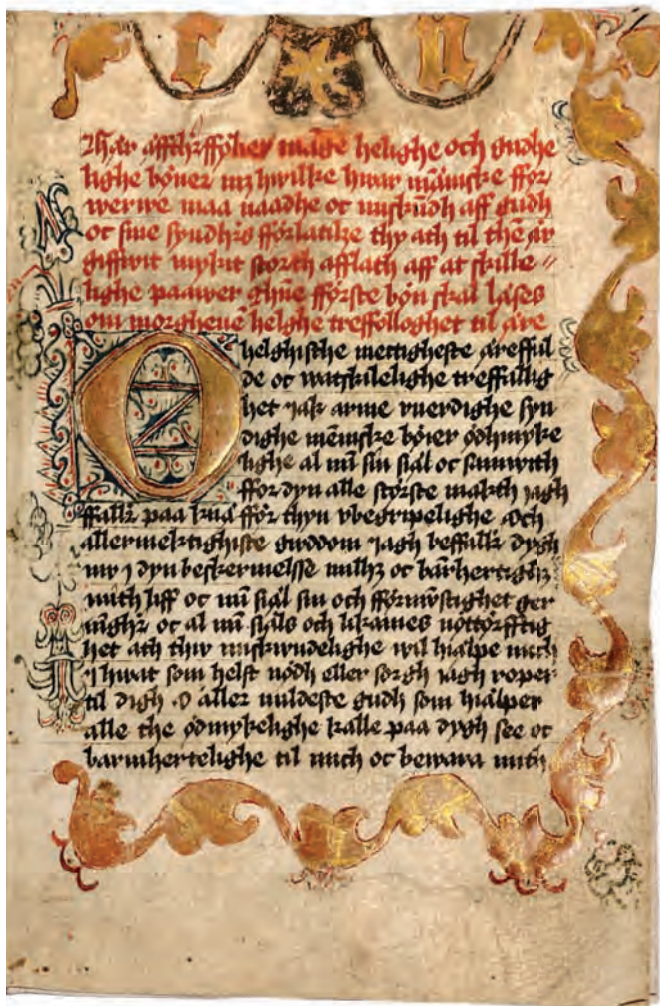
← Sankta Katarina av Alexandria poserar i helfigur vid inledning- till den tidedgård som tillägnas henne – ”Här efter börjar tider- na för den ärofulla jungfrun sankta Katarina . . .” Hennes attri- but, svärd, bok och hjul talar om att det är Katarina, och den resliga kronan vittnar om hennes höga börd. Måleriet i hela bön- boken är utfört mestadels i rött och grönt, både i marginalrankor och i färglagda bilder. Marginaldekoren har genomgående blivit nött och delvis utsuddad av slitaget, men man kan ana en sirlig- het i de nu fragmentariska rankorna. UUB C 68, folio 47v.

Rimligen smittade viljan att äga praktverk som dessa av sig till den övriga nordiska eliten. För den som inte hade resurser och kontakter att importera kunde klostrens skriptorier stå till tjänst såsom erfarna boktillverkare. Kristina Nilsdotter (Gyllenstierna) betalade sannolikt inte i reda pengar till Vadstenaklostret för sin bok, utan lämnade troligen material och kanske en gåva av någon form, på samma sätt som anhöriga finansierade dekorerna i KB A 1 och A 3.

Spår av förlorade bilder

Bönboken UUB C 68 brukar traditionellt räknas till Vadstenamaterialet, men det är möjligt att den har en sekundär Vadstenaproveniens. Denna bönbok är då i stort sett vad som finns kvar i Sverige av den enormt populära senmedeltida sekulära bönbokskulturen.

I de flesta bönböcker målades bilderna direkt på boksidorna. Både det svenska och det danska bönboksmaterialet visar emellertid att man gärna fogade in lösa bilder med hjälp av lim.⁵⁷ Så är det oftast i Vadstenabönböckerna. Bönboken C 68 införlivades i Uppsalabiblioteket tillsammans med den stora donationen från Gustav II Adolf 1621. Bönboken avviker från det övriga Vadstenamaterialet i några avseenden, exempelvis paleografiskt och genom avsaknaden av botpsalmerna,⁵⁸ men också i hur man fogat in en del av de nitton ursprungliga bilderna. Ett kolorerat träsnitt som visar Golgata har limmats fast och försetts med omgivande handmålade dekor (97v). På samma sätt har ytterligare ett par rektangulära bilder fogats in. Resterna av lim på folio 130r har en oregelbunden form. En stående figur som håller upp något med sin högra arm, tillskuren som en klippdocka, passar in på den utsparade ytan i texten och med limspåren. Några av bönbokens bilder har målats direkt på pergamentet, ibland placerade i yttermarginalen precis som den bortfallna på folio 130r. De populära helgonen Sankta Barbara och Sankta Dorotea poserar leende och rundkindade i marginalerna på folio 128r och 129r. Sankta Katarina av Alexandria förekommer två gånger i bild, dels i praktfull dräkt vid officiet som börjar på folio 47v, dels vid en kortare bön på folio 127r. En innehållsrik framställning av Kristus som Smärtoman möter på folio 95r, där alla

- Den inledande boksidan i Kristina Nilsdotters (Gyllenstierna, †1559) bönbok pryds av en förgylld akantusranka. I den övre marginalen ses en vapensköld med hennes vapen, en guldstjärna mot blå botten. Skölden flankeras av hennes initialer c och n, likaså förgyllda. Den dateras till strax efter 1518 eftersom skrivarskan, Christina Magnusdotter (1518–1555), blev syster i Vadstena kloster detta år. KB Rålamb 4, 8°.

passionsinstrumenten har spritts ut över bildytan runt Kristusfiguren, och där tyvärr även en liten inskription raderats.

Ett annat sätt att infoga bilderna finner man genom att studera pergamentet kring de tomma bildytorna på folio 111v och 144v. Där sitter små täta nålhål på rad, som spår efter en söm som löpt runt den fyrkantiga bilden. Liknande nålhål, men bara i en riktning finns också i de övre marginalerna på folio 50, 61, 89, 110 och 123. Dessa nålhål har inget att göra med den typ av regelbundna hål utmed ytterkanterna som hänger ihop med boksidornas linjering. På de nålstuckna boksidorna i bönboken har det snarare suttit bilder, fastsydda i den övre marginalen, och på så vis möjliga att vika åt sidan för att kunna läsa texten. Motiven har troligen visat Sankta Anna, Jungfru Maria, Veronika, Marie smärtor och Marie himmelska upptagning.⁵⁹ Ytterligare intressant information om boken avslöjas genom den delvis raderade skriften under den förlorade bilden på folio 105r. Av den nu svårlästa texten framgår att ägarinnan fått denna bok redan som barn.⁶⁰ Om bönboken har hört till klostret så har den sannolikt följt med sin ägarinna dit när hon trädde in i orden. Skrivaren har lämnat sina initialer, *m p*, i lombarderna på flera platser, men på vissa ställen har initialerna senare raderats. Det är uppenbart att skrivaren inte skolats i systrarnas skrifttradition, utan snarare varit någon som primärt lärt sig en annan skrifttyp, besläktad med 1300-talshandskrifternas paleografi.

Ett sparsamt bokmåleri

Den svenska bokmålarkonsten har lämnat få spår som kan mäta sig internationellt, men det har uppenbarligen funnits en vilja att förse böckerna med utsmyckning. För det mesta har skrivarna själva dekorerat sina verk, ibland med mer och ibland med mindre konstnärlig talang. Det bevarade materialet är väl magert för att göra grupperingar förutom när det gäller Vadstena kloster. Det finns förvisso likheter mellan vissa enskilda handskrifters måleri, men det är ett alltför ringa underlag för slutsatser om centra för verksamheten. För att komma längre på den vägen krävs en ingående analys av fragmentmaterialet.

Någon uppdelning i olika yrkeskategorier som miniatyrmålare, fondmålare, dekormålare och skrivare, går inte att identifiera i Sverige. Marknaden har troligen inte varit tillräckligt stor för att en specialisering skulle utvecklas som på kontinenten. Kunderna var kanske för få och för att utbildas krävdes att man begav sig utomlands. Även om det fanns svenska studenter i exempelvis Paris var det trots allt ett hantverk, och som sådant lägre värderat än de akademiska studierna. Kanske får man i stället tänka sig att skrivare och bokmålare i Sverige var ett kombinerat uppdrag, på samma sätt som man kombinerade andra yrken allt efter säsong.

Den inledande bilden från den nedbrunna Södra Råda kyrka kan ses som en metafor för den medeltida bokliga kulturen i Norden. Jungfru Maria håller en bok i sina händer, men i bakgrunden skymtar fler böcker i ett bokskåp. Bakom de jämförelsevis få bevarade hela handskrifterna från Norden skymtar dock spåren av en betydligt större, men i dubbel bemärkelse fragmentariskt bevarad, bokmåleriskatt.

Noter

1. På engelska har motivet beteckningen *The Education of the Virgin*.
2. Om tideböckernas bilder, se Eva Lindqvist Sandgren, *The book of hours of Johannete Ravenelle and the Parisian book illumination around 1400* (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2002); Roger S. Wieck, *Time sanctified: The Book of hours in medieval art and life* (New York: Braziller, 1988).
3. För terminologi, se Christine Jakobi-Mirwald, *Medeltida bokmåleri: Illustrerat konsthistoriskt lexikon*, övers. och bearbetning Patrik Åström (Stockholm: Signum, 2012).
4. Se <<http://www.palaeographia.org/vocabulaire/pages/vocab2.htm>>.
5. Janken Myrdal, Olle Ferm Olle & Pia Melin, *Den predikande räven* (Lund: Signum, 2006); Janken Myrdal, "Det medeltida Sveriges rikaste bildhandskrift", i Olle Ferm & Staffan Nyström (red.), *Bengt Jönsson (Oxenstierna) och hans värld* (Stockholm: Runica et mediævalia & Kungl. biblioteket, 2004) s. 343–448.
6. Se Herman Bengtssons avhandling *Den höviska kulturen i Norden: En konsthistorisk undersökning* (Stockholm: Vitterhetsakademien, 1999).
7. Det Kongelige Bibliotek, Köpenhamn (DKB), Thott 143 2°.
8. Musée Condé, Chantilly, ms. 9.
9. Se t.ex. Svenskt Diplomatariums huvudkartotek, SDHK: <<https://sok>>.

riksarkivet.se/sdhk>, nr 2920, 3549, 3550, 3987, 4069, 4436, 4641, 6670, 28431, 33354.

10. I franska, italienska och engelska städer rådde däremot en skarp yrkesuppdelning som avspeglar sig i skrådokument. Se t.ex. Richard H. Rouse & Mary A. Rouse, *Manuscripts and their makers: Commercial book producers in medieval Paris, 1200–1500* (Turnhout: Harvey Miller, 2000).

11. Uppsala universitetsbibliotek (UUB), Lat. fragm. 95; Medeltida pergamentomslag (MPO): <<https://sok.riksarkivet.se/mpo>>, Fr 26605–26606. Proveniensen enligt muntlig upplysning av Michael Gullick. Se även Gullick, "Preliminary observations on Romanesque manuscript fragments of English, Norman and Swedish origin in the Riksarkivet (Stockholm)", i Jan Brunius (red.), *Medieval book fragments in Sweden: An international seminar in Stockholm, 13–16 November 2003* (Stockholm: Vitterhetsakademien, 2005) s. 31–82. Linköpings stadsbibliotek, Stifts-biblioteket, Saml. 24:62–63.

12. Se not 11.

13. Vreta kloster startade som benediktinskt nunnekloster i början av 1100-talet men anslöt till cisterciensorden under senare delen av seklet. När fragmenten skrevs var klostret cisterciensiskt.

14. Christian Lovén, *Historieskrivning vid Uppsala domkyrka under högmedeltiden: Handskriften UUB C 92 och dess källor* (Uppsala: Svenska fornskriftsällskapet, 2012) s. 52.

15. Dalbyboken: DKB Gammel Kongelig Samling (GKS) 1325 4°

16. Thomas Rydén, "Dalbyboken: En omvärdering av attributionskriterierna", i Stephan Borgehammar & Jes Wienberg (red.), *Locus celebris: Dalby kyrka, kloster och gård* (Göteborg: Makadam, 2012).

17. Skaramissalet tillhör Skara stifts- och länsbibliotek. Faksimil med kommentarer publicerad i Christer Pahlmblad (red.), *Skaramissalet: Studier, edition, översättning och faksimil av handskriften i Skara stifts- och länsbibliotek* (Skara: Stiftelsen för utgivande av Skaramissalet, 2006). Om dateringen av bilderna, se Thomas Rydén, "Skaramissalets bilder", s.st., s. 89–110.

18. Christer Pahlmblad, "Introduktion", s. 21–24, och Thomas Rydén, "Skaramissalets bilder", s. 97 f., båda i Pahlmblad (red.), (2006).

19. Eva Lindqvist Sandgren, "Christina Hansdotter Brask: Reading and pictorial preferences in a Birgittine prayer book", i Virginia Blanton, Veronica O'Mara & Patricia Stoop (red.), *Nuns' literacies in medieval Europe* (Turnhout: Brepols, 2017) s. 149–170.

20. Eva Lindqvist Sandgren, "Glittrande guld och azurblå bilder från ärkebiskopens bord", i Sara Risberg (red.), *Dicit scriptura: Studier i C-samlingen tillägnade Monica*

Hedlund (Stockholm: Runica et mediævalia, 2006).

21. En sökning i MPO-databasen i Riksarkivet ger drygt 1 800 fragment från 1100-talet men knappt trettio från 1000-talet.

22. Enligt muntlig uppgift från Michael Gullick.

23. Många missionsbiskopar kom från England medan den kyrkliga organisationen styrdes från Tyskland. Under missionstiden ses därför parallella influenser från Tyskland och England.

24. Jan Brunius, *From manuscripts to wrappers: Medieval book fragments in the Swedish National Archives* (Stockholm: Riksarkivet, 2013) s. 21–41.

25. För resonemang om bland annat datering av Magnus Erikssons landslag till omkring 1350, se Patrik Åström, *Senmedeltida svenska lagböcker: 136 lands- och stadslags-handskrifter; dateringar och dateringsproblem* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 2003).

26. Uttrycket avser en initial som är placerad mot en avgränsad bakgrund eller i ett fält, franskans *champ*. Se <<http://www.palaeographia.org/vocabulaire/pages/vocab2.htm>>.

27. Kungliga biblioteket (KB) B 6, fol. 72r, 81r, 85r, 90r, 93r.

28. Bland motiven ges exempel på hamlade träd (50r), förlovning (35v) en kvinna som handlar i en krambod (88r) och en kvinna som dödar sitt nyfödda barn (114v). Se Jonas Nordin & Janken Myrdal (red.), *En biografi om en bok: B 68 från 1430* (Stockholm: Vitterhetsakademien, 2020), samt digital fullversion av handskriften i <manuscripta.se>.

29. Den benämns i litteraturen omväxlande för Codex Kalmarnensis och Codex Aboensis, beroende på vilken proveniens man förespråkar; se Ferm & Nyström (red.), (2004). Handskriften behandlas av Myrdal, Melin & Ferm (2006).

30. Se Ferm & Nyström (red.), (2004).

31. Skråförordningar från Stockholm: KB B 601 (murarna), B 607 (skraddarna), B 597 (guldsmederna) och B 594 (vindragarna).

32. Fragmenta membranea, Nationalbiblioteket, Helsingfors, <<https://www.kansalliskirjasto.fi/sv/samlingar/fragmenta-membranea-samlingen>>.

33. Resor till klostret i Finland nämns bl.a. i *Vadstenadiariet: Latinsk text med översättning och kommentar*, utg. Claes Gejrot (Stockholm: Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia, 1996) notis 501, 510, 521, 544, 553, 722. Exempel på brevväxling om böcker, se Kung Karl förlänar Abraham Persson frälse på fem skattmarker jord i Sällvik i Pojo socken ävensom Ekö i Tenala socken, 3/9 1448, SDHK 25382.

34. *Codex Aboënsis: Codex f.d. Kalmar*, utg. Kustaa Vilkkuna (Helsingfors: Koneen säätö, 1974).

35. Över handskrifterna i UUB:s C-samling finne en utförlig katalog: Margarete

Andersson-Schmitt, Håkan Hallberg & Monica Hedlund, *Mittelalterliche Handschriften der Universitätsbibliothek Uppsala: Katalog über die C-Sammlung*, 1–8 (Uppsala: Uppsala universitetsbibliotek, 1988–1995). Någon fullständig katalog över KB:s medeltida handskrifter finns inte, men de som är skrivna på fornsvenska beskrivs i <manuscripta.se>.

36. ”Horarium ad usum sororum ordinis Sanctissimi Salvatoris”, Staatsbibliothek zu Berlin, Ms. Theologiae Latinae 71, 8°, fol. 123v, <<http://resolver.staatsbibliothek-berlin.de/SBB0001D17800000000>>.

37. Notiser i *Vadstenadiariet* (1996) fram till 1420 som nämner bokliga intressen är nr 52, 53, 57, 129, 139, 141, 154, 186, 228, 230, 284.

38. I dödsnotisen 1446, *Vadstenadiariet* (1996) 562, räknas några av de verk upp som han kopierade.

39. Se UUB C 104 och C 114. Han var även inblandad i kopieringen av C 98, C 116 och C 275 samt delar av C 168, C 172 och C 452.

40. T.ex. UUB C 161, C 456, C 471, Ink. 33:38, 33:76, 33:122; KB A 32; Riksarkivet (RA) E 9068.

41. *Vadstenadiariet* (1996) notis 1140.

42. Eva Lindqvist Sandgren, ”Bilderna av Kristi sidosår i Birgitta Andersdotters bönbok”, i Lena Liepe, Kristin Bliksrud Aavitsland & Kjartan Hauglid (red.), *Memento Mori: Döden i medeltidens billedvärld* (Oslo: Novus, 2011) s. 128–131.

43. Om bildprogrammen i Vadstenabönböckerna, se Eva Lindqvist Sandgren, ”Birgittinska bönboksbilder”, *Iconographisk post: Nordisk tidskrift för bildtolkning*, nr 2 (2014) s. 19–49.

44. UUB C 12 fol. 116r; KB A 43 fol. 43v.

45. Ingela Hedström, *Medeltidens svenska bönböcker: Kvinnligt skriftbruk i Vadstena kloster* (Oslo: Universitetet i Oslo, 2009) s. 437, 449.

46. Se Frälsarens ordensregel, kap. 2, i Birgitta, *Himmelska uppenbarelser*, 4, utg. Tryggve Lundén (Malmö: Allhems, 1959) s. 16. För den latinska grundtexten, se Birgitta, *Opera minora*, 1: Regula Salvatoris, utg. Sten Eklund (Lund: Berlingska boktryckeriet, 1975) s. 105, § 50–52.

47. Hedström (2009) s. 66–69; Jonas Carlquist, *Vadstenasystrarnas textvärld: Studier i systrarnas skriftbrukskompetens, lärdom och textförståelse* (Uppsala: Svenska fornskriftsällskapet, 2007) s. 77 f.

48. *Vadstenadiariet* (1996) notis 1063.

49. Listan över hennes verk omfattar för närvarande 29 handskrifter: UUB C 12, C 431–433, C 442–443, 456, 466, 470, 473, 475, 484, 490, 508, Sv. Rar. 10:223, Ink. 33:38–39; KB A 4, A 10, A 38, A 81; RA E 9002, Fr 26740; den så kallade Ängsö-Regulan, Nationalbiblioteket, Helsingfors, F.m.V.TH.AA.129; Staatsbibliothek zu

Berlin, Ms. germ. fol. 726; Universitätsbibliothek Giessen, Ms. 881, 8°; Den Arnamagnæanske Samling, Köpenhamn, AM 422 12°; University of Wales Trinity Saint David, GB 1953 CMM/5.

50. Bönboken UUB C 12 har en gång haft ett bildprogram om fjorton infogade bilder, av vilka tre träsnitt återstår: Katarina av Vadstena (117r), Gregoriusmässa (150v), Pietà (152r).

51. En trärelief från det danska birgittinklostret i Mariager visar motivet på en korstol. Korstolarna finns nu i Visborgs kyrka, Jylland.

52. DKB Thott 143 2°.

53. DKB GKS 1606 4°.

54. Kupferstichkabinett, Berlin, Ms. 78.A.8.

55. Musée Condé, Chantilly, ms. 9 (se not 8).

56. British Library, London, Egerton 2652.

57. Detta blandfenomen har uppmärksammats i det tyska materialet av bl.a. konsthistorikern Peter Schmidt.

58. Hedström (2009) s. 155–161, 352, 505.

59. Sandgren (2014) s. 19–49.

60. Hedström (2009) s. 97.

gher dibe luttan bya' mal' vara. dibe ager
 til aggra alna' brett' vara' och een alin godningh a'
 til dibe liggia. **A**n viffna' man' dibe akra' puellan.
 gangge tha dibe aa' huars' there' halff. tho' aggr'
 engin godningh' firi' giffna'. Liggis' also' at' ande-
 langho. och andre liggia' thars' aa' dibe' hafflu'
 halff' dibe' huars' there'. **A**n kan' deel' een' ellis' thva'
 at' motas. och badge' upp' aa' een' dibe' pinnat. tho'
 aggr'^o huars' aa' sinom' akre' grassna'. **A**n lagge' hi'
 een' gramma' balt' at' for' akre' sinom'. aman'
 och' ardhia' botte' in' ore' fore' huars' there'. **L**agge'
 at' effen' at' gardhe' botte' thre' marker. **O**
 ris' botter. aggra' gramma' skipta'. och' thre' mar-
 ker' til' vasskypis. **A**n lagge' man' dibe' ghemom'
 gardha' sig. ellis' angia'. mota' amars' bya' akra'
 eller' anggia'. eller' hordnaldhu'. ellis' amars' bye'
 mark'. lutha' the' cy' warne' lata' hirt' lopa' the'.
 som' dolpudh' aggra'. tha' geldge' thom' skadhan' atez'
 som' skadhan' lilita'. aggr'. fira' markmanna' ordhu'
 huars' the' ar' slur' akre' ellis' anggia'. och' botte'
 thre' marker. **nu** **nu** **nu** **nu**

Bons
 rama
 of
 Riffes

A lo' far' bondhe' lo' gardhe' in' peddis' skappo'
 sinne. tha' skulu' alle' gramma' for' skino'.
 tapt' haffna'. for' an' peddis' stander' ligg-
 lars'. **A**n' fella' sinur' och' lutha' cy' slom' rappa'.
 tha' skulu' gramer' saman' fallas. och' tho' al' sin'
 haffna'. Liggis' luddh' indre'. bore' thre' ore'. of'
 taghi' boot' warma' laghar' fielfner' tha' ar' haff-
 nar' pinnat' thre' warn'. tha' skulu' garda' geldge'.

Figurativa bilder i medeltida handskrifter

JANKEN MYRDAL

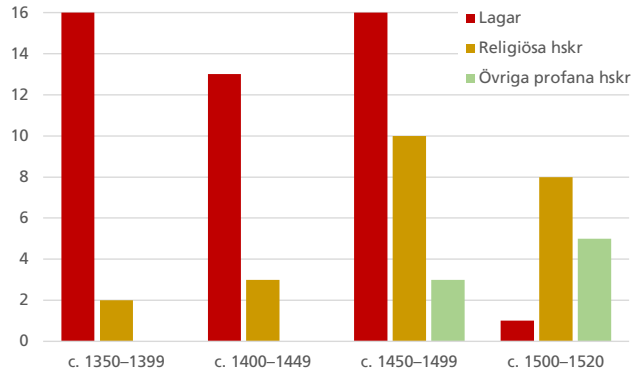
Bilder i medeltida handskrifter är ett viktigt källmaterial för europeisk kulturhistoria. I Sverige har denna typ av bilder inte haft en lika framträdande plats, i stället utgör målningar i kyrkorna en överväldigande del av den bevarade bildvärlden. I detta kapitel kommer jag hävda att handskrifternas bildmaterial har blivit underskattat. Jag vänder då intresset till de föreställande bilderna och inte dem som enbart är utsmyckningar, vilka tas upp av Eva Lindqvist Sandgren i denna volym.¹

De svenska handskriftsbilderna är som regel inte av den kvalitet som man är van att se från europeiska handskrifter. I dag är vackra böcker med medeltida illuminationer nästan en genre i sig. Bortsett från ett fåtal handskrifter kan det som jag har letat efter närmast betraktas som klotter, och samtidigt är det en beteckning som jag vill undvika. Det kommer nämligen att visa sig att de flesta bilderna har en anknytning till texten och bidrar till dess uttolkning.

Trots sitt relativt ringa antal utgör dessa bilder ett komplement till den kyrkliga bildvärlden, som förvisso ger viktiga inblickar i medeltida företeelser eftersom de bibliska händelserna avbildades som om de utspelades i konstnärens samtid.² De bilder som skall tas upp nedan kommer huvudsakligen från lagar och ger belägg på andra företeelser än de som förekommer i kyrkokonsten.

Sammanlagt har det bevarats ungefär ett halvt tusende handskrifter tillkomna i Sverige, varav hälften på latin. Av dessa har cirka åttio enstaka eller flera föreställande bilder, och här är handskrifter på svenska helt

DIAGRAM 1. Daterade svenska handskrifter med bilder

Källa: Janken Myrdal, opublicerat manuskript (jfr not 1).

dominerande eftersom det i första hand var lagar som försågs med bilder, utom i slutet av medeltiden.³ Det kan verka som om en relativt stor andel av de svenska handskrifterna har bilder, men de flesta har endast en eller två, och endast åtta har fler än tio bilder och de är nästan alla laghandskrifter. Bara tre av dem har en stor mängd, alla kopior av landslagen: Uppsala universitetsbibliotek (UUB) B 10 från 1380-talet samt UUB B 68 och Kungliga biblioteket (KB) B 172 från 1430-talet.⁴

Den förstnämnda av dessa har illustrerats av skrivaren och ligger nära folkkonsten, de andra två har illustrerats av professionella konstnärer men ingen av dem har varit specialiserad på handskriftsillumination. I Sverige fanns det ingen möjlighet att försörja sig enbart på att illustrera handskrifter, och dessa konstnärer har säkerligen också sysslat med kyrkokonst.

Fram till mitten av 1400-talet dominerade laghandskrifter helt, men mot slutet av medeltiden föll denna kategori bort och ersattes av en del religiösa och några få profana som försågs med figurativa bilder.

- En bild av missfall som illustrerar bestämmelsen om nöddop, omkring 1380. Eventuellt bygger bilden på självsyn av Niklas Djäken. UUB B 10, folio 9r.

De tre stora laghandskrifterna

Den äldsta av de välillustrerade handskrifterna, UUB B 10 från 1380-talet, har bilder ojämnt utspridda. UUB B 68 från 1430 är försedd med helsidesbilder till alla balkarna, utom det första uppslaget som har haft två bilder av Jesus: som domare och på korset. Bilderna till balkarna är utformade som en berättelse till någon flock i balken. KB B 172, som torde kunna dateras till 1436–1437, har bilder på varje sida längst upp till vänster: en anfang med ett ansikte; på många sidor finns också föreställande bilder.

Handskriften från 1380-talet skrevs och illustrerades av Niklas Djäken, häradshövding i Södermanland. Han har arbetat associativt och expressivt, och här finns märkliga bilder av till exempel ett missfall (för att illustrera nöddop) och musikinstrument (för att illustrera krogar). Boken från 1430 har kondenserade historier i sina helsidesbilder, exempelvis av fattigglappen som får en örfil av en välklädd man och då hugger kniven i magen på andre, varpå denne säger: du kommer inte att kunna betala böter och får plikta med livet. I den sista handskriften, troligen marginellt yngre, har konst-

Sicut malis u
ulid

- En man gräver ett dike intill bestämmelser om diken, ”diket skall vara två alnar brett och en aln skall ligga som fyllnad till diket”, det vill säga diket kan inte ligga direkt intill en väg eller åker, vilket också illustreras i bilden. KB B 172, folio 55v.

nären lagt sig vinn om att skildra svenskt folkliv, och i byggningsbalken får vi några av de finaste skildringarna av arbetslivet i en by som vi har.

Alla tre har också bilder med politiska associationer. Niklas Djäken var nära knuten till gruppen kring Bo Jonsson Grip. Både kritik av kungen och hyllning till rådet dyker upp. UUB B 68 innehåller skarp samhällskritik, exempelvis av domarväsendet, och den har en ambivalent inställning till kung Erik. Texten skrevs och beställdes av personer som stått nära den gamla kungamakten under inbördeskriget i slutet av 1300-talet, och som även var knutna till kretsen kring Vadstena kloster. KB B 172 från 1436 eller 1437 står klart på de upproriskas sida och kan ses som en debattinlag lika tydlig som *Engelbrektskrönikan*.

- ← • Illustration till sårsmålsvälsken 1430. Mannen som hugger säger ”ha du det”, mannen som blir huggen svarar ”det gäller ditt liv”, och avser att fattiglappen med trasiga byxor inte kommer att kunna betala böterna. UUB B 68, folio 132v.

Övriga laghandskrifter

Som exempel på vad de andra handskrifterna kan innehålla skall jag först ta upp några lagar, och jag följer dem kronologiskt. I övriga Europa var det i första hand religiösa skrifter som blev illustrerade (forskningen om den typ av bilder som jag letar efter är dock outvecklad, då de konstfärdigt utformade bilderna har dragit till sig all uppmärksamhet). Profana rättsdokument är mera sällan illustrerade, med några viktiga undantag, som *Sachsenspiegel* i Tyskland. Den kanoniska rätten är förhållandevis ofta illustrerad.⁵

I Norden, utom Danmark, var det laghandskriften som var helt dominerande och den svenska illustreringen utgör en östlig utlöpare av en tradition som började i Norge omkring 1300 och spreds till Island under 1300-talets början, medan de första bevarade svenska är från mitten av samma sekel. Det finns inga bevarade norska efter mitten av 1300-talet, men på Island och i Sverige fortsatte illustreringen av lagar.⁶

Den äldsta illustrerade och bevarade i Sverige är en handskrift av Östgötalagen: KB B 50 från tiden 1325–1375. Den innehåller flera bilder. Varje balk inleds med en smyckad anfang, flera av dem har ansikten och fyra har föreställande scener. Kristnobalken har en bild av kungen (Östgötalagen saknar konungsbalk). Nästa balk, edsöresbalken, visar kungen omgiven av biskop och ärkebiskop. (Se bild s. 164, 376 och 391.) Vådamålsbalken visar en man som dödas då han går emellan två stridande (avseende flock 17). Ärvdabalken har två sörjande vid en dödsbädd, illustrerande första meningen ”Först är son och jämväl dotter faders arvinge” (en bild med många motsvarigheter i illustrationerna till kanonisk rätt på kontinenten). Som en marginalbild finns Jesus på korset intill bestämmelsen om böter när någon slagits till blod, vådamålsbalken 20.

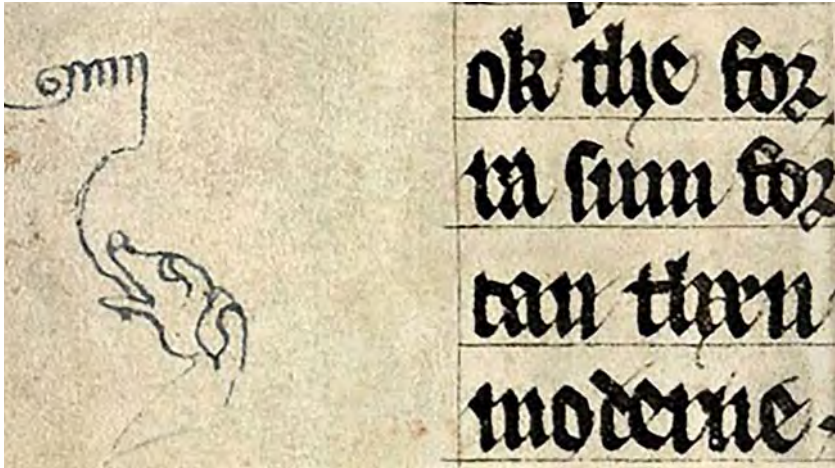
Bilden på stridande är en av de mest dramatiska stridsscener vi har från svensk medeltid. Den ene mannen har svärd, den andre en stridsslaga; båda har sköld. Mannen med svärd gör en skicklig manöver: han har stuckit svärdet under sin sköldarm och gjort ett dolt hugg. Tyvärr var det just då som den man i blå kläder som ville skilja de stridande åt stack fram sitt huvud. Blod sprutar ur den avhuggna halsen och det är blod på svärdet. Mannens huvud ligger redan på marken. Detta är medeltida splatter, som

- En slagsmålsscen som illustrerar dråp av våda; mitten av 1300-talet. KB B 50, folio 32r.

konstnären roat sig med. Bildernas kvalitet tyder på att det inte är skrivaren som gjort bilderna.

Ett exemplar av Södermannalagen från mitten av 1300-talet (tidigare Det Kongelige Bibliotek, Ny Kongelig Samling, NKS, 2237 4°, den har befunnit sig i Köpenhamn men är numera deponerad på KB i Stockholm) har anfangen smyckade med mönster och slingor. En liten bild av ett djurhuvud, med en slinga ur munnen till ordet "min" finns i giftermålsbalken,

- Hundhuvudet med ordet "min" illustrerar Södermannalagens giftersmålsbalk, omkring 1350. DBK NKS 2237 4°, folio 21v (deponerad på KB, Stockholm).

vid bestämmelserna om hemföljd. Hunden kan anknyta till trohet, här inom äktenskapet. Ordet *min* ansluter till arvet. Hunden är utförd med en viss elegans.

Tre handskrifter från Västergötland har gjorts av samme skrivare och konstnär, och en av de handskrifterna har sannolikt haft bilder till varje balk. Handskriften ansluter således till en modell som utvecklats i Norge och övertagits på Island. Konstnären har också känt till så kallade drölerier, en form av fantasigestalter ofta bestående av blandväsen mellan människa och djur eller av motiv från fablernas värld.

Den första av denne konstnärs handskrifter är KB B 6 från 1375–1400, som innehåller Magnus Erikssons landslag med Västgötalagens kyrkobalk och fler bestämmelser ur Västgötalagen. Balkarna inleds med smyckade anfangar och i senare delen av lagen finns helsidesbilder. Framför om dråp med vilja ses två män som sticker knivar i varandra; dråp av våda: en man får hugg i huvudet när han går emellan två stridande; sår med vilja: två män som slåss med svärd, ovanför bilden finns en nästan utsuddad skiss av

- Bilden av en man som går emellan två stridande från sent 1300-tal illustrerar balken sår av våda i Magnus Erikssons landslag: ”Hugger någon efter en man, och en annan kommer i vägen därför, och han hugger mot sin vilja av honom näsa eller andra lemmar.” Boten var tre mark för sår och tre mark för lytet. KB B 6, folio 90r.

två män som slåss med svärd; sår av våda: en man som går emellan två stridande och får handen avhuggen; tjuvabalken: en man som piskas och två som hängs. Dessutom finns mitt emot tjuvabalkens bild två korslagda ben men ingen kropp. Korslagda ben brukar betyda en dömande person.

Insydd vid främre pärmens finns en sönderriven sida som visar en man som steglas och en man som avrättar en annan med svärd. På baksidan

finns början av högmålsbalken, som dubbleras längre in, men utan bild. Således har alla balkarna från högmålsbalken och framåt helsidesbilder och den första av dessa är sönderriven. Sannolikt har handskriften haft bilder till alla balkar, men den första delen av lagen har drabbats av något missöde. Samme skrivare har gjort om första delen av lagen, men utan bilder. Jag räknar därför denna handskrift som en av dem som haft omkring tio bilder.

Nästa handskrift som illustrerats av denne man är KB B 10 från senare delen av 1300-talet. Även här har Landslagen tagit kyrkobalken från Västgötalagen. Den har bara ett par bilder i balkarnas inledning, men plats har gjorts för fler. Till kyrkobalkens inledning finns en bild av Jesus på korset. Längst ned på den sida som inleder dråp med vilja visas en man som hugger kniven i bröstet på en annan man som just drar sitt svärd. Denna bild är påfallande lik bilderna i KB B 6 i sitt utförande samt i hur personerna är klädda och hur deras frisyrer avbildats. Det finns för övrigt en likhet mellan avbildningen av Jesus och de andra personerna. Dessutom finns en man med en kraftig talmarkering mellan edsöresbalken 44 och 45. Kanske syftar den på talan inför häradsnämnden. Slutligen finns några marginalbilder i Alsnö stadga. Det är klassiska drölerier: bakdelen på ett hundlikande djur; ett fantasidjur som har hals direkt på baktassar samt två djurhuvuden med hals och kropp som liknar fantasidjuret. Konstnären har känt till sådana bilder i de kontinentala handskrifterna men valt att bara införa dem sparsamt.

Samme skrivare har illustrerat båda handskrifterna och antingen har skrivaren illustrerat och då med professionell skicklighet, eller så har skrivare och illustratör arbetat ihop för att utföra flera handskrifter. Per-Axel

- Ett av få drölerier i en svensk handskrift. Bilden är från senare delen av 1300-talet och dess förekomst visar att denna typ av blandväsen trots allt var kända. KB B 10, folio 100v.
- Insydd bild från slutet av 1300-talet. Min tolkning är att denna bild visar att hela lagen en gång varit illustrerad, men skadats. KB B 6, folio VIIr.

hans vilia sum a. ha vilium
... ..

- I Trosa stads stadslag från omkring 1400 inleds konungsbalken med en bild av en drottning, vilket måste förklaras med att riket vid den tiden styrdes av drottning Margareta. DKB NKS 2238, folio 2r.
- Man som blivit orättvist tagen till fånga. Bild från 1440-talet. UUB B 7, folio 95v.

Wiktorsson har identifierat denne skrivare, som förutom KB B 6 och KB B 10 också skrivit två andra bevarade handskrifter av lagen: UUB B 22:4, som bara är fragment, samt Lunds universitetsbibliotek Medeltidshandskrift 17.⁷ Den senare har enstaka bilder: ett ansikte och två blad med små fåglar. De saknar samband med texten och de är så små att det är svårt att avgöra om det är samme konstnär.

Jag gör därefter ett litet hopp fram till omkring 1400. En handskrift av Magnus Erikssons stadslag daterad från cirka 1380 till 1420, har tillhört Trosa och innehåller flera intressanta motiv (DKB NKS 2238). Konungsbalken inleds med en bild av ett kvinnoansikte med en krona. Detta hänvisar till drottning Margareta. Handskriften är från omkring 1400 då hon var regent också över Sverige.⁸

- En serie fåglar har fått dekorera initialen E som inleder konungsbalken i en avskrift av Magnus Erikssons landslag från 1300-talets andra hälft. Texten börjar ”Eet konongz riki, sum heter suereke, hauer i sik syu biskupsdome . . .” Notera prickmarkeringarna till höger, som fungerat som stöd vid linjeringen av bladet. LUB Mh 17, folio 3r.

Två av de stora bildhandskrifterna härstammar från den dramatiska tiden kring Engelbrektsupproret, och det finns också ett par andra intressanta handskrifter med färre men intressanta bilder från denna tid.

En laghandskrift från 1440-talet, UUB B 7, har ansikten och ett par bilder i edsörebalken. Den ena visar en man med bundna händer som förs bort intill bestämmelse om att göra hemgång hos någon och binda denne; den andra bilden visar en man med armar och ben i fångsel vid texten om att man inte får fånga och fångsla en person man håller för tjuv utan dom. Dessa bilder är alltså inte avbildningar av straff, utan av övergrepp.

Bengt Jönsson (Oxenstierna, ca 1393–1450), som också beställde den nyss nämnda B 172, lät sitt exemplar av den nya Kristoffers landslag inledas med en bild av sin vapensköld, KB B 23a.⁹ Lagen hade antagits i maj 1442.

Kungl. B.
STOCKH.
Handsk.

Ms. B. 23

- Bokägarmärke efter okänd person, 1440-talet. Bomärket uppträder på tre olika ställen i handskriften; en variant är tecknad i rött mot svart botten. KB B 40, folio 32v.

Bengt var lagman i Uppland och medlem av kommittén som utformade lagen. Efter att skrivandet inletts sänktes kvalitetskravet. Kanske fick Bengt Jönsson ge upp tanken på att ha detta exemplar till uppvisning då den nya lagen inte fick det genomslag som han hade förväntat.¹⁰ Han hade redan en väl illustrerad lagbok i KB B 172 (se ovan).

I en annan handskrift av Kristoffers landslag från 1440-talet, KB B 40, med Upplandslagens kyrkobalk finns ett bomärke avbildat på flera ställen. En variant är utformad i rött på svart botten. Plats har lämnats i texten, vilket visar att det har infogats under skrivandet. Bomärket avbildas i konungsbalken rörande edgång och även i rättegångsbalken rörande edgång. Det finns också en vapensköld med detta bomärke, samt en annan vapensköld som bara har tre horisontella tvärstreck, vilka markerar men inte avbildar ett vapen. Detta är en av de äldsta handskrifterna med Kristoffers landslag, och har troligen tillhört någon inom lagkommissionen, men då en person som inte haft adlig vapensköld.

- Riddaren och riksrådet Bengt Jönsson (Oxenstierna) använde stolt sin vapensköld som exlibris i den nya redaktion av landslagen som hade namn efter Kristoffer av Bayern. Detta bokägarmärke är från 1440-talet. I hörnen visas släktvapen för några av Bengt Jönssons anmodrar och för hans första hustru. Omskriften lyder: *arma domini benedicti iensson militis legiferi uplandie*, riddarens och lagmannens i Uppland Bengt Jönssons vapen. Mått cirka 21 × 14,5 centimeter. KB B 23a, folio 2v.

- Bild av budkavle i form av en pil. Bandet som är fäst kring pilskafvet avser det meddelande som följde med. KB B 40, folio 32v.

Handskriften innehåller även en annan märklig bild. Den finns intill konungsbalken 16, som handlar om att någon håller sig undan kronans tjänst då det påbjuds värn eller vapensyn. Bilden visar en pil med ett band kring mitten av skaftet – det är en budkavle. Genom medeltiden i hela Norden utformades budkavlar ofta som pilar, särskilt när det handlade om att samla män under vapen.¹¹ Bandet runt pilen avser det meddelande som följde med budkavlens kallelse.

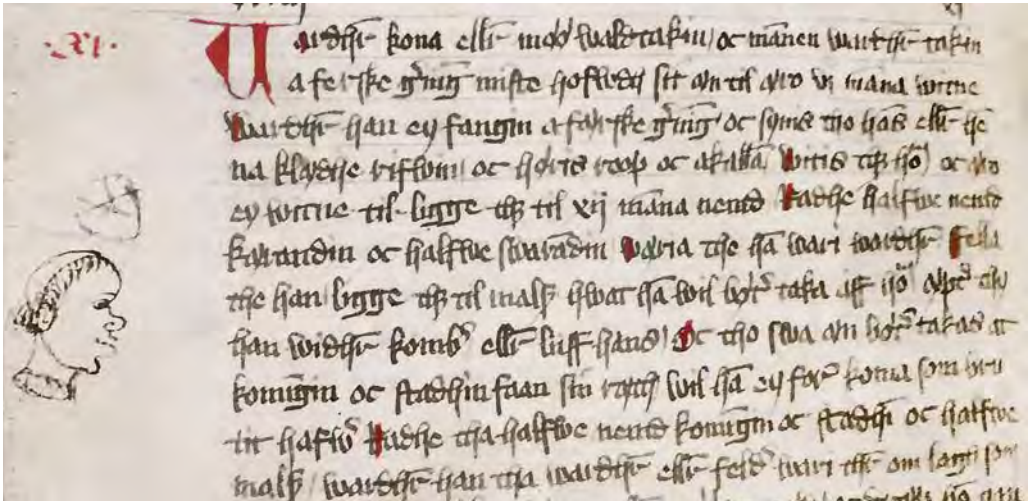
Bilder av en pil, en budkavle, kan knytas till domarämbetet. På en gravsten i Lojsta kyrka, Gotland, över Botlev, ”den fromme domaren”, håller han en pil i handen. Detta var ett tecken på domarvärdighet. Anders Andrén har meddelat mig att ytterligare en anonym sten med en pil är känd från Stenkyrka. Andrén tolkar detta som symbol för domarvärdigheten och det kan preciseras till att det är en budkavle som är symbolen.¹² Sannolikt har B 40 tillhört en ofrälse men lagkunnig person som ingått i lagkommissionen. Eftersom kommissionens medlemmar inte räknas upp i något bevarat brev kan vi inte veta vem handskriften tillhört.

Som redan framgått är inte alla figurativa bilder i laghandskrifter sådana som illustrerar lagen, och jag tar ytterligare ett exempel med en av medeltidens märkligaste bildsviter. UUB B 71 är från mitten av 1400-talet. Handskriften innehåller Magnus Erikssons landslag med Upplandslagens

- Kärleksbilden i en laghandskrift från mitten av 1400-talet ingår i en illustrativ men svårtolkad serie. UUB B 71, folio 61v.

kyrkobalk. Första bokstaven i varje balk har ett blomstermotiv och sju av dessa innehåller föreställande bilder. De är gjorda av en driven tecknare. En central bild är den femte, som visar ett kärlekspar. En kvinna och en man är nakna och i armkrok. De håller i var sin drake, där båda drakarna har hjärtan som sticker ut ur gapet (i stället för piltunga, som drakar brukar ha). Kvinnan har rakt utslaget hår, vilket betyder att hon är ogift,

- Prästen eller munken är ritad intill bestämmelser om våldtäkt, kanske som en satirisk kommentar. Bilden är från mitten av 1400-talet och tillkommen senare än själva handskriften. KB B 185 folio 67v.

mannen har lockigt kort hår. Kvinnan håller i sitt hår, vilket kan syfta på fåfänga. Även han håller i sitt hår, men konstnären har varit tvungen att låta det bli en extra slinga. De nedre delarna av parets kroppar är dolda av de båda drakarna, som dessutom har hopvirade svansar – vilket visar sexuell förening. Bilden är inskriven i ett hjärta.

Bilden ingår i en hel svit med expressiva motiv, vilket framgår av en beskrivning av alla bilder som är föreställande och inleder balkarna: giftermålsbalken (folio 17v), en liten drake; edsöresbalken (49v), ett ansikte och en hund som jagar en hare, inskrivna i slingor med hjärtan; högmålsbalken (54r), en hare stungen av anfangen suger på änden av en blomranka; dråp av våda (61r), ett katthuvud vid anfangen och en fågel inne i den; sår med vilja (61v), paret som beskrivs ovan; sår av våda (63v), på var sin sida av anfangen ses två figurer med spolformade kroppar och uppstående hår, genomstungna av anfangen; tjuvabalken (65r), två fåglar med ett flätverk

mellan sig ovanpå anfangen, den ena fågeln är drakliknade och biter sig i svansen. Övriga balkar har blomstermotiv och till konungsbalken finns ett kors. Flera av de föreställande bilderna omges av hjärtan och syftar på förälskelse mellan man och kvinna – ibland mer symboliskt, som hunden som jagar ett litet pälsdjur. Genomstungna djur har också kopplingar till passion. Det är en kärlekshistoria i symboliska bilder. Några av bilderna går inte att missförstå ens i vår tid, och i sin tid har de varit helt tydliga.

Denna handskrift är den enda för vilken jag tillfrågat personer med kunskap om flora och deras svar är att konstnären avbildat rena fantasi-växter, men kanske också blandväxter. I en bild ser man ett ekollon, men också vad som kan vara exempelvis en klocklilja. I den enda färglagda bilden, till kyrkobalken, ser man blå blommor, vilket kanske avser klockhyacint eller blåklocka.¹³

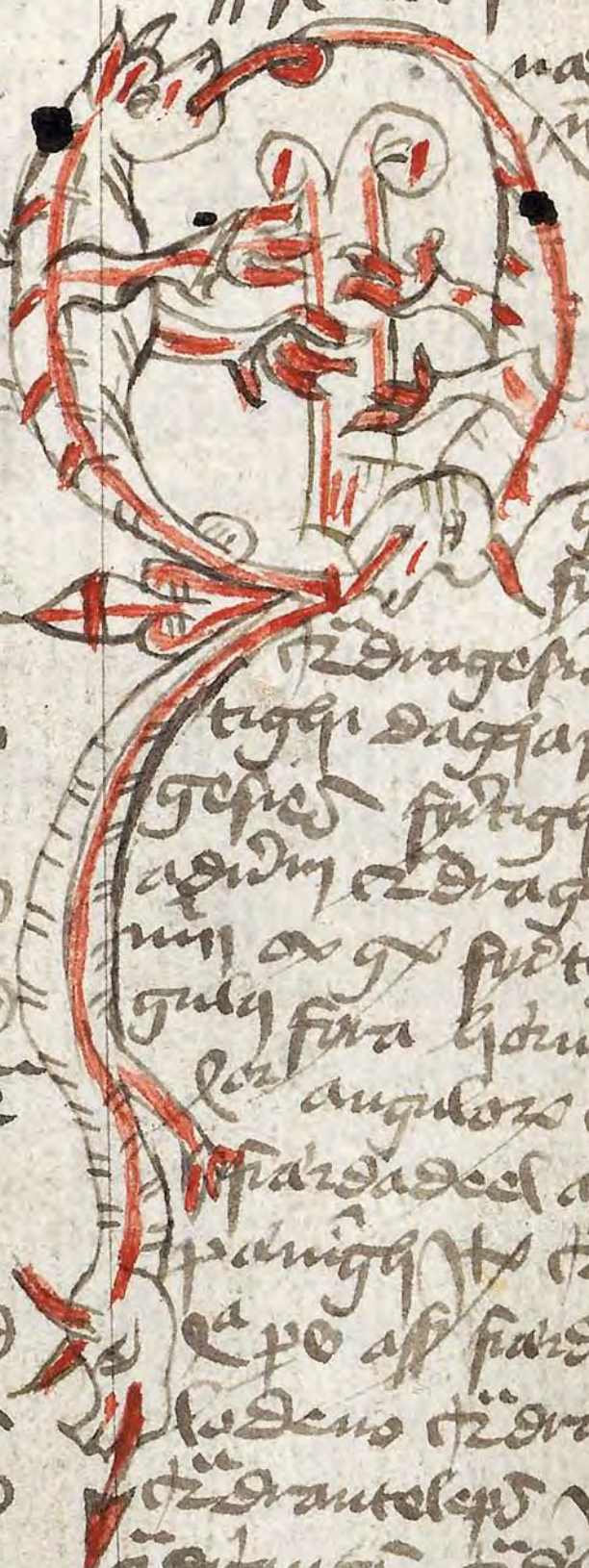
För vem är denna kärlekshistoria i bild framställd? Beställaren bör rimligen ha varit införstådd även om konstnären skapat. Jag har dock inte identifierat vem den kan ha tillhört eller i vilken kontext den skrivits.

Bilder har också tillkommit i bruket av handskrifterna (jag har lagt en del möda på att identifiera samtidighet). Ett exempel på en senare tillfogad men i sig intressant bild finns i Magnus Erikssons stadslag, KB B 185, som tillhört Arboga stad. Skrivaren har ungefär samtidigt skrivit den religiösa texten *Själens tröst*.¹⁴ Bägge handskrifterna är från mitten av 1400-talet. Intill edsöresbalken 11, som handlar om våldtäkt på kvinna, har någon med annat bläck ritat en man med tonsur. Bilden har tillfogats senare, men den är medeltida. Om den avsett något speciellt fall eller om den ingått i medeltidens allmänna skämtande om klerker och sexualitet går inte att avgöra.

Religiösa och profana handskrifter

Jag lämnar därmed laghandskrifterna för att nämna några andra textgenrer. (Bönböckerna behandlas av Ingela Hedström på annat ställe i denna volym och lämnas därhän.) Ett intressant exempel är det latinsk-svenska glosarium som bevarats i en handskrift från 1470-talet, UUB C 20. Större delen av handskriften har översättningar från latin till svenska, och den är uppställd i bokstavsordning så att ord som börjar på samma bokstav har

...teolig u
...vū pūte
...ctudies
...vū pūte
...tūe pū
...fio pūgū
...a lūpū
...a hūllū
...da de hū
...qūta pūto
...ta tūka
...aūputū
...ta qūta
...ad dūpūte
...pūa pūpū
...fūfūsta
...a pūpū
...na pūto
...dūpūto

...vādūgūndū a
...vū fūrtūgū
...ūaz ot
...tūz fūrtūgū
...ūl hū
...ūz dūragū
...ūz dūra
...gūfū aū
...fūrtūgūdūgū
...ūz dūragūfū mē fū
...tūgū dūgūfūfūstū ūz dū
...tūfū fūrtūgū fūvūm
...aūdū ūz dūragūta pū
...mū ūz gū fūrtūgū ūz dū
...gūlū fūra hūvūtūz ū fū
...lūz aūgūlūz ūz dūvū
...pūfūrdūdūdū af cū fūmū
...pūvūnūgū ūz dūvū
...ūz pū af fūrdūdūdū ū
...ūz dūvū ūz dūvū
...ūz dūvū ūz dūvū
...ūz dūvū ūz dūvū

- Anfangen A ur latinskt-svenskt glossarium. En hund har bitit sig fast i bokstavens härstreck och hänger med slapp kropp. UUB C 20, pagina 1.

- Intill ansiktet i glossariet står om avguden Baal. Tolkningen är att illustratören snarare tänkt på någon nordisk hednisk gudom, vilka var väl kända långt fram i tiden. UUB C 20, pagina 28.

← • Bokstaven Q bildad av två drakar som biter i varandras svansar och en tredje som hänger ned med utsträckt piltunga. Ur latinskt-svenskt glossarium omkring 1460–1480. UUB C 20, pagina 424.

hållits samman. Exemplet gjordes för en magister Johannes, kanik i Västerås, och flera skrivare har sysselsatts.

Genomgående är anfangen till varje avsnitt utsmyckad och flera av dem har föreställande bilder, dessutom finns enstaka ansikten. De föreställande bilderna visar en hund till bokstaven A, samt flera drakar till bokstäverna F, G, H och Q. Den sistnämnda visar två drakar som biter varandra i svansen så att det liknar en Ouroboros (en drake som biter sig i svansen så att den bildar en ring). Drakarna verkar inte ha något samband med texten, och under slutet av medeltiden hade draken en smyckande funktion, nästan som blomster eller ansikten.

Den inledande hunden kastar sig fram i bokstaven A och biter i tvärstrecket, men nosen trycks tillbaka. Den står intill orden "Alma interpretatur virgo abscondita, lönligen". Det handlar om jungfrun som undanhålls männens lust. Hunden som i andra bilder jagar haren blir här hindrad och borttryckt.

Av ansiktena i C 20 finns faktiskt ett som kan vara betydelsebärande. Anfangen till B visar ett skäggigt ansikte, till texten "Baal ena handa aff-gudh". För den svenska illustratören har de nordiska gudarna legat nära till hands, och detta kan troligen ses som en tidig svensk bild av dessa gudar.

I en handskrift med sagan *Hertig Fredrik av Normandie* finns en intressant bild. Denna saga var populär och har bevarats i sex handskrifter från 1400-talet fram till början av 1500-talet. I en av dem, Riksarkivet E 9013 från 1475–1525, har skrivaren lämnat plats för illustrationer men på ett ganska oformligt sätt, vilket tyder på att illustrationerna tillkommit under skrivandet. Här finns ett par bilder av en krona ovanpå ett hjärta, vilket kan förklaras av att en kärlekshistoria i kunglig miljö är bärande i berättelsen. Här finns också en bild av en hund som jagar en hare, vilket anspelar på en mans försök att förföra en kvinna. Så långt in i historien har hjälten Fredrik börjat intressera sig för Floria, dotter till Irlands kung. Senare i dikten tar han sig in i hennes sängkammare med hjälp av sin osynlighetsring, ser henne klä av sig och lägger sig med henne. Det är en laddad erotisk skildring, sällsynt på medeltiden, och det är ingen tvekan om att bilden anspelar på hela historien, även om den inte är placerad just vid avsnittet om den sexuella föreningen.

- En hund jagar en hare, vilket anspelar på handlingen i romanen *Hertig Fredrik av Normandie*, i detta fall i en avskrift från sent 1400-tal. RA E 9013, folio 20r.

Slutligen skall jag som en spekulatio framkasta en möjlig Birgittabild. I predikosamlingen UUB C 389 finns en teckning av en kvinna på bakre omslagets insida. Den är mycket enkel och har sannolikt utförts av skrivaren själv.¹⁵ En möjlighet är att detta avser eller snarare associerar till heliga Birgitta och därför skall denna till synes anspråkslösa bild behandlas lite utförligare.

Handschriften dateras till mellan 1423 och 1450. Sista sidan innehåller en anteckning om åderlåtning och har till synes inget med bilden att göra. Predikningarna försvarar heliga Birgitta som profet, det vill säga hennes uppenbarelser. Det kan sättas i samband med den kritik som dessa utsattes för vid denna tid, både på konciliet i Konstanz (1414–1418) och på det i Basel (1431–1439), vilket ledde till att en del av Birgittas texter i somliga kretsar ansågs som oortodoxa och inte fick läsas utan kommentar. Inför kanonisationen 1391 hade uppenbarelserna inte framhävts och i påven Bonifatius IX:s predikan vid kanonisationen spelade de liten roll. I stället framhävde han henne som en representant för den goda änkan och bland de egenskaper som utmärkt henne nämndes att hon tagit hand om sin egendom.¹⁶

Bilden visar en kvinna med lång klänning. Om midjan har hon ett band eller ett skärp som hänger ned. Hon har en väska med nycklar och bär

● En kvinna markerad som husfru, sent 1400-tal. UUB C 389, högerpärmens insida.

huvuddok. Det är alltså en tydlig markering av att här är det inte bara en gift kvinna eller änka, utan den kvinna som har ansvar för hushållet. Hon har armarna i kors. Runt hennes huvud finns ett mindre band, huvuddoket, och ett större. Den yttre halvcirkeln skulle kunna avse något slags större huvudbonad eller en gloria (ganska slarvigt tecknad).

Att skrivaren tecknat en bild av en kvinna i en predikosamling som är präglad av Birgitta kan tyda på att han tänkt på henne när han skissat bilden. Den skiljer sig emellertid helt från andra bilder av helgonet. Det vanligaste motivet är att Birgitta skriver eller läser; här är det i stället husfrun som framhävts, vilket dock är i enlighet med ett sätt att presentera henne som var väl förankrat i Vadstena. Det skulle då vara den enda bevarade bilden, låt vara som association snarare än som avbildning, av helgonet som husfru. Enligt min uppfattning tillkom få bilder som enbart klotter.

Några slutsatser

Varför marginalerna fylldes med bilder är en fråga som sysselsatt forskningen. Till en början sågs marginalbilder bara som ett slags utsmyckning, eller så antogs att de hade en religiöst symbolisk innebörd exempelvis

illustrerande synderna. En annan tolkning som var mer baserad i genomgångar av materialet var att marginalens frihet tillät vitsar och skämt, där det burleska med blandväsen mellan människor och djur eller förmänskligade djur, som apor, var vanliga.¹⁷

Ett steg längre gick den brittiske konsthistorikern Michael Camille i en provocerande tolkning, där han hävdade att bilderna i marginalen vände sig emot texten eller den centrala bilden på sidan i en konfrontation mellan det ”höga” och det ”låga”.¹⁸ Denna tolkning har ifrågasatts, och man har pekat på att denna direkta motsättning endast kan påvisas ibland.

Ett tredje alternativ är att bilderna användes som minnestekniskt verktyg. Minneskonsten var högt utvecklad och utnyttjade associativa bilder. Det främsta exemplet bland europeiska laghandskrifter är den tyska *Sachsenspiegel*, där varje paragraf är illustrerad ofta med symboliska och associativa bilder.

För att tolka bilderna måste vi ansluta till medeltidens associativa tänkande, men ibland är dessa illustrationer direkt avbildande. Drölerierna, som var vanliga i den europeiska konsten är nästan frånvarande i de svenska handskrifterna. Här förekommer enstaka blandväsen så denna konstart var helt säkert känd, men den fick inget genomslag. De förmänskligade djuren, exempelvis apor, finns inte alls. Undantagsvis kan man göra en tolkning där bilden står i motsättning till texten, men det rör sig om enstaka fall (exempelvis KB B 172). För det mesta är bilderna direkta avbildningar, eller associativa bilder till texten. Att de skulle ha haft en roll som stöd att minnas innehållet kan uteslutas, eftersom det skulle krävt en genomillustrering som vi inte har några belägg på. De handskrifter som har flest bilder, UUB B 10 och KB B 172, har ingen heltäckande illustration av lagens bestämmelser.

Den förklaring som ligger närmast till hands är att se dessa bilder som marginalanteckningar. De lyfter fram något som en skrivare eller konstnär ville framhäva eller kommentera. Vad de ger är således ytterligare ett tolkningslager till texten. Man skall inte överdriva denna ändå ganska begränsade bildmängds betydelse, men de figurativa bilderna ger punktvis en fördjupad kunskap om medeltidens kulturhistoriska och ibland politiska förhållanden.

Noter

1. Kapitlet bygger på ett opublicerat manus, ”Bilder i medeltida handskrifter”, som jag avser att ge ut inom en snar framtid. Katalogerna som där kommer att publiceras skulle inte ha varit möjliga utan de omfattande förteckningar som uppgjorts av Eva Lindqvist Sandgren och Patrik Åström.

2. Janken Myrdal, *Boskapskötseln under medeltiden: En källpluralistisk studie* (Stockholm: Nordiska museet, 2012) s. 55–119, för en diskussion om bilden som källa.

3. Genomgången baseras på en katalog, nämnd i not 1. Jag har endast inkluderat handskrifter som tillkommit i det dåvarande svenska riket. Rörande avgränsning kan helt kort sägas att ansikten i anfanger, som är ganska vanliga, bara har räknats som *en* bild om inga andra föreställande bilder finns, och blomstermotiv har inte räknats som föreställande, utan endast som utsmyckning.

4. Alla tre har presenterats i olika publikationer: Janken Myrdal, Pia Melin & Olle Ferm, *Den predikande räven* (Lund: Signum, 2006); Janken Myrdal, ”Bilder i marginalen på en laghandskrift: En häradshövdingens liv och tankar omkring 1380”, *Saga och sed: Kungl. Gustav Adolfs Akademiens årsbok* (2016) s. 31–49; Jonas Nordin & Janken Myrdal (red.), *En biografi om en bok: Codex Upsaliensis B 68 från 1430* (Stockholm: Vitterhetsakademien, 2020).

5. Litteraturen om *Sachsenspiegels* fyra bildhandskrifter är omfattande, se Myrdal (2012) s. 80 f. Rörande den kanoniska rätten finns ett forskningsläge, med exempelvis Friedrich Ebel, Gernot Kocher, & Andreas Fijal, *Römisches Rechtsleben im Mittelalter: Miniaturen aus den Handschriften des Corpus iuris civilis* (Heidelberg: Müller, 1988) och Susan L’Engle & Robert Gibbs, *Illuminating the law: Legal manuscripts in Cambridge collections* (London: Miller, 2001).

6. En norsk prakthandskrift från 1330- eller 1340-talet är mycket framhävd av forskningen, se utgåvan Magnus Rindal & Knut Berg, *King Magnus Håkonsson’s laws of Norway and other legal texts* (Oslo: Selskapet til utgivelse av gamle norske håndskrifter, 1983). Däremot är en äldre och intressant illustrerad handskrift av norska landslagen från omkring 1300 förbisedd (med undantag av några sidor som handlar om Färöarna). Den finns i Lunds universitetsbibliotek, Medeltidshandskrift 15. Det isländska materialet publicerades föredömligt redan på 1930-talet, Halldór Hermannsson, *Icelandic illuminated manuscripts of the Middle Ages* (Köpenhamn: Levin & Munksgaard, 1935), och har sedan blivit ytterligare beforskat, t.ex. Lena Liepe, *Studies in Icelandic fourteenth century book painting* (Reykholt: Snorrastofa, 2009).

7. Per-Axel Wiktorsson, *Skrivare i det medeltida Sverige*, 4 (Skara: Skara stiftshistoriska sällskap, 2015) s. 72 f., nr 856.

8. Jfr Christine Jakobi-Mirwald, *Medeltida bokmåleri: Illustrerat konsthistoriskt lexikon*

(Lund: Signum, 2012) bild 15; bildurvalet är nordiskt och har gjorts av Patrik Åström.

9. Olle Ferm, ”Bengt Jönsson (Oxenstierna): Riddare, lagman, riksföreståndare och boksamlare”, i Olle Ferm, & Staffan Nyström, *Bengt Jönsson (Oxenstierna) och hans värld: en samling studier* (Stockholm: Runica et mediævalia, 2004) s. 13–211, 177–179.

10. Från omkring mitten av 1400-talet har två versioner av landslagen använts, se Patrik Åström, *Tendensen i Kristoffers landslag* (Uppsala: Svenska fornskriftsällskapet, 2016).

11. Sigurd Grieg, John Granlund & Allan Karker, ”Budstikke (eller budkavl)”, i *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid*, 2 (Malmö: Allhems, 1957) spalt 338–342.

12. Anders Andrén, *Det medeltida Gotland: En arkeologisk guidebok* (Lund: Historiska media, 2011) s. 14, samt personligt meddelande.

13. Anna Andreasson och Matti Leino Wiking har hjälpt mig. Försöket ledde till att jag i övrigt avstod från att be om mer omfattande hjälp med artidentifiering.

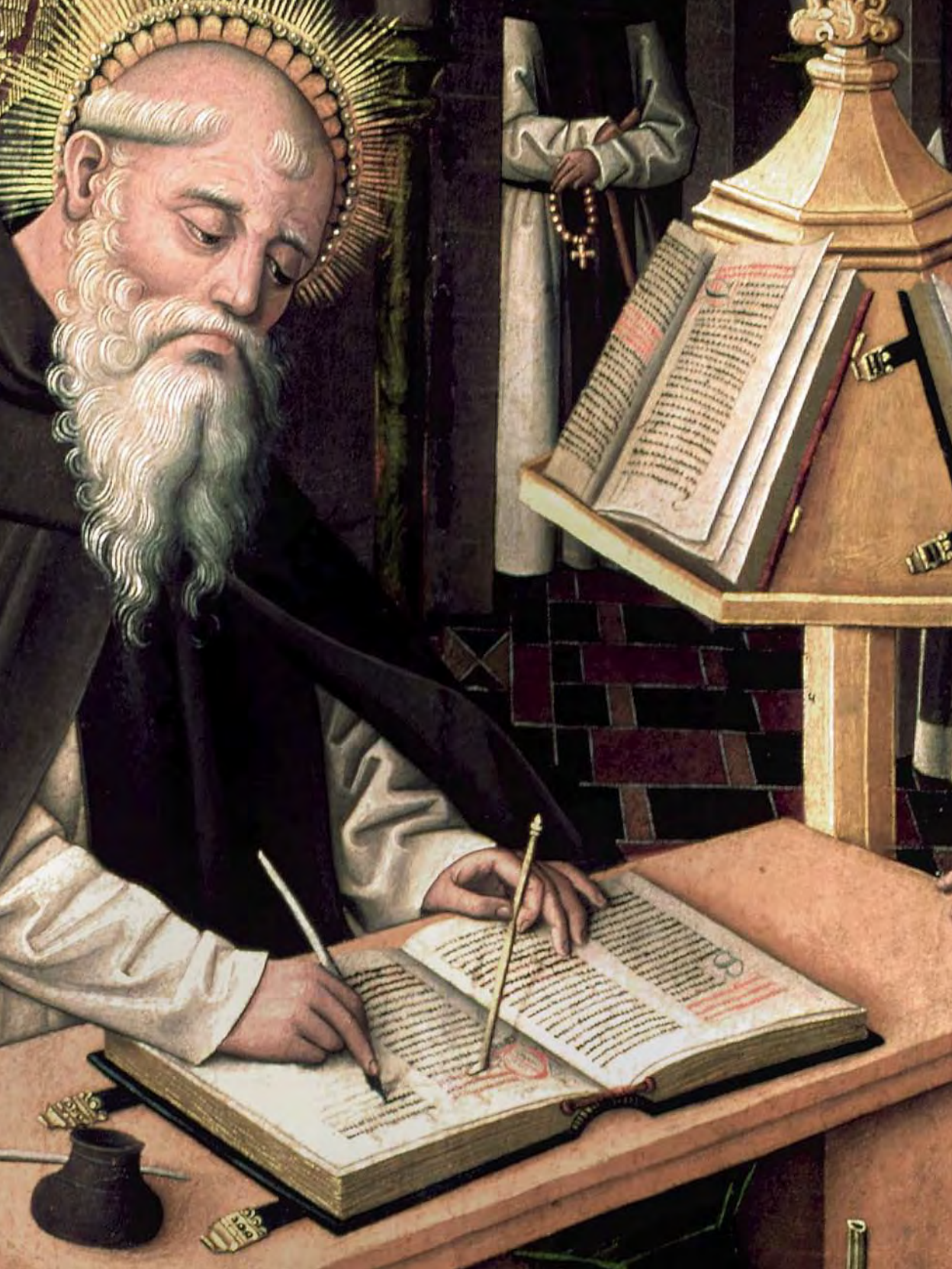
14. Wiktorsson, 4 (2015) s. 82, nr 867.

15. Bilden har publicerats av Roger Andersson, ”Emotional imagery in anticlerical preaching”, i Per Förnegård, Erika Kihlman, Mia Åkestam, & Gunnel Engwall (red.) *Tears, sighs and laughter: Expressions of emotions in the Middle Ages* (Stockholm: Vitterhetsakademien, 2017) s. 267; han tolkar inte bilden.

16. Anna Fredriksson Adman, ”Elva försvarare av den heliga Birgittas Uppenbarelser”, i Sara Risberg (red.), *Dicit scriptura: Studier i C-samlingen tillägnade Monica Hedlund* (Stockholm: Runica et mediævalia, 2006) s. 53–72, rörande diskussionen på konciliet och dess följder: Monica Hedlund, ”Vadstenapredikanter om Birgitta”, i Alf Härdelin, & Mereth Lindgren (red.), *Heliga Birgitta: Budskapet och förebilden* (Stockholm: Vitterhetsakademien, 1993) s. 311–327, om heliga Birgitta som änka och husfru.

17. Se exv. Lilian M. C. Randall, *Images in the margins of Gothic manuscripts* (Berkeley: University of California Press, 1966); Claude Gaignebet & Jean-Dominique Lajoux, *Art profane et religion populaire au moyen âge* (Paris: Presses universitaires de France, 1985).

18. Michael Camille, *Image on the edge: The margins of medieval art* (London: Reaktion Books, 1992).

Medeltidens svenska skrivare och handel med handskrifter

CLAES GEJROT

Det här kapitlet består av två delar. I ett första avsnitt behandlas svenska skrivare under medeltiden och ett antal belysande belägg kommenteras; de viktigaste skrivarmiljöerna, andliga och världsliga beskrivs. I ett andra avsnitt sätts resultatet av skrivarnas mödor, handskrifterna, in i ett kommersiellt sammanhang, och några exempel visar hur dessa värdefulla böcker kunde användas vid ekonomiska transaktioner.

Skrivare och skrivarmiljöer

Inledningsvis bör begreppet *skrivare* definieras. På sitt mest generella plan är det ett ord som kan beteckna alla som skriver något, till exempel självständigt skapande författare, antecknande sekreterare eller formelstyrda brevskrivare. En avgränsning verkar nödvändig och kapitlets huvudsakliga fokus kommer att ligga på de skrivare som arbetade med kopiering av texter, inte i första hand på självständiga författare, även om det ibland finns gränsdragningsproblem. Om man väljer att lyfta blicken till en nivå över de individuella insatserna kan man beskriva dessa skrivare som en naturlig del av texters och böckers distribution före (och delvis under) de tidiga boktryckarnas tidevarv. Att behandla de medeltida böckernas skrivare blir således till stor del liktydigt med att studera avskrivare eller möjligen sammanställare av texter. Jag kommer i det följande att skilja mellan å ena sidan skrivare som *avskrivare av texter* (ofta i ett kloster) och å andra sidan *administrativa skrivare*, där den senare kategorin

syftar på dem som utförde uppgifter i ett kansli eller liknande. Ibland var gränserna mer otydliga och en skrivare kunde vara verksam inom båda kategorierna.

För att hitta de första skrivarna sysselsatta med bokproduktion i medeltidens Sverige får vi gå till kristendomens definitiva genombrott och stabila utbredning under 1100-talet. Förebilden fanns i de europeiska klostren. Här arbetade skrivare med att kopiera antikens texter, både hedniska författare och kyrkofädernas verk, för att på det sättet säkra dem för framtiden. Under 1200-talet ägnades mer och mer tid i Europas kloster-skriptorier åt samtida material, såväl teoretiska och teologiska texter som sådana avsedda för mer praktisk användning, till exempel predikosamlingar. Framför allt gjorde man avskrifter för intern användning, men inte sällan fick handskrifterna vidare spridning. Om inte förlagan redan fanns i klosterbiblioteket använde man en nyinköpt, donerad eller lånad bok som grund för arbetet.¹

Mot denna bakgrund blir kontrasten till att börja med stor när vi vänder blicken mot Europas nordliga, nyligen kristnade områden. Här måste en verksamhet byggas upp från ingenting och många svårigheter övervinnas. En grundläggande uppsättning böcker bör ha behövts redan från början

- Medeltidens europeiska skriftkultur kan illustreras av den helige Hieronymus (ca 347–420), som verkställde den latinska bibelöversättning, *Versio Vulgata*, som med tiden kom att auktoriseras av den katolska kyrkan. Hans lärda mödor återges i åtskilliga bilder från medeltiden och framåt. Den spanske mästaren från klostret i Parral har framställt kyrkofadern i den spanska hieronymitordens bruna kåpa. Han är i färd med att skriva med svart bläck, men vid sidan av skrivbänken hänger en behållare med röd färg och en penna som doppats i den ligger bredvid boken. Till höger läser en glasögonpydd munk vid en snurrbar läspulpet och den sittande munken framför honom förefaller läsa en bönbok. I hyllan ligger två böcker med exklusiva guldsnitt och en bokpåse i sammet. Lejonet i förgrunden var enligt helgonlegenden Hieronymus' trogna följeslagare sedan han befriat det från en tagg i tassens. Olja på pannå, 1480-tal. Museo Lázaro Galdiano, Madrid, inv. 02792.

och sådana medfördes antagligen av missionärer och andra, vilket framgår av tidiga fragment från böcker tillkomna i andra länder i fragmentsamlingen i Riksarkivet.² Vi kan rimligen anta att en rekrytering och utbildning av duktiga skrivare så småningom blev nödvändig, även om inget i de få källorna ger oss konkreta indikationer på sådan verksamhet. Vi får i stället titta på det som finns bevarat av skrivarnas insatser. Under 1100-talet finner vi de första bevarade spåren, och en viktig roll bör ha spelats av munkarna i de första cisterciensklostren. Från Clairvaux i Frankrike utsändes en grupp män i början av 1140-talet för att etablera två nya kloster: Nydala i Småland och Alvastra i Östergötland. Det var också från Alvastra som den första ärkebiskopen i Uppsala, Stefan, hämtades några decennier senare. Det var en tid av snabb expansion och utveckling. Sockenkyrkor och domkyrkor planerades och uppfördes. Böcker behövdes i kyrkorna för kyrkornas gudstjänster och för klostrens verksamhet; dessutom växte biskoparnas och domkapitlens administration och synliggjorde behov av olika former av skriftlig dokumentation.³

Ett fåtal exempel på de tidiga skrivarnas alster finns bevarade, och vi hittar dem antingen som diplom eller i fragment av liturgiska böcker. Det är normalt svårt att med säkerhet fastställa om dessa tidiga böcker har tillkommit i Sverige eller importerats från utlandet, och från denna tid känner vi inga namngivna svenska skrivare. Det äldsta mer kompletta parti av en liturgisk bok som med viss säkerhet kan anses ha tillkommit i Sverige är således ett verk av en anonym avskrivare. Det gäller det så kallade Vallentunakalendariet, som utgör en del av ett *missale* (mässbok) använt i Vallentuna kyrka i Uppland. En paleografisk undersökning har visat att de bevarade tio bladen av missalet kan tidsbestämmas till år 1198. De helgon som nämns i kalendariet antyder att boken varit avsedd just för en socken i de centrala delarna av Sverige, Uppland eller Södermanland. Som Jan Brunius framhållit finns det i samlingen av fragment i Riksarkivet fler 1100-talsexempel som påminner om bladen från Vallentuna så pass mycket att en svensk proveniens är trolig. Genom Per-Axel Wiktorssons genomgång av de skrivarhänder som under 1200-talet kan identifieras som aktiva i fler än ett skriftligt sammanhang kan vi relativt enkelt få en uppfattning om hur antalet skrivare växte i svenska områden.⁴

Den brittiske paleografen Michael Gullick har ingående studerat och jämfört skrift i några svenskproducerade 1200-talskällor av olika karaktär. Han har bland annat lyft fram en skrivare verksam under seklets tre första decennier som arbetat dels med liturgiska böcker (i dag synliga i fragment-samlingen på Riksarkivet), dels med brev. Skrivaren kan kopplas till nunneklostret Vreta i Östergötland. Gullick menar att denne skrivare, liksom andra vid samma tid, varit en person (en präst) i tjänst hos nunnorna; han har även skrivit de urkunder som klostret mottagit av en extern välgörare som uppenbarligen saknade egen skrivare.⁵

Ingen av de skrivare som arbetade med kopiering av handskrifter kan med någon grad av visshet identifieras och namnges förrän under 1300-talets inledning. En av de första vi kommer så nära är den Lydeke som var kyrkoherde vid Sankt Olof i Lödöse och en av skrivarna i den avskrift av Äldre Västgötalagen som i dag bär signum B 59 i Kungliga biblioteket (KB) i Stockholm. Han har praktiskt nog namngivit sig själv i samband med arbetets avslutning. Lydekes hand återfinns även i en Skaraurkund från 1330, och Per-Axel Wiktorsson menar att han kan ha verkat som Skarabiskopens skrivare under 1320-talet.⁶

Vadstena kloster

Avskrivningsverksamheten inom Vadstena kloster utgör av naturliga skäl en viktig del i denna genomgång. För det första står klostret för majoriteten av våra bevarade, svenskproducerade medeltida handskrifter. Klostret i Vadstena, som grundlades under 1370-talet (formell invigning 1384) och inte slutgiltigt stängde förrän under 1590-talet, undgick mycket av reformationstidens förstörelse. Om lika mycket material bevarats från andra kloster i Sverige hade det sett annorlunda ut. Från dessa plundrade klostermiljöer har vi i dag främst fragment, slumpmässigt bevarade som omslag för 1500-talets räkenskaper. Spillrorna av deras flit antyder att skrivarnas arbete varit mycket omfattande i alla kloster.

För det andra finns i fråga om Vadstena en samtida, rikhaltig informationskälla, *Diarium Vadstenense* (Vadstenadiariet). Här ges bland annat information om många av klostrets skrivare, ofta i kortare eller längre

- Vi har inga medeltida bilder av Vadstena kloster, men denna teckning från 1822 kan ge en uppfattning om hur en rik klostermiljö tedde sig. Längst till vänster ses de två vinkelställda byggnader som utgjorde systrakonventet. Till höger därom tornar klosterkyrkan upp sig. Hitom dess högkor under sadeltak syns den gamla bagarstugan och andra mindre ekonomibyggnader. Den avlånga byggnaden med två flyglar i bildens mitt är det gamla brödrakonventet, i huvudsak nybyggt ovan bottenplanet under 1700-talet. Längst till höger regerar Sankt Per, den gamla stadsförsamlingskyrkan från 1460-talet som revs några få år efter att denna bild tecknats. I förgrunden och runt stora delar av anläggningen löper en mur som skiljer klosterområdet från staden. Johan Fredrik Kock, ”Plan och profilritning af Wadstena kloster med därtill hörande byggnader, trädgårdar, m. m. efter äldre och nyare chartor, och egna mätningar 1822 författad”, UUB.

notiser i samband med ett dödsfall inom någon av klostrets bägge avdelningar. Genom Vadstenadiariet får den sentida läsaren inte bara namn på manliga och kvinnliga skrivare och vissa korta biografiska uppgifter, här presenteras även i vissa fall konkreta detaljer om de volymer som skrevs av eller kompilerades.⁷

Vi har få detaljerade uppgifter om hur eller var skriptoriearbetet bedrevs i klostret. Av en slump har emellertid en målande beskrivning bevarats. Det gäller en flitig birgittinbroder i Nådendals kloster, Jöns Budde, som återgivit sina skrivarmödor under ett besök i moderklostret Vadstena år 1469. Avsikten med besöket verkar ha varit att skriva av texter, och broder Jöns har informerat om hastigheten i arbetet: det tog honom två veckor att kopiera de 240 sidorna i en handskrift och ytterligare 16 dagar ägnades åt att översätta bokens latin till svenska. Ville Walta har beräknat att Jöns Budde därmed bör ha skrivit i genomsnitt nästan 700 rader per dag. Detta verkar exceptionellt; en normalprestation av en medeltida skrivare har i andra undersökningar uppskattats till maximalt 200 rader per dag.⁸

Kvinnliga skrivare i Vadstena

Birgittas klosterregel nämner inte skrivandet i sig som en uppgift för klostret, men i en senare tilläggsinstruktion för systrarna, *Lucidarium*, finns en intressant passus. Här framställdes inte endast skrivarbetet som en viktig del av Vadstenasystrarnas vardag vid sidan av tidegården och andra uppgifter, instruktionen lägger även till en form av korrekturläsning av redan utförda avskrifter: ”De systrar som kan skriva skall gå för att skriva. Och de som har till uppgift att granska skall gå för att rätta böcker”.⁹ Man får ett konkret intryck av en organiserad skriptorieverksamhet med skrivare och korrektorer. Denna sistnämnda redaktionella del av systrarnas skriftliga arbete betonas sällan specifikt i källorna. Däremot har en del av kvinnorna på ett varierande sätt markerats som framstående skrivare i Vadstenadiariet. Bland annat läser vi om syster Ramborg Staffansdotter (†1410) att hon var ”skicklig i skrivkonsten och i annat som hörde till systrarnas tjänst”.¹⁰ Citatet anknyter möjligen till formuleringen i *Lucida-*

rium, att skrivandet och textgranskningen helt enkelt var givna delar i en läs- och skrivkunnig Vadstenasystrars arbete.

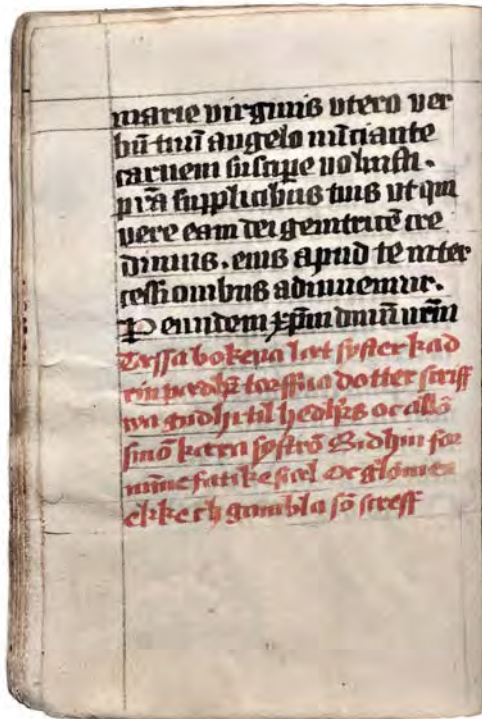
En annan syster verksam under klostrets första decennier var Estrid Gudmundsdotter (+1436). Hon invigdes redan 1384 och vistades med andra ord i Vadstena under hela femtiotvå år. Hennes långa tid i klostret har uppmärksamats av den Vadstenabroder som för tillfället skött anteckningarna i diariet, och han har tillagt att Estrid kopierade ”en mässbok avsedd för högaltaret”, sannolikt ett praktverk.¹¹ Med tanke på det manliga perspektiv som diariet normalt har – det skrevs i brödernas del av klostret, av män för män – är det antagligen bara de allra främsta kvinnliga skrivarerna som tagits upp, eller sådana som likt Estrid har utfört något ovanligt viktigt avskrivningsarbete.¹² En kvinnlig skrivare som verkade ett par generationer senare tycks ha gjort intryck på bröderna. Bothild Petersdotter (i klostret 1443–1477) fick vid sin bortgång omdömet ”en god skrivare”, och i diariet har tillfogats att hon kopierade flitigt och arbetade med ”stora volymer, bland annat mässböcker”.¹³ Tyvärr verkar inga handskrifter ha bevarats där vi kan studera dessa tre systrars – Ramborgs, Estrids och Bothilds – skrivarbete.

Ingela Hedström har i sin avhandling utförligt behandlat skrivande Vadstenasystrar. Av hennes noggranna genomgång framgår att fler än dem som lyfts fram i diariet var verksamma skrivare.¹⁴ Syster Katarina Gudmundsdotter (i klostret 1476–1519) var ett sådant fall.¹⁵ Det finns flera handskrifter där vi bevisligen kan studera hur hon arbetat, men i diariet berörs över huvud taget inte hennes skrivarverksamhet. Däremot poängteras andra biografiska uppgifter, nämligen att hon varit sjuk en längre tid och verkat som priorinna under en treårsperiod.¹⁶ Inget sägs alltså om hennes skrivande, men som Hedström visat låg syster Katarina i själva verket bakom en hel del. Hon medverkade bland annat i arbetet med att skriva av en samtida klosterbroders verk. Det gäller generalkonfessorn Nils Amundsson (Nicolaus Amundi, i klostret från 1498 till efter 1541), närmare bestämt hans översättning av ett verk av mystikern och dominikanen Henrik Suso (+1366), KB A 4. Det är viktigt att framhålla att man trots de strikt åtskilda konventen på detta vis kunde samarbeta över könsgården. Förutom insatsen med Suso-avskriften har syster Katarina uppenbarligen samarbetat

- Skriftmiljön i Vadstena, där systrarnas och brödernas konvent var åtskilda men fungerade i symbios, kan illustreras med denna bild ur den så kallade Ericsbergshandskriften. Till höger mottar heliga Birgitta en gudomlig uppenbarelse, som hon nedtecknar i en bok. Till höger inviger en prästbroder hostian vid ett altare med en uppslagen bok. Systrarna i Vadstena behövde brödernas bistånd i de kyrkliga ritualerna, som inte fick förrättas av kvinnor. Handskriften innehåller Birgittas uppenbarelser och antas ha tillkommit 1418–1420. Illuminatören var troligen från södra Tyskland. KB A 70b, folio 5r.

med Vadstenabröder i ytterligare bevarade handskrifter. Det gäller, som Hedström visat, två volymer i Uppsala universitetsbibliotek (UUB), C 450 (ett antifonarium) och C 451 (bönbok). Därutöver kan Katarinas hand studeras i bönböckerna KB A 81 och AM 422 (Den Arnamagnæanske Samling, Köpenhamn).¹⁷ Katarina var alltså aktiv i flera genrer.

- Christina Hansdotter Brask identifierar sig själv som skrivare: ”Tessa bokena læt syster kadrin pædher torffua dotter scriffwa gudh til hedhers oc allom sinom kera systrom. Bidhin for minne fatike siæl oc glømen ekki ch gambla som screff”. UUB C 443, folio 10v.

En exceptionellt produktiv skrivare bland Vadstenasystrarna som levde under samma tid var Christina Hansdotter Brask (i klostret 1459–1520). I diariet har hon fått ett kortfattat positivt omdöme (”en god skrivare”) med tillägget att hon ”skrivit av ett flertal böcker”.¹⁸ Detta framstår som en underdrift. Redan en hastig blick i registret till katalogen över de handskrifter som förvaras i Uppsala universitetsbiblioteks C-samling antyder detta. Här listas, delvis tentativt, sju verk. Christinas bevarade arbeten blir dock betydligt fler efter Ingela Hedströms efterforskningar. På ett övertygande sätt attribuerar hon totalt sexton bevarade handskrifter till Christina Hansdotter Brask. Hedströms bok ger oss en fördjupad bild av syster Christinas flit. Likt Katarina Gudmundsdotter ovan var Christina mångsidig och användbar för olika skrivaruppdrag. På den långa listan över

färdiga avskrifter finns bland annat bönböcker, psalterier och till och med en *liber horae* (tidebok) på latin.¹⁹

Attributionen har i vissa fall underlättats av att syster Christina själv (eller andra, till exempel bokens ägare) antecknat vem som utfört arbetet, oftast genom en diskret användning av initialer, som till exempel: ”glømen ikke c h gambla som screff”.²⁰ Ibland har hon skrivit ut hela namnet och ytterligare detaljer som sätter boken i ett sammanhang. Så finner vi till exempel följande belysande passage i en av syster Christinas skrivprodukter, ett psalterium:

Detta psalterium tillhör syster Elin Svendsdotter. Syster Christina Hansdotter skrev det på pergament som broder Jöns, hennes farbror, givit henne innan han ingavs i kloster för Guds och jungfru Marias heder.²¹

Utväxling av skrifter kunde alltså ske mellan brödernas avdelning och systrarnas, ofta som en del i ett praktiskt sammanhang, det vill säga syst-rarna gjorde avskrifter för brödernas liturgiska bruk, liksom syster Estrid Gudmundsdotter ovan. Omvänt hade systrarna, som normalt saknade kunskaper i latin (åtminstone var de ovanliga²²), ett behov av översättningar utförda av de latinkunniga bröderna.

Manliga skrivare i Vadstena

Översättning ingick också i en av Vadstenabrödernas viktigaste uppgifter, arbetet med predikan.²³ Det normala var att brödernas predikningar skrevs på latin och sedan direktöversattes när de framfördes för systrar och pilgrimer som besökte kyrkan. I förvånande stor utsträckning har brödernas skriftliga predikomödot faktiskt bevarats. Dessa texter finns i dag i Uppsala universitetsbibliotek och antalet egenproducerade predikningar bör vara mellan fem och sex tusen. Om vi även räknar in de modellpredikningar som avskrivits blir siffran snarare cirka tolv tusen texter.²⁴ Detta är således det i våra dagar synliga resultatet av ett verkligt omfattande skrivarbete, en huvudsyssla för vissa av Vadstenabröderna. Sammanfattningsvis kan vi säga att predikoarbetet kunde ligga på tre olika nivåer: för det första ren kopiering av mönsterpredikningar, för det andra en blandform där

insamlat och kopierat material har knutits samman genom en struktur av nyskriven text och för det tredje, slutligen, predikningar som i sin helhet är författade i Vadstena. Insamling, excerpering, avskrift och sammanställning av olika teologiska texter var med andra ord en central uppgift.²⁵

Även när det gäller bröderna är Vadstenadiariet den bästa källan till omdömen om skriparverksamhet i klostret. Som en förebildlig predikant från klostrets första tid finner vi Johan Präst (Johannes Prest, i klostret 1384–1391):

han ägde förkunnandets rika nåd och predikade med stor glöd. Han kallades av somliga en andra Chrysostomos: ty hela bibeln kunde han så gott som utantill. Han samlade ihop och sammanställde dessutom ett flertal böcker med predikningar för hela året – såväl för helgondagar som för söndagar.²⁶

Bibelkännedom, lärdom och utbildning var eftersträvat hos bröderna. Det tycks inte ha varit ovanligt att den som rekryterades till (eller anhöll om att få inträda i) Vadstena hade en examen från något europeiskt universitet och ibland även var knuten till ett domkapitel. Det fanns också karriärvägar inom klostret. För att ta ett par exempel kan vi peka på Linköpingskaniken Magnus Unnesson (Magnus Unnonis, i klostret 1434–1470), som uppnått den högsta graden vid en artes-fakultet, och på Johan Matsson (Johannes Matthei, i klostret 1476–1524) som var baccalaureus i kanonisk rätt efter studier i Rostock och Köln. Båda dessa skulle komma att väljas till generalkonfessor, den ledande positionen bland bröderna, och fick därmed ta sig an en hel del administrativa uppgifter. Deras bevarade skrifter hamnar därför i viss utsträckning inom ramen för generalkonfessors-uppdraget.²⁷

Andra hade mycket tid att lägga på studier och skrivande, även vid sidan av predikoarbetet. Sannolikt hoppades flera av de män som hade uppskattat sin tid vid universiteten på att få fortsätta bedriva bokliga studier i Vadstena, en institution som så småningom kom att inneha ett rikt bibliotek (mer om Vadstenas bokförvärv nedan). Vid sidan av predikoarbetet fann också många av bröderna tid för läsning och ett urval gjordes av

texter som de fann viktiga eller intressanta, texter som lämpade sig för avskrift och därmed förmedling till en vidare krets. Liksom fallet var med systrarna, ger diariet också namn på några av de bröder som utmärkt sig som goda skrivare. Vi skall titta närmare på några av dessa.

Skrivarna var i flera fall diakoner, den lägre vigningsgraden bland bröderna. En av dessa var broder Tideke (Tidekinus, i klostret 1386–1413) vars avskrifter av en samling av kollektböner och ett hymnarium lyfts fram bland hans många arbeten.²⁸ Inget prov på hans avskrifter verkar dock ha bevarats. Diakonen Erik Johansson (Ericus Johannis, i klostret 1389–1447) kom att göra intern karriär. Han valdes till generalkonfessor, verkade som sådan i hela tjugotre år och gjorde flera utlandsresor för klostrets räkning. Vid hans död omtalar diariet hans höga ålder – han blev 84 – och att han kopierat en samling med antifoner och en mässbok.²⁹ Inte heller i hans fall verkar något ha bevarats. När det gäller den tredje diakonen i vårt urval, Johan Johansson från Kalmar (Johannes Johannis Kalmarnensis, i klostret 1401–1446) är det annorlunda. Även han blev 84 år gammal. Enligt diariets vittnesbörd låg han bakom flera avskrifter, bland annat av Bonaventuras kommentar till Lukasevangeliet och av en legendsamling (*Vitae patrum*). Sist men inte minst stod han för en av de viktigaste avskrifterna av den primära, latinska texten av Birgittas uppenbarelser.³⁰ De första två verken tycks ha gått förlorade, men det sistnämnda har bevarats i komplett skick, och anses av utgivarna av den vetenskapliga editionen vara en av de främsta avskrifterna av klostergrundarens verk; handskriften har en central plats bland de Birgittahandskrifter som använts vid editionsarbetet.³¹ Identifieringen är helt säker. På samma sätt vi tidigare såg i fråga om systrarnas sannolikt främsta skrivare, Christina Hansdotter Brask, har broder Johannes tydligt markerat vem som var skrivare. I Birgittahandskriften finner vi nämligen anteckningen ”Conscriptus per manus fratris Johannis Johannis Kalmarnensis. Orate pro eo!” (Skriven av broder Johan Johansson från Kalmar. Bed för honom!)³² Han kunde också ge sitt namn i något mer ödmjuk stil, med initialer. Ett exempel på detta finner vi i en annan handskrift, nu i Uppsala universitetsbibliotek, men även här i form av en uppmaning till läsarna att be för skrivaren: ”Orate pro scriptore J. J.”³³

Coza et sua gerat honeste ut
nec pmineabra appareat q̄ de
creavit ea: p̄ octavo: n̄ dicitur
ol̄ p̄balia p̄ aliq̄o dignitate
ol̄ nodos uel filia artificia: q̄
oia sit ad utilitate 2 honore dei
mulieres et deponat vestes
ostentatis q̄o p̄ supbia 2 vana
glam assupit: q̄ dya^m dicitur
m̄lribz/ q̄tepnitibz moris patric
sue antiquos 2 laudabiles q̄n
da noua abusione 2 oimenta
indeccia in capitibz 2 pedibus
2 reliquis mēbz ad p̄uocandū
luxuria 2 irritandū deū: Sedm̄
e q̄ fiant elemosine cū hylari
mentē: Cui e q̄ quibz prochia
lis sac̄dos semel i mēse p̄ annū
integrū cantet missā de s̄a tri
ad qua totū ip̄le ei q̄ fess. h̄ con
trit. faciat 2 ieiunet illo die ora
do 2 obsecrando intente ut p̄cā
ramittantur 2 ira dei mitiget.
Ep̄i q̄ s̄tr̄ in quolibet mēse fa
ciant p̄ serpos ol̄ p̄ alios i ca
thedralibz ecciis suis p̄cessio
nes sollempnes celebrando
missam de s̄a trinitate 2 col
ligent pauperes lauentqz hu
militer pedes eoz. rare. j.

¶ Vidi palatū grande i p̄no folio

¶ Explicat liber octauus

¶ Finito libro fit laus 2 gloria x̄po
conscriptus p̄ manu s̄r̄i ioh̄is
ioh̄is Palmarien. Orate p̄ eo.

¶ Prologus in sermone Angelico
de excellencia virginis

Cum beata virginita
incipissa meride de reg
no fuceat p̄ plures an
nos habitaret in roma in domo
cardinalatū q̄ e cotigua eccie
s̄i laurencij in damaso. Tūc ip̄a
ignozate quales sac̄os deberet
legi p̄ moniales i monastio suo
q̄ x̄p̄t cōstrui p̄ccat i fucea
Cui r̄gula ip̄emet dictauerat
ad honore b̄e virginis m̄ris sue
Illico ip̄a b̄ta virginita orante
2 sup hoc dubitante apparuit ei
x̄p̄t dicens ei. Ego mittā t̄ ange
lū meū qui laurā i matutino
legeda p̄ moniales i mon^o tuo ad
honore virginis m̄ris mee tibi
reuelabit 2 ip̄e eā dictabit. Et
tu s̄b̄c illā p̄nt ip̄e t̄ dicit. Igit̄
b̄ta virginita h̄no camera cui
fenest̄ ad altare maij r̄p̄dic
bat cū corp̄ h̄o cotidie uidera
poterat p̄abat se cotidie in
eade camera ad scribendū cū
p̄ngillari carta pena i maibz
postqz horas 2 croco suas lege
bat 2 sic p̄ata angelū d̄m ex
spectabat. Qui dem̄cō pone
bat se p̄p̄ eā a lat̄e ei q̄ stabat
erect 2 honestissime h̄no p̄ facie
cū reuereti gestu r̄p̄nientem
v̄sus altare ubi corp̄ h̄o r̄s̄dit.

Bland dem som intogs som prästbröder kan vi titta närmare på den tidigare kaniken i Skara och kyrkoherden i Vists socken Karl Andersson (Karolus Andree, i klostret 1409–1414). Enligt diariet sändes han ut för att bistå bröderna i det nya birgittinklostret i Reval (Tallinn) och passade då på att göra ett flertal avskrifter som han tog med till Vadstena.³⁴ Av dessa tycks vi inte ha ett enda spår. Däremot finns i dag en samling modellpredikningar som avskrivits av Karl Andersson medan han ännu var verksam i kyrkan i Vist och som sedan tagits med när han flyttat in i klostret.³⁵ En man som ansågs besitta god lärdom ("fuit bonus scholaris") var Vadstenabrodern Olof Petersson (Olavus Petri, i klostret 1439–1450). Hans skrivarhand kan studeras i en bevarad Uppsalavolym som består av en blandad samling predikningar; den notis i diariet som tar upp hans arbete nämner inte denna volym. Här betonas i stället att broder Olof avskrivit en volym innehållande delar av Thomas av Aquinos verk, en mässbok, ett hymnarium och andra "för koret nödvändiga böcker".³⁶

Liksom hos systrarna kan vi hos bröderna belägga förekomsten av en korrektör. Prästbrodern Anders Jakobsson (Andreas Jacobi, i klostret 1414–1438) kontrollerade och rättade noga de böcker som användes i koret, vilket nämndes särskilt i hans dödsnotis. Han hade före sin invigning i klostret fungerat som sakristan i Linköping; enligt diariet fick han samma roll i Vadstena. Sannolikt har granskningsuppdraget ingått i sakristanens arbete.³⁷ Andreas förtjänar att uppmärksammas också av en annan anledning: han verkade som administrativ skrivare i klostret och var en av de totalt cirka trettio bröder som i tur och ordning förde pennan i Vadstenediariet; de kallade vanligen handskriften för sin "Liber memorialis". Uppgiften att föra in anteckningar gick vidare från broder till broder och får ses som något av ett förtroendeuppdrag inom brödrakonventet. Ibland skrevs notiserna sannolikt utifrån utkast eller texter formulerade av en överordnad redaktör. Ibland bör notiserna ha skrivits in direkt och i nära anslutning till de skildrade händelserna.³⁸ Liksom fallet var i andra kloster och i domkyrkornas kanslier, hade Vadstena skrivare som ansvarade för utskrifter av

• Johan Johansson från Kalmar identifierar sig själv som skrivare. LUB Mh 21, folio 314v.

utgående originalbrev och kopiering av in- och utgående dokument i särskilda registervolymer. Peter Ståhl har studerat de skrivare som varit verksamma i Vadstenas ”stora kopiebok”, i dag med signum A 20 i Riksarkivet (RA) i Stockholm. En av dessa administrativa skrivare i A 20 var Vadstenabrodern och tidigare Linköpingskaniken Johannes Hildebrandi eller Hans Hildebrandsson (i klostret 1415–1454). Det är emellertid i en annan bevarad handskrift som denne skrivare tydligast framträder, nämligen i den formulärbok (samling av brevavskrifter avsedda som modeller) som i dag bär signum UUB C 6 (”Johannes Hildebrandis kopiebok”).³⁹

Skrivarmiljöer utanför klostren

Det kan förefalla naturligt att förutsätta att i princip alla handskrifter med birgittinskt innehåll avskrivits av bröderna eller systrarna i klostret. Så har forskningen ofta resonerat, men under senare tid har flera kända skrivare påvisats arbeta med birgittinskt material, trots att de verkat utanför Vadstena. Roger Andersson har ådagalagt hur kretsen inom och kring Linköpings domkapitel bildat en birgittinsk skriftmiljö viktig för tillkomsten av centrala Birgittahandskrifter. Andersson beskriver till exempel Lars Finvidsson som en professionell skrivare; han var i början av 1400-talet kanik i Linköping och senare kyrkoherde i Vists socken. Denne mångsidige man har visat sig ligga bakom flera bevarade handskrifter, till exempel ett par böcker innehållande Birgittas uppenbarelser i fornsvensk version, KB A 44 och Medeltidshandskrift 20 i Lunds universitetsbibliotek. Lars Finvidsson var även utsedd till notarie och hade mer administrativa uppgifter. Han skrev ut diplom och medverkade som skrivare vid vittnesförhör i ett par kanonisationsprocesser som inleddes i stiftet. Han kan förenklat sägas ha varit en kombination av två typer av skrivare vi mött: den teologiske avskrivaren (som Johan Johansson från Kalmar) och den administrativa skrivaren (som Hans Hildebrandsson).⁴⁰

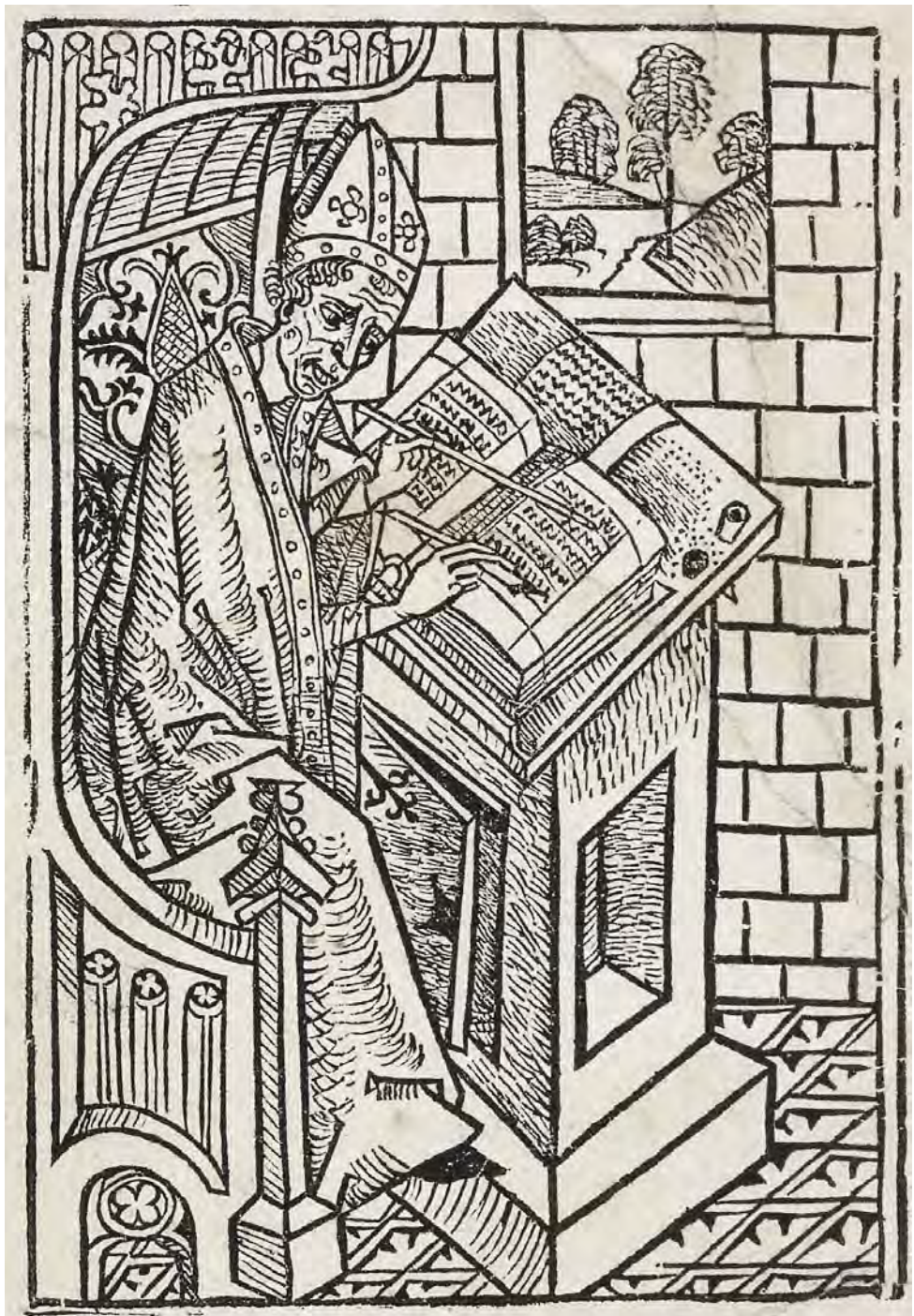
Ytterligare en viktig Birgittahandskrift som tidigare ansetts vara en Vadstenaprodukt har på senare år föreslagits ha tillkommit genom en skrivare verksam i annan miljö. Det gäller handskriften KB A 5a, innehållande en uppsättning av uppenbarelserna på fornsvenska, en volym som av allt att

döma beställdes under 1420-talet av den kulturellt intresserade stormannen Bengt Jönsson (Oxenstierna) för att användas och förvaras på sätesgården Salsta i Uppland. Per-Axel Wiktorsson har argumenterat för att samme anonyme skrivare ("från Stockholmstrakten"), precis som Lars Finvidsson ovan, varit verksam i flera genrer. Hans skrivarhand återfinns nämligen även i en avskrift av Magnus Erikssons landslag, i en handskrift (KBB 172) som kan kopplas till samme Bengt Jönsson, som även var lagman i Uppland.⁴¹ Andra exempel på (anonyma) skrivare som tycks ha dubblat på detta sätt finner vi i KB-handskrifterna A 108 (en fornsvensk religiös text, *Själels tröst*) och B 185 (en lagbok för Arboga stad). Samuel Henning har tydliggjort att samma skrivare arbetat i bägge fallen.⁴² Nils Dverstorp har senare byggt vidare på Hennings undersökning och mycket ingående analyserat skrifttyperna i de två senare handskrifterna.⁴³ Dverstorp vill hålla möjligheten öppen för att det i dessa fall är fråga om arbeten utförda inom Vadstena kloster, möjligen som en följd av externa beställningar.⁴⁴

Det får anses troligt att förmögna privatpersoner, likt Bengt Jönsson, har haft ambitionen att beställa handskrifter av olika slag. Böcker var statussymboler, och antagligen var skrivare som utförde beställningsarbeten efterfrågade. Utöver Bengt Jönssons Salsta har vi dock få möjligheter att studera den här typen av privata kulturmiljöer och deras ackquisitioner. Sannolikt har häradshövdingar och lagmän i viss utsträckning skaffat sig avskrifter av landskapslagar och den senare rikstäckande landslagen. Vi kan också spåra skrivare som uppenbarligen specialiserat sig på laghandskrifter.⁴⁵

Skrivare i städerna

Till den administrativa kategorin hör de skrivare som var professionellt verksamma vid och knutna till städernas rådhus. I dag känner vi deras arbeten främst genom de bevarade tänkeböckerna från bland annat Arboga, Kalmar och Stockholm. Dessa var vanligen förda kronologiskt och böckerna fick genom stadslagen rättslig status, ofta som en form av domböcker.⁴⁶ Flera undersökningar har gjorts beträffande dessa skrivares arbete och texternas särart. Bland annat har nordisterna Lena Moberg och

Theresia Pettersson undersökt materialet från Stockholms rådstuga och de skrivare som varit verksamma där. Tänkeböckerna finns bevarade från 1474, men staden har sannolikt haft anställda skrivare sedan 1350-talet. Några av de senmedeltida stadsskrivarna i Stockholm är namngivna.⁴⁷ Geografiskt är inte steget långt till de administrativa skrivare som var verksamma hos franciskanerna i Stockholm. Här avses i första hand bröderna bakom den viktiga skriftliga källa som bevarats (handskriften KB A 21) och oftast kallas Gråbrödradiariet. Trots att den ursprungligen planerats som ett kalendarium med notiser om avlidna utvecklades denna bok med tiden till en formmässigt varierande samling notiser om händelser i klostret och dess omgivning. Latinisten Elin Andersson, den senaste utgivaren, och före henne historikern Jerker Rosén har undersökt källan och kunnat särskilja ett antal olika skrivarhänder som förenklat uttryckt verkat inom tre huvudsakliga perioder. Inte mindre än fem av klostrets skrivare kan namnges – fyra omtalas i dödsnotiser i Gråbrödradiariet, en nämns i Stockholms tänkebok, och även om vi inte kan säga vem som skrivit vad, är det ytterst sannolikt att de medverkat till anteckningarna i Gråbrödradiariet.⁴⁸

Skrivare inom den här kategorin kan på goda grunder antas ha åtagit sig beställningsuppdrag av skilda slag. Herman Schück har i sin studie om *Engelbrektskrönikans* tillkomst pekat på en stadsskrivare som tog på sig större uppgifter: Johan Fredebern – också känd som Hans Skrivare – en Stockholmsbaserad skrivare som dyker upp i källorna under första halvan av 1400-talet. Han anlätades av personer i rikets ledande maktskikt, främst Karl Knutsson (Bonde), för tydligt politiskt definierade skrivuppdrag och kallas i ett dokument från 1438 ”rikets skrivare”. Johan Fredebern tillhörde själv frälset, hade en ställning i administrationen under 1440-talet och

• Skarabiskopen Brynolf Algotsson (1278–1317) vid skrivpulpeten. Under boken ligger det exemplar (förlagan) biskopen är i färd att kopiera. Träsnittet från 1480-talet är en schablonbild som boktryckaren använt i flera sammanhang. *Vita et processus canonizacionis b. Brynolphi* [Lübeck: Bartholomeus Ghotan, 1492] blad 1b. KB, Inkunabel 285/F1700 3191.

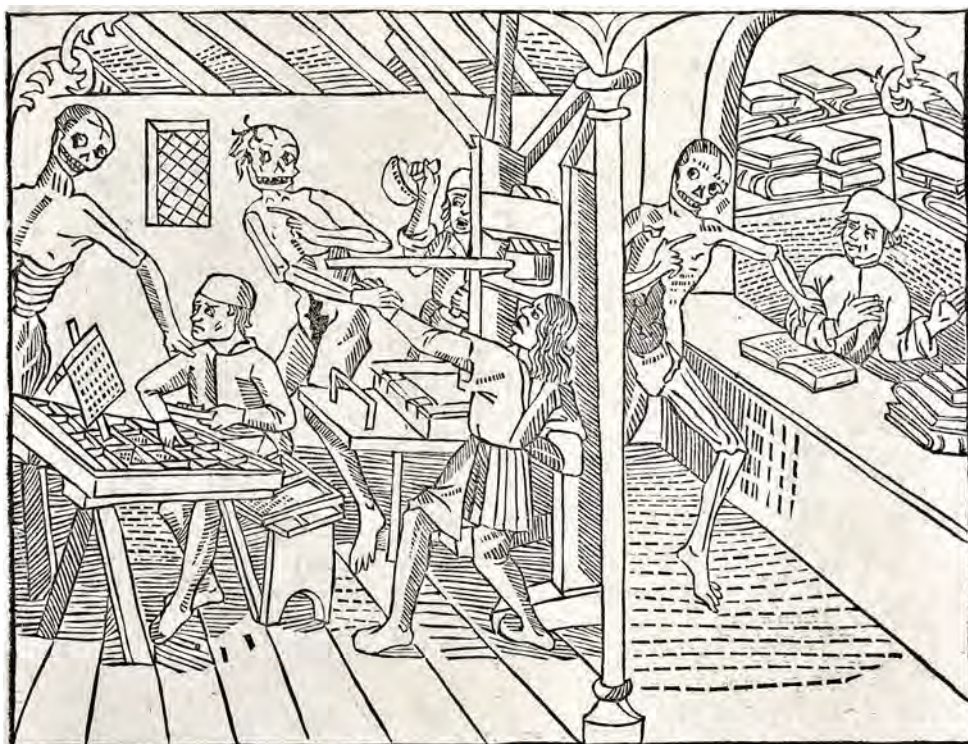
anses vara både skrivare och författare till delar av *Karlskrönikan* (där *Engelbrektskrönikan* ingick), säkerligen på uppdrag av Karl Knutsson.⁴⁹ En annan namngiven person med administrativa skrivuppdrag hittar vi under 1500-talets första decennier. Johan Spegelberg fungerade som sekreterare och kansler under Linköpingsbiskopen Hans Brasks tid och var verksam som skrivare. Hans hand återfinns i flera bevarade handskrifter emanerande från Linköpingskyrkans förvaltning. Hedda Gunneng, som ingående studerat Johan Spegelberg och hans skrift, har visat att Spegelberg var särskilt aktiv som skrivare i handskriften RA A 7.⁵⁰

Sammanfattningsvis har vi skymtat skrivare som arbetat inom olika miljöer: andliga och världsliga. Från Vadstena kloster – dominerande i det bevarade materialet – har vi hämtat uppgifter om stora avskrivningsinsatser där de strängt åtskilda systrarna och bröderna ibland kunnat samarbeta om olika skrivarbeten. I domkapitlens och klostrens förvaltning samt i olika världsliga skriftmiljöer har vi mött administrativa skrivare. I vissa fall var de senare yrkesmässigt knutna till en fast institution, till exempel som stadsskrivare i rådstugan.⁵¹ Vi har sett att vissa skrivare specialiserat sig på en genre medan andra har dubblerat på olika sätt, ibland gränsöverskridande, till exempel genom att producera avskrifter av både teologiska texter och lagsamlingar.

Handel med handskrifter

Fram till 1000-talets slut skedde den europeiska bokproduktionen huvudsakligen inom klostren, som i princip var självförsörjande på avskrifter. Först med universitetens framväxt under 1100-talet ser vi belägg på en regelrätt handel med handskrifter, till exempel i form av försäljning för studenter och lärare i Parisuniversitetets boklådor; Paris var fram till 1300-talet den dominerande bokmarknaden i Frankrike. I England förekom organiserad bokförsäljning i Cambridge och Oxford, så småningom även i London. I Italien såldes böcker i större utsträckning i de stora städerna

- Träsnittet från 1499 visar den äldsta kända bilden av en tryckprocess med sättaren vid sin kast, uppdragaren med färgbollar och mätertryckaren själv, och den kanske första bilden av en bokhandel. Tryckkonsten förändrade marknadsbetingelserna för böcker. Tidigare hade de huvudsakligen kopierats för eget bruk eller på beställning; med tryckkonsten uppstod en massproduktion där framställningen föregick efterfrågan och där tryckaren behövde förutse eller stimulera kundernas köplust. I boktryckarkonstens barndom utförde tryckarna ofta beställningsuppdrag men vid sidan därom tryckte de egna arbeten som de själva sålde. *La grant danse macabre des hommes et des femmes* (Lyon: Mathias Huss, 1499) folio 7r, Princeton University Library.

– Rom, Florens och Venedig – där besökare flockades, och givetvis vid universiteten. Under 1400-talet blev de stora koncilierna i Konstanz (1414–1418) och Basel (1431–1449), där mängder av klerker samlades, centra för bokförsäljning.⁵²

Att någon organiserad handel med böcker förekom på samma sätt i Sverige innan boktryckarkonsten slagit igenom är svårt att belägga i källorna, och det är heller inte att vänta. (För handeln med inkunabler, se Elin Anderssons bidrag i denna bok.) Vi ser emellertid andra tecken på att böcker spelade en roll på den begränsade marknaden som växte fram i Norden. Vi känner till att böcker importerades genom hemvändande utlandsresenärer, ibland efter beställning från en svensk institution. Vadstenaklostret verkar ha fått in många av de utlandsproducerade volymerna i biblioteket i samband med olika resor till Paris. En sådan importör finner vi i början av 1400-talet då Vadstenadiariet kan berätta om en resa som resulterade i bokinköp för klostrets räkning. När herr Tyrner år 1406 återvände till Sverige från Paris medförde han flera nyinköpta böcker. Diariet nämner dem i detalj: två ordböcker, *Catholicon* och *Dictionarium (morale Bibliorum)*, samt ett teoretiskt verk om kungamakten, *Maius speculum historiale*, och en liturgihandbok, *Rationale divinatorum officiorum*. Det verkar mycket troligt att klostret beställt just dessa arbeten till sitt bibliotek. Böckerna hade säkert kostat en hel del och det meddelas att bokagenten delvis betalat dem själv; dessutom hade han tidigare lämnat in andra böcker till klostret.⁵³ Vem denne präst ”Tyrner” var är inte helt säkerställt. Möjligen var han identisk med den Åbopräst, Törner Andersson (Tørnerus Andree, i klostret 1407–1435), som invigdes i Vadstena något år senare. Omfattande inköp av böcker för klostrets räkning gjordes även av den redan omnämnde Linköpingskaniken och blivande Vadstenabrodern Johannes Hildebrandi (Hans Hildebrandsson) när denne besökte Paris år 1414 i domkapitlets ärenden. Hans noggrant förda räkenskaper från resan vittnar om att ett tjugotal volymer inköptes. Förutom köpeskillingen för färdiga böcker krävdes medel för avskrift av texter – det vill säga för pergament och lön till skrivare – och transportkostnader av olika slag.⁵⁴

Generellt kan sägas att Vadstena måste ha byggt upp sitt bibliotek systematiskt och planerat. Enligt en vanlig uppskattning kan Vadstenas kloster-

bibliotek så småningom ha innehållit upp till 1 400 volymer (varje volym kunde innehålla flera texter/böcker), men denna mängd har också blivit ifrågasatt.⁵⁵ Klostret skaffade de skrifter som bröderna ansågs behöva för predikoarbetet och material för gudstjänster, sång och bön. Utöver sådana inköpsresor visar den bevarade samlingen att många volymer strömmat in till boksamlingen på olika sätt, till exempel genom testamentariska gåvor. För att välja en i raden kan vi nämna den förmögne stormannen Karl Ulfsson (Sparre av Tofta, †1407), som till Vadstena inte bara gav gods, utan även tre mässböcker.⁵⁶ Vadstenas bokförvärv har analyserats av Anna Fredriksson och Ville Walta.⁵⁷

De äldre cisterciensklostren samt franciskanernas och dominikanernas konvent runt om i landet har av allt att döma haft ett liknade inflöde av böcker. I och med att det allra mesta av dessa klosterbibliotek har försvunnit är det dock svårt att säga hur stora samlingarna och inköpen eller donationerna var. Vilhelm Gödel har i sin översikt pekat på några speciellt viktiga samlingar, förutom Vadstena. Det gäller då dominikanklostret i Sigtuna och gråbröderna i Stockholm.⁵⁸ Vi får en del uppgifter om bokförvärv genom medeltidsurkunder. Ett av de äldsta beläggen är det brev från 1248 som omtalar en större bokdonation till dominikanerna i Sigtuna. År 1328 villkorades en gåva till Sigtuna: donatorn begärde att få använda böckerna under sin återstående livstid.⁵⁹ Många andra bokdonationer från privatpersoner till kyrkans och klostrets samlingar kan spåras genom brevmaterialet.

Böcker som handelsvaror – exempel ur diplomaten

I vissa fall framgår att institutioner köpt böcker av privatpersoner, som till exempel när den avlidne Västerås-biskopens mor 1465 sålde sonens efterlämnade boksamling till Uppsala domkyrka.⁶⁰ Sådana renodlade försäljningar av handskrifter dyker inte upp ofta i materialet, även om Vadstena och andra kloster då och då tycks ha sålt (överflödiga) böcker.⁶¹ Genom brevbelägg kan vi tydligt se att handskrifterna – direkt eller indirekt – kom att betraktas som gångbara kommersiella produkter, snarast som lyxvaror, något som också kunde användas för att täcka andra nödvändiga utgifter.

Ett exempel på detta ser vi i ett testamente upprättat 1316 av en domprost i Uppsala. Domprosten lämnade tydliga instruktioner om att den donerade boksamlingen skulle (säljas och behållningen) användas för att betala dödsboets skulder. Ett annat brev, från 1320, angav att en bokförsäljning skulle bekosta en begravning. I ett tredje exempel, denna gång från 1312, stipulerades att en bok skulle skänkas av ett mer ovanligt skäl. Donatorn ville genom bokgåvan, en dekretalsamling, freda sitt dåliga samvete eftersom han tidigare hade mottagit orättfärdiga räntebetalningar.⁶² Vi ser alltså här hur böcker som värdeföremål donerades för försäljning. Det motsatta kunde faktiskt också förekomma, det vill säga att jord testamenteras på villkor att avkastningen skulle användas till bokinköp.⁶³

Inom birgittinorden kunde böcker bytas mot annat eller säljas mellan klostren, flera brev visar detta. Ett exempel är från 1397 när abbedissan i utbyte mot bland annat böcker fick en Mariabild från birgittinklostret i Danzig. Ett annat sådant fall finner vi 1448 när Nådendal av Vadstena köpte ”ett antal” böcker, varav ett par dock skulle betraktas som lån och återsändas.⁶⁴ Det går också att urskilja en mer direkt form av byteshandel även i andra delar av samhället. I ett fall bytte en biskop till sig jord från en sockenkyrka i utbyte mot en mässbok till denna kyrka. Man kan förmoda att det fanns ett överskott av sådana böcker vid domkyrkan. I ett annat exempel byttes en testamenterad handskrift med påvliga rättsbestämmelser mot en jordegendom.⁶⁵ Fler exempel på liknade överenskommelser går att hitta bland medeltidsbrev.

En slutsats efter denna korta exposé blir att handel med handskrifter på öppna marknader förekom i mycket liten utsträckning i det medeltida Sverige; det var i stället genom besök i utlandet och donationer som böcker kom in till klostren och kyrkorna. De spridda exempel som här anförts visar att böckerna ändå kunde vara en handelsvara genom sitt höga materiella värde. Samtidigt som handskrifterna kom att bygga upp samlingar kunde de på ett till synes funktionellt sätt användas i olika typer av ekonomiska transaktioner.

- Nils i Vendel, Peter i Björklinge och Gamaliel i Skuttunge skänker till domkyrkan en bebyggd tomt i Uppsala som ersättning för de 10 mark och ett *decretale* som prosten Olof testamenterat. Original i Riksarkivet, 7 augusti 1345, SDHK 5209.

Noter

1. För en översiktlig bild av den omfattande medeltida avskrivningsverksamheten i de stora klostren under 1100-talets renässans (framför allt antika verk) och under skolastikens tid (framför allt samtida, medeltida arbeten), se Leighton Durham Reynolds & Nigel Guy Wilson, *Scribes and scholars: A guide to the transmission of Greek and Latin literature*, fjärde upplagan (Oxford: Oxford University Press, 2013) s. 111–122.

2. För upplysningar om fragmentsamlingen (MPO-samlingen) hänvisas till Jan Brunius' bidrag i denna volym. Se även dens., *From manuscript to wrappers: Medieval book fragments in the Swedish National Archives* (Stockholm: Riksarkivet, 2013). Riksarkivets databas finns under adressen: <<https://sok.riksarkivet.se/MPO>>. Tidiga fragment från England är till exempel Fr. 1620 och Fr. 2427.

3. Om de svenska cistercienserna under 1100-talet och exempel på tidiga svenska diplomskrivare, se *Diplomata Novevallensia: The Nydala Charters 1172–1280*, utg. Claes Gejrot (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1994). För vidare information om och bilder av svenska originalbrev från 1100-talet, se Svenskt Diplomatariums huvudkartotek, SDHK, <<https://sok.riksarkivet.se/SDHK>>, nr 200, 213–214, 216–219, 225, 245–246, 264, 268, 275 och 289.

4. Om missalet från Vallentuna, se Brunius (2013) s. 73 f. De tio bladen från Vallentuna förvaras i dag i Historiska museet i Stockholm (SHM 21288). För en modern edition genom Gunilla Björkvall och faksimil, se Staffan Helmfrid (red.), *Vallentuna Anno Domini 1198: Vallentunakalendariet och dess tid* (Vallentuna: Vallentuna kultur nämnd, 1998). För sammanställningen av skrivare, se Per-Axel Wiktorsson, *Skrivare i medeltidens Sverige*, 1–4 (Skara: Skara stiftshistoriska sällskap, 2015).

5. Michael Gullick, "The nunnery at Vreta and an early thirteenth century Swedish scribe", i Marie Lennersand, Åsa Karlsson & Henrik Klackenborg (red.), *Fragment ur arkiven: Festskrift till Jan Brunius* (Stockholm: Riksarkivet, 2013). Om den för denna tid typiska rutinen att mottagaren av en förmån, till exempel ett kloster, också såg till att urkunden skrevs, se Walter Koch, "Empfängerausfertigung", i *Lexikon des Mittelalters*, 3 (München: Artemis, 1986) sp. 1890 f., med vidare litteraturhänvisningar.

6. Lydeke (lat. form *Lydekinus*) skrev i Kungliga biblioteket (KB) B 59, avsnittet fol. 59r–66r. Se Per-Axel Wiktorsson, "Inledning", i *Äldre Västgötalagen och dess bilagor i Cod. Holm. B 59*, 1, utg. Per-Axel Wiktorsson (Skara: Skara stiftshistoriska sällskap, 2011) s. 20–24.

7. Vadstenadiariet har bevarats i handskriften Uppsala universitetsbibliotek (UUB) C 89. Den latinska texten har utgivits med en inledning om bokens tillkomstshistoria i *Diarium Vadstenense: The memorial book of Vadstena Abbey*, utg. Claes

Gejrot (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1988). Texten har även publicerats med en svensk översättning och löpande kommentarer av samme utgivare: *Vadstenadiariet: Latinsk text med översättning och kommentar* (Stockholm: Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia, 1996). Utgåvorna har gemensam numrering av notiserna, och hänvisningar görs i fortsättningen med förkortningen DV och notisnummer.

8. Se Ville Walta, "Some observations on Jöns Budde as a scribe", i Lennerstrand, Karlsson & Klackenbergh (red.), (2013), om besöket i Vadstena och om snitthastigheten i medeltida avskriftsarbete, s. 265–267. Om en i klostret förvarad instruktion för en skrivares arbete (och ett recept på bläck), se Claes Gejrot, "Forma optima scriptoris: Goda råd till en skrivare", s.st., s. 269–279.

9. "Ån the systra, som kunno scriffua, gangin til at scriffua, Oc the som skulu owirläsa gangin til at rätta bökir [...]" Den fornsvenska texten i *Lucidarium* finns utgiven i *Heliga Birgittas uppenbarelser efter gamla handskrifter*, 5: Bihang, utg. Gustaf Edvard Klemming (Stockholm: Svenska fornskriftsällskapet, 1883–1884) s. 59–106. Citatet är hämtat från s. 81 och kapitlet med rubriken "Huru systrana skulu haffua sik widh sina handa gerningh oc huat timom the skulu ärffuodha [o: arbeta]".

10. "[...] bene scivit scribere et cetera, que ad officium sororum pertinebant", DV 181.

11. "Hec scripsit missale summi altaris", DV 460.

12. Det bör tilläggas att diariet inte ger en fullständig redovisning av vad klostrets samtliga systrar gjorde. Det är ett verk av många upphovsmän, och texten täcker tiden från klostrets tidiga uppbyggnadsperiod (1370-talet) till 1545. Urvalet har periodvis styrts av de olika redaktörernas intressen och syften. Det finns till exempel år när beskrivningar av rikspolitiska händelser dominerar över de interna nyheterna.

13. "Que fuit bona scriptrix. Et scripsit magna volumina, missalia et alia", DV 832.

14. Ingela Hedström, *Medeltidens svenska bönböcker: Kvinnligt skriftbruk i Vadstena kloster* (Oslo: Universitetet i Oslo, 2009). Se även Ingela Hedström, "Hand in hand: Scribes and books among the Vadstena nuns", i Claes Gejrot, Sara Risberg & Mia Åkestam (red.), *Saint Birgitta, Syon and Vadstena* (Stockholm: Vitterhetsakademien, 2010), och Ingela Hedström, "Vadstena Abbey and female literacy in late medieval Sweden", i Virginia Blanton, Veronica O'Mara & Patricia Stoop (red.), *Nuns' literacies in medieval Europe: The Hull dialogue* (Turnhout: Brepols, 2013).

15. Vid sitt inträde (DV 824) kallades hon i diariet Katarina "filiam Iøns Gudmundzson", vid sin död (DV 1056) "Katerina Gudmundi". I klostret har sannolikt faderns patronymikon använts för att undvika förväxling. Ytterligare en Katarina med patronymikon "Iowansdottir" invigdes faktiskt samma dag.

16. "[...] longa infirmitate gravata [...] Fuit priorissa tribus annis", DV 1056.

17. Hedström (2009) s. 74.
18. "Hec fuit bona scriptrix; et scripserat plurimos libros", DV 1063.
19. För registret över C-handskrifter se Margarete Andersson-Schmitt, Håkan Hallberg & Monica Hedlund, *Mittelalterliche Handschriften der Universitätsbibliothek Uppsala: Katalog über die C-Sammlung*, 7: Supplement, Hauptregister (Uppsala: Uppsala universitetsbibliotek, 1995) s. 147. Se Hedström (2009) s. 66–69. Exempel på bönbok: KB A 38, psalterier: UUB C 431 och C 456, tidebok på latin: UUB C 443.
20. Cit. efter Hedström (2009) s. 67 (UUB C 443, fol. 10v.). Noteringen är inte daterad, men syster Christina räknade sig uppenbarligen till de äldre.
21. "Thænna psaltarin høre til syster Eline Swensdotter. Han screff syster Cristin Hanssadothter aff thæt perman som broder Jøns hænnæ fadhæ brodher hæffde hænnæ giffuit før æn han gaffs i closter Gudhi hedhers och jomfrv Maria." Cit. (med några normaliseringar) efter Hedström (2009) s. 67–68 (UUB C 431, fol. 49r).
22. Vi såg ovan att syster Christina skrivit av en latinsk text, UUB C 443. Systrarnas latinkunnighet diskuteras i Hedström (2009) s. 99–102.
23. För en introduktion till predikosamlingarna med Vadstenaproviens och brödernas arbete med predikningar, se Roger Andersson & Stephan Borgehammar, "The Preaching of the Birgittine Friars at Vadstena Abbey (c. 1380–1515)", *Revue Mabillon: Revue internationale d'histoire et de littérature religieuses*, Nouvelle série 8, tome 69 (1997).
24. Om vi antar att predikningarna uppgår till i snitt sex-sju handskriftsidor blir summan cirka 40 000 bevarade handskriftssidor om vi bara räknar de Vadstena-producerade predikningarna, och omkring 80 000 sidor om vi räknar in modellpredikningarna. En handskriftssida kan beräknas motsvara två eller tre sidor i en tryckt utgåva. Vi kan alltså ha att göra med en textmassa på uppemot 200 000 trycksidor. Det är stora siffror som återspeglar ett omfattande arbete under många år. Mina beräkningar om sidantal i predikningarna bygger på egna erfarenheter. Antalet bevarade predikningar framgår av Andersson & Borgehammar (1997) s. 215.
25. Franciskanen Bonaventura gjorde vid mitten av 1200-talet en praktisk, fyrfaldig indelning av bokproduktionens olika funktioner: skrivaren (*scriptor*), sammanställaren (*compiler*), kommentatorn (*commentator*), författaren (*auctor*); för hela citatet och en diskussion om det, se Alastair J. Minnis, *Medieval theory of authorship: Scholastic literary attitudes in the later Middle Ages*, andra upplagan (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2010) s. 94–103; se även Andrew Kraebel, "Modes of authorship and the making of medieval English literature", i Ingo Berensmeyer, Gert Buelens & Marysa Demoor (red.), *The Cambridge handbook of literary authorship* (Cambridge: Cambridge University Press, 2019) s. 98 f.
26. "[...] obiit frater Iohannes Prest, [...] qui gratiam magnam habuit predicandi

et ad predicandum ferventissimus erat. Hic ab aliquibus dicebatur secundus Crisostomus: omnem enim bibliam scivit quasi cordetinus. Plura eciam volumina sermonum tocius anni tam de sanctis quam de dominicis congregavit et compilavit”, DV 53. Johan Prästs predikoarbete kopierades av senare bröder i klostret och kan till exempel studeras i handskriften UUB C 270.

27. ”[...] archiepiscopus consecravit dominum Magnum Unnonis, magistrum arcium, canonicum Lincopensem, nobis in fratrem conventualem in locum sacerdotis”, DV 448; ”[...] episcopus in fratrem sacerdotum Iohannem Mathei baccalarium sacrorum canonum nobis consecravit”, DV 826. Om den sistnämndes studieorter, se Herman Schück, *Ecclesia Lincopensis: Studier om Linköpingskyrkan under medeltiden och Gustav Vasa* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1959) s. 515. Från båda dessa generalkonfessorer har vi kvar texter med samma uppfordrande rubrik: ”Förmaningar till systrarna” (*Exhortaciones ad sorores*), i UUB C 50, fol. 94r–96v (Magnus), respektive UUB C 831, fol. 4r–9r (Johan).

28. ”[...] scripsit multa, videlicet collectarium, ympnarium et alia multa”, DV 228.

29. ”Antiphonarium scripsit et unum missale et cetera”, DV 577.

30. ”Hic scripsit [...] Bonaventuram super Lucam, Vitas patrum, Revelaciones beate Birgittae et alios libros”, DV 562.

31. Handskriften (Codex Falkenberg) förvaras i Lunds universitetsbibliotek (LUB) med signum Medeltidshandskrift (Mh) 21. Den finns (2021) tillgänglig digitalt <urn:nbn:se:alvin:portal:record-14720> och är tryckt i faksimil i *Revelationes S. Birgittae e codice membr. fol. 21 Bibl. Universitatis Lundensis* («Cod. Falkenberg»): *Suecice et Britannice praefatus*, utg. Elias Wessén (Köpenhamn: Munksgaard, 1952–1956). Skrivaren identifieras på s. XIV ff. i verkets inledning. Om Birgittahandskrifterna, handskrifternas samband och betydelsen av Johan Johanssons och andras avskrivningsarbete, se Hans Aili, ”The manuscripts of Revelaciones S. Birgittae”, i Olle Ferm, Alessandra Perriccioli Saggese & Marcello Rotili (red.), *Santa Brigida, Napoli, l’Italia: Atti del convegno di studi italo-svedese, Santa Maria Capua Vetere, 10–11 maggio 2006* (Neapel: Arte tipografica, 2009) s. 153–160, om Codex Falkenberg särskilt s. 155–156, och Hans Aili, ”Handskrifterna till Birgittas revelationer”, i Per Beskow & Annette Landen (red.), *Birgitta av Vadstena: Pilgrim och profet 1303–1373; en jubileumsbok* (Stockholm: Natur och kultur, 2003) s. 53–72, om Codex Falkenberg särskilt s. 71 f.

32. Codex Falkenberg, LUB Mh 21, fol. 314v.

33. UUB C 631, fol. 110v. Notiser av det här slaget och liknande tillägg av en skrivare kunde ibland vara på vers. Sådana verser eller anteckningar är ofta den enda personliga markör vi får från skrivarens arbete. Se vidare Claes Gejrot, ”Skrivarens röst: Skrivarverser i C-samlingen”, i Sara Risberg (red.), *Dicit Scriptura: Studier i C-samlingen tillägnade Monica Hedlund* (Stockholm: Runica et mediævalia, 2006).

34. "Hic Karolus in Revalia multos tractatus, quos ibi reperit, scripsit et secum reportavit", DV 230.
35. UUB C 3.
36. "Et scripsit librum sancti Thome Secundam secunde, missale bonum et ympnarium et alia necessaria in libris chori [...] et fuit bonus scholaris", DV 631. Predikosamlingen som kan kopplas till Olof Peterssons skrivarhand är UUB C 16.
37. "[...] introductus fuit in ordinem sancti Salvatoris dominus Andreas Iachobi sacristanus Lincopensis", DV 234; [...] obiit frater Andreas Iacobi [...] Hic fuit studiosus et diligens corrector librorum in choro, videlicet psalteriorum, antiphonarium, gradualium et legendariorum. [...] Ffuit eciam per plures annos sacrista", DV 476.
38. Om diariets skrivare och redaktörer, se *Diarium Vadstenense* (1988) s. 18–75, och *Vadstenadiariet* (1996) s. 22–26.
39. För en utförlig genomgång av A 20-skrivarna med flera identifikationer, se Peter Ståhl, "Vadstena klostrets stora kopiebok: En presentation av handskriften A 20 i Riksarkivet", i Kerstin Abukhanfusa (red.), *Kyrka, helgon och vanliga dödliga* (Stockholm: Riksarkivet, 2003) s. 35–64; en tabell över skrivarna finns på s. 54. Där framgår exakt vilka sidor Hans Hildebrandsson ligger bakom. Om Hans Hildebrandsson och formulärboken, se *Johannes Hildebrandi: Liber epistularis (Cod. Upsal. C 6), I: Lettres nos 1 à 109 (fol. 1r à 16r) ; édition critique avec des analyses et une introduction*, utg. Peter Ståhl (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1998). För en översikt av kopieböckerna i Riksarkivets A-serie, se Peter Ståhl, "Medeltida kopieböcker i Riksarkivet", *Arkiv, samhälle och forskning*, 2004:1–2 (2004) s. 77–97.
40. Roger Andersson, "Birgittahandskrifter och medeltida skriftmiljöer", *Arkiv för nordisk filologi*, 133 (2018).
41. Om sammankopplingen av de två handskrifternas skrivare, se Per-Axel Wiktorsson, "Handskrifter som mötts: Spår av ett stormansbibliotek i Uppland", i Olle Ferm & Staffan Nyström (red.), *Bengt Jönsson (Oxenstierna) och hans värld* (Stockholm: Runica et mediævalia, 2004) s. 298–304. Wiktorsson resonerar om möjligheten att namnge skrivaren. Han föreslår några alternativ, men kan inte ge ett definitivt svar. För en utförlig presentation av Bengt Jönsson, hans bildning, boksamlade och intresse för det birgittinska, se Olle Ferm's kapitel "Bengt Jönsson (Oxenstierna): Riddare, lagman, riksföreståndare och boksamlare", s.st., s. 153–197.
42. Samuel Henning, *Skrivarformer och Vadstenaspråk i Sielinna Thröst: En textkritisk och filologisk undersökning* (Uppsala: Svenska fornskriftsällskapet, 1960) särsk. s. 33–79.
43. Nils Dverstorp, *Skrivaren och skriften: Om skrift- och handskriftsproduktion i Vadstena kloster* (Oslo: Universitetet i Oslo, 2010) s. 73–124.

44. Dverstorp (2010) s. 120 f., ifrågasätter Wiktorssons åsikt att handskriften KB A 5a (se ovan) tillkommit utanför Vadstena och menar att saken inte kan ses som avgjord. Enligt Dverstorp kan handskriften mycket väl ha beställts av Bengt Jönsson och arbetet utförts i Vadstena.

45. För en belysande utredning om tillkomsten av laghandskriften KB B 137 (ett beställningsarbete) och dess skrivare, se Nils Dverstorp, ”En senmedeltida laghandskrift och dess förlaga, skrivare och ägare”, i Jonathan Adams (red.), *Østnordisk filologi: Nu og i fremtiden* (Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2015) s. 159–170. Se även Janken Myrdal, ”Beställare och skrivare”, i Jonas Nordin & Janken Myrdal (red.), *En biografi om en bok: Codex Upsaliensis B 68 från 1430* (Stockholm: Vitterhetsakademien, 2020). Allmänt om laghandskrifter, se Patrik Åström, *Senmedeltida svenska lagböcker: 136 lands- och stadslagshandskrifter; dateringar och dateringsproblem* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 2003).

46. Om stadsböcker och tänkeböcker under svensk medeltid, se Jan Liedgren, ”Stadsbok”, i *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformations-tid*, 16 (Malmö: Allhems, 1971) sp. 652–654, och Lars Svensson, ”Tänkebok”, s.st., 19 (1975) sp. 195–199.

47. Theresia Pettersson, *Stockholms stads tänkeböcker: Funktionell texthistoria 1476–1626* (Stockholm: Stockholms universitet, 2017) s. 56–58. Stadsskrivare mellan 1472 och 1511 var Ingevald stadsskrivare och Helmik van Nörden. Under slutet av 1520-talet arbetade Olaus Petri som stadens skrivare. Se Lena Moberg, ”Stockholms stads medeltida tänkeböcker”, i Inger Larsson, Sven-Bertil Jansson, Rune Palm & Barbro Söderberg (red.), *Den medeltida skrifikulturen i Sverige: Genrer och texter* (Stockholm: Runica et mediævalia, 2010) s. 109–122, och Lena Moberg, *Lågtyskt och svenskt i Stockholms medeltida tänkeböcker* (Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs akademien, 1989).

48. *Gråbrödernas diarium: Ett vittnesbörd från senmedeltidens Stockholm; utgåva, översättning och faksimil av handskriften A 21 i Kungliga biblioteket*, utg. Elin Andersson (Stockholm: Runica et mediævalia & Kungl. biblioteket, 2017) s. 10 f. (om skrivarna); Jerker Rosén, ”Studier i Stockholms gråbrödraklosters diarium”, Årsbok för Vetenskapssocieteten i Lund (1940).

49. Se Herman Schück, ”Johan Fredebern och Engelbrektskrönikan”, i *Kyrka och rike: Från folkungatid till Vasatid* (Stockholm: Runica et mediævalia, 2005) s. 278–289, och Herman Schück, *Engelbrektskrönikan: Tillkomsten och författaren* (Stockholm: Vitterhetsakademien, 1994).

50. Se Hedda Gunneng, *Vad har Spegelbergskrivit?* (Stockholm: Vitterhetsakademien, 1981).

51. Pettersson (2017) s. 65–67, beskriver utvecklingen mot det som hon kallar en

”administrativ literacitet” i medeltidens Sverige och hänvisar till tidigare forskning.

52. Allmänt om handel med böcker i Europa, t.ex. Hans Joachim Kopnitz, ”Buch, b. Buchgewerbe- und handel”, i *Lexikon des Mittelalters*, 2 (München: Artemis, 1982) sp. 805 f.

53. ”[...] reversus est dominus Tyrnerus de Parisio portans secum libros, quos ibi emerat: videlicet Catholicon, [...] et Dictionarium [...] et Maius speculum ystoriale, [...] ac eciam Rationale divinatorum officiorum [...] Hos autem libros pro maiori parte emit pro propria pecunia et dedit monasterio Vazstenensi cum aliis libris et libellis, quos ibi prius portaverat”, DV 139.

54. Räkenskaperna har tryckts i Peter Ståhl & Stefan Mähl, ”Edition of Johannes Hildebrandi’s texts from Paris”, i Olle Ferm & Élisabeth Mornet (red.), *Swedish students at the University of Paris in the Middle Ages*, 1: Origin, studies, carriers, achievements (Stockholm: Runica et mediævalia, 2021).

55. Om kvantifiering av böcker i Vadstena, se Claes Annerstedt, *Uppsala universitets historia*, 1: 1477–1654 (Uppsala: Uppsala universitet, 1877) s. 47, och Ville Walta, *Libraries, Manuscripts and Book Culture in Vadstena Abbey* (Helsingfors: Helsingfors universitet, 2014) s. 49–51. Vilhelm Gödel, *Sveriges medeltidslitteratur: Proveniens; tiden före Antikvitetskollegiet* (Stockholm: Nordiska bokhandeln, 1916) s. 98 f., ifrågasatte Annerstedts beräkning, bl.a. med hänvisning till mängden böcker i Citeaux och Clairvaux, som beräknats till 1 200 respektive 1 700. För en ny uträkning som stannar vid ett antagande om ett lägre antal volymer i Vadstena, se Jonas Nordin, ”Hur stort var klosterbiblioteket i Vadstena?”, *Biblis: Kvartalstidskrift för bokvänner*, 94 (2021).

56. ”[...] Tria enim missalia et multa bona predialia et alia dona eidem largitus est”, DV 154.

57. Anna Fredriksson, *Vadstena klostrets bibliotek: En analys av förvärv och bestånd* (Uppsala: Institutionen för klassisk filologi, 1997); Walta (2014).

58. Gödel (1916) s. 85–91. Se även Monica Hedlund, ”Medeltida kyrko- och klosterbibliotek i Sverige”, i Abukhanfusa, Brunius & Benneth (red.), (1993).

59. Bekräftelse på den tidigare Åbobiskopen Thomas’ bogåva till bröderna i Sigtuna, 18/2 1248, SDHK 612; en dekan vid Uppsala domkyrka, herr Lars, skänker böcker till samma konvent, 10/8 1328, SDHK 3549–3550.

60. Änkan Margits kvittens till Uppsala domkyrka för betalning av böcker, 10/6 1465, SDHK 28431. En liknande försäljning av en avlidens söns böcker omtalades då väpnaren Erik Nilsson sålde böcker som testamentats till hans bortgångne son Erik, 3/2 1440, SDHK 23439.

61. Dverstorp (2010) s. 119–121, exemplifierar hur handskrifter sålts av Vadstena, möjligen även som beställningar. Klostret hade gott om böcker och det är inte överraskande att de såldes då och då. Att bokförsäljning pågick i större eller regel-

bunden omfattning går emellertid inte att se. En ren kommers med angivet pris per bok omtalades i medeltidens slutskede när Skokloster avyttrade böcker: brev till abbedissan Ingegerd om betalningen för levererade böcker, odat. 1522, SDHK 38496. Kostnaden beräknades till 5 mark för varje bok.

62. Domprostens i Uppsala magister Anders And's testamente, 3/6 1316, SDHK 2734; den tidigare prostens i Forsa Johan Tomassons testamente, 5/6 1320, SDHK 2996; Linköpingskaniken Torstens testamente, 23/5 1312, SDHK 2500.

63. En lekmans testamente, odat. avskrift i formulärsamling, SDHK 62.

64. Jakob Blumenows tackbrev till abbedissan i Vadstena, 10/8 1397, SDHK 14850; generalkonfessorns i Vadstena kvittens till Nådendals klosters ombud för betalning av översända böcker, 1/9 1448, SDHK 25381.

65. Åbiskopen Hemmings brev visar att ett missale bytts mot jordegendom, 3/2 1352, SDHK 6331; tre präster i Uppland överlämnade en tomt i Uppsala till domkyrkan som ersättning för 10 mark och en bok "qui vocatur decretalis", 7/8 1345, SDHK 5209.

Kalendarier

ERIKA KIHLMAN

Ett medeltida kalendarium var en evighetskalender. Förutom att ange datum för de fasta kristna högtiderna kunde det för vilket år som helst användas för att utröna på vilken veckodag olika datum och kyrkofester inträffade, när månens olika faser inträdde och, kanske viktigast, när påsken inföll. Ett kalendarium ingick vanligen i liturgiska böcker, såsom missalen och breviarier, men förekom även i privata böcker för andakt samt i laghandskrifter med mera. Information i kalendariet, till exempel förekomst av fester för lokala helgon, kan vara viktig för att bestämma tillkomstort och proveniens för den bok i vilken det ingår. Kalendrarna var inte statiska; nya festdagar kunde skrivas in eller flyttas i enlighet med liturgiska ändringar.

Själva ordet kalender kommer från latinets *Kalendae*, som betecknar månadens första dag. Romarna hade särskilda namn för ytterligare två av månadens dagar: *Nonae* och *Idus*, den femte respektive den trettonde dagen i månaden (eller den sjunde respektive den femtonde dagen i mars, maj, juli och oktober, som i den äldre romerska kalendern hade 31 dagar). Medeltida kalendarier anger oftast datum på romerskt vis vilket innebär att andra datum än en månads *Kalendae*, *Nonae* och *Idus* anges med nedräkning fram till dessa tre huvuddagar. Inklusiv räkning tillämpas, det vill säga både start- och slutdag räknas in, så att till exempel 2 januari anges som *quarto Nonas Ianuarias*, "den fjärde (dagen före) 5 januari". (Bruket med nedräkning kan

- Januari månad i kalendariet i *Missale Strengnense*. Strängnäs domkyrkobibliotek, U 530 fol., folio 2r.

RL

Januarius habet dies .xxxi. luna .xxxi
Circūcisio dñi totū duplex

Be

iii	A	b	iii	R	Octa sc̄i stephani	simplex	b
xi		c	iiii	R	Octa sc̄i ioh̄anis	simplex	c
		d	v	R	Octa sc̄oz innocētiū	simplex	d
xix		e	vi	R	Ep̄hia dñi	Vigilia	e
viii		f	vii	30		totū duplex	f
		g	viii	30			g
xvi	A	h	ix	30			h
v		i	x	30			i
		k	xi	30			k
xiii		l	xii	30			l
ii		m	xiii	30			m
		n	xiiii	30			n
x		o	xv	30			o
		p	xvi	30			p
xviii	A	q	xvii	30			q
vii		r	xviii	30			r
		s	xix	30			s
xv		t	xx	30			t
iiii		v	xxi	30			v
		x	xxii	30			x
xii	A	xi	xxiii	30			xi
i		xii	xxiiii	30			xii
		xiii	xxv	30			xiii
xix		xiiii	xxvi	30			xiiii
viii		xv	xxvii	30			xv
		xvi	xxviii	30			xvi
xvi	A	xvii	xxix	30			xvii
v		xviii	xxx	30			xviii
		xix	xxxi	30			xix
xiii		xx					xx
ii		xxi					xxi
		xxii					xxii
xix		xxiii					xxiii
viii		xxiiii					xxiiii
		xxv					xxv
xvi		xxvi					xxvi
v		xxvii					xxvii
		xxviii					xxviii
xiii		xxix					xxix
ii		xxx					xxx

Sol in aq̄rio

Octa epiphanie	simplex
Februariū Felicis i picis	sc̄ese .iij. .f.
Mauri abbatis	meō
Marcelli p̄e ⁊ m̄is	ij .f.
Anthonij abbatis	ij .f.
Basilce virginis	ij .f.
Henrici episcopi et m̄is	duplex
Fabiani et sebastiani m̄ū	simplex
Agnētis virginis	simplex
Vincenci martiris	duplex
Conuersio sc̄i pauli ap̄ti	duplex
Agnētis sc̄do virginis	ij .f.

Nox h̄z h̄os .xvi. dies .viij. Aurora h̄o .viij. crepusculū iij

XII

va thu arlita wita
 sinedage wofstauen tha tag
 aff gudz fozlo aaro aed ee aar
 of the aar thz over arw them
 weta 1 taffe bringlo byrundothe
 wpa e wofhiozste of hwar thz
 aara taal hwar thz ar sinadage
 wofstauen thz aarit om bringh an
 hwar thz taal wpa twem wofstano
 tha ar thz shot aar of tha haffwer
 thu thu swarta wofstauen foz sinu
 dage wofstaf al fa mattissa dagh
 1 fastone of ffirm them dag of
 ale aarit om bring tha haffw
 thu the rotha foz sinedage
 wofstaf foz omw the swaz
 fa swaz til wparit of
 adham thz wpa

XIII

va thu wita arlita
 auron minnez tha tagh aff
 gudz fozlo aaroz aed ee aar
 of the aar thz over ar thm rap
 na 1 taffe bringlo byr ande omw
 of hwar so thz aara taal staller thz ar of
 auron minnez aff thz aare thu apth
 foz of nar thm taffe bringlo om bring
 bring haffwer salt tha byma athz wpa
 pa wpa ale thz til thu kowber til t3
 aara taal thm foz a haffwer och
 apth thz wpa arw gudz aar aed
 wofstafnom aff tem aed ee tha
 arw 1 oecu ee them wpa
 1 taffe bringlo

förklaras genom att månadens första och mittersta dagar var betalningsdagar för romarna; namnet *Nonae* betyder egentligen "den nionde", d.v.s. nionde dagen före betalningsdagen *Idus*.)

Ytterligare ett romerskt arv i de medeltida kalendrarna är uppställningen i vertikala kolumner, som i bilden på föregående uppslag, som visar januari månad i kalendern i *Missale Strengnense*, tryckt 1487. Detta blad kommer att fungera som illustrativt exempel i genomgången nedan av hur en medeltida kalender skall uttydas.

Månadens första dag, *Kalendae*, har i kalendariet angetts i förkortad form, *KL*, i avvikande färg och med större bokstäver. Förkortningen står i blått lite till vänster om mitten på översta raden. På samma rad men med mindre bokstäver har månadens namn angetts i rött tillsammans med antal dagar – "Januari har 31 dagar" – samt antal dagar i den synodiska månaden – "månen 30". Den synodiska månaden, det vill säga tiden mellan två nytändningar av månen, alternerade mellan 29 och 30 dagar i kalendarierna (egentlig längd är ca 29,53 soldygn). Längst ned på sidan står ytterligare allmänna tidsuppgifter i rött på en rad som går tvärs över samtliga kolumner: "Natten är 16 timmar, dagen 8. Gryning klockan 8, skymning klockan 4."

I två kolumner direkt nedanför *KL* har datum angetts på romerskt sätt såsom förklarat ovan. Namnen för huvuddagarna *Nonae* och *Idus* finns fullt utskrivna (i kasus akkusativ) endast på sina respektive datum, i januari den 5 och den 13, i övrigt återfinns de i förkortad form, *N* respektive *Id*. För datum som infaller efter *Idus* räknas ned till nästkommande månads *Kalendae*, vilket ses i exemplet där 14 januari anges i rött som *xix kl Februarii*, "den nittonde (dagen före) första dagen i februari".

Kolumnen allra längst till vänster innehåller de så kallade gyllentalen, *aurei numeri*, som var centrala för att fastställa när påsken inföll. Gyllentalen anger

- I en bönbok från Vadstena kloster finns dessa cirklar till hjälp för att fastställa söndagsbokstav (den övre) och gyllental (den undre). Instruktionerna i cirklarna är skrivna på fornsvenska. Cirklarna utgår från år 1420 och skall börja läsas från korset och medurs. Söndagsbokstaven för året efter, 1421, var således e och gyllentalet var 16 (XVI). För skottår anges två söndagsbokstäver. KB A 80, folio 6v.

dagen för månens nytändning ett visst år, men eftersom längden på månåret är 11 dagar kortare än solåret förskjuts årets första nytändning med lika många dagar varje år. Först efter en cykel om 19 år är månåret åter i fas med solåret. Gyllentalen utgörs således av en talserie från 1–19. För 1 januari är gyllentalet alltid 3, vilket skall förstås så att när vi befinner oss i cykelns tredje år sker nytändning av månen 1 januari (och alla andra dagar markerade med samma gyllental, se t.ex. 31 januari i bilden ovan). Gyllentalen blir således användbara först när man vet var i 19-årscykeln ett visst år befinner sig. Ibland finns en tabell, en så kallad påsktavla, för detta i nära anslutning till kalendern, ibland har instruktioner för uträkning av gyllental inkluderats i löpande text eller på annat sätt (se bilden på s. 256 för ett exempel på ett fornsvenskt hjälpmedel).

I andra fall har viss hjälp skrivits in direkt i kalendariet. I Strängnäsmissalet har exempelvis någon för hand tillfogat extra gyllental (kallade ”svarta” av skrivaren) som anger datum för fullmånen just under påskperioden, vilket förenklat framräkningen av påsksöndagen. Gyllentalet kan även fastställas med en räkneoperation genom att ta årtalet i fråga, lägga till 1 och dividera med 19. Den rest som återstår av divisionen är årets gyllental. Om ingen rest återstår är gyllentalet 19. Exempel: $(1487 + 1) / 19 = 78$ med 6 i rest. Gyllentalet för år 1487 är alltså 6, och enligt kalendariet inträffade årets första nymåne det året 28 januari.

Mellan gyllentalen och datumangivelserna finns i vårt exempel en kolumn där bokstäverna A–G i serie antecknats till årets samtliga dagar, med versalt A i rött för att markera början på varje ny upprepning. Detta är söndagsbokstäverna, *litterae dominicales*, som använts för att fastslå vilka datum som infaller på en viss veckodag ett visst år. Alla datum som anges med samma bokstav inträffar på samma veckodag. Bokstavsserien inleds alltid med A för 1 januari. Om 1 januari är en söndag innebär det att alla datum med söndagsbokstav A också infaller på en söndag, och att nästa dag, 2 januari med bokstaven B, blir en måndag och så vidare. För varje år förskjuts dagarna så att 1 januari, med A, blir en måndag året därpå och 2 januari, med bokstaven B, en tisdag och så vidare. För skottår måste två söndagsbokstäver användas, en fram till 23 februari, då skottårets extra dag läggs till, och en efter detta datum. För att använda kalendariet måste man alltså veta vilken söndags-

bokstav som gäller för ett visst år. Om det finns en tabell för gyllental i anslutning till kalendariet ingår söndagsbokstäverna vanligen däri (se bild s. 256), men de går även att räkna fram eftersom veckodagarnas förskjutning följer en cykel om 28 år. Härvidlag antas att året för Kristi födelse började med en lördag och var år 10 i denna cykel. Söndagsbokstaven kan då räknas fram genom att lägga 9 till det aktuella året och dividera summan med 28. Den rest som återstår anger vilket år i cykeln ett årtal befinner sig (om ingen rest återstår är årtalet år 28 i cykeln). År 1 i cykeln är ett skottår och har söndagsbokstäverna G och F, år 2 har E, år 3 har D, år 4 har C, år 5, som är ett skottår, har B och A, och så vidare. För vårt exempelår, 1487, blir räkneoperationen enligt följande: $(1487 + 9) / 28 = 53$ och 12 i rest. Genom att räkna söndagsbokstäverna bakåt enligt ovan kommer år 12 i cykeln att ha söndagsbokstaven G.

Gyllentalen och söndagsbokstäverna var nödvändiga för att fastställa påskdagen som infaller den första söndagen efter första fullmåne på eller efter vårdagjämningen bestämd till 21 mars. Första möjliga påskdag är alltså 22 mars och senast möjliga 25 april. Med hjälp av gyllentalet identifieras fullmånen genom att man letar upp datum för månens nytändning i mars och räknar framåt 14 dagar då fullmånen inträffar. Därefter letar man med hjälp av söndagsbokstäverna upp nästkommande söndag, som då är påsk-söndagen. För vårt exempelår 1487 är gyllentalet 6, vilket innebär att månens nytändning ägde rum 28 mars och att det var fullmåne 10 april. Söndagsbokstav det året var G som står vid 15 april, då påskdagen alltså inföll detta år. (I sammanhanget kan de runkalendrar som bevarats till vår tid vara värda att nämna, då dessa också inkluderar söndagsbokstäver och gyllental men angivna med runor. Runkalendrarna återfinns dock inte i medeltida böcker, utan har vanligen inristats på trästavar.)

De medeltida kalendarerna innehöll även information som inte var kopplad till liturgin och kyrkliga fester. Ett exempel på sådant är kolumnen allra längst till höger på kalendersidan från Strängnäsmissalet. Där finns en bokstavsserie, a–z med 4 ytterligare tecken (totalt 27). Dessa periodiska lunarbokstäver (*litterae signorum*) anger månens väg genom zodiaken och användes i kombination med en åderlätningstabell som finns i direkt anslutning till kalendern för att räkna ut vilka dagar som lämpade sig för sådana ingrepp. Vidare finns i kalendarerna ofta astrologiska uppgifter – se den första

bilden till *III Id.* (11 januari) där det står att solen då går in i Vattumannens tecken – eller angivelser om vilka dagar som ansågs som olycksdagar, *dies mali*, då oftast markerade med ett *d* (sådana finns inte i Strängnäsmissalet).

Kalenderbladets mittersta och största kolumn innehåller den för oss kanske mest intressanta informationen. Här anges nämligen vilken kristen fest som skall firas på vilken dag. I exemplet har rött använts för sådana fester, vanligen de större, som var att betrakta som allmänna festdagar då folket skulle delta i mässan (*festum fori*). Svart har använts för de mindre, vilka firades av dem som var verksamma i kyrkan (*festum chori*). Årets första fest, 1 januari, är *Circumcisio domini*, "Herrens omskärelse", vilket står med röd text liksom de följande orden *totum duplex* som anger dess festgrad. Festgraden visar på festens dignitet: ju högre festgrad desto mer utarbetad liturgisk ordning har en fest. De viktigaste festerna firades med *vigilia* (nattlig gudstjänst) och *oktav* (festvecka). Övriga skillnader kan till exempel handla om antalet läsningar, förekomst av sekvens i mässan, val av melodi till olika moment samt vilken fest som har företräde om två skulle råka sammanfalla. Beteckningarna för festgrad kan variera i olika källor. I *Missale Strengnense* används följande fem grader (i fallande ordning): *totum duplex*, *duplex*, *simplex*, *trium lectionum* och *memoriae* (den annars vanliga beteckningen *semiduplex* används inte här).

I senmedeltida kalendarier infördes ibland minnesverser på hexameter som räknar upp de fasta festerna. Verserna kallas *cisiojaner* efter de inledande orden (*circum*)*cisio lanus* som alltid var desamma. I övrigt kan dock *cisiojanerna*, precis som *kalendarerna*, skilja sig åt mellan länder och stift beroende på liturgisk tradition. I samlingshandskriften C 36, Uppsala universitetsbibliotek, föregås ett kalendarium för Skara av en kort traktat rörande framräkning av gyllental som innehåller en *cisiojan* om 24 hexameterverser, två till varje månad, samlad i svit. För januari lyder den:

Cisio lanus epy. sibi vindicat oc. Feli. Marcell.

Pris. Hen. Fab. Ag. Vincentium, Paulus nobile lumen

Januari omfattar Herrens omskärelse, epifania och dess oktav (d.v.s. tjugondedag jul, i versen angiven med *oc.*), Felix, Marcellus, Prisca, Henrik, Fabianus, Agnes, Vincent, Paulus, det strålande ljuset (d.v.s. Pauli omvändelse).

En särskild finess med cisiojanen är att antalet stavelser i varje månads vers motsvarar antalet dagar i månaden. Festens placering i versen ger således dess datum. Exempelvis infaller epifania 6 januari och *e* i *epy* är också versens sjätte stavelse. Den nittonde stavelsen, *Hen*, står för festen för Finlands skyddshelgon Sankt Henrik, som alltså äger rum den 19 januari.

Det är kalendariets fester och festgrader som kan ge möjlig information om en handskrifts tillkomst eller proveniens. Det handlar då i synnerhet om att studera fester och festgrader för lokala och nationella helgon, kyrkoinvigningsfester och liknande. I *Missale Strengnense* kan kopplingen till Strängnäs, som förvisso är helt klarlagd, till exempel tydligt ses i och med att skrinläggningsdagen 6 oktober för Sankt Eskil, skyddshelgon för Strängnäs stift, hade den högsta festgraden (*totum duplex*) liksom hans festdag, som dessutom firades på sin ursprungliga dag 11 juni, och inte, som i övriga landet, 12 juni dit den senare flyttades.

Referenser

- Clemens, Raymond & Graham, Timothy, "Liturgical books and their calendars", i *Introduction to manuscript studies* (Ithaca: Cornell University Press, 2007)
- Gjerløw Lilli m.fl., "Kalendarium II", i *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid*, 8 (Malmö: Allhems, 1963)
- Grotefend, Hermann, *Taschenbuch der Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit* (Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 1971)
- Gråbrödernas diarium: Ett vittnesbörd från senmedeltidens Stockholm; utgåva, översättning och faksimil av handskriften A 21 i Kungliga biblioteket*, utg. Elin Andersson (Stockholm: Runica et mediævalia & Kungl. biblioteket, 2017)
- Helmfrid, Staffan (red.), *Vallentuna Anno Domini 1198: Vallentunakalendariet och dess tid* (Vallentuna: Vallentuna kulturnämnd, 1998)
- Jansson, S. O., "Kalendarium I", i *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid*, 8 (Malmö: Allhems, 1963)
- Svärdström, Elisabeth, *Nyköpingsstaven och de medeltida kalenderrunorna* (Stockholm: Vitterhetsakademien, 1966)
- Visbyfranciskanernas bok: Handskriften B 99 i Kungliga biblioteket*, utg. Eva Odelman & Evert Melefors (Visby: Landsarkivet, 2008)

Läsning och användning av böcker

JONAS CARLQUIST

När man håller i en medeltida handskrift kastas man bakåt i tiden. Handskriften, den medeltida boken, berättar om en svunnen tid och om forna läsare. Kanske undrar man hur handskriften har använts, vem som läst i den och vilka som har tummat på dess sidor. Vi vet inte alltid i vilket syfte den skrevs eller varför den införskaffades av sin medeltida ägare. Inte heller kan vi vara säkra på hur eller var man läste den. Genom att söka svar på dessa frågor kan vi lära oss mer om handskriftens avsedda kontext och dess mentalitetshistoria.

I dag möter läsaren handskriften i ett rum som den inte var ämnad för; ofta handlar det om ett ganska så sterilt arkiv eller bibliotek där läsaren försiktigt bläddrar i handskriften under personalens översyn. Läsaren rör inte vid bladen i onödan. Handskriften som bok känns ganska så fjärran dagens böcker. Och när vi ser den med bläck präntade texten är det svårt att tänka sig att någon hade den för skumläsning. I stället skapar handskriften som objekt en vördnad inför läsningen. De ofta prydliga sidorna, de handgjorda illuminationerna, lukten av pergament eller gammalt papper, skapar en närhet till historien.

Att boken var ett prestigeobjekt under medeltiden är känt och att framställa en bok var både dyrt och tidsödande (jfr Patrik Åströms kapitel i denna volym). Alla kunde heller inte läsa, så boken bör också ha varit en symbol för lärdom. Att kunna läsa och skriva vittnade vanligen om skolgång och studier (jfr Lena Strid i denna volym).

Men även om böcker signalerade både prestige och lärdom skulle de

- Den medeltida boken som prestigeobjekt. Den så kallade Dalbyboken är ett evangelarium från 1000-talets andra hälft, brukat vid den kortlivade domkyrkan (ca 1060–1066) i Dalby i Skåne. Kring mitten av 1100-talet hade Dalbyboken uppnått status som historiskt och vördnadsfullt objekt i sig och försågs med påkostade pärmar. På den vänstra pärmens av förgyllt silver står Kristus på en drake flankerad av Seraphim och Cherubim. Den högra pärmens, ett repousséarbete i förgyllt koppar, visar Kristus på korset beskådad av Maria och Johannes samt med den sörjande Solen och Månen i de övre fälten. DKB GKS 1325 4°. Foto: Helle Brünnich Pedersen.

också användas, det vill säga läsas. Att läsa är i dag något självklart för de flesta, men det var annorlunda under medeltiden. Betydligt färre kunde läsa på det sätt vi läser i dag. Dels saknades kompetensen, dels var texter mycket mer ovanliga: inga reklamskyltar, anslagstavlor, informationsblad etcetera. Det fanns textband och liknande på kyrkväggarna, men sådana budskap underströk väl snarast att skrift hörde hemma i den kyrkliga sfären. Det var ju där man kunde hitta böcker: i kloster och i kyrkor. Utanför kyrkan fanns de i slott och kanske i stadens rådhus, men mycket sällan i vanliga människors hem.

Också rummet för läsning, det vill säga var man läste, skilde sig från i dag. Många böcker var otympliga och kunde inte flyttas så långt, men det fanns också små bönböcker som man kunde bära med sig i fickan även om de var ovanliga och tillhörde de övre skikten i samhället (jfr Ingela Hedström i denna volym). Frågan är också var man läste under medeltiden. Kanske i kyrkan, kanske ute. Under medeltiden var troligen platserna för läsning betydligt färre än i dag eftersom koncentration på läsning kräver lugn och ljus, mer ljus ju äldre man blir. Men var fanns ljuset och lugnet under medeltiden? I dag har vi elektriskt ljus, det krävs för att vi skall kunna läsa under de mörka månaderna på hösten och vintern. Under medeltiden kunde dagsljuset räcka under sommaren, men knappast på vintern. Eldskenet från brasan var sannolikt inte tillräckligt. Man behövde förlita sig på talg- eller vaxljus, tranlampor och fyrstickor för att få ljus för att kunna läsa, men sådana lösningar var besvärliga och kostsamma. Över huvud taget måste det ha varit svårt att läsa inomhus under alla tider på året, dels eftersom fönstren var mindre för att stänga ute kylan, dels för att rummen var små och inhyste många människor. Och även om kyrkorna var lugnare, så var de mörka och kalla. Kanske kunde man läsa ute, men då fick det bli på soliga och varma dagar.

Det gällde således att ha tillräckligt med lugn och tillräckligt med ljus för att lyckas väl med läsningen under medeltiden. Men det krävdes även goda ögon. I dag löser vi många synfel med glasögon, linser eller operation, men under medeltiden fanns inte lika många möjligheter. Glasögon var något ovanligt. De uppfanns under 1200-talet i Venedig. Tidigare använde man slipade stenar av genomskinligt mineral, till exempel bergskristall,

● Målningen av Abraham i nitbrillor från 1460-talet är den äldsta kända bilden i Sverige av ett par glasögon. Valvmålningen i Torshälla kyrka är ett tidigt verk av Albertus Pictor (ca 1440–1509). Foto: Eva Wockatz, Sörmlands museum.

som hjälpmedel.¹ I Sverige verkar glasögon ha varit kända under 1400-talet, eftersom en kalkmålning i Torshälla kyrka från 1450-talet framställer patriarken Abraham läsande med glasögon. Första gången som glasögon omnämns i en svensk skrift skall vara i ett odaterat brev från perioden 1415–1436 där Johannes Hildebrandi (Hans Hildebrandsson) lovar att skicka nya glasögon till biskopen i Linköping Knut Bosson (Natt och Dag) eftersom de gamla är sönderslagna.²

Ett exempel på att äldre personer, precis som i dag, hade svårt att läsa för liten text hittar vi i ett mirakel om Sankta Anna från handskriften C 9 i Uppsala universitetsbibliotek (UUB): ”och sedan skall du inte skriva så smått, eftersom hon är en gammal kvinna, med dåliga ögon som inte klarar av att läsa så liten [text]”.³ Miraklet handlade om en skrivare som tyckte att han fick för lite betalt och därför skrev så smått att beställaren,

en änka, inte kunde se vad det stod. Sankta Anna tog honom i upptuktelse.

En annan framträdande skillnad mellan medeltiden och i dag är att nu för tiden läser vi för det mesta tyst, läpparna rör sig inte. Det finns ju undantag, till exempel högläsning för barn, men under medeltiden var högläsning mycket vanligare. Också den ensamma läsningen verkar ha skett mumlande, det vill säga man ljudade tyst när man läste. Att lära sig läsa tyst var inget givet.

Litteratus

En av de viktigaste utgångspunkterna när det gäller medeltida läsning stod den tyske medeltidshistorikern Herbert Grundmann för.⁴ Han hävdade tre olika saker rörande läsning: För det första att klerkerna hade monopol på läsning. Det var de som kunde läsa och skriva, och det gjorde de vanligen på latin – de var *litterati*. För det andra att läskunnighet var ett av klerkernas karaktärsdrag – om någon kunde läsa var denne troligen en klerk. Och för det tredje hävdade han motsatsen: en lekman som inte behärskade latin, kunde inte läsa. Dessa utgångspunkter har fått stor betydelse för forskningen och det är först på senare tid som förmågan att läsa på folkspråk fått plats i diskussionen, vilket kan ses som förvånande.

Grundmann tog alltså inte hänsyn till den folkspråkliga läsningen, och inte heller skilde han mellan att läsa och att skriva. Då han alltså inte gjorde någon distinktion mellan dessa båda kompetenser missade han även att under medeltiden förutsatte skrivkunnighet dels en speciell teknisk kompetens, dels en viss utrustning som skrivaren behövde kunna hantera: pergament, bläck och gåspenna.⁵ Att kunna skriva bör således ha varit mer ovanligt än att kunna läsa. Michael Thomas Clanchy har menat att trots att de flesta i England under 1200-talet behövde läsa då och då, betydde det inte att de också kunde skriva. Clanchy har med eftertryck hävdat att läskunnighet och skrivkunnighet var skilda färdigheter och den färdighet som oftast krävdes var att läsa.⁶

Ytterligare en svårighet med Grundmanns utgångspunkter är att fokus läggs på att den läskunnige skulle kunna latin. Givetvis bör det vid sidan

- Den heliga Birgitta nedtecknar de ord som en ängel dikterar i hennes öra. Bilden inleder Birgittas femton böner till den lidande Kristus som alla börjar med bokstaven O: *O Iesu Christe ...* I England blev dessa ”Fifteen Oes of St Bridget” några av de mest populära bönerna under senmedeltiden. Helgonet återges i birgittinernas särskilda ordensdräkt. Nederländsk bönbok, cirka 1450–1475. © British Library Board, Harley 2850, folio 47v.

om klerkerna ha funnits någon form av folkspråklig läs- och skrivkunnighet och att inte ta hänsyn till denna skapar ett kanske orättvist långt avstånd mellan de latinkunniga klerkerna och dem av lekmännen som förvisso inte kunde latin men kunde läsa på folkspråk. En distans som det förvisso låg i klerkernas intresse att uppehålla.⁷ Ser vi på medeltiden som helhet finner vi att det med tiden skrevs allt mer folkspråklig litteratur för lekmän, vilket kom att påverka social status, bildningsnormer, språk- och kommunikationsval.⁸ Och vi måste förstå hur en text kunde fungera. Clanchy har beskrivit hur ett kungligt meddelande som skulle till en sheriff under 1200-talet kunde uttalas av kungen på franska, nedtecknas på latin och sedan bli uppläst inför åhörare på engelska. Latinet var alltså det vanliga skriftspråkliga mediet i det annars mångspråkiga samhället.⁹ Eventuellt kan vi räkna med något liknande i Sverige, till exempel i samband med att Birgittas uppenbarelser förmedlades. Hon dikterade eller skrev ned dem på svenska, de översattes till latin av hennes biktfräder men återöversattes sedan för att kunna predikas för folket på svenska.¹⁰

Vad är läsning

Innebörden av läsning kan man förstå utifrån tolkningar av det latinska verbet *legere*. 1100-talsbiskopen John av Salisbury såg *legere* som tvetydigt. Verbet indikerade enligt honom antingen den aktivitet som en lärare utförde vid uppläsning av text inför en lyssnande inlärare (*docentis et discantis*), eller den aktivitet som ägde rum när någon studerade en text för sig själv på sin kammare (*per se scrutantis scripturam*). John betraktade sålunda samtliga tre, läraren, inläraren och den individuella läsaren, som läsare men han skilde mellan *prelegere* (att läsa högt för andra) och *legere* (läsa för sig själv). Den samtida skolastikern Hugo av Sankt Victor skilde dock mellan en läsare som läste högt och dennes lyssnare eftersom den som lyssnade läste genom läraren.¹¹

I begreppet läsning kan det således ingå flera olika processer: vi har läsning för sig själv, läsning som involverade andra och läsning som inbegrep handlingen *att skriva*.

Läsning i enskildhet förekom givetvis under medeltiden. Det kan vi förstå utifrån diverse handlingar. Till exempel Benediktinregeln föreskrev att munken läste individuellt för sig själv (*sibi legere*). Vidare förekom uttryck som *läs för dig själv* i flera verk (t.ex. hos Otfrid och Notker).¹² I den fornsvenska textkorpusen har jag inte hittat några sådana direkta uttryck men i *Själen kloster* förekommer passager som ”så läser du också i samma böcker, att därav glädde sig djävulen”¹³ och ”Den jungfruliga renheten vilken goda klosterjungfrur skall älska, och om dess stora ära och nytta i himmelriket, läser du mycket vackra lärdomar i Sankta Mechtilds böcker”,¹⁴ vilka antyder läsning för sig själv. Detsamma gäller följande passage i *Själen tröst*: ”Då han var en pojke var han hos en mästare som brukade syssla med svartkonst. En dag när hans mästare hade gått ut, fann han hans bok och läste däri.”¹⁵ På ett annat ställe i samma verk läser vi ”Riddaren gjorde svennen så drucken att han somnade. Han stal brevet från honom. Han läste det och fann skrivet däri att hans broders hustru hade fått en vacker ung son”.¹⁶ Även om både *Själen kloster* och *Själen tröst* är översättningar från latin respektive från tyska bör denna typ av citat indikera att läsning i enskildhet var något normalt också i Sverige under medeltiden.

I annat fall bör vi väl förmoda att översättarna skulle ha reagerat på sådana passager på samma sätt som de anpassade andra saker efter hur de skulle användas.¹⁷ Också i den fornsvenska skriften *Konungastyrelsen* uppmantras kungen att kunna läsa själv för att på detta sätt ha mer kontroll:

Då är det stor heder och behov / att de kan läsa och tyda (skrift) själva / och väl förstå sina brev och räkningar / ty att då förvanskas ej gärna deras akter / eller ord eller deras ovana med brevhantering utnyttjas ej / ty att ofta kommer vandel och skada från slarvig brevskrift eller uttydning.¹⁸

Något som kan antyda att vissa läste för sig själva är när verbet *se* står för *läsa*. Detta förekommer exempelvis i Birgittas skrifter där hon i vissa fall verkar jämställa just *se* med *läsa*. I detta exempel från Birgittas uppenbarelser, bok VI, verkar till och med djävulen kunna läsa för sig själv: ”O, min son, erbjud honom att öppna hans [den dödes] bok och läsa och se om allt är där fullt ut skrivet eller om något kan vara bortskrapat.”¹⁹

Att *se* får stå för *läsa* är inget speciellt för fornsvenskan, utan förekommer på flera andra språk. Till exempel använde Hugo av Sankt Victor det latinska verbet *inspicere*, på tyska möter *sehen*, men även *schouwen*, på franska *veoir* och så vidare.²⁰ Verbet *se* står för *läsa* även i de medeltida diplomens inledningar, till exempel ”Alla de som detta brev hör eller ser hälsar vi . . .”²¹

Diplomens inledningsfras var ju typisk för det tidiga medeltida samhället och liknande fraser fanns på de flesta västeuropeiska medeltidsspråk. Clanchy har beskrivit frasen som en rest från ett mer muntligt samhälle där ett vittne hörde vad som avtalats och såg hur symboliska ritualer utfördes.²² På ett annat ställe har han framhållit att den medeltida recipienten förberedde sig för att *lyssna* på ett yttrande snarare än att visuellt granska ett dokument, som en litterat människa av i dag skulle göra.²³ Det hade inte att göra med om mottagaren var läskunnig eller ej, det handlade helt enkelt om ett annat förhållningssätt. Den som lyssnade var också en läsare.

Både folkspråkliga och latinska verk kunde vara avsedda att läsas högt för en grupp människor. Clanchy har pekat på de ofta dramatiska dialogpartierna i monastiska krönikor, som sannolikt var ämnade att föreläsas. Den tysta enskilda läsningen var mer meditation.²⁴ Hur en bok var tänkt

att läsas kan eventuellt avslöjas av interpunktionen, men till det återkommer vi.

Vid högläsning, föreläsning eller diktering tilläts den icke läskunnige att delta i hanteringen av dokument, medan tyst läsning exkluderade dessa.²⁵ I medeltida läsning ställdes det akustiska mot det visuella: några läste med bara ögonen, somliga med ögonen och munnen medan ytterligare andra lyssnade.

Som redan nämnts var att läsa i enskildhet under medeltiden annorlunda mot att läsa i dag. Läsningen ställde vissa krav på omgivningen och på situationen, läsaren behövde kunna dra sig tillbaka och hitta lugn och ljus. Just att hitta lugn var sannolikt inget problem för munkar och nunnor. Många gånger hade de privat läsning inbyggd i den dagliga rutinen, och ofta förväntades klosterfolket studera. Märk till exempel hur Birgitta i *Regula Salvatoris* (Frälsarens regel), kapitel 21, skrev att man fick ha så många böcker man ville så länge de gagnade lärdom och studier. I kapitel 23 uppmuntrades systrarna till läsande om de inte var i gudstjänst.²⁶ I klostrets tilläggstadgar (*Addiciones seu constituciones ad regulam sancti Salvatoris*) förordades att den tid som systrarna inte höll på med handarbete skulle de läsa och be, och i *Lucidarium*, det vill säga de särskilda ordningsföreskrifterna för det birgittinska systrakonventet, står det att de systrar som ingick i kören skulle följa med i sina böcker under körsången.²⁷ Egentligen var det väl bara den första och den sista bestämmelsen som verkligen med säkerhet handlade om läsande med ögonen – i båda dessa exempel handlar det ju explicit om böcker. I övrigt kan ju läsandet ha skett ur minnet, till exempel vid bönestunder och liknande.

Läsa och skriva

I dag skiljer vi mellan att läsa och att skriva. Vi har frångått Grundmanns synsätt. Vi ser läsande som en intellektuell färdighet, skrivande som en manuell förmåga (detta gäller både att skriva för hand och att skriva på ett tangentbord). Men under medeltiden kunde skrivande vara en del av läsande liksom läsning kunde komma i fråga vid skrivande. 1200-tals-skolastikern Bonaventura identifierade fyra roller som skapade en bok:

skrivaren (*scriptor*) kopierade framför allt någon annans material, kompilatorn (*compilator*) sammanställde andras material, kommentatorn fogade sitt eget material till andras, medan författaren (*auctor*) skrev eget material.²⁸

När en författare skapade ett eget verk behövde han ofta läsa andra källor som förberedelse, därtill behövde han sannolikt revidera sitt manus efter att det var skrivet. En person som kopierade ett verk behövde naturligtvis också läsa. Att kopister verkligen läste antyds inte minst av Hieronymus' klagomål på sina skrivare: dessa skrev inte av vad de fann, utan de skrev vad de trodde skulle finnas där.²⁹ Och givetvis behövde en översättare kunna läsa. Över huvud taget behöver den som skriver läsa sina egna bokstäver och ord medan han eller hon skriver. Ögat och handen arbetar tillsammans i en process. Man skulle ju kunna göra som Hugo av Sankt Victor och använda *lego librum* om någon som läser en redan existerande text, och däremot använda Dennis Howard Greens term *lego scriptum* om en skrivare som läser bokstäverna i sin text medan han präntar orden.³⁰

Vi har även svenska exempel på att skrivande krävde läsning. I en bönbok troligen skriven av Katarina Tyrgilsdotter, syster i Vadstena 1506–1549, finns marginalanteckningen ”mea culpa k t jak glömde mik”, som hänvisar till ett stycke som förts in på fel plats. Hon måste alltså ha korrekturläst sin egen text.³¹

Vem läste?

De flesta munkar, präster och andra klerker var sannolikt litterata, liksom domare och en del hantverkare. Även vissa kvinnor bör ha varit litterata men vanligen då på folkspråk, vi har till exempel frälsekvinnor och nunnor. Jag har själv undersökt den senare gruppens skriftbrukskompetens utifrån Vadstenasystrarna och visat på att en icke oansenlig del av dem måste ha kunnat skriva och ännu fler läsa.³²

Ett stöd och en motivation för kvinnligt läsande var Jungfru Maria. Som Jesu mor var hon den viktigaste auktoriteten och förebilden för medeltida kvinnor.³³ Av speciell betydelse var vad hon gjorde när ängeln Gabriel kom till henne vid bebådelsen. Detta var ett vanligt motiv både i text och i bild. I tidiga framställningar håller Maria ofta en bönbok, troligen Psaltaren, i

- Den läsande Jungfru Maria överraskas av ärkeängeln Gabriel som berättar att hon skall föda Guds son. Maria sitter vid en pulpet med flera böcker i hyllan. Altarskåp från Jonsereds kyrka, Östergötland, tillskrivet Jan de Molder, Antwerpen, cirka 1500–1525. SHM.

sina händer när ängeln kommer. Ängeln stör henne således i hennes läsande. Sådana bilder är vanliga både på kontinenten och i Sverige. Scenen är hämtad från *Protoevangelium Jacobi*, en populär apokryfisk text. Marias agerande symboliserar att hon var läskunnig, hon läste för sig själv. Om Maria kunde läsa måste det vara naturligt även för kvinnor i allmänhet att läsa själva.³⁴ Eftersom framstående kvinnor, både världsliga och andra, ville förknippas med Maria håller de i många medeltida bilder ofta ett psalterium i händerna. Bilden av Jungfrun som kunnig i de sju fria konsterna,

som tog sin son till skolan och som apostlarnas lärarinna hade stöd i apokryferna, och den vanliga människan uppfattade Maria som ständigt försjunken i böner.³⁵ Detta måste ha uppmuntrat eller till och med uppfordrat andra kvinnor att läsa. Märk dock att i vissa bebådelsescener läser inte Maria (t.ex i 400-talsmosaikerna i Santa Maria Maggiore i Rom). I stället arbetar hon med textilier när ängeln kommer. Sådana scener kunde motivera kvinnor att sy och väva i stället. Också denna tolkning stöder sig på *Protoevangelium Jacobi*, som berättar att Maria dagligen arbetade vid vävstolen eller med att sy under sin tid i templet. Det uppstod sålunda en debatt om kvinnors läsande under medeltiden, särskilt från 1200-talet och framåt.³⁶ Men att kvinnligt läsande förekom och inte var något ovanligt, åtminstone inte bland nunnor och högre klasser, det kan vi nog utgå från. Från svensk medeltid har vi exempel på kvinnor som bokägare. Ett sådant är Elin Gustafsdotter (Sture, död mellan 1494 och 1496) som på ett blad i handskriften Kungliga biblioteket (KB) D 3 beskrivs som innehavare av boken: ”Må den Gud som allting förmår skydda den fru, som [äger] denna bok, fru Elin med Guds barmhärtighet.”³⁷ Hennes mor, Märta Ulfsdotter (Sparre), har identifierats som ägare av KB D 4a.³⁸ Hur representativa de var för läsande frälskvinnor från svensk medeltid är svårt att avgöra.

Högläsning eller tyst läsning?

En fråga som angränsar till ovanstående resonemang gäller i vilken grad tyst respektive hög läsning förekom under medeltiden. Med hög läsning tänker vi oss inte bara en offentlig läsning för andra, utan även en läsning som kan beskrivas som mumlande. Enligt Paul Saenger överfördes antikens tradition av att läsa högt genom användning av *scriptura continua* till medeltiden.³⁹ *Scriptura continua* är en skrift utan mellanrum, interpunktion eller diakritiska tecken (se Elisabet Göransson i denna volym).

Jag har i tidigare arbeten diskuterat om tyst läsning kan ha varit det normala för medeltidens läsare.⁴⁰ Det finns exempel på att man läste högt till exempel i den medeltida översättningen av Apostlagärningarna 8:29–30: ”guz ande badh philippum gaa til vagnin philippus giordhe swa ok hördhe hwat mannin laas”.⁴¹ (Då sade Anden till Filippus: ”Gå fram och närma

- Nunnor som läser under koncentrerad tystnad. Somliga saknar en egen bok och sneglar i stället i bänkgrannens. ”Henrik VI:s psaltare”, bilden tillagd omkring 1420. © British Library Board, Cotton MS Domitian A XVII, folio 177v.

dig denna vagn.” Filippus skyndade fram och hörde, att han läste profeten Esaias.) Partiet är dock ganska direkt översatt från latinet så det är svårt att säga vad stycket säger om svenska medeltida förhållanden. Liknande förekommer dock även i den fornsvenska versionen av (pseudo)Bonaventuras betraktelser: ”Vill du undanröja de onyttiga tankarnas plågor, var då noggrann hur du läser, annars mumlar du.”⁴² Innebörden i detta citat, som är hämtat från textens utläggning av Kristi bergspredikan, handlar om att man skall koncentrera sig på sin läsning och inte mumla om man vill und-

- Nunnor som sjunger eller läser tillsammans. Somliga verkar yttra orden i boken medan andra bara följer texten med blicken. ”Henrik VI:s psaltare”, tillverkad i Frankrike omkring 1405–1410. © British Library Board, Cotton MS Domitian A XVII, folio 74v.

vika onyttiga tankar. Verbet *mumla* är svårt att förstå i sammanhanget men torde betyda att om man inte läser ordentligt slarvar man. Märk att mumla under denna tid kunde motsvara vårt *knota*. En tolkning är ju att den som läser mumlande inte tar in läsningen på samma sätt som den som läser tyst.

Om nästa exempel som är hämtat från *Herr Ivan lejonridaren* skall tolkas som att jungfrun läste medvetet högt för en publik eller att frun (tjuv)lyssnade är oklart. Säkert är dock att man hört vad hon läst: ”Jungfrun läste där en romans / en bok som man kallar så på franska / En fru som var

så skön / satt med och lyssnade / när jungfrun läste boken / hon var både hövisk och klok.”⁴³

Exemplet visar att läsning sällan var någon privat företeelse. Det förstår vi även av Birgittas klosterregel. Här var det påven som lät andra läsa: ”När han hörde denna regel läsas, då bör han förstå varifrån den härstammar.”⁴⁴ Högläsning förekommer även i legenden om Sankt Emerentia och Sankta Anna: ”Jag, Reginaldus, doktor i andlig och världslig rätt, kungens kaplan, har beskrivit och kungjort ett mirakel om Sankta Anna själv tredje och jag erkänner (dess äkthet) till ära och heder. För alla som detta läser detta mirakel eller hör det uppläsas eller predikas, vittnar jag tillsammans med den förutnämnda herren som miraklet har sett med mig.”⁴⁵ Observera det fornsvenska uttrycket *höre läsas* som bör betyda att man läste upp texten.

Högläsning möter även i legenden om Paulus i *Fornsvenska legendariet*, där vi får veta att ”hans [Paulus’] böcker och epistlar lästes för Nero och hans råd och prisades av alla visa”.⁴⁶ Likaså i *Själeens tröst*: ”Han hade en skrift i sin stängda hand och denna ville Eufemianus ta från honom. Men han knöt handen så hårt att ingen fick skriften förrän själva påven kom till honom. Då öppnades handen och påven tog skriften och läste för allt folk.”⁴⁷ Vi har även exempel på par som läst litteratur tillsammans, såsom i *Flores och Blanzefflor* där det unga paret gemensamt läser en bok av Ovidius, sannolikt *Ars amatoria*: ”Ovidius, som de skulle lära sig / han lär oss att tåla besvär för kärleken / och älskog går före allting / som världen går med omkring / Den fjärde vinter där ifrån / då hade de lärt sig den boken.”⁴⁸

Mycket av den läsning som beskrivs i den medeltida litteraturen verkar ha skett i grupp och den var auditiv. Det verkar som om högläsning tillämpades med de flesta texttyper: religiös och världslig litteratur, lagar och diplom. Läsningen inbegrep sålunda ofta minst två personer, en som läste högt (*lector*) och en som lyssnade (*auditor*). Högläsning förekom både i det offentliga livet och i det privata och verkar ha gällt för hela västvärlden. I prologen till Geoffrey Chaucers *The wife of Bath’s tale* läser till exempel Jankyn högt för sin fru. Även om läsprocessen inbegrep två personer, en som läste och en som lyssnade, gjorde medeltiden alltså ingen skillnad mellan dessa två – båda var läsare. Till exempel menade såväl John av Salisbury som Hugo av Sankt Victor att läsare och lyssnare tillsammans

kunde räknas in under begreppet *legere*. Man hämtade argument från Augustinus, som hävdade att man läst det man hört (*legistis quod audistis*). Detta betyder sålunda att icke läskunniga läste vad prästen sade när de lyssnade på predikan.⁴⁹

Något som eventuellt kan tala för att tyst läsning förekom är läsrums utformning. Utifrån att studera hur man byggt bibliotek i kloster och bibliotek menar vissa forskare att man kan tolka om dessa gynnat tyst läsning eller ej. Till exempel har Paul Saenger menat att mer allmänna läsesalar började byggas från och med 1200-talet och blev vanliga under 1300-talet. Att läsesalar främjade tyst läsning bygger på tanken att flera samtidigt skulle kunna studera i samma rum och därför läste tyst för att inte störa varandra. Merton College i Oxford är från 1289 och anses vara det äldsta tysta biblioteket i denna mening. Det följdes av Sorbonne 1290. I reglerna för biblioteken i Oxford från år 1412 förutsattes att de var tysta platser. Vi kan också se att statuterna från universitetet i Angers från 1431 förbjöd konversation och mumlande.⁵⁰

Saengers beskrivning är dock problematisk eftersom den medvetet eller omedvetet leder tankarna till en senare sorts läsesalar, som knappast fanns så här tidigt. Både Merton och Sorbonne hade två bibliotek, i Paris kallade *magna libraria* respektive *parva libraria*. Det ”stora biblioteket” innehöll kedjade böcker och motsvarade en referensboksamling; det ”lilla biblioteket” innehöll dubletter och böcker avsedda för utlån. I Merton förvarades religiösa böcker i kapellet medan *libri communitatis* var avsedda för akademiska studier och förvarades på annan plats. Dessa var likaså uppdelade mellan kedjade referensexemplar och utlåningsexemplar, som förvarades i kistor. Den senare samlingen var avsevärt större än den förra. Hur biblioteksrummen såg ut vid denna tid är annars i stort sett okänt och tolkningarna har gärna extrapolerats från senare epoker. Troligen var de kedjade böckerna fästa vid pulpeter snarare än vid hyllor. Det går nog att föreställa sig att man läste lågt mumlande i en sådan sal, vilket skapade ett surr som upplevdes meditativt mer än störande och den kyrkorumsliknande inredningen kanske gjorde att läsarna associerade sin aktivitet till bön. I de något yngre biblioteksinredningar vi känner till är biblioteksrummet indelat i bås, men det är svårt att säga om det främjade tyst eller hög läsning.⁵¹

- Två män förefaller läsa under koncentrerad tystnad vid en läspulpet med fastkedjade böcker. Volymerna på hyllan förvaras med högerpärm (bakpärm) utåt. Jacques Legrand (1360–1425?), *Livre des bonnes moeurs*, omkring 1490. Chantilly, Musée Condé, Bibliothèque, Ms. 297, folio 71v.

För svenskt vidkommande vet vi lite om lokaler för läsning i anslutning till biblioteken. Vadstenasystrarnas *Lucidarium*, kapitel 23, beskrev det rum som systrarnas bokarbete tilldrog sig i. Det skulle vara en hövvisk sal, bred och bekvämt inredd med ”lysande” fönster och bekväma stolar. I detta rum skulle också textilarbetet ske. Det var tillåtet att samtala med låg röst, helst om heliga människors mirakel, under tiden man arbetade.⁵² (För utformningen av svenska bibliotek, se Jonas Nordins kapitel.)

Att någon läste högt behöver inte ha betytt att personen i fråga inte kunde läsa tyst. Mary Carruthers ser konsten att läsa tyst (*legere tacite* eller *legere sibi*) och den att läsa högt (*clare legere* med *voce magna*) som två distinkta metoder som hade skilda syften, sannolikt redan under antiken. Enligt Carruthers korresponderade dessa lästyper under medeltiden med olika studieprocesser som *meditatio* eller *lectio*.⁵³ Vilken typ av process som var bäst debatterades dock bland de lärde. Till exempel hävdade Isidorus av Sevilla att tyst läsning var bättre för förståelsen,⁵⁴ jämför exemplet från (pseudo-)Bonaventura ovan.

Kristendomen var bokens religion. Boken var ett verktyg för att förmedla och tillägna sig det kristna budskapet, men också en stark symbol för religionen som sådan. Böcker uppträder överallt i medeltidens religiösa bildvärld, inte minst i altarpåsar och altarskåp, som dessa exempel visar. a) Kristus som början och slutet, A och O (Uppenbarelseboken 1:8), altarkrön från Broddetorp, Västergötland, mitten av 1100-talet. b) Madonnan med barnet från Appuna, Östergötland, 1175–1200. c) Altarskåpsdörr från Sankt Lars, Söderköping, Östergötland, cirka 1400. d) Evangelisten Johannes och aposteln Paulus (?) från Järstad, Östergötland, omkring 1415. e) Apostel från predella, Kumla, Närke, 1439. f) Heliga Birgitta, från Möja (ursprungligen Värmdö), Uppland, 1470–1490. g) Kristus som början och slutet, altarskåp från Västra Ryd, Uppland, invigt 1479. f) Heliga Birgitta, Västra Ryd, 1479. i) Heliga Birgitta, altarskåp från Törnevalla, Östergötland, 1470–1490. j) Heliga Birgitta, altarskåpsdörr från Salem, Södermanland, omkring 1480. k) Thomas Becket, helgonskåp från Skepptuna, Uppland, nordtyskt arbete, 1475–1500. l) Jungfru Maria och ärkeängeln Gabriel, altarskåp från Lofta, Småland, tillverkat av Jan de Molder, Antwerpen, 1500–1525. Samtliga föremål SHM.

Vad säger handskriften om hur något skulle läsas?

Handschriftssidan kan eventuellt säga något om hur en bok vad avsedd att läsas. Tyst läsning kräver en klar ordseparation då ögat inte kan se rader med 30–50 tecken som en visuell enhet,⁵⁵ men detta är vanligen inte ett problem med handskrifter från 1100-talet eller senare.⁵⁶ I ett tidigare arbete har jag försökt att utkristallisera fyra faktorer som tillsammans kan berätta om en fornsvensk handskrift varit avsedd att läsas upp offentligt eller studeras i enskildhet.⁵⁷ Faktorerna är 1) hjälpmedel för lokalisering av en viss text, 2) användning av gotisk kursiv, 3) användning av abbreviaturer, och 4) användning av syntaktisk interpunktion.

För handskrifter som inte var menade att läsas från pärm till pärm utarbetades olika hjälpmedel för att läsaren skulle kunna lokalisera sig i texten: index, rubriker i övre marginalen, markering av argument och citat.⁵⁸ Register kunde vara uppställda efter innehållet eller alfabetiskt. En avskrift av *Fornsvenska legendariet*, UUB C 528, har ett register uppställt efter innehållet, medan ett annat exemplar av samma text, Riksarkivet E 8900, i stället innehåller ett alfabetiskt register. Eftersom alfabetiska register gör det lättare att finna en viss text bör detta indikera att handskrifterna var avsedda att användas på olika sätt även om innehållet var detsamma.⁵⁹

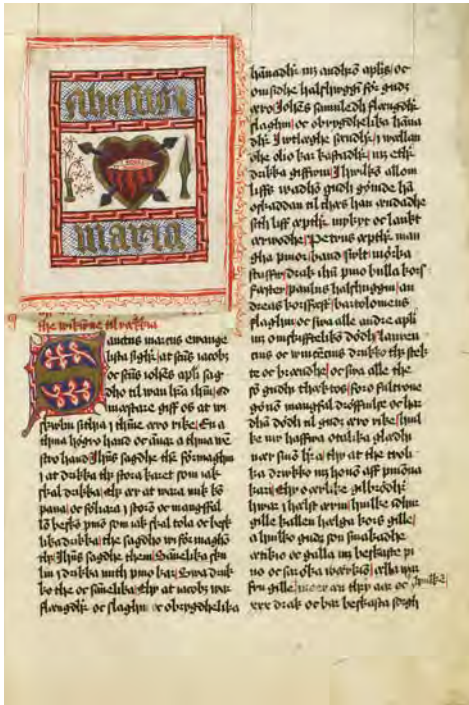
Vissa handskrifter kan i stället för skrivna register ha bokmärken för att underlätta sökning. Till exempel KB A 3 har bokmärken utformade som små pergamentsflikar, ibland i olika kulörer, och de bör ha fungerat som något slags referenssystem för att snabbt kunna hitta särskilt viktiga partier.⁶⁰ Detsamma gäller marginalanteckningar, pekande händer och andra symboler. Deras syfte var att underlätta lokaliseringen av något särskilt parti i texten. Givetvis kan sådana markörer också ha haft andra funktioner men de verkar ofta ha varit till för att underlätta just sökning. En som använde marginalerna för att göra texten mer överskådlig var Nådendalsmunken Jöns Budde. Marginalanteckningarna i hans översättning av Honorius Augustodunensis' dogmatiska handbok *Elucidarius* i KB A 58 fungerar som en nyckel till bokens viktigaste delar. De hade även funktionen av dispositionella hjälpmedel, till exempel vid uppräknings.⁶¹

Den gotiska kursiven var en snabbskrift och från och med 1200-talet en modern skrifttyp som underlättade massfabrikation av handskrifter.⁶² Enligt Saenger var handskrifter skrivna med gotisk kursiv vanligen ämnade att läsas enskilt och innebar en förändring av lässituationen från tidigare.⁶³ Något som kan tyda på att detta stämmer är att stilen är i stort enarådande i fornsvenska brukshandskrifter.⁶⁴ Stilen i många av till exempel Vadstena klosters prakthandskrifter, exempelvis KB A 1, A 3 och Linköpingshandskriften B 70b, är den prydliga *textualis* som snarare skulle underlätta högläsning. Just KB A 3 har ju också använts vid systrakonventets bordsläsning.⁶⁵

För den latinkunnige var abbreviaturer inget problem, det var grafiska symboler som kunde bytas ut mot andra grafiska symboler. Att det inte behövde vara lätt för alla visar sig dock av en notis i KB A 49 som sannolikt har att göra med Nådendals kloster.⁶⁶ Notisen börjar: ”Den som skall läsa detta som i denna quaternione är skrivet, märk att vissa ord är avkortade och där skall mera läsas än det står skrivet, annars är man ej mån om läsningen”, varpå exempel på vanliga abbreviaturer med förklaringar följer.⁶⁷ Detta tyder på att en handskrift med många abbreviaturer bör ha varit avsedd för mer avancerade läsare.

Slutligen menar jag att även interpunktionen i en handskrift har betydelse för hur den varit tänkt att läsas. I en handskrift avsedd för offentlig läsning bör interpunktionen i första hand gynna textens rytm, medan den i en handskrift avsedd för enskild läsning är logisk och delar in texten i syntaktiska och semantiska led. När interpunktionen först möter under senantiken och under tidig medeltid avsåg den främst att gynna högläsning.⁶⁸ Jämför Karl den stores rådgivare Alkuins ord ”Må de interpunktera den rätta meningen med *cola* och *commata* och sätta varje punkt rätt i hierarkin (så att betoningen blir rätt) på det att lektorn inte läser något falskt eller plötsligen faller i tystnad när han läser för de fromma bröderna i kyrkan.”⁶⁹

Man bör dock observera att en rytmisk interpunktion i vissa fall kan vara utförd som en hjälp för memorering av texten,⁷⁰ men även då kan den sammanfalla med den syntaktiska. Oftast utmärker dock den rytmiska interpunktionen fraser inom en sats, och inte sällan markeras viktig ideo-

- ”Vår Herres pinobok” samling av texter avsedda för bordsläsning vid Vadstena systrakonvent. KB A 3, folio 2r. Den tvåspaltiga uppställningen med breda marginaler underlättade uppläsningen; pergamentflikar fastklitrade i ytterkanten på vissa blad var till hjälp vid orienteringen bland de olika texterna. Volymen inleds med en inklustrad bild där Jesus’ genomborrade hjärta, *fons amoris* (kärlekens källa), omges av pinoredskap. Ovantill och nedtill står *Jesus* och *Maria* i guldskrift. Lyfter man på bilden framträder en instruktion till bokens begagnande:

In nomine domini Amen

[T]æssen bok ær aff wars herra pino hwilken *som lasas skal i them twem wikumen som ær dominica passionis* oc dymbel wiku wt mærkt i them badhom mykyt *som lasas skal* i hwarie maltid badhe til bordz oc fram Æn kan thet swa hændha *som offta sker* at hælge mæn komma j the wikwnne *som ær dominica passionis* tha gar ekki læsingen æpther the iæmkan æller matto *som wt mærkt ær til hwaria maltidh æller dagh / wtan æpther thy som abbetisse* synes at lata læsat æn **tha ær her** nogh *saman skriffwat* aff wars herra pino swa at nogh skal the wikwnne til rækkia

I Herrens namn. Amen.

Denna bok handlar om Vår Herres lidande och skall läsa under de två veckor som är mellan passionssöndagen och dymmelveckan. Det är angivet för båda veckorna hur mycket som skall läsas till varje måltid, både vid bordet och senare. Om det skulle vara några helgondagar under dessa veckor som börjar med passionssöndagen, då sker inte läsningen på det sätt som är angivet till måltiderna denna dag, utan abbedissan avgör vad som ska läsas eftersom det ändå är tillräckligt mycket skrivet om Vår Herres lidande för att det nog ska räcka under veckan.

In nomine dñi Amen

aysta bok er aff was hñ pmo
hwilken sō lasas skal i them tmeu
writune sō er dñia passions oc
dyubel wita ut markt i the badhe
mytve sō lasas skal i hwarie malko
badhe til boerdz oc fram an lantze sin
handha sō affta st'er at haelghe mæ
lōma i the witiōne sō er dñia pas
sions tha gar etke lasingē apthē
the warkun allaz matto sō ut markt
er til hwaria malkoz allaz dagh wta
apthē thp sō abbe sines at lata lasak
on tha er hē nogh sūman stryffwar
aff was hñ pmo siva at nogh skal
the witiōne til wættia

Sanctus marcus ewange
lisa sigth at sains iacobs
oc sains iohes apli sag
dho til wan hñ thm ed
mactare giff os at wi
stwin sitha i thme ero rike En a
thma hogro hand oc anar a thma we
stro hand thme sagde the sōrmaghu
i at dalka thp stora karet som iak
skal dalka thp er at wera mit kō
pana oc sōliara i stoz oc mangffal
lō bestō pmo som iak skal tola oc best
lita dalka the sagde hi sōrmagho
thp thme sagde them Sanelika stu
lin i dalka mith pmo kō Siva dalk
bo the oc sanelika thp at iacobs war
flangdiz oc slaghin oc obrygdhelika

hāuadiz m; and hō aplis oc
omfōhe halshingzi sō gudz
ero iohes samuledh flangdiz
slaghin oc obrygdhelika hāna
diz i wælghe sūndiz i wellan
the dho kō kaptadiz i m; ethē
dalka giffom i hwilke allom
liffe wadhō gudh gōmde hā
ost-oddan til dhas han andadhe
sith liff apthē mytve oc lankt
arwodhe Petrus apthē man
tha pmo band sirt i mōrka
stufin dalk thā pmo bulla kōs
farter paulus halshingzin an
dreus kō ssest bartolomeus
slaghin oc siva alle andre apli
m; omstuftelikō dōdhi lauren
aus oc winccans dalko thp stel
te oc brawdhe oc siva alle the
sō gudh thaktos soro siltione
gōnō mangffal droffulge oc hā
dha dōdhi til gudz ero rike thul
ke m; haffira otalika gladhi
war sūn hñ thp at the twō
ka dalko m; honō aff pmo na
kō thp oerlike gilbrodhi
hwar i hwilke arim hwilke idur
gille balleu hwilke kōs gille
a hwilke gudz sō sivaladhe
witiō oc gulla m; bestaste pi
no oc siva ota wærlis allaz wu
fru gille m; er an thp aar oc hwilke
xxx dalk oc bā bestasta sōgh

logisk information. Den syntaktiska interpunktionen vill underlätta förståelsen och står därför gärna mellan fraser som i stället tydliggör meningarnas språkliga hierarki.⁷¹ I latinska texter är interpunktionen vanligen mer enhetlig eftersom medeltidslatin var ett artificiellt språk utan modersmålstalare. Sålunda fanns en gemensam konvention hur man skulle interpunktera för att underlätta för både läsare och lyssnare.⁷²

Olika typer av läsning

En av de lästyper som förekom, kanske främst i kloster, kallas *lectio divina*. Själva metoden går långt tillbaka. *Lectio divina* inbegrep fyra olika etapper. För det första läste man en text, vanligen från den Heliga skrift, därefter mediterade man över denna text för att i ett tredje stadium övergå till bön. I den sista etappen kontemplerade man över texten.⁷³ Ivan Illich har beskrivit det som att fram till år 1000 var begreppen *lectio divina* och *sacra pagina* synonyma. *Sacra pagina* var i det närmaste en materiell källa till Gudsvisionen, det var platsen för epifanin, medan *lectio divina* var att befinna sig nära uppenbarelse och dess ljus. Uppläsaren underlättade förståelsen av det skrivna genom röstens betoning och melodi (*vox paginarum*).⁷⁴

Från och med 1200-talet började dock den meditativa *lectio divina* utmanas av *lectio scholastica* som var en mer spekulativ, distanserad och kritisk läsning.⁷⁵ Båda dessa lästyper bör ha skett i enskildhet, men Bernhard av Clairvaux menade att läsning var för någons öron (*fides ex auditu*).⁷⁶

I klosterregler brukade tre olika typer av läsning nämnas.⁷⁷ För det första innehöll de vanligen bestämmelser om munkar och nunnors enskilda läsning i sin cell. Det kunde röra sig om studier eller om bönläsning. I *Regula Salvatoris* kapitel 21 bestämdes exempelvis att konventsmedlemmarna fick ha så många böcker som var nödvändigt för att förrätta gudstjänsten. Denna regel bör i första hand ha gällt bröderna, men ett tillägg om att även alla böcker som gagnade lärdom och studier var tillåtna kan ha inbegripit systrarna.⁷⁸ Vadstena klostrets tilläggsstadgar bestämde ju att när systrarna inte var i arbete skulle de läsa eller be.⁷⁹ Ett exempel på samma sak är att Sankt Benedikt, benediktinernas grundare, menade att

varje munk skulle mottaga en bok från biblioteket, vilken han noggrant skulle läsa från pärm till pärm.⁸⁰

För det andra brukade klosterreglerna förordna om högläsning under måltiderna. Benediktinorden underströk att bröderna inte skulle sakna läsning när de åt. I birgittinorden reglerades detta i tilläggsstadgarna där det bland annat stod att bordsläsning skulle ske middag och kväll varje dag såvida inte systrarna torrfastade.⁸¹

För det tredje reglerades den liturgiska läsningen i kapellet, till exempel hur klosterfolket skulle läsa och sjunga skrivna texter.⁸² Här kan också nämnas att Birgittas *Revelationes extravagantes* angav att systrarna i Vadstena kloster varje fredag skulle läsa de sju botpsalmerna och tillsammans läsa litanian.⁸³ Här verkar man ha arbetat med en kombination av högläsning och mer meditativ läsning.

Exempel på läsning från fornsvenska handskrifter

Hur man såg på läsning och hur den praktiserades i Sverige under medeltiden är givetvis svårt att exakt uttala sig om men en genomgång av när ordet *läsa* förekommer i fornsvensk litteratur kanske säger något.

För det första återfinns givetvis uppmaningar av typen *läs detta*, det vill säga ett slags metatext som var vanlig i främst religiös litteratur: ”Detta betecknar för oss den öppna graven som vi dagligen går till efter ters när vi betänker vår död, oss till varning, så att vi inte skall komma till fördörelsens fängelse och (ätas) av maskarna, läs i Sankta Mechtilds bok *quinte partis*.”⁸⁴

För det andra omtalades att någon läste ur en bok. Oftast var det en anonym bok, till exempel: ”Han kunde först inte (läsa) bok, men han fick nåd av Gud, att när han fick en bok, läste han såsom han sedan länge hade kunnat (läsa) böcker.”⁸⁵ Var det en namngiven bok handlade det vanligen om Bibeln, till exempel ”ställde han sig upp och läste i profeten Jesajas bok”.⁸⁶ Tydligt är att texterna vanligen markerade att läsning var något speciellt och framför allt förknippat med religionsutövning.

I övrigt omtalades att någon kunde eller inte kunde läsa eller att man

- Sankt Lars och Sankt Olav på processionsfana från Hemmesjö kyrka i Småland, 1400-talets senare hälft. Den helige Lars eller Laurentius led martyrdöden år 258 genom att stekas på det halster han håller i vänstra handen. I höger hand håller han en bok. Eftersom han skyddade kyrkans böcker från hedningarnas förstörelse har han blivit bibliotekens skyddshelgon. Fotograf: Jörgen Ludvigsson, Smålands museum.

läste för någon. Huruvida detta handlade om att man läste böcker framgår inte alltid. Det kan i många fall ha rört sig om att man läste ur minnet, till exempel ”efter att systrarna har läst *gracias* i kyrkan, må de tala med varandra fram tills aftonsången börjar”.⁸⁷ Särskilt när det står att någon läst böner bör detta ha skett ur minnet. Vanligt var till exempel att någon läste Ave Maria eller Vår Fru tider som sannolikt var memorerade. Anspelningar på att någon läste ur minnet kunde även förekomma i världslig prosa, men då handlade det också om religiös utövning, till exempel i *Flores och Blanzeflor*: ”Sannerligen, det säger jag er / hela natten läste hon tideböner / och bad för er båda / till sin Gud för allas nåd.”⁸⁸

Föga förvånande möter alltså de flesta samtida beläggen på läsande på fornsvenska framför allt i religiös litteratur. Detta ligger i linje med att det var klerker som läste. Det var präster och kyrkliga ämbetsmän som hade skolning i att läsa, och de var de som omnämndes. Att kristendomen är en starkt textorienterad religion har sannolikt också spelat stor roll. Vissa anspelningar på läsning i litteraturen handlade givetvis om världsliga människor som läst utanför kyrkan, men även då rörde det sig vanligen om troende individer i en religiös kontext. Givetvis var gruppen läsare betydligt större – exempelvis lagmän måste ha läst – och ser vi till ägare av handskrifter möter, som vi observerat, flera frälsekvinnor som även läst underhållningslitteratur. Detta till trots verkar läsning under medeltiden främst ha varit förknippad med kyrkan.

Det är viktigt att komma ihåg att under medeltiden kunde läsning innebära att man repeterade en memorerad bön, och man var en del av läsningen även om man bara lyssnade. Detta förändrades troligen med en bredare skolgång och den katekesläsning som förekom i århundraden efter reformationen. Synen på läsande blev allt snävare.

Noter

1. Uppslagsord ”glasögon”, *Nationalencyklopedin*, 7 (Höganäs: Bra böcker, 1992) s. 513.
2. Ivar Schnell, ”Notiser om glasögonens historia i Sverige”, *Nordiska museets och Skansens årsbok Fataburen* (1934) s. 148.

3. ”Oc sidhan scalt tu ikke swa smaat scriffua, for thy hon är aldrough quinna, oc krankögdh, oc ikke githir hon swa smaat läsit”, efter *Ett forn-svenskt legendarium, innehållande medeltids kloster-sagor om helgon, påfvar och kejsare ifrån det I:sta till det XIII:de århundradet*, 3, utg. George Stephens (Stockholm: Svenska fornskriftsällskapet, 1874) s. 8.
4. Herbert Grundmann, ”Litteratus–illiteratus: Der Wandel einer Bildungsnorm vom Altertum zum Mittelalter”, *Archiv für Kulturgeschichte*, 40 (1958) s. 1–65.
5. Michael Thomas Clanchy, *From memory to written record: England 1066–1307*, andra upplagan (Oxford: Blackwells, 1993) s. 114–144.
6. Clanchy (1993) s. 47.
7. Clanchy (1993) s. 9.
8. Jfr Dennis Howard Green, *Women readers in the Middle Ages* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007) s. 4.
9. Clanchy (1993) s. 206.
10. Se t.ex. Lars Wollin, ”Två språk och flera skikt: Uppenbarelsernas texttradition”, i Tore Nyberg (red.), *Birgitta, hendes værk og hendes klostre i Norden* (Odense: Syddansk Universitetsforlag, 1991) s. 407–434.
11. Green (2007) s. 5 f.
12. Green (2007) s. 7.
13. ”swa läs thu oc i samma böker, at diäffwllen gladdes ther aff”, efter *Skrifter till läsning för klosterfolk*, utg. Fredrik August Dahlgren (Stockholm: Svenska fornskriftsällskapet, 1875) s. 67.
14. ”Aff iomffrwlekom renlek som godha closter iomffrur skulw älska, oc aff thera stora ära oc fördeel i hymerike, läs thu nogh faghra kändedoma i sancte mektildis böker”, efter *Skrifter till läsning för klosterfolk* (1875) s. 75.
15. ”Tha han war pilter / war han nær enom mestara / som mz the swarto konstinne plæghadhe vmga / Een dagh war hans mestare vthgangin faan han hans book oc las ther j”, efter *Sielinna Thrøst: Første delin aff the bokinne som kallas sielinna thrøst. Efter cod. Holm. A 108 (f.d. Ängsö)*, utg. Samuel Henning (Stockholm: Svenska fornskriftsällskapet, 1954) s. 68.
16. ”Riddarin giordhe swenin druknan / oc honom sofwande / stal han fran honom brefwit Han las thz oc fan ther j scrifwat / at hans brodhirs hustru / hafdhe fangit een skönan vngan son”, efter *Sielinna Thrøst* (1954) s. 324.
17. Jfr Jonas Carlquist, *De fornsvenska helgonlegenderna: Källor, stil och skriftmiljö* (Stockholm: Svenska fornskriftsällskapet, 1996) s. 57–119; Lars Wollin, ”Pådrivare eller vindflöjel? Översättaren i stilhistorien”, i Peter Cassirer (red.), *Stilsymposiet i Göteborg 21–23 maj 1992* (Göteborg: Institutionen för svenska språket, 1994) s. 71–91; Mary Carruthers, *The book of memory: A study of memory in medieval culture* (Cambridge:

Cambridge University Press, 1990) s. 214. Se även Jonatan Pettersson, *Fri översättning i det medeltida Västnorden* (Stockholm: Acta Universitatis Stockholmiensis, 2009).

18. ”Tå är thet mykin hedhr ok tarf/ at the kunnen sielue läsa ok tydha/ ok wäl förstanda sin bref ok rekninga/ Ty at tå må ey giärnt förwendas thera akt/ ella ord ella tera ouan the medh breuom göra ella taka/ Ty at opta komber wande ok skadhi af ouarlike breua skript ok tydhning”, efter Johannes Bureus, *En nyttigh bok / om Konnunga styrilse och höfdinga: Johannes Bureus utgåva 1634*, utg. Lennart Moberg (Stockholm: Svenska fornskriftsällskapet, 1964) s. 51 f.

19. ”O min son biudh honum vpläta sina bok ok läsa oc see vm ther är alt füllelica scrifwat älla vanlica nakat aff skrapat”, efter *Heliga Birgittas uppenbarelser*, 3, utg. Gustaf Edvard Klemming (Stockholm: Svenska fornskriftsällskapet, 1861) s. 103.

20. Green (2007) s. 8 f.

21. ”Alla the män thætta bref hõra älla see helsom wi [...]”

22. Clanchy (1993) s. 254.

23. Clanchy (1993) s. 267.

24. Clanchy (1993) s. 267–269.

25. Clanchy (1993) s. 271.

26. Jonas Carlquist, *Vadstenasystrarnas textvärld: Studier i systrarnas skriftbrukskompetens, lärdom och textförståelse* (Stockholm: Svenska fornskriftsällskapet, 2007) s. 86.

27. Carlquist (2007) s. 88–90.

28. Alistair Minnis, *Medieval theory of authorship: Scholastic literary attitudes in the later Middle Ages* (Aldershot: Ashgate, 1988) s. 94 f. Jfr även Green (2007) s. 23. Se även Claes Gejrot i denna volym.

29. ”qui scribunt non quod inveniunt, sed quod intelligent”, jfr Green (2007) s. 26.

30. Green (2007) s. 24.

31. Universitätsbibliothek Giessen, Ms 881, 8°, fol. 185v. Se Carlquist (2007) s. 82. Korrekturläsning verkar ha varit förekommande i Vadstena kloster. I epilogen till *Ordinarium seu ordo cantus et lecture sororum ordinis sancti saluatoris* i handskriften Lampeter, Saint David’s University College Library, Ms 5, fol. 49v–51r, får vi reda på att texten kompilerats av tre bröder, Magnus Unnonis, Olaus Petri och Michael Sunonis, samt översatts och kontrollerats av sex äldre systrar. Se Monica Hedlund, ”The ordinal of the Vadstena nuns: The Latin text found in Saint David’s University College Library, Lampeter, Wales (MS. 5)”, *Eranos: Acta philologica Suecana*, 79 (1981) s. 121–136, särsk. s. 127. Se även Eva Lindqvist Sandgren i denna volym.

32. Carlquist (2007). Se även Ingela Hedström, *Medeltidens svenska bönböcker: Kvinnligt skriftbruk i Vadstena kloster* (Oslo: Universitetet i Oslo 2009).

33. Jfr Miri Rubin, *Mother of God. A history of the Virgin Mary* (London: Penguin books, 2009) flerst., men särsk. s. 191–351.

34. Jfr Green (2007) s. 12.
35. Carlquist (2007) s. 69. Se även Klaus Schreiner, ”Marienverehrung, Lesekultur, Schriftlichkeit”, *Frühmittelalterliche Studien*, 24 (1990) särsk. s. 317 och 338.
36. Schreiner (1990) s. 339–341.
37. ”Then gudh thær all ting forma gøme then ffru thær thenne bogh [...] frw elin medh gudz miskundh”. Se Agnieszka Backman, *Handskriftens materialitet: Studier i den fornsvenska samlingshandskriften Fru Elins bok (Codex Holmiensis D 3)* (Uppsala: Institutionen för nordiska språk, 2017) s. 60.
38. Backman (2017) s. 13.
39. Paul Saenger, *Space between words: The origins of silent reading* (Stanford: Stanford University Press, 1997) s. 64–95.
40. Jonas Carlquist, ”Privat läsning av fornsvensk religiös litteratur: En metodisk diskussion med exempel från fornsvenska helgonlegender”, i Lars Wollin (red.), *Studier i svensk språkhistoria*, 3: Förhandlingar vid Tredje sammankomsten för svenska språkets historia Uppsala 15–17 oktober 1992 (Uppsala: Uppsala universitet, 1993) s. 43–53.
41. Efter *Klosterläsning: Järteckensbok, Apostla gerningar, Helga manna lefverne, legender, Nicodemi evangelium*, utg. Gustaf Edvard Klemming (Stockholm: Svenska fornskriftsällskapet, 1877–1878) s. 146. Jfr *dixit autem Spiritus Philippo accede et adiunge te ad currum istum adcurrrens autem Philippus audivit illum legentem Esaiam prophetam et dixit putasne intellegis quae legis*, Actus Apostolorum 8:29–30.
42. ”Vilt thw köra bort fanytta thankanna flughur tha vakta aat thy thu läs. ällighis mumblar thw”, efter *Bonaventuras betraktelser öfver Christi lefverne: Legendan om Gregorius af Armenien*, utg. Gustaf Edvard Klemming (Stockholm: Svenska fornskriftsällskapet, 1860) s. 101.
43. ”The iomfrwa las ther romanz, / ena book man kallar swa a franz. / Een frua ther man vänasta sa / sat ok ther ok lydde op a, / the iomfrw modher ther las the book; / hon var badhe höfwizk ok klook”, efter *Herr Ivan: Kritisk upplaga*, utg. Erik Noreen (Uppsala: Svenska fornskriftsällskapet, 1931) s. 309.
44. ”Naar han höre tässa reglo for sik läsas, Tha maa han [påven] wndirsta huadan tässin reglan är komen”, efter *Heliga Birgittas uppenbarelser*, 4, utg. Gustaf Edvard Klemming (Stockholm: Svenska fornskriftsällskapet, 1862) s. 47.
45. ”Jak reginaldus doctor i andelikom oc wärdzlikom rät, konungxsens cappelan, kännes mik haffwa beskriffuat oc kwngiort eth miraculum sancta anna siälff tridhi til loff oc hedher, ä haa thz läs ällar höre läsas ällar prädikas, witnar iak mz the förnämtha herra som thz mz mik haffwa seet”, efter *Ett forn-svenskt legendarium*, 3 (1874) s. 702.
46. ”hans böker oc epistole lasus for nerone oc hans radhe ’ ok vordho lofs værdhe

aff allum visum”, efter *Fornsvenska legendariet*, 2, utg. Per-Axel Wiktorsson (Skara: Skara stiftshistoriska sällskap, 2020) s. 147.

47. ”Han hafde ena script j sinne lukte hand / hwilka eufemianus wilde taka vth aff hans hand / Æn han hult handena swa hart saman / at engin fik scriptena før æn sielfwer pawen til hans kom / Tha ypnadhis handen oc pawin tok scriptena Och las hona for allo folkeno”, efter *Sielinna Thrøst* (1954) s. 44.

48. ”Ouidium ther the nima skola; / han kenner nødh for ælskog thola, / och ælskog ganger for all ting, / ther werlden ganger medh omkring. / Then fiærde winter ther j fra / tha haffde the bokene nomit swa”, efter *Flores och Blanzeflor: Kritisk upplaga*, utg. Emil Olson (Stockholm: Svenska fornskriftsällskapet, 1921) s. 10.

49. Green (2007) s. 19.

50. Paul Saenger, ”Reading in the later Middle Ages”, i Guglielmo Cavallo & Roger Chartier (red.), *A history of reading in the West*, övers. Lydia G. Cochrane (Cambridge: Polity Press, 1999) s. 120–148, särsk. s. 136.

51. Myriam Bacha & Christian Hottin (red.), *Les bibliothèques parisiennes: Architecture et décor* (Paris: Action artistique de la ville de Paris, 2002) s. 33 f.; Julia C. Walworth, *Merton College Library: An illustrated history* (Oxford: Bodleian Library, 2020).

52. Carlquist (2007) s. 63–64.

53. Carruthers (1990) s. 170.

54. Green (2007) s. 15.

55. Keith Rayner, ”Eye movements in reading: Eye guidance and integration”, i Paul A. Kolars (red.), *Processing of visible language* (New York: Springer, 1979) s. 61. Se även Dennis F. Fisher, ”Spatial factors in reading and search: The case for space”, i Richard A. Monty & John W. Senders (red.), *Eye movements and psychological processes* (Hillsdale: Erlbaum, 1976) särsk. s. 422–427.

56. Paul Saenger, ”Silent reading: Its impact on late medieval script and society”, *Viator: Medieval and Renaissance studies*, 13 (1982) s. 379 f.

57. Carlquist (1993).

58. Saenger (1982) s. 392; Malcolm Beckwith Parkes, ”The influence of the concepts of *Ordinatio* and *Compilatio* on the development of the book”, i Jonathan J. G. Alexander & Margaret Templeton Gibson (red.), *Medieval Learning and Literature: Essays presented to Richard William Hunt* (Oxford: Clarendon Press, 1976) särsk. s. 118–120.

59. Jfr Carlquist (1993) s. 45–47, och Dennis Duncan, ”Indexing”, i Ann Blair, Paul Duguid, Anja-Silvia Goeing & Anthony Grafton (red.), *Information: A historical companion* (Princeton & Oxford: Princeton University Press, 2021) s. 491–495.

60. Jfr Carlquist (2007) s. 19 f. Se även Hedström (2009) s. 261–265, för fler exempel.

61. Jfr Jonas Carlquist, ”Vad ville Jöns Budde med sin översättning av Elucidarius?”, i Lars Wollin (red.), *Bilden av Budde: Studier kring en svensk språk pionjär* (Stockholm: Svenska fornskriftsällskapet, 2011) särsk. s. 68–73.
62. Clanchy (1993) s. 130 f.
63. Saenger (1982) s. 386–388.
64. Carlquist (1993) s. 47.
65. Carlquist (2007).
66. Jonas Carlquist, *Handskriften som historiskt vittne: Fornsvenska samlingshandskrifter – miljö och funktion* (Stockholm: Runica et mediævalia, 2002) s. 79–84. Se även Maria Arvidsson, *En handskrifts tillkomst- och brukshistoria: En närtstudie av Cod. Holm. A 49 (Nådendals klosterbok)* (Uppsala: Svenska fornskriftsällskapet, 2017).
67. ”Then thetta skal læsa som j thesso quaternione scriwat ær. merke thetta hær./ at somlikin ordh æru stækt oc ther skal mera læsas æn ther staar scriwat / ællighis ær ey mon vm læsningena”, Kungliga biblioteket A 49, fol. 258v.
68. Clanchy (1993) s. 269; Saenger (1982) s. 374 f., 392 f.; Malcolm Beckwith Parkes, *Pause and effect: An introduction to the history of punctuation in the West* (Aldershot: Scolar Press, 1992).
69. Min översättning efter David Ganz, ”The Preconditions for Caroline Minuscule”, *Viator: Medieval and Renaissance studies*, 18 (1987) cit. s. 33: *Per cola distinguant proprios et commata sensus et punctos ponant ordine quosque suo, nel vel falsa legat taceat vel forte repente anti pios fratres lector in ecclesia*. Alkuin av York, Carmina XCIV.
70. Carruthers (1990) s. 221–223.
71. Se vidare Carlquist (1993) s. 49–51, och Carlquist (1996) s. 203–221.
72. Clanchy (1993) s. 269.
73. T.ex. Ilia Delio, ”Clare of Assisi and the mysticism of motherhood”, i Timothy J. Johnson (red.), *Franciscans at prayer* (Leiden & Boston: Brill, 2007) s. 43.
74. Ivan Illich, ”Lectio Divina”, i Ursula Schaefer (red.), *Schriftlichkeit im frühen Mittelalter* (Tübingen: Narr, 1993) s. 21.
75. Illich (1993) s. 32.
76. Illich (1993) s. 30.
77. Illich (1993) s. 28.
78. Carlquist (2007) s. 86.
79. Carlquist (2007) s. 88.
80. Illich (1993) s. 29.
81. Carlquist (2007) s. 49.
82. Carlquist (2007) s. 52 f.
83. Carlquist (2007) s. 87.
84. ”Thetta beteknar os the ypna graffuen wi ganghom til daghlika äpther tercet,

daglika betänkiande wan dödh, oc os förwarandhe, at wi ey skulum komma i för-dömilens probo, aff tässom madkenom läs i sancta mäktilda bok c ix quinte partis”, efter *Skrifter till läsning för klosterfolk* (1875) s. 120.

85. ”Han kunne först ey book. tho fik han the nadhe af gudhi. at tha honom andwardhathis bok. las han swa som thyt han hafdhe lango numit bok”, efter *Klosterläsning* (1877–1878) s. 197.

86. ”Stodh han vp ok las i prophetans ysaie bok”, efter *Bonaventuras betraktelser öfver Christi lefverne* (1860) s. 56.

87. ”Sidhan systrana haffua läsit gracias j kirkionne, Magho the tala mällan siin, til thäs at the böria aptansanghin”, efter *Heliga Birgittas uppenbarelsen*, 4 (1862) s. 13.

88. ”Sannelika, thet sigher iak idher, / alla nat tha las hon tidher / ok badh fore idher badhe / sin gudh til alla nadhe”, efter *Flores och Blanzefflor* (1921) s. 98.

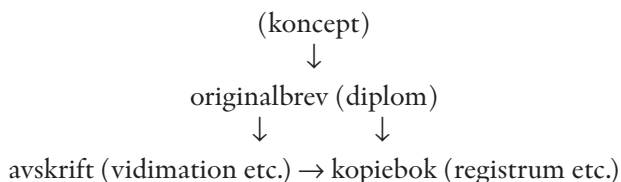
indignationem omnipotentis dei . et beatorum petri & pauli
apostolorum eius Lugduni xv Nonas Decembris Pontificatus
nostri

Diplom och kopieböcker

PETER STÅHL

Användningen av diplom – det medeltida brevet – hänger intimt samman med kristendomens införande i Sverige, på samma sätt som bruket av det latinska alfabetet och latinsk skrift. Från och med 1100-talet kan Sverige betecknas som ett huvudsakligen kristet land, åtminstone i den mening att kristendomen var den enda påbjudna religionen. Vid denna tid hade bruket av diplom redan en flerhundraårig historia på den europeiska kontinenten och detta övertogs nu fullt ut av kungamakten, kyrkan och andra delar av det svenska samhället. Detta innebar att alla viktigare transaktioner och handlingar, framför allt de som hade en rättslig innebörd, skulle förevigas genom utfärdande av brev. För att bevara texten i de värdefulla originalbreven och för att lättare ha tillgång till originalens innehåll började man från och med 1200-talet göra beseglade vidimationer. Dessa var auktoritativa avskrifter som vid anfordran kunde visas upp och gälla som fullvärdiga bevis på originalhandlingar. Originalbrev och vidimationer kunde även avskrivas i särskilda kopieböcker. Traderingskedjan för det medeltida brevet kan beskrivas på följande sätt:

Med begreppet *diplom* (av franskans *diplôme*, ytterst av grekiskans δίπλωμα, 'något dubbelt sammanlagt') åsyftas i detta sammanhang medeltida brev med rättsgiltighet, vanligen på pergament.¹ Som synonym till diplom används på svenska framför allt ordet *urkund*, även om den senare termen också kan avse eftermedeltida handlingar. Den vetenskap som behandlar olika aspekter av diplomerna, deras yttre beskaffenhet och inre formelspråk, kallas *diplomatik*.² Enligt diplomatiken görs åtskillnad mellan den dispositiva urkunden, *charta* (även *carta*), och bevisurkunden, *notitia*, som är en enkel redogörelse för att en muntlig rättshandling ägt rum.³ Bland diplomerna från svensk medeltid är *charta* helt dominerande. Under nordisk medeltid, exempelvis i lagtexter och andra källor, användes i normala fall ordet *brev* (fornsvenska *bref/breff*) för att beteckna vad vi här benämner diplom, ett ord som i denna betydelse började användas först i slutet av 1500-talet. Inom nordisk historieforskning är det fortfarande tradition att följa det medeltida bruket genom att snarare använda ordet *brev* än *diplom*.

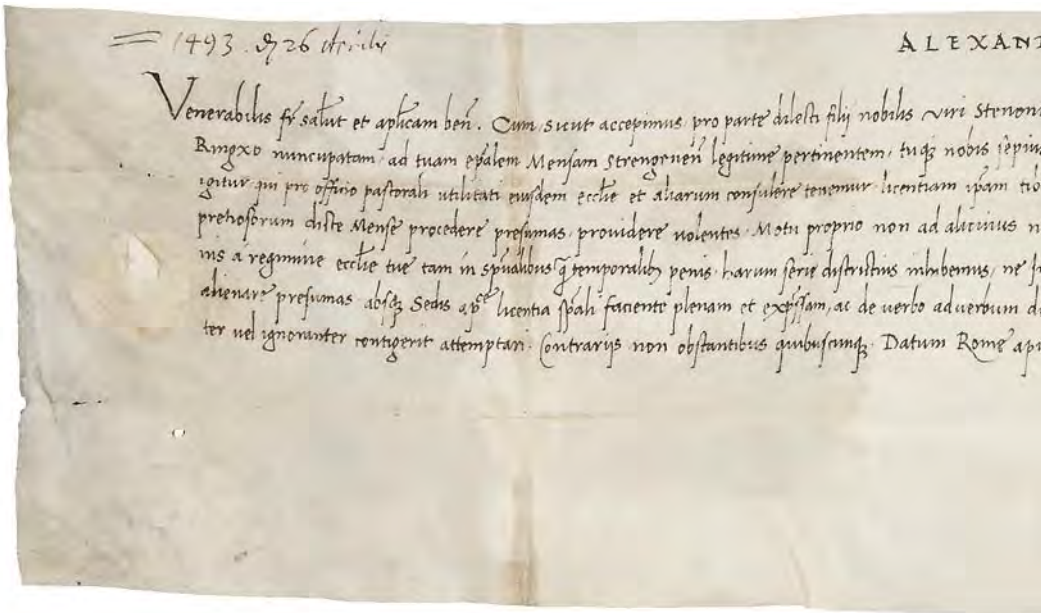
Som bevis på diplomets rättsgiltighet har ofta ett eller flera sigill blivit vidfästa. Beroende på vem eller vilka som utfärdat diplomerna kan man göra en grov indelning i kungliga brev, kyrkliga brev (bland vilka ingår de påvliga breven), städernas brev, fastebrev och olika typer av privaturkunder. Till den senare kategorin hör framför allt jordebrev, det vill säga diplom som handlar om olika slag av jordtransaktioner (se vidare nedan). Rena privatbrev på papper är inte att betrakta som diplom i strikt mening; denna brevkategori började uppträda under senare delen av 1300-talet, men blev vanligare under 1400-talet. Det äldsta bevarade diplomerna som utfärdats i Sverige är från tiden 1164–1167. I brevet avgör ärkebiskop Stefan i Uppsala en tvist genom förlikning mellan en kvinna, Doter, och hennes son, Gere, angående jord som enligt förlikningen skall tillhöra Viby (cisterciens)kloster i Uppland (senare flyttat till Julita i Södermanland). Diplomet är beseglat med ärkebiskopens och kungen Karl Sverkerssons sigill.⁴

- Sveriges äldsta bevarade diplom, från 1164–1167, utfärdat av ärkebiskop Stefan i Uppsala. Brevet är beseglat med kungen Karl Sverkerssons och ärkebiskopens sigill. RA SDHK 200.

IN NOMINE SEC[UN]DE TRINITATIS C[ON]S[UL]T[AN]TI[EN]SIS ARCHIEPISCOPI HOTO
 lacio ta p[re]sentib[us] qua h[ab]uit[ur] q[uo]d dissensione nimis inhonestam diuq[ue] p[ro]p[ri]e ta
 querunt[ur] probare uir ac do[ct]o dicare femuram doct[ri]e nomine filiumq[ue] eius nomine ge
 re do auxiliante eum consensu utruq[ue] q[ue]r[er]e minauim[us]. ea uidelicet ratione. ut sup[er]dic
 ta do dicata mulier eum h[ab]et p[ro]p[ri]etate iure sibi hereditario de se h[ab]et filio eius
 unico. q[ui] uidet[ur] sup[er]ius memorato si magis sup[er]uere q[ui]ad[em] ipsa uillam Wicku
 nomine cu[us] omnis appendicis. p[ro]p[ri]e uidet[ur] et filius. p[ro]p[ri]etate; ac eum h[ab]et necessarius ei
 de uille attinentib[us] lib[er]e imp[er]petuu religio[rum] uide[re] iuris do[ct]o sequentib[us] possidenda accepit. Hu
 ic q[ui] loco p[ro]p[ri]etate addit est q[ui] u[er]o p[ro]p[ri]etate possidendo. q[ui] uulgo auget uocit[ur]
 que hic annotare cupi diligenti curauim[us]. In uilla Scute wasca. x. solidi. In uilla ekam.
 xii. solidi. In uilla h[ab]ea. solidi. q[ui]ta pars solidi. In uilla Walby. vi. solidi. In uilla dalby. iiii.
 solidi. In uilla solesta. vii. sol. In uilla molstabe. vi. sol. Quarta pars sup[er]ius ibi addita.
 cu[m] sit p[re]sentis uir sep[er]dicta femina h[ab]et officio. in uilla que flomskre nuncupat[ur]. Igo quo
 q[ui] di[ct]i gra. S. archyep[iscop]i q[ui] hui[us] edmon[is] p[ro]p[ri]etate aucto[rum] certu[m]. ad eund[em] locu[m] u[er]u an
 nuati wasca in meo[rum] remissione peccato[rum] cu[m] multo[rum] d[omi]n[is] testam[en]to. Et ut h[ab]et iura et in
 conuulsa p[er]maneat. ta[men] d[omi]n[us] p[ro]p[ri]etate. q[ui] n[ost]ri sigilli hanc co[m]p[ar]a[m]t[ur] in p[ro]p[ri]etate signauim[us]. et hanc
 p[ro]p[ri]etate. h[ab]et uocatione. dationeque infringentib[us]. p[ro]p[ri]etate anathematis uinculis si n[on] resi
 pugnet ex auctoritate d[omi]n[us] n[ost]ri ihu xpi geniti q[ui] p[ro]p[ri]etate uirgini u[er]u[m] eade[m] d[omi]n[us] n[ost]ri
 omniq[ue] sc[ilicet] obligam[us]. Hui[us] u[er]o p[ro]p[ri]etate h[ab]et d[omi]n[us] h[ab]et rex suenu auq[ue] gochoz. Wlf comes.
 Coli de seo. Biorn de strenc. leg[is] q[ui] de occidentali gozia. Iohes p[ro]p[ri]etate de hictoma. Walar
 p[ro]p[ri]etate de archiep[iscop]o. Ricard[us] p[ro]p[ri]etate de arch[iep]o. Et alij multi q[ui] h[ab]et no[m]i[n]a p[ro]p[ri]etate longu[us] durim[us].

149-57.

- Brev utfärdat av påven Alexander VI i Rom den 26 april 1493 till biskop Kort Rogge i Strängnäs. Påven förbjuder biskopen att sälja ön Ringsö i Ytterselö socken i Mälaren till riksföreståndaren Sten Sture den äldre och att avyttra annan rörlig eller fast egendom av biskopsbordets tillgångar utan påvestolens särskilda tillstånd. Brevet är ett exempel på så kallat *breve* ('kort skrivelse'). Skriften är *cancelleresca italica*. RA SDHK 32927.

Det pergament som användes för diplom i medeltidens Sverige framställdes vanligen av skinn från kalv, vilket preliminär forskning från senare tid har visat.⁵ Diplomens format varierade kraftigt beroende på textens omfång och dignitet. I äldre diplom, företrädesvis från 1100-talet, förekom horisontell linjering av textytan för att åstadkomma en så rak och jämn skrift som möjligt. För bullor utfärdade i påvliga kansliet var det regel med linjering under hela medeltiden, förutom horisontell även vertikal linje-

DER. PP. VI^s

157.

s viceps seu Gubernatoris Regni Suetie fueris sepe numeris requisitus. ut sibi uenderes quandam Insulam
 s supplicaueris humiliter. ut tibi dictam Insulam eidem uiceregi uendendi licentiam concedere dignaremur. Nos
 i expresse denegauimus et ne ad alienationem dictae Insule uel quorumuis aliorum bonorum immobilium uel mobilium
 nobis super hoc oblate petitionis instantiam. sed ex nostra deliberatione tibi sub interdicti ingressus ecclesie et suspensio
 Insulam predictam; aut quorumuis alia bona mobilia aut mobilia prethosa dictae Mensis uendere; distrahere; seu quolibet
 o inhibitione huiusmodi mentionem. Decernentes ex nunc irritum et inane si serus super his a quocumque quauis ante scien-
 tid situm petrum sub Annulo piscatoris. Die xxvi. Aprilis. M. cccc. lxx. x. in. Pont. in. Anno Primo.

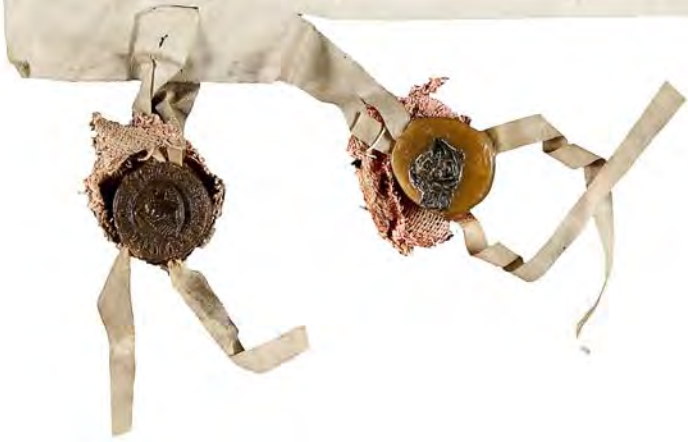
Jo. Crothon!

ring för att markera vänstermarginalen. I vissa påvbrev noteras dubbla vertikala linjer i vänstermarginalen, ibland även i högermarginalen. Linjeringen kunde göras med blystift eller bläck, ibland även med griffel (latin *stylus*) eller annat spetsigt verktyg av metall eller ben (blindlinjering). (Läs mer om detta i Patrik Åströms kapitel.)

Den vanligaste skrifttypen i diplom utfärdade i Sverige är *gotisk kursiv*, som användes från omkring 1250 till medeltidens slut. I de äldsta diplomerna från 1100-talet och 1200-talets början användes olika skrifttyper som representerar övergångsfasen mellan karolingisk minuskel och gotisk skrift, bland annat så kallad *praegothica*.⁶ Skriften i de påvliga bullorna var i allmänhet *kurial minuskel*; under 1400-talet tillkom även *hybrida* och, i mindre formella brev som kallas *breue* ('kort skrivelse'), den humanistiska kansli-skriften *cancellaresca italica*.⁷

1376 26 Mars

Ulla the man chere bress hera alla sia hofsem wi Skaring ylienss Ragnildar iohans dotter minn hufuru
Amidar Brynolfa son ok iohann Skaringsson . auardelika nu waro hira . ok kunnigra thi . at wi hafum . f
wara fri hofdit gifuor for wara siat . ok andra chera som wi wrom Skardoghe got foru atogora . at waro
goos . i kaldakura can halfwan accuq . ok halfannat spann affiald . q . embardogge can halfwan accuq . madh
husum ok allo thi thi al ligger . i wastlosu jofni . tal auardelika dighe . ok uphanda wi off the rothfuna
ok waro arfivom . oc hemolom wi henda klostreno i wacastano . nu hafan fraan . ok gifum wi fante
wold ok make heratigshofshingano i sama heratighe som rothfuna minn ligger . at gifwa a wara wagna
wiffo klostfno umbudhi fasta ok fultana aprer . thi lagh siglia . Tal thessa wrombyndh siglison wi
Skaringt ok amuder waro incigle for chere bress . som war skrifwar . i formaper stadhano wadhsana
anno dm yllfimo cccfyo ffcoo in crastano amuciacois beo uirginis

• Gåvobrev utfärdat i Vadstena den 26 mars 1376. Skäring Iliansson, hans hustru Ragnhild Johansdotter, Anund Brynjulfsson och Johan Skäringsson skänker jord i Västerlösa socken, Östergötland, till Vadstena kloster. Sigill nummer 1 (Skäring Ilianssons) på pergamentsremsa; sigill nummer 2 endast fragment på flikskuren remsa. Vid båda sigillen finns delar av sigillpås av ljusrött linne. Skriften är gotisk kursiv. RA SDHK 10803.

Bulla (*litterae gratiae, litterae cum serico*) utfärdad av påven Innocentius IV i Lyon den 3 december 1250 till domprosten och domkapitlet i Uppsala. Påven bekräftar och stadfäster Uppsalakyrkans alla fri- och rättigheter, vilka tidigare beviljats av påvar, Sveriges kungar och andra. Skriften är kurial minuskel. Blybullen nedtill visar apostlarna Paulus och Petrus. RA SDHK 648. →

Innoce³ ep³ servus servorum dei. Dilectis filiis. Preposito et Capitulo ecclesie v³ p³ sal³.
 Sate & ap³ l³ can³ ben. Cum a nobis pervenit quod us³ tum est & honestum cum vigor equi-
 tatis quam ordo exigit rationis ut id p³ sollicitudinem officij nostri ad debitum perducatur
 effectum. Et propter dilecti in domino filij vestris us³ h³ postulacionibus grato concurrentes
 assensu omnes libertates & immunitates a predecessoribus vestris Romanis pontificibus ecclesie vestre
 concessis. necnon libertates & exemptiones secularium exactionum a clare memorie Regibus & Prin-
 cipibus Regni Suevie alijsq³ xpi fidelibus rationabiliter vobis indultis aut donatis aplice confirmam.
 et presentis scripti patrocinio communitur. Nulli ergo omnino hominum liceat hac pagina
 nostre confirmationis infringere. ut ei ausu temerario contumet. Siquis autem hoc attempta-
 re presumpserit indignationem omnipotentis dei. et beatorum petri & pauli ap³ l³ eius se noverit
 incursurum. Dat³ Lugdun³ 14 Non³ Decembris. Pontificat³ n³ Anno Octavo.

I diplomets nedre del är pergamentet vikt i ett så kallat uppveck, med ett latinskt ord *plica*, för att vidfästa ett eller flera sigill. Dessa fästes vanligen med remsor av pergament, ibland med snöre av lin, hampa eller silke. Medeltida sigill var av vax och förekom i olika färger (rött, grönt, brunt etc.), men vanligt var också att sigillen framställdes av ofärgat vax med en gulbrun nyans. När det gäller sigillens form kan generellt sägas att världsliga personer använde runda sigill, medan andliga personers sigill ofta var ovala. Undantag fanns dock från denna huvudregel. För att minska slitaget har sigillen i vissa fall skyddats av påsydda sigillpåsar av tyg eller pergament.⁸

De påvliga bullorna hade alltid en och samma typ av besegling, nämligen med den så kallade blybullan, som fick sin definitiva form under Paschalis II (påve 1099–1118). Det är det påvliga sigillet som har givit själva dokumentet sin benämning *bullā*. Bullorna indelas i två huvudkategorier, *litterae iustitiae*, det vill säga brev som innehåller juridiskt bindande uppdrag eller befallningar (så kallade mandat), och *litterae gratiae*, 'nådebrev', som avser olika typer av privilegiebrev. Vid *litterae iustitiae* fästes blybullan med snöre av hampa, och brevtypen kallas därför även *litterae cum filo canapis*, 'brev med snöre av hampa'. I fråga om nådebrev fästes blybullan med silkestrådar, ofta i gult och rött, och denna brevtyp har benämningen *litterae cum serico*, 'brev med silkes(snöre)'.⁹

Diplomets delar

Enligt diplomatiken indelas texten i ett medeltida diplom i följande delar:¹⁰

Protokoll

Invocatio, intitlatio, inscriptio, salutatio

Text (Kontext)

Arenga/exordium, notificatio/promulgatio, narratio, dispositio, sanctio, corroboratio

Eskatokoll

Datum, apprecatio, subscriptio

- Diplom från 1208–1216. Kung Erik (Knutsson) av Sverige kungör att han tar Saba (Julita) kloster under sitt beskydd. Brevet inleds med ett korstecken, så kallat *chrismon*. Skriften är *praegothica*. Endast ett fragment av sigillet är bevarat på pergamentsremsan. RA SDHK 322.

Protokollet inleddes med en invokation, en åkallan av Treenigheten eller Gud, i sin enklaste form *In nomine Domini amen*. I framför allt äldre diplom kunde invokationen ersättas av ett *chrismon*, ett korstecken, som i princip hade samma funktion som invokationen. Ibland förekom dubbel invokation, genom att både *chrismon* och en utskriven åkallan återfinns i diplomets inledning. I *intitulatio* meddelas brevutfärdarens namn och titel, medan mottagarens namn och titel återges i *inscriptio*. Till titlarna kunde fogas en

devotionsformel, exempelvis *Dei gratia*, 'med Guds nåd'. *Salutatio* kallas själva hälsningsordet/-orden, kortast uttryckt *salutem*.

Diplomets centrala huvuddel kallas *text* eller *kontext* och kunde inledas med en *arenga* (samma ord som i svenskans *harang*), ibland även benämnd *exordium*. Detta bestod av en fras som skulle väcka läsarens intresse och ge en allmän motivering till urkundens tillkomst. *Notificatio/promulgatio* är den mening varigenom något kungjordes (exempel *Noverint universi . . .*), medan *narratio* återger sakförhållanden och bakgrund till diplomets dispositiva del som följer därefter. *Dispositio* utgör själva kärnan i urkunden, det juridiskt gällande beslut eller förordnande som var den direkta orsaken till diplomets utfärdande. I följande del, *sanctio*, meddelas den bestraffning som kom att drabba dem som bröt mot det förordnande som uttrycktes i *dispositio*. Diplomets huvuddel avslutas med *corroboratio*, som omtalar på vad sätt urkunden blivit rättsligt bestyrkt, vanligen genom besegling med sigill.

Brevets avslutande del, eskatokollet, inleddes med datumangivelse, vanligen år och dag. De äldsta diplomerna utfärdade i Sverige saknade alla former av datering; först på 1260-talet blev det vanligt att både år och dag indikerades mer regelbundet. Dagen kunde anges antingen med så kallad romersk datering (exempel: *pridie nonas Octobris*, den 6 oktober) eller enligt den kyrkliga kalendern (exempel: *die apostolorum Petri et Pauli*, den 29 juni); den senare metoden blev med tiden allt mer dominerande. Även modern datering förekom ibland (exempel: *iii^a die mensis Augusti*, 'den 3 augusti'). Med *apprecatio* avses en sluthälsning av typen *Valete in Christo*, 'Farväl i Kristus'. *Subscriptio* betyder 'underskrift', där utfärdaren/utfärdarna egenhändigt undertecknat dokumentet med sitt/sina namn. Detta förfarande var ovanligt i diplom, eftersom vidfästandet av sigill i princip hade samma betydelse som en underskrift. Angående diplomets olika delar skall sägas att ett och samma brev sällan innehåller alla de avsnitt som redovisas ovan, men dessa är de delar som är teoretiskt möjliga. Även ordningen mellan delarna kan variera.

På baksidan av diplomerna finner man ofta olika typer av påteckningar, såväl medeltida som eftermedeltida. Det kan till exempel röra sig om en kort regest (sammanfattning av brevinnehållet) och arkivsignum som

anger brevets förvaring.¹¹ På baksidan av Katarina Nilsdotters ingiftsbrev till Vadstena kloster från den 26 mars 1381 (Svenskt Diplomatariums huvudkartotek, SDHK, 11862) har klostret gjort följande notering:

Littera Katerine Niclissadottir super bonis in Kullirstathum parrochia
Mogata
Hamarkinda hæradh
Ab vi

Påteckningen meddelar att detta var Katarina Nilsdotters brev rörande egendomar i Kullerstad i Mogata socken, Hammarkinds härad (i Östergötland). Brevet har förvarats i brevkistan Ab som nummer sex i ordningen.

Språk och formler

Språket i diplomets olika delar var mycket formelbundet och i grunden likartat hela medeltiden igenom, med en viss tendens till ökad komplexitet. Ett stort inflytande hade den medeltida brevteori som kallas *ars dictaminis*, vars blomstringsperiod huvudsakligen inföll cirka 1200–1350, men som även senare fortsatte att påverka brevskrivningen i stora delar av Europa.¹² En väsentlig komponent i *ars dictaminis* var det rytmiska satsslutet, så kallad *cursus*. Viktiga influenser i fråga om formler och ämnesval kom från praktiska brevxempel hämtade från bland annat de påvliga och kejsarliga kanslierna. En handbok i *ars dictaminis* kallades *summa dictaminum* och författarna/kompilatorerna benämndes *dictatores*. Dessa handböcker har i sin tur inspirerat åtskilliga formulärsamlingar, av vilka några finns bevarade även från det medeltida Sverige.¹³

Latin var det förhärskande språket i diplomerna i princip fram till mitten av 1300-talet. Det äldsta bevarade diplomerna på svenska är från år 1330 utan dag (SDHK 3679), Ingrid (Magnusdotters) pantbrev på en halv gård i Brunseryd (i Marbäcks socken i Norra Vedbo härad, Småland). Men det var först genom Magnus Erikssons landslag från omkring 1350 som svenska språket på allvar började göra sitt intåg i diplomerna. I Landslagen (jordabalken, flock 22:1 och dråpamålsbalken I, flock 15) stadgades att vissa brevtyper, särskilt dombrev, skulle skrivas på svenska. Införandet av svenska

som diplomspråk skedde relativt snabbt; från och med åren omkring 1370 och framåt är majoriteten av diplomerna på svenska. Latin skulle dock fortsätta att användas i vissa sammanhang ända till medeltidens slut, framför allt i kyrkliga brev och i brev av diplomatisk natur till utländska adressater. När de flesta breven nu började utfärdas i svensk språkdräkt övertogs det latinska formelspråket till stor del oförändrat, säkerligen beroende på att diplomens regler och tradition vägrade tungt. Som exempel kan nämnas jordebrevens pertinensformler, där allt som tillhörde en viss jordegendom uppräknades. I ett diplom på svenska från 1380 (SDHK 11641) står följande:

[...] mædh hws, jordh, aker oc æng, scoghom oc fiskwatnom, qwærnom oc qwærnastadom, tomtom och tomtastadom, thorpom oc thorpastadom mædh allom tillaghom jnnan gardha oc vtan, jnnan wato oc thorro, nær oc fiærren, engo vndan takno [...].

Detta kan jämföras med pertinensformeln i ett latinskt diplom från 1360 (SDHK 7713):

[...] cum omnibus suis pertinenciis, videlicet domibus, agris, pratis, pascuis, siluis, piscariis, molendino ac molendinorum locis, necnon et coloniis ac aliis quibuscumque, siccis vel humidis, prope vel remote, infra vel extra sepes positis ac quibuscumque censeantur nominibus, nullis penitus exceptis [...].

Dateringsfraserna förblev länge på latin även i de svenskspråkiga diplomerna. Svenskan uppträdde till en början endast sporadiskt i dateringarna; först fram emot mitten av 1400-talet blev den mer allmänt förekommande i denna del av brevet.

Typer av diplom

Av medeltida diplom bevarade i Riksarkivet är minst 70 procent jordebrev. Ett annat ord för jordebrev är åtkomsthandlingar, det vill säga brev som intygat hur jord eller annan fast egendom kommit i någons ägo. Dessa kan indelas i *salubrev*, *fastebrev*, *bytesbrev*, *pantbrev* och *gåvobrev*. En särskild form

av gåvobrev utgör de *ingiftsbrev* i vilka redogjordes för donationer av jord i samband med inträde i kloster. Många brev omtalar att en särskild procedur eller ceremoni ägt rum vid jordöverlåtelsen. De viktigaste av dessa var *omfärd* (fornsvenska *umferþ*), *skötning* och *skaffärd/skafthållning*.¹⁴ Med *omfärd* avses en syneförrättning, varvid säljare och köpare i vittens närvaro vandrade runt ägora i en by för att se var de aktuella åkrarna och ängarna var belägna. Skötning innebar att säljaren lade en torva av jorden i köparens kapp som en konkret och på samma gång symbolisk överlåtelsehandling. Begreppet skötning förefaller med tiden ha fått en allmän betydelse av 'laglig överlåtelse av jord eller annan fast egendom', utan att någon ceremoni ägt rum. Det medeltida begreppet skaffärd motsvaras av den nusvenska termen *skafthållning*, en rättshandling då vittnena vid jordtransaktioner, *fastarna*, till stadfästelse vidrörde ett spjut(skaft), ett svärd(sfäste) eller annat vapen. Alla jordtransaktioner på landsbygden skulle stadfästas på häradstinget under ledning av häradshövdingen.¹⁵ Antalet fastar skulle enligt landslagen vara tolv; den som förde ordet bland fastarna kallades *förskälaman*. En annan term som förekom i jordebrev var *vedervaruman*, egentligen 'man som är närvarande' men som fått betydelsen 'särskilt vittne vid jordtransaktion'. Dessa var vanligen två till antalet, men ibland endast en.

En till gåvobreven närliggande kategori av diplom var *testamenten*, som ofta innehöll förordningar om jord.¹⁶ Testamenten började mer allmänt upprättas i Sverige från och med andra hälften av 1200-talet, då kanonisk rätt och kyrkliga sedvänjor, efter den påvliga legaten Vilhelm av Sabinas besök i riket 1247–1248, i högre grad kom att influera det svenska rättssamhället. Antalet utfärdade testamenten nådde en höjdpunkt under digerdödens år 1350; därefter skedde en gradvis avtrappning under senmedeltiden, även om återkommande pestepidemier orsakade en tillfälligt ökad frekvens vissa år. Av de kungliga testamenten som bevarats i original finns Magnus Ladulås testamente från 1285 (SDHK 1302), Magnus Erikssons och drottning Blankas svenska testamente från 1346 (SDHK 5307) och vidare kungaparets norska testamente från 1347 (SDHK 5459).

De äldsta kungliga diplom som bevarats är från Knut Erikssons regering under 1100-talet sista decennier. Åtta av dessa diplom har anknytning till

klostret Viby/Julita och ett till Nydala kloster i Småland.¹⁷ En vanlig typ av kungliga diplom var *skydds brev*, vari kungen tog framför allt kloster eller enskilda klerker och deras egendomar under sitt beskydd. Av kyrkliga diplom bör särskilt *avlatsbrev* nämnas. I ett normalt avlatsbrev gav en biskop fyrtio dagars avlat åt de botgörare, vilka årligen på bestämda festdagar besökte en viss kyrka. Påvliga avlatsbrev kunde i vissa fall medge flera års avlat. Ofta var avlaten villkorad med att någon form av bidrag skulle ges till den aktuella kyrkan, exempelvis till dess *fabrica* (byggnadskassa) eller för dess utsmyckning.¹⁸ Under 1300-talets första hälft började den brevtyp som kallas *notarialinstrument* att uppträda i diplomaterialet. Detta var ett intygande av en offentlig notarie att en juridisk handling ägt rum, till exempel ett domslut, eller ett intygande av att ett vidimerat dokument blivit korrekt återgivet. Vid notariatsattesten i slutet av instrumentet har notarien signerat urkunden med sitt unika notariatsmärke.

Större delen av det bevarade beståndet av medeltida diplom härrör från domkyrkornas och klostrens arkiv. Flest diplom har bevarats från Vadstena kloster, därefter kommer Uppsala domkyrka. Efter Västerås riksdag 1527, då en process igångsattes som ledde till att kyrkan framtogs sina jordegendomar och världsliga makt, indrogs successivt detta stora arkivmaterial till det kungliga kansliet på Stockholms slott. Den mest omfattande insamlingen av medeltidsbrev skedde på 1540- och 1550-talet.¹⁹ Dessutom fanns sedan tidigare en mindre samling medeltidsbrev på slottet. Från dessa två grupper av brev utplockades de diplom som betraktades som *statshandlingar*, framför allt traktater, kungliga stadgor, försäkringar och förlikningar. Tillsammans med ett antal eftermedeltida statshandlingar kom dessa att bilda en särskild samling som senare benämndes *Förnämliga handlingar*; efter Riksarkivets inrättande 1618 kom samlingen att förvaras i dess lokaler på Stockholms slott.²⁰ Antalet medeltida originaldiplom bland Förnämliga handlingar har uppgått till omkring 270. I princip alla dessa brev förstördes i samband med slottsbranden 1697.²¹

Riksarkivets nuvarande bestånd av diplom (brev på pergament) från tiden före 1540 uppgår till cirka 15 800 brev, varav de flesta (ca 14 800) ingår i Stora pergamentsbrevsamlingen. Resterande del återfinns huvudsakligen bland Enskilda arkiv, av vilka de viktigaste är Skoklostersam-

lingen, Bergshammarsamlingen, Säfstaholmssamlingen och Ericsbergsarkivet. Betydande bestånd av diplom finns vidare i Uppsala universitetsbibliotek (ca 980) och i Stiftsbiblioteket i Linköping (ca 380); ett mindre antal diplom förvaras i Roggebiblioteket i Strängnäs samt i landsarkiven.

Diplomen utges kronologiskt i skriftserien *Svenskt Diplomatarium*, vars första band utkom 1829; utgivningen har för närvarande (2021) nått år 1381.²² Brev från 1401 till 1420 finns utgivna i sidoserien *Svenskt Diplomatarium från och med år 1401*, som utgavs 1875–1904.²³ I databasen *Svenskt Diplomatariums huvudkartotek (SDHK)*, med drygt 44 000 poster, finns uppgifter om samtliga kända medeltidsbrev rörande Sverige i svenska och utländska arkiv och bibliotek.²⁴

Kopieböcker

Diplomens original var värdehandlingar som hanterades med varsamhet och förvarades med största omsorg. För att undvika slitage genom alltför flitigt bruk började man tidigt att skriva av originalbrev i kopieböcker. På detta sätt behövde man inte ta fram originalhandlingen varje gång det var nödvändigt att studera innehållet i ett brev. Kopieböcker kunde vara av varierande dignitet; de främsta och mest betydelsefulla volymerna betecknades som register, på latin *registrum* (plural *registra*). Med termen avsågs en officiell kopiebok för en kyrklig eller världslig myndighet, i vilken bok de viktigaste och för myndigheten mest centrala breven fanns avskrivna. Formatet på dessa handskrifter är vanligen folio och materialet är som regel pergament, men från 1400- och 1500-talet finns även exempel på pappersregister. I registra från domkyrkor och kloster finner man framför allt påvliga och kungliga privilegiebrev, vidare åtkomsthandlingar och godsförteckningar, särskilt för domkyrkornas olika prebendor, liksom skattelängder och statuter. Dessa registervolymer var i sig själva mycket värdefulla, eftersom en avskrift i ett registrum tillmättes samma juridiska dignitet som en besegrad vidimation av en originalhandling. Ett begrepp som ofta sammanblandas med register är registratur, vilket syftar på en kopiebok som huvudsakligen innehåller ett kanslis utgående brev. I Sverige förekommer denna typ av handskrifter först från och med 1500-talet, och

det främsta exemplet är *Riksregistraturet*, som upprättades under Gustav Vasas tid.²⁵

Det äldsta belägget på ett *registrum* i Sverige finns i Magnus Ladulås testamente från 1285 (SDHK 1302), där kungen stipulerade att testamentet skulle avskrivas i registret tillhörande munkarna i Varnhems kloster. Denna handskrift har inte bevarats till eftervärlden, men uppgiften ger oss ändå ett bevis på att traditionen att föra register går tillbaka till 1200-talet, åtminstone vad gäller de svenska klostren. Det äldsta registret som vi har kvar från medeltiden är Uppsala domkyrkas register, *Registrum ecclesie Upsalensis* (Riksarkivet, RA, A 8), som påbörjades och sannolikt till största delen färdigställdes år 1344.²⁶ Denna handskrift måste samtidigt betecknas som det viktigaste av bevarade medeltida *registra*, framför allt eftersom där finns avskrifter av brev med rikspolitisk betydelse vars original redan tidigt gått förlorade. Ännu äldre är en kopiebok från Strängnäs, *Liber ecclesie Strengenensis* (RA A 15), men denna handskrift uppfyller inte helt kriterierna för ett traditionellt *registrum*. Volymen, som är i kvartoformat och dateras till 1300-talets början, innehåller huvudsakligen godsförteckningar, skattelängder och inventarier, men ytterst få brevavskrifter.

Först från slutet av 1300-talet känner vi till ett regelrätt stadgande om att register skulle föras vid de svenska domkyrkorna: i samband med provinsialkonciliet i Arboga 1396 bestämdes att alla domkyrkor skulle upprätta ett register för avskrifter av sina privilegiebrev. Som skäl till denna åtgärd åberopades att originalbrevens annars riskerade att förstöras vid frekvent användning; särskilt påpekades den fara som fanns att sigillen skulle skadas.²⁷

Linköpings domkyrkas pergamentsregister, RA A 9, härrör från 1390-talets första hälft.²⁸ Denna handskrift skall inte förväxlas med samma domkyrkas pappersregister, Kh 54 i Stiftsbiblioteket i Linköping, från början av 1500-talet. Om RA A 9 kan särskilt nämnas att volymen saknar ett ganska stort antal blad, de flesta troligen utskurna i början av 1600-talet av Johannes Messenius (ca 1579–1636). Från övriga domkyrkor har vi kvar registerhandskrifterna från Skara (RA A 16), Åbo (RA A 10) och Lund (RA A 11), även om Lunds stift under medeltiden huvudsakligen tillhörde Danmark. Åbo domkyrkas register skiljer sig från de övriga genom att vara en

pappershandskrift från 1400-talets senare del; volymen är en mycket värdefull källa till Finlands medeltidshistoria.²⁹

Bland klostrens kopieböcker är det i stort sett endast Vadstena klostrets volymer som överlevt till vår tid, med undantag av Nydala klostrets kopiebok på Kungliga biblioteket (KB), A 134a, från 1500-talets början. Precis som övrigt källmaterial från Vadstena kloster har alltså även kopieböckerna i hög grad bevarats. De två mest centrala av dessa handskrifter är Vadstena klostrets privilegiebok (A 19) och Vadstena klostrets stora kopiebok (A 20), båda förvarade i Riksarkivet. Privilegieboken är en pergamenthandskrift och ett typiskt *registrum*, medan volym RA A 20 är en pappershandskrift med ett delvis annorlunda och betydligt mer varierat innehåll.³⁰ Båda böckerna får en utförligare beskrivning i slutet av detta kapitel. Från Vadstena finns även den mindre kopieboken RA A 21, med brevavskrifter rörande klostret och birgittinorden från 1300-talets slut till 1460-talet. Även ur denna volym har Johannes Messenius utskurit ett stort antal blad.

Av kopieböcker från Vadstena i Uppsala universitetsbibliotek bör framför allt nämnas volymerna C 46, C 63 och C 74, alla från 1400-talet.³¹ Handskriften C 46 har antagits vara en föregångare eller ett koncept till privilegieboken RA A 19, eftersom delvis samma material återfinns i båda volymerna, bland annat Vadstena klostrets arkivregler.³² Av en annan karaktär är handskriften UUB C 6, vanligen benämnd Johannes Hildebrandis kopiebok, från 1400-talets första decennier.³³ Detta är en privat brevställare eller formulärbok som utmärks av att breven i allmänhet införs som formulär, det vill säga att personnamnen i många fall ersatts av endast initialen eller av bokstaven N. (*nomen*), vidare har brevens dateringsfraser ofta utelämnats. Bland handskriftsmaterialet från svensk medeltid är UUB C 6 utan tvekan den främsta exponenten för *ars dictaminis*. Ett annat exempel är UUB C 204, som innehåller två mindre formulärsamlingar från Linköpings stift.³⁴ I både UUB C 6 och C 204 har administrativa texter av kyrklig art bevarats mer eller mindre slumpmässigt tack vare att texterna avskrivits för att tjäna som mönster för brev i liknande ärenden.

Uppsala universitetsbiblioteks C-samling skänktes till biblioteket av Gustav II Adolf år 1620 efter att hela boksamlingen i Vadstena klostrets bibliotek under föregående år transporterats till Stockholm.³⁵ En fördel-

ning gjordes på så sätt att de latinska handskrifterna alltså tillföll Uppsala universitetsbibliotek, medan de svenskspråkiga volymerna tills vidare stannade kvar i det gamla franciskanklostret på Gråmunkeholmen i Stockholm. Senare hamnade denna samling först i Antikvitetskollegiet (från 1667) och från 1692 i Antikvitetsarkivet. Böckerna finns nu i Kungliga bibliotekets samlingar. Med de volymer som ingår i Riksarkivets A-serie (*Codices A*), det vill säga medeltida *registra* och andra kopieböcker, förhöll det sig på liknande sätt. De flesta av dessa handskrifter plockades ut från sina ursprungliga arkiv, framför allt domkyrkoarkiven, på 1600-talet och tillfördes i tur och ordning Antikvitetskollegiet och Antikvitetsarkivet. Vid det senare arkivets upplösning omkring 1780 hamnade de medeltida kopieböckerna i Kungliga biblioteket, medan Riksarkivet framför allt fick ta emot jordeböcker. Senaste större förändring ägde rum 1889 då Riksarkivet och Kungliga biblioteket bytte ett antal medeltidsvolymer mellan sig. Det var vid detta tillfälle som exempelvis domkyrkornas *registra* slutligen kom till Riksarkivet.

I fråga om medeltida kopieböcker från världsliga myndigheter finns relativt få handskrifter bevarade. De främsta, volymerna RA A 4 och A 5, härrör från de senmedeltida riksföreståndarna Svante Nilsson och Sten Sture den yngre. I detta sammanhang är det nödvändigt att något beröra det så kallade Rikets register (*Registrum regni*), en för den svenska statsförvaltningen central handskrift under senmedeltiden.³⁶ Denna nu försvunna volym innehöll minst 350 blad med avskrifter av rikets akter, framför allt breven om Sveriges rätt till Gotland och Skånelandskapen. De sist införda texterna i registret tillfogades sannolikt i samband med Kristian II:s kungahyllning 1520. Den nu vedertagna uppfattningen är att registret började läggas upp 1471 efter Sten Sture den äldres seger över Kristian I, och att det sannolikt kompletterade ett äldre register från 1430-talets rådsregering. Registret förvaltades av Strängnäs biskopen, som från och med 1430-talet var rikets kansler. Vid Stockholms blodbad den 8 november 1520 avrättades Strängnäs biskopen Mattias Gregersson (Lillie) och därefter har vi ytterst få uppgifter om registrets existens. Efter blodbadet insattes den danske biskopen Jens Andersen (Beldenak) i Odense som Strängnäs kyrkans administrator, och möjligen tog han med sig registret till Danmark när han

lämnade Sverige för gott 1521. Samma år begav sig även ärkebiskop Gustav Trolle till Danmark, och eftersom denne senare förefaller ha haft tillgång till registret kanske han förfogade över det redan i början av sin landsflykt. Den sista uppgiften vi har är från 1530, då Gustav Trolle under sin landsflykt i Nederländerna, i ett brev till den likaledes landsflyktige Kristian II, uppgav att han inte fann det rätt att "Sueriges riges register" befann sig i Nederländerna; han ansåg att det borde deponeras på annan plats.³⁷ Under såväl 1500-talet som senare gjordes från svensk sida flera försök att återfinna registret, men alla ansträngningar har hittills varit fruktlösa.

I det följande lämnas en mer detaljerad beskrivning av de mest betydelsefulla kopieböckerna från medeltiden i svenska arkiv och bibliotek.

A 8, Registrum ecclesie Upsalensis (Riksarkivet)

Pergament. Mått 31,5 × 18 centimeter. 184 blad. Pärm av trä överdragna med svart skinn. Två mässingsspännen. Text på latin och svenska. Flera olika skrivarehänder från 1344 till 1400-talets andra hälft. Uppsala domkyrkas register började läggas upp 1344 och detta år tillkom troligen huvudparten av bokens texter. Innehållet kan sammanfattas i följande ämnesområden: godsförteckningar, brevavskrifter, Eriksmirakler och diverse.³⁸ Till den första kategorin hör omfattande förteckningar av gods under ärkebiskopsbordet, domprosteriet, ärkedjåknen, dekanatet och olika prebendor (SDHK 4955, 4956 och 5055). Bland de viktigare brevavskrifterna kan nämnas påven Alexander III:s bekräftelse på ärkebiskop Stefans utnämning från 1164 (SDHK 202). Eftersom originalet till denna handling sannolikt försvann redan under medeltiden, har avskriften i A 8 varit huvudförlaga till alla utgåvor av brevet.

A 9, Registrum ecclesie Lincopensis (Riksarkivet)

Pergament. Mått 28,5 × 19 centimeter. 160 blad (ett flertal blad saknas). Nuvarande band från en ombindning på 1880-talet består av träpärm från annan eftermedeltida handskrift med rester av skinn samt mässingsbeslag för två spännen. Del av handskriftens äldre pärm förvaras separat. Text på latin och svenska. Flera olika skrivarehänder från 1390-talet till 1500-talet. Linköpings domkyrkas pergamentsregister innehåller i tur och ordning

kungliga brev, biskopsbrev, påvliga brev samt brev rörande bland annat biskopsbordet, ärkedjäknen och de olika prebendorna. Volymen äger sitt speciella värde genom att där finns avskrifter av några tidiga påvebullor. Beträffande den äldsta, sannolikt utfärdad av Innocentius II mellan 1133 och 1136 (SDHK 179) om vissa kristna förhållningsregler, är endast den senare delen av texten bevarad. Detta gör att vi inte säkert kan veta till vilka bullan var riktad; troligen var det till alla kristna i Sverige. Den näst äldsta bullan är utfärdad av Anastasius IV år 1154 (SDHK 186) till kung Sverker den äldre och Sveriges stormän (*S. regi et universis proceribus Swechie*); bullan handlar om implementeringen av de bestämmelser som tidigare antagits under kardinalen Nicolaus Breakspears besök i Sverige, bland annat om peterspenningen. Att dessa tidiga bullor med riksintresse finns avskrivna i A 9 kan sammanhånga med att Linköpings domkyrkoarkiv under tidig medeltid kan ha fungerat som kungarnas huvudarkiv, i så fall Sveriges första riksarkiv. Detta var under en tid (1100-talet och 1200-talets första hälft) då kungarna framför allt uppehöll sig i Västergötland och Östergötland.

A 10, Registrum ecclesie Aboensis (Riksarkivet)

Papper. Mått 28,5 × 21 centimeter. 332 blad. Träpärmar överdragna med svart skinn. Mässingsbeslag för två spännen. Text på latin och svenska. Skrivarehänder från 1474 till 1500-talet. Åboregistret kallas även Svartboken. Handskriften är huvudsakligen tillkommen mellan 1474 och 1490, troligen på initiativ av dåvarande domprosten Magnus Nilsson Stiernkors, som från 1489 var biskop i Åbo. Innehållet består bland annat av kungliga brev, biskopsbrev, påvliga brev och olika slags åtkomsthandlingar. Volymen är en av de viktigaste källorna till Finlands medeltidshistoria.

A 19, Vadstena klostets privilegiebok (Riksarkivet)

Pergament. Mått 29 × 20 centimeter. 184 blad. Träpärmar överdragna med rött skinn. Två mässingsspännen. Text på latin och svenska. Ett flertal skrivarehänder från slutet av 1300-talet till 1510-talet. Av de många skrivarehänderna att döma har boken tillkommit under lång tid, men upplägningen bör väsentligen ha skett i början av 1400-talet. Volymen innehåller främst avskrifter av påvebullor men även kungliga brev, biskopsbrev och avlats-

privilegier utfärdade av kardinaler. Ett värdefullt avsnitt är klostrets arkivregler, varav tydligt framgår hur viktigt man i Vadstena kloster ansåg det vara att skydda sina originalhandlingar. Upplägget av privilegieboken var uppenbarligen en väsentlig del i det arkivvårdande arbetet. Omedelbart efter arkivreglementet följer ett register (i själva verket bokens fjärde register) som anger förvaringsplatsen för klostrets viktigaste originalbrev i tre olika skrin. Den som skrev ned arkivreglementet och det efterföljande registret var Vadstenabrodern Johannes Hildebrandi (†1454), en av de två skrivare som bidragit mest till bokens text. Den skrifttyp han använde i A 19 är i allmänhet hybrid; troligen var Johannes Hildebrandi den person som introducerade denna skrift i Sverige i början av 1400-talet.³⁹ Den andra huvudskrivaren i A 19 är den som Ernst Nygren i faksimilutgåvan kallar ”den första handen”, vilken skrivit det inledande partiet av det första registret i boken och betydande partier i volymens första del.⁴⁰ Skrivaren har av Nygren identifierats som Johan Johansson från Kalmar (†1446). Handskriftens signum i Vadstena kloster var F I xi.

A 20, Vadstena klostrets stora kopiebok (Riksarkivet)

Papper. Mått 30 × 20,5 centimeter. 332 blad. Träpärm överdragna med brunt skinn. Ett mässingsspänne. Text på latin och svenska, enstaka texter på norska och danska. Ett mycket stort antal skrivarehänder från slutet av 1300-talet till 1400-talets slut. Volym A 20 är till skillnad från A 19 inget register, utan en kopiebok av lägre dignitet. Detta framgår bland annat av att flera brevtexter, som blivit avskrivna i både A 19 och A 20, i den senare volymen kopierats i en mer ofullständig form, ibland som formulär. A 20 har nämligen med stor sannolikhet även tjänat som formulärbok för klostrets omfattande korrespondens. I handskriften finns även en del koncept till brev och nio originalbrev på papper, vilka inbundits i volymen. Vanligt förekommande är avskrifter av korrespondens och privilegier rörande andra birgittinkloster i Europa, såsom Paradiso i Florens, Marienbrunn i Danzig (Gdansk), Marienwold i Lübeck, Syon i England, Maribo i Danmark, Mariendal i Reval (Tallinn) och Nådendal i Finland. En annan viktig textkategori är suppliker till förmån för Birgitta Birgersdotters kanonisation och senare för ordens privilegier, särskilt under koncilierna

- Volym A 20, Vadstena klostrets stora kopiebook (till vänster) och volym A 19, Vadstena klostrets privilegiebook, båda förvarade i Riksarkivet. Foto: Emre Olgun, Riksarkivet.

i Konstanz och Basel under 1400-talets första hälft. Från tiden 1434–1441, då rikets råd regerade Sverige, och även från senare skeden under 1400-talet, finns en hel del texter med rikspolitiskt innehåll avskrivna i A 20. Detta vittnar om det intresse som fanns hos Vadstenabröderna för dagspolitiken och även om den centrala roll Vadstena kloster hade för såväl Sverige som den nordiska unionen under 1400-talet. Samma intresse och engagemang för riket och unionen framträder i brödernas minnesbok, Vadstenadiariet (UUB C 89).

C6, Johannes Hildebrandis kopiebook (Uppsala universitetsbibliotek)

Papper. Mått 22 × 15 centimeter. 107 blad. Mjuka pärmar av skinn (kopert). Tränsband, det vill säga att häfttråden är kedjestickad och tränsad över ryggsidan, som är förstärkt med två skivor av horn. Text på latin, medelågtyska, svenska och norska. Johannes Hildebrandi föddes i Söderköping troligen omkring 1380 i en tysk familj; hans modersmål var uppenbarligen tyska. Efter studier i Prag omkring 1400 blev han kanik i Linköping senast 1406. År 1414 var han under några månader föreståndare för Linköpingshuset i Paris och blev följande år prästbroder i Vadstena kloster. Under

- Johannes Hildebrandis kopiebok. Kopertband med kuvertflik. Ryggens häftning har förstärkts genom att träs genom två hornskivor. På pärmens skyddar ett Vadstenasignum: I iiiii 9. UUB C 6.

1416–1418 representerade han sitt kloster vid konciliet i Konstanz och besökte 1419–1420 den påvliga kurian, som då residerade i Florens, där han lyckades utverka ett stort antal privilegiebrev för birgittinorden. Åren 1440–1441 var han generalkonfessor i Munkalivs birgittinkloster vid Bergen. Han avled i Vadstena 1454.⁴¹ I C 6 har Johannes infört brev av olika slag, både egen och andras korrespondens, liksom även en hel del administrativa texter rörande Linköpings domkapitel och Vadstena kloster. Texterna speglar till stor del Johannes Hildebrandis liv och verksamhet, från studieåren i Prag, via hans tid vid Linköpings domkapitel, till hans mycket aktiva roll som Vadstena klostrets sändebud till konciliet i Konstanz och andra birgittinkloster. Som redan påtalats ovan är breven ofta införda som formulär. Förutom brev finner man i volymen även räkenskaper från Johannes' resor, en del medicinska recept och minnesverser. Handskriften har använts i klostret även efter Johannes Hildebrandis död, vilket framgår av enstaka senare texttillskott.⁴²

Noter

1. För en allmän översikt om diplom, se Jan Liedgren, ”Diplom”, i *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid* (KLNLM), 3 (Malmö: Allhems, 1958) sp. 80–82.
2. Om diplomatik, se exv. Olivier Gytjeannin, Jacques Pycke & Benoît-Michel Tock, *Diplomatique médiévale* (Turnhout: Brepols, 1993) s. 15 f., och Thomas Vogtherr, *Einführung in die Urkundenlehre*, andra upplagan (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2017) s. 15 f.
3. Med ”dispositiv urkund” avses urkund som innehåller ett explicit beslut eller förordnande av utfärdaren. Om notitia och charta, se Åke Ljungfors, *Bidrag till svensk diplomatik före 1350* (Lund: Gleerups, 1955) s. 35–37, och Vogtherr (2017) s. 24 f.
4. Svenskt Diplomatariums huvudkartotek, SDHK, <<https://sok.riksarkivet.se/SDHK>>, nr 200 . Brevet har senast behandlats och kommenterats av Christian Lovén i ”Nio brev berättar: Julita klostrets tillkomst”, i Ulrich Lange & Göran Ulväng (red.), *Julita gård: Människor och landskap under tusen år* (Stockholm: Nordiska Museets förlag, 2019) s. 51 f.
5. För närvarande pågår ett projekt vid Institutionen för Arkeologi och antikens historia, Lunds universitet, där Lena Strid gör biokemisk artidentifiering (ZooMS-metoden) av pergament från ett antal städer och kloster i medeltidens Sverige och Danmark.

6. Om *praegothica*, se Albert Derolez, *The palaeography of Gothic manuscript books: From the twelfth to the early sixteenth century* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006 [2003]) s. 56–71.

7. Om kurial minuskel och *cancelleresca italica*, se Thomas Frenz, *Papsturkunden des Mittelalters und der Neuzeit*, andra upplagan (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2000) s. 17, 19, 30, 36 f., och Vogtherr (2017) s. 58, 74–75.

8. Beträffande sigill och sigillpåsar, se Clara Nevéus, Siegfried Heim & Lena Westling Karlsson (red.), *Medeltida småkonst: Sigill i Riksarkivet* (Stockholm: Riksarkivet, 1997) s. 7–12.

9. Om olika typer av bullor och om blybullan, se Frenz (2000) s. 26 f., 54–56.

10. Indelningen av det medeltida brevet behandlas i exempelvis Gytjeannin m. fl. (1993) s. 71–85, och Vogtherr (2017) s. 78–81.

11. Påteckningar och arkivsignum för medeltida brev behandlas av Lars Sjödin i ”Kanslistilar och medeltida arkiv I”, *Meddelanden från Svenska Riksarkivet för år 1939* (Stockholm: Norstedts, 1940) s. 98–164, och dens., ”Kanslistilar och medeltida arkiv II”, *Meddelanden från Svenska Riksarkivet för år 1940* (Stockholm: Norstedts, 1942) s. 37–95.

12. Beträffande *ars dictaminis*, se Peter Ståhl, ”Ars dictandi och medeltidsbrevens formelspråk”, i Claes Gejrot, Roger Andersson & Kerstin Abukhanfusa, *Ny väg till medeltidsbrev: Från ett medeltidssymposium i Svenska Riksarkivet 26–28 november 1999* (Stockholm: Riksarkivet, 2002) s. 147 f.

13. Bland dessa kan särskilt nämnas handskrifterna C 6 och C 204 i Uppsala universitetsbibliotek, UUB. Om dessa volymer se avsnittet ”Kopieböcker” nedan.

14. Se Inger Larsson, *Svenska medeltidsbrev: Om framväxten av ett offentligt skriftribruk inom administration, förvaltning och rättsutövning* (Stockholm: Runica et mediaevalia, 2001) s. 190–202.

15. Om häradsting och häradshövdingens funktion, se Sten Claëson, *Häradshövdingeämbetet i senmedeltidens och Gustav Vasas Sverige* (Stockholm: Nordiska Bokhandeln, 1987), särsk. s. 162 f. och 240 f.

16. Rörande testamenten, se Jan Liedgren, ”Testamente”, i KLNLM, 18 (1974) sp. 221–226; Janken Myrdal, *Digerdöden, pestvägor och ödeläggelse: Ett perspektiv på medeltidens Sverige* (Stockholm: Runica et mediaevalia, 2003) s. 121 f.; Janken Myrdal, ”De stora testamentena och sociala relationer under perioden ca 1270–1370”, i Olof Karsvall & Kristofer Jupiter (red.), *Medeltida storgårdar: 15 uppsatser om ett tvärvetenskapligt forskningsproblem* (Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien, 2014) s. 217–233.

17. De äldsta breven rörande Julita har behandlats och kommenterats i Lovén (2019) s. 49–65. Se även Claes Gejrot, ”Våra äldsta klosterbrev”, i Kerstin Abukhan-

fusa (red.), *Kyrka, helgon och vanliga dödliga* (Stockholm: Riksarkivet, 2003) s. 22–34.

18. För en utredning om avlaten, se Hanna Källström, *Domkyrkan som andaktsmiljö under senmedeltiden: Linköping och Lund* (Skellefteå: Artos, 2011) s. 25–35.

19. Se Jan Liedgren, ”Bevarade och föreskrivna typer av svenska urkunder från 1300-talets mitt”, *Archivistica et mediævistica Ernesto Nygren oblata* (Stockholm: Norstedts, 1956) s. 250.

20. Angående Förnämliga handlingar, se Herman Schück, *Rikets brev och register: Arkivbildande, kansliväsen och tradition inom den medeltida svenska statsmakten* (Stockholm: Liber Förlag/Allmänna förlaget, 1976) s. 34 f.; Birgitta Fritz, ”De svenska medeltidsbrevens trädning till 1800-talets början: En arkivhistorisk översikt”, *Meddelanden från Svenska Riksarkivet för åren 1976–1977* (Stockholm: Liber Förlag, 1980) s. 79; Jan Liedgren, ”Förlusterna av medeltidsbrev i slottsbranden 1697”, i Lars Otto Berg, James Cavallie, Claes Gränström & Nils Nilsson (red.), *Arkivvetenskapliga studier*, 6 (tr. Göteborg: Graphic Systems, 1987) s. 204 f.

21. Endast en originaltraktat från medeltiden överlevde branden, ett freds- och förbundsfördrag mellan Sverige och Norge från 9/2 1441 (SDHK 23750). Utöver originalbrevet förstördes även ett trettiotal medeltida avskrifter bland Förnämliga handlingar. Se Fritz (1980) s. 84, och Liedgren (1987) s. 218.

22. *Svenskt Diplomatarium*, utg. Johan Gustaf Liljegren m.fl. (Stockholm 1829–).

23. *Svenskt Diplomatarium från och med år 1401*, utg. Carl Silfverstolpe & Karl Henrik Karlsson (Stockholm: Norstedts, 1875–1904).

24. <<https://riksarkivet.se/sdhk>>.

25. Ett annat exempel är Biskop Hans Brasks registratur, A 7, Riksarkivet, RA, från 1520-talet. Handskriften är utgiven av Hedda Gunneng som *Biskop Hans Brasks registratur: Textutgåva med inledning* (Uppsala: Svenska fornskriftsällskapet, 2003).

26. För en utförligare beskrivning av samtliga här omnämnda A-handskrifter i RA hänvisas till Peter Ståhl, ”Medeltida kopieböcker i Riksarkivet”, *Arkiv, samhälle och forskning*, 2004:1–2 (2004) s. 77–97. Följande volymer får en särskild presentation i slutet av detta kapitel: A 8, A 9, A 10, A 19, A 20 och C 6, den sistnämnda handskriften i UUB, övriga i RA.

27. *Statuta synodalia veteris ecclesie Sveogothicæ*, utg. Henrik Reuterdahl (Lund 1841) s. 3, 99.

28. Om RA A 9 se särsk. Ernst Nygren, *Registra ecclesie Lincopensis* (Linköping 1941).

29. RA A 10 har utgivits av Reinhold Hausen som *Registrum ecclesie Aboensis eller Åbo domkyrkas svartbok* (Helsingfors 1890; nytryck 1996).

30. RA A 19 har utgivits i faksimil av Ernst Nygren som *Liber privilegiorum monasterii Vadstenensis: e codice Archivi Reg. Holm. A 19 (olim A 23): Suecice et Britannice præ-*

fatus (Köpenhamn: Munksgaard, 1950). För en beskrivning av A 20 se Peter Ståhl, "Vadstena klostrets stora kopiebok: En presentation av handskriften A 20 i Riksarkivet", i Kerstin Abukhanfusa (red.), *Kyrka, helgon och vanliga dödliga* (Stockholm: Riksarkivet, 2003) s. 35–64.

31. Beträffande UUB C 46, se Monica Hedlund & Margarete Andersson-Schmitt, *Mittelalterliche Handschriften der Universitätsbibliothek Uppsala: Katalog über die C-Sammlung*, 1 (Uppsala: Uppsala universitetsbibliotek, 1988) s. 290–309. Om C 63 och C 74, se s.st., 2 (1989) s. 34–38, 66–79.

32. UUB C 46, fol. 13r–15r; motsvaras av RA A 19, fol. 17r–19r.

33. Om handskriften UUB C 6, se *Johannes Hildebrandi: Liber epistularis (Cod. Upsal. C 6), I: Lettres nos 1 à 109 (fol. 1r à 16r); édition critique avec des analyses et une introduction*, utg. Peter Ståhl (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1998). Om Johannes Hildebrandi (Hans Hildebrandsson), se även Jan Öberg, "Johannes Hildebrandi", *Svenskt biografiskt lexikon*, 20 (Stockholm 1973–1975) s. 217 f.

34. Hela UUB C 204 är utgiven av Jan Öberg som *Formularia Lincopensia: Zwei spätmittelalterliche Briefsteller aus dem Bistum Linköping (Cod. Upsal. C 204); textkritische Gesamtausgabe mit Einleitung und Register* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1997).

35. Vilhelm Gödel, *Sveriges medeltidslitteratur: Proveniens; tiden före Antikvitetskollegiet* (Stockholm: Nordiska bokhandeln, 1916) s. 129–132, 155; Otto Walde, "De svenska bibliotekens historia", i Svend Dahl (red.), *Bibliotekshandbok*, 2 (Stockholm: Gebers, 1931) s. 161 f. Gustav II Adolfs donation skedde genom brev den 13/4 1620, förnyad 7/7 1621.

36. Frågan om Rikets register har varit föremål för en livlig forskningsdiskussion från senare delen av 1800-talet och framåt. Se fr.a. Jerker Rosén, "Registrum regni", i Sten Carlsson (red.), *Festskrift till Arthur Thomson den 6 november 1961* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1961) s. 53–62, och Schück (1976) s. 450–553.

37. Schück (1976) s. 549.

38. Se Göran Dahlbäck, *Uppsala domkyrkas godsinnehav med särskild hänsyn till perioden 1344–1527* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1977) s. 6–10.

39. Hans hand förekommer i RA A 19 på fol. 4v–6r, 17r–19r, 64r–107v, 109r–110v, 112r–120v och 166v–167r. Om Johannes Hildebrandi se not 33 ovan och avsnittet om kopieboken UUB C 6 nedan.

40. Se Nygren (1950) s. XIII f.

41. *Vadstenadiariet: Latinsk text med översättning och kommentar*, utg. Claes Gejrot (Stockholm: Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia, 1996) nr 646.

42. För en grundligare beskrivning av UUB C 6, se Ståhl (1998) och Hedlund & Andersson-Schmitt, 1 (1988) s. 65–90.

Rubrica
 t̄p̄ v̄ria
 gus oiv̄ t̄
 s̄o kallas
 maria p̄
 d̄h̄ d̄o a
 en w̄t̄ydi
 s̄c̄a saluat
 s̄stra wi
 h̄wilken

d̄il̄tad̄h̄ oc s̄aman s̄atter a
 h̄alga m̄da / aff w̄erdogast
 oc ḡud̄h̄ w̄sk̄en̄kast̄o / h̄alga
 tar p̄ard̄har s̄c̄a burḡitta sk̄ri
 d̄h̄ / til ion̄s̄fru maria h̄oge
 h̄wilken sanḡh̄ w̄ar kar̄e
 confessor̄ generalis h̄e nig

Religiös litteratur

INGELA HEDSTRÖM

Med kyrkans etablerande i Sverige följde böckernas intåg i landet. Missionärerna hade med sig handskrifter från sina hemländer – primärt England och Tyskland – för att kunna sprida sitt budskap och för att kunna förrätta mässan. Genom hela medeltiden var det genom religionen som den mest betydelsefulla litteraturen producerades och förmedlades. Prästerskapet mötte inte enbart menigheten och den enskilda människan i sockenkyrkan, utan kloster och kyrkor utmärkte sig även för sin lärdom och hade förbindelser till institutioner för bildning på kontinenten. Kyrkor och kloster var helt avgörande för importen av litteratur. Det var en tunn linje mellan religion, filosofi, medicin och naturvetenskap, men även ren underhållningslitteratur hade ofta ett underliggande religiöst budskap. Den religiösa litteraturen översattes även tidigt till svenska – redan åren runt 1300 – även om det var med grundandet av birgittinklostret i Vadstena som produktionen av den folkspråkliga religiösa litteraturen tog fart på allvar. Sett till det bevarade materialet, både på latin och på svenska, dominerade birgittinerna som textproducenter helt.

Bibeln i Sverige

Bibeln var föga förvånande medeltidens viktigaste och mest spridda textverk. Sällan ser man dock hela biblar som dem vi är vana vid i dag. Bibeln innehöll helt enkelt för många böcker för att kunna ingå i en enskild handskrift. Munkar på 1100-talet kände inte till den Heliga skrift utifrån

någon väldig bibel, utan utifrån de excerpter som lästes under predikningarna och från att läsa kommentarer av Augustinus, Gregorius den store och liknande. Genom kommentarerna kände man bibeltexterna.¹

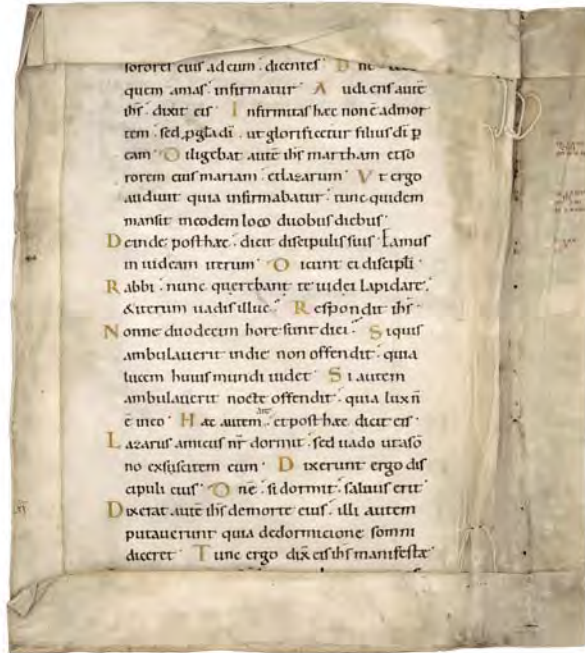
De böcker i Bibeln som var mest spridda var de fyra evangelierna (som tillsammans utgör ett *evangelarium*). Speciellt kända är de vackert utförda så kallade insulära evangelieböcker som producerades cirka 600–800 på Irland och i England, och i vilka man kombinerade keltisk och anglosaxisk illuminationskonst.² Evangelierna fortsatte att vara betydelsefulla genom hela medeltiden och producerades på kontinenten som stora rikt illustrerade prakthandskrifter. På 1000- och 1100-talet producerades gigantiska biblar. En av de mest kända av dessa handskrifter är Codex gigas ("Djävulsbibeln", Kungliga biblioteket, KB, A 148), som tillkom i Böhmen omkring 1200. Handskriften väger imponerande 75 kilo.

Ett evangelarium var viktigt vid högtidliga liturgiska sammanhang – det bars fram i processioner och lades på altaret under mässan. Även om formaten på handskrifterna otvivelaktigt var opraktiska för kringresande missionärer verkade dessa böcker säkert också imponerande på en menighet som alldeles nyligen kommit i kontakt med kyrkan.³

Medeltida Pergamentomslag, MPO, var ett projekt som löpte åren 1995–2004, och som katalogiserade de fragment av gamla pergamenthandskrifter som finns bevarade i framför allt Riksarkivet. (Se Jan Brunius' bidrag i denna volym.) I MPO-databasen finns ett antal fragment som kan tänkas härröra från kyrkans äldsta tid i Sverige. Erik Niblaeus, som har arbetat med de äldsta bibelfragmenten i Riksarkivet och missionstidens tyska inflytande, räknar med att det från 1000-talet finns 13 fragment, som sannolikt kommer från sex olika bibelhandskrifter.⁴ Det äldsta fragmentet var en stor kodex (ca 40,5 × 26,5 cm) skriven i Köln under den första tredjedelen av 1000-talet. Fragmentets skrivare är också känd från två fullständiga evangeliehandskrifter (nu i Köln och Bamberg).⁵ De övriga fragmenten är inte lika imponerande till utförandet, men är jämförbara till storleken – den största tros ha mått 57 × 38 centimeter.⁶ Tre av dem har sannolikt tysk proveniens, och de har troligen varit fullständiga bibelhandskrifter i storformat.

Just evangeliarier tycks ha varit vanliga donationer vid grundandet av kyrkliga institutioner. Det evangelarium som finns bevarat från domkyrkan

- Fragment av en tysk evangeliehandskrift, första tredjedelen av 1000-talet. RA MPO CCM Bi 67.

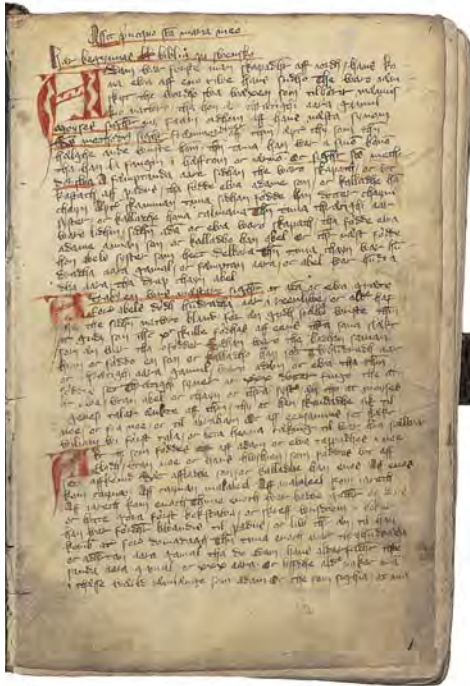

i Lund (Uppsala universitetsbibliotek, UUB, C 83) har kopplats samman med invigningen av kyrkan 1145. Handskriften tillkom på 1140-talet i det tyska benediktinklostret i Helmarshausen, av samma skrivare som användes av domkapitlet i Bremen. Att handskriften var avsedd för domkyrkan i Lund framgår av dess första uppslag: En helsidesillumination visar hur Sankt Hieronymus överräcker sin bibelöversättning till påve Damasus. Nedanför ber en klerk (donatorn?) till Sankt Laurentius, som är skyddshelgon för Lunds domkyrka.

Ungefär hundra år yngre är den bibel från andra delen av 1200-talet som tillhört domkyrkobiblioteket i Uppsala (UUB C 155, se bild s. 155). Möjligen kan den ha kommit till domkyrkan i samband med att man flyttade biskopssätet från Gamla Uppsala till Östra Aros (nuvarande Uppsala) 1273. Handskriften är en typisk Parisproduktion, och mäter 34 × 22,5 centimeter.⁷

BEATVS LAURENTIVS.

- ◀ ● Sankt Hieronymus överlämnar sin bibelöversättning till påven; ovanför syns Lunds domkyrkas skyddshelgon Sankt Laurentius. Tyskt evangeliarium från 1140-talet som tillhört Lunds domkyrka. UUB C 83, folio 1v.
- Förstasidan av den fornsvenska bibelöversättningen i de två handskrifter som bevarats. DKB Thott 4 4°, folio 1r och KB A 1, folio 5r.

I registret till katalogen för Uppsala Universitetsbiblioteks C-samling listas ett hundratal handskrifter under rubriken *Biblia*, och det är tydligt hur viktiga bibeltexterna var.⁸ Fullständiga biblar var som sagt ovanliga, och i stället finner man enskilda bibelböcker, utdrag (som *lektier*, *perikoper* eller *citata*) eller utläggningar i handskrifterna. Samma förhållande gäller för bibeltexter på folkspråket – fornsvenska översättningar återfinns främst

som kortare citat eller kommentarer. Ingen hel översättning finns till fornsvenska, men däremot återfinns delar av Bibeln.

Den fornsvenska Bibeln brukar traditionellt delas in i två delar, som i den filologiska forskningen går under beteckningarna MBI och MB II, där MB står för utgåvan *Medeltidens Bibelarbeten*.⁹ MB I är det äldsta översättningsarbetet. Det brukar även kallas för *Pentateukparafrasen*, då verket i huvudsak innehåller en parafraserande översättning av de fem Moseböckerna (*Pentateuken* på grekiska).

MB I finns bevarad i två handskrifter: Det Kongelige Bibliotek, Köpenhamn (DKB), Thott 4 4° och KB, Stockholm, A 1. Thott 4 4° är skriven i Vadstena omkring 1430.¹⁰ Det är en relativt oansenlig pappershandskrift (21 × 12 cm) om 150 blad (slutet felar), skriven i mindre formell kursivskrift av en broder i klostret.¹¹

Handskriften A 1 är betydligt yngre, skriven reformationsåret 1526 av en ”ovärdig konventssystem” i Vadstena kloster. Det är en stor prakthandskrift om 250 blad som mäter 43,5 × 30 centimeter, skriven i två spalter om 38–41 rader. Den hand som kopierat texten har skrivit med en mycket prydlig hybrida, typisk för Vadstenasystrarna, och boken är rikt illuminerad (se bild s. 176, 178 och 331).

MB I, som utgörs av de fem Moseböckerna, är parafraserande, och översättaren torde kanske snarare kallas kompilator. Den viktigaste källan är *Versio Vulgata* (den latinska bibelversion som var officiell i den romerska kyrkan och som återgår på den översättning som Hieronymus gjorde på 300-talet), men även flera andra källor användes – främst en krönika av Augustinus och Thomas av Aquinos *Summa Theologiae*.¹² Det är okänt vem som låg bakom arbetet, men flera kandidater har föreslagits. En av de mer etablerade teorierna är att verket är utfört av magister Mathias, Birgittas lärare och biktfar (om denne se vidare nedan).¹³ Dateringen av texten är också omdiskuterad och sträcker sig från 1280-talet till 1340-talet, men generell konsensus är att MB I framställts i början av 1300-talet.¹⁴ En teori är att arbetet tillkommit i dominikansk regi, sannolikt i en västsvensk miljö, och Lars Wollin kopplar samman textens tillkomst med översättningen av *Eufemiavisorna* vid det norska hovet (jfr Massimiliano Bampis kapitel i denna volym).¹⁵

MB II återfinns endast i A 1. Den utgörs av översättningar av Josua, Domarboken, Judit, Ester, Rut och Första och Andra Mackabeerboken från Gamla Testamentet samt Uppenbarelseboken från Nya Testamentet. I flera fall är översättarna kända. Vadstenabrodern och klostrets generalkonfessor Nils Ragvaldsson (Nicolaus Ragvaldi) översatte Josua och Domarboken, någon gång 1476–1514. Jöns Budde (eller Räk),¹⁶ som var broder i det birgittinska klostret i Nådendal i den östra riksdelen, översatte Judit, Ester, Rut och Första och Andra Mackabeerboken.¹⁷ Detta skedde påsken 1484 när han var på besök i Vadstena. Texterna i MB II är inte parafrasrande, utan texttrogna översättningar i ordets moderna mening. Innehållet i de två bevarade bibelhandskrifterna kan sammanfattas som följer:¹⁸

	DKB Thott 4 4° (ca 1430)	KB A 1 (1526)
	<i>Judafolkets historia</i> (Icke-biblisk text: Augustinus)	<i>Judafolkets historia</i> (Icke-biblisk text: Augustinus)
	<i>Teologisk utläggning I</i> (Icke-biblisk text: Thomas av Aquino)	<i>Teologisk utläggning I</i> (Icke-biblisk text: Thomas av Aquino)
MB I	<i>Kommenterad översättning av Pentateuken</i> (Icke-biblisk text: Petrus Comestor, Vincent de Beauvais, Augustinus, Isidor de Sevilla)	<i>Kommenterad översättning av Pentateuken</i> (Icke-biblisk text: Petrus Comestor, Vincent de Beauvais, Augustinus, Isidor de Sevilla)
	<i>Teologisk utläggning II</i> (Icke-biblisk text: Thomas av Aquino)	<i>Teologisk utläggning II</i> (Icke-biblisk text: Thomas av Aquino)
		<i>Josua</i>
		<i>Domarboken</i>
		<i>Judit</i>
		<i>Ester</i>
		<i>Rut</i>
		<i>Mackabeerboken 1–2</i>
		<i>Uppenbarelseboken</i>
		MB II

Det finns många små skillnader i språket i MB I i Thott 4 4° och MB I i A 1, men det är tydligt att de båda återgår på en gemensam, nu förlorad, källa. Framför allt är det evident utifrån det faktum att båda handskrifterna har en märklig omkastning i texten, och att detta kan bero på att förlagan haft ett felaktigt inbundet blad.¹⁹ Den största skillnaden mellan handskrifterna – utöver deras materiella utföranden – är att den yngre A 1 konserverat äldre språkdrag, medan den äldre Thott 4 4° har moderniserat språket, både grammatiskt och lexikalt.²⁰

Utöver dessa bibelböcker översattes även Apostlagärningarna till svenska under medeltiden. Texten finns bevarad i handskriften KB A 110 (Codex Oxenstiernianus). Denna handskrift är skriven i Vadstena kloster 1385 och senare, och innehåller utöver Apostlagärningarna också svenska översättningar av bland annat heliga Birgittas *Sermo Angelicus* (Ängelns predikan) och utvalda uppenbarelser, Birgittas *vita* ('levnadsberättelse'), Järteckensbok (en exempelsamling av 192 järtecken om Kristus, Maria och helgon), *Vitae patrum* och legender.²¹ Det är en religiös samlingshandskrift, där skrivare och översättare är anonyma.

Den fornsvenska bibeltraditionen kan således delas in i två skikt – ett från tidigt 1300-tal och ett från sent 1400-tal. Sammantaget förhåller det sig enligt följande:

Fem moseböcker	cirka 1340	okänd översättare
Apostlagärningarna	före 1385	okänd översättare
Josua, Domarboken	1476–1514	Nils Ragvaldsson
Judit, Ester, Rut, 1–2 Mackabeerboken	1484	Jöns Budde
Uppenbarelseboken	sent 1400-tal	omdiskuterat ²²

Det har spekulerats om huruvida det fanns fornsvenska bibelöversättningar före tillkomsten av MB I. Historiska källor ger belägg på översättningar där man inte har kunnat spåra texten. Det beskrivs i den heliga Birgittas *vita* hur hon läste Bibeln ”som någon hade låtit skriva åt henne på hennes språk”.²³ Likaså finns det en uppteckning över vad som fanns i kung Magnus Erikssons skattkammare på Bohus 1346 (Svenskt Diplo-

matariums huvudkartotek, SDHK, 5311). Bland artefakterna återfinns bland annat ”vnum grossum librum biblie in swenico”, en stor bibel på svenska. Det är inte uteslutet att dessa två referenser faktiskt avser MB I.

Tydligt är dock att bibelhandskriften A 1 är en helhet som går från Skapelsen (första Mosebok) till Apokalypsen (Uppenbarelseboken). Det har ansetts påfallande att denna handskrift tillkom samma år som Gustav Vasa lät trycka Nya Testamentet. Lars Wollin har presenterat hypotesen att A 1 framställdes på initiativ av Linköpingsbiskopen Hans Brask som en mot-reformatorisk handling, och att texterna i A 1 skulle vara en del av plan på en komplett Bibel på svenska. En del av Wollins argumentation går tillbaka på en skrivelse som ärkebiskopen Johannes Magnus skickade ut till domkyrkorna och ett antal kloster året innan. I denna skrivelse uppmanades mottagarna att översätta olika delar av Nya Testamentet. I korrespondensen med Vadstena kloster ombads bröderna där att sörja för översättningen av Uppenbarelseboken.²⁴ Nu blev det emellertid aldrig någon fullständig översättning av Bibeln på fornsvenska, och året då Nya Testamentet trycktes räknas som övergången till äldre nysvenska.

Kyrkans liturgiska böcker

Bibeln må ha varit den viktigaste texten, men den absolut största andelen böcker i medeltidens Sverige var sådana som behövdes i kyrkan för att kunna följa gudstjänstordningen och förrätta mässan. Kyrkans språk var latin, och dessa böcker var följaktligen i huvudsak skrivna på latin.²⁵ De två viktigaste – och därför vanligaste – var *breviariet*, vilket var huvudboken med texter för tidegården,²⁶ och *missalet*, vilket var mässans liturgiska huvudbok med mässans officiella texter och sånger. Till dessa kom en stor mängd kompletterande liturgiska böcker. *Antifonariet* var en sångbok för tidegården, som innehöll de antifoner (korta sjungna textstycken) som erfordrades. På samma sätt innehöll *gradualet* sångerna som behövdes för mässan.

Några av de äldsta bevarade handskrifterna i Sverige kommer från just dessa grupper av liturgiska böcker. Det så kallade Skaramissalet (tillkommet 1150–1170 i Frankrike, England eller Norge) brukar betraktas som Sveriges äldsta bok.²⁷ Det har spekulerats i huruvida boken kom till Sverige

i samband med invigningen av Skara domkyrka. Ursprungligen räknar man med att handskriften utgjordes av 300 pergamentsblad, men i dag finns bara 44 blad kvar (fördelade på två volymer).

Något yngre är de blad som brukar gå under beteckningen Vallentunakalendariet, även om de med all säkerhet tidigare varit en del av en större mässbok.²⁸ Handskriften, som nu tillhör Statens historiska museer i Stockholm (SHM 21288), tillkom 1198. Den har sannolikt skrivits under engelskt inflytande i Mälardalen, men inkluderar svenska helgon som Botvid och Erik. Vallentunakalendariet har därmed det äldsta belägget på Erik den heliges festdag. (För mer fakta om kalendarier, se Erika Kihlman's bidrag i denna volym.)

Texterna till mässan och tidegården kunde variera beroende på var de användes, och då var det speciellt firandet av mer eller mindre lokala helgon i litanior och kalendarier som skilde sig åt. I C-samlingen i Uppsala universitetsbibliotek, som innehåller den största samlingen av latinska handskrifter i Sverige, föreligger brevvarier från Linköping (UUB C 23, C 243, C 354, C 435, C 446, C 499), Strängnäs (C 416, C 463), Uppsala (C 507) och Vadstena (C 479, med texter för brödernas tidegård). I samma samling återfinns också missalen och gradualen från Linköping (C 415, C 420 och C 427 respektive C 430) och Uppsala (C 62, C 604 och C 627 respektive C 505).

Utöver dessa stora grupper av vanliga liturgiska böcker fanns flera mindre kategorier: *diurnale* (bok för att fira tidegården men med endast dagens tider: *laudes*, *prim*, *ters*, *sext*, *non* och *vesper*), *epistolarium* (bok med episteltexter för mässan), *evangeliarium* (bok med evangelietexter för mässan), *homiliarium* (bok med predikningar, se vidare nedan), *hymnarium* (bok med hymner), *kollektarium* (bok med kollektböner för tidegården), *legendarium* eller *passionale* (bok med helgonlegender ordnade efter deras festdagar, se vidare nedan), *lektionarium* (bok med bibliska och patristiska texter, ”lektier”, för högläsning i liturgin), *manuale* (prästens handbok för

- Hellsidesillumination, *Maiestas Domini*, ur Skaramissalet från 1150-talet. Skaramissalet volym 2, folio 23v, Skara stifts- och landsbibliotek. Reproducerat med tillstånd av Skara Stiftshistoriska sällskap.

förrättningar), *martyrologium* (bok med texter om dagens helgon eller martyrer, ordnade efter deras festdagar, som ett slags kommentar till kalendariet), *ordinarius* (bok med riktlinjer för en domkyrkas eller ett stifts liturgi), *pontifikale* (handbok för biskopens förrättningar), *postilla* (predikosamling, se vidare nedan), *processionale* (handbok för kyrkliga processioner), *psalterium* (bok med framför allt Psaltarens psalmer), *sakramentarium* (bok med böner lästa under mässan) och *sekventiarium* (bok med sekvenser, en poetisk sånggenre i mässan).²⁹

Den medeltida fragmentsamlingen ger oss en god indikation på fördelningen av dessa liturgiska böcker. Av de cirka 23 000 medeltida pergamentomslag (som utgör resterna av uppemot 11 000 böcker) som är registrerade i den så kallade MPO-databasen är hela 84 procent liturgiska. Av dessa är 36 procent breviarier, 32 procent missalen, 14 procent antifonarier och 7 procent gradualen (se s. 32).³⁰ Dessa, tillsammans med prästens manuale, var också de viktigaste typerna av böcker som behövdes för att kunna förrätta mässan och tidegården. I och med reformationen blev dessa liturgiska böcker obsoleta, men eftersom handskrifterna vanligen var stora folianter gjorde det dem speciellt lämpliga att återanvända som pergamentomslag.

Siffrorna ovan är också representativa för vilka latinska böcker som fanns i Sverige på medeltiden och hur dessa fördelades.³¹ Utifrån de efterreformatoriska kyrkoinventeringarna kan man utläsa att varje sockenkyrka vid medeltidens slut hade mellan tre och fem böcker – vissa så många som åtta till tio. I Sverige fanns det år 1560 cirka 1 500 socknar. Detta ger en summa på mellan 4 500 och 7 500 (eller 12 000 till 15 000 om man utgår från det högre antalet) böcker i kyrkorna.³² I fragmentsamlingen återfinns närmare 9 000 liturgiska böcker, och majoriteten av dessa härrör sannolikt från sockenkyrkorna, även om också landets sju katedraler och femtio kloster och konvent givetvis också hade böcker i samma liturgiska kategorier.

Utöver dessa allmänna liturgiska böcker för kyrkan förekommer även böcker som innehåller *Cantus sororum* (Systrarnas sång). *Cantus sororum* var den speciella tidegård som nunnorna inom birgittinorden följde. Denna tidegård har traditionellt tillskrivits magister Petrus Olavi av Skänninge (†1378, ofta kallad Petrus Confessor eller Petrus Dominus för att särskilja

honom från Petrus av Alvastra), den heliga Birgittas bikt-fader och följeslagare i Rom.³³ I *Cantus sororum* ingår *Sermo Angelicus* (Ängelns predikan, som uppenbarats för den heliga Birgitta) tillsammans med 27 hymner som möjligen komponerats av Petrus själv.³⁴

Tjugo svenska handskrifter med *Cantus sororum* är bevarade, och därtill ett antal fragment i MPO-samlingen.³⁵ Alla dessa härstammar med största sannolikhet från Vadstena kloster.³⁶ Få av dem har emellertid musiknotation – enbart sex i C-samlingen och några fragment i MPO-samlingen. Ingen av de bevarade handskrifterna omfattar en komplett *Cantus sororum*-liturgi, utan innehållen i är väldigt skiftande.

Cantus sororum är alltså en liturgisk text på latin, men den översattes också till svenska under titeln *Jungfru Marie örtagård*.³⁷ Denna text finns bevarad i en enda handskrift, KB A 12, skriven av ”enne owærdoghe conu-entz syster” i Vadstena 1510. Det är inte så mycket en översättning som en utläggning (”en wttydelse”) av *Cantus sororum*, gjord av Vadstenabrodern och generalkonfessorn Nils Ragvaldsson (som också översatte bibelböcker, jfr ovan). I den svenska texten ingår en prolog, tillägg och kommentarer, medan vissa delar har utlämnats eller sammanfattats.

Liturgiska böcker dominerar inte bara i det bevarade handskriftsbeståndet från det medeltida Sverige, utan även sett till historiska källor, till exempel testamenten. Ett exempel hittar vi år 1328 (SDHK 3550) då dekanen Lars i Uppsala skänkte en mängd böcker till dominikanerna i Sigtuna, bland annat en bibel i en volym, med förbehåll att han fick behålla böckerna till sin död eftersom han ej kunde undvara dem. Föga förvånande var dessa testamenten normalt utfärdade av klerker och andra kyrkans män, men det visar också att liturgiska böcker av denna typ kunde vara privat egendom och alltså inte bara tillhöra sockenkyrkor eller katedraler. Sannolikt hade de flesta böckerna förvärvats i utlandet i samband med universitetsstudier eller liknande.³⁸

I flera testamenten har utfärdaren förklarat att böcker skall användas som betalning (jfr Claes Gejrots bidrag i denna volym), så till exempel år 1300 (SDHK 1904) då Linköpingskaniken Bose förordnade att avkastningen från försäljningen av ett breviarium skulle bekosta en mässhake för en sockenkyrka. År 1369 upprättade riddaren Ulf Håkanssons änka

Rubrica h̄c ap-
t̄ h̄c b̄rias plo-
gus oiv̄ the bol-
s̄ kallas iōffru
maria p̄tegar-
d̄ h̄c d̄c ar̄ hon-
en w̄tyd̄l̄pe oiv̄
s̄c̄i saluatoris
s̄st̄ra w̄k̄u sangh
h̄swilken sangh̄

d̄l̄st̄ad̄h̄c oc s̄aman s̄atter ar̄ i the
h̄alga anda aff w̄rdogast̄o s̄ad̄h̄c
oc gud̄h̄i w̄l̄sk̄et̄kast̄o h̄alga mar-
tar̄ p̄ard̄har s̄c̄i burgita s̄kr̄iff̄ta s̄a-
d̄h̄c til iōffru maria h̄oḡeta loff
h̄swilken sangh̄ w̄ar kar̄e s̄ad̄h̄c
confessor̄ generalis h̄c wiḡils ra-
uator̄i h̄ass̄u w̄tyth̄ aff latino oc op-
pa sw̄ansko gud̄h̄i oc iōffru marie
til h̄ed̄h̄c oc iōh̄c all̄o s̄in̄o l̄yrra

Katarina Knutsdotter sitt testamente (SDHK 9515). I detta uppräknades en mängd gåvor till kloster och kyrkor, bland annat skulle franciskanerna i Linköping få ett missale och ett matutinale.³⁹ Också här är det troligast att dessa böcker var att betrakta som kapital, och inte som något Katarina Knutsdotter brukade. Samtidigt visar testamentet på att den här typen av liturgiska böcker faktiskt kunde cirkulera i andra delar av samhället och inte bara i den kyrkliga sfären. På samma sätt kan vi läsa om hur Ulvid Birgersson 1343 (SDHK 4917) upprättade sitt testamente i vilket han till sin kära hustru Bothild Bennedotter bland annat skänkte ”sin ridhäst, liturgisk utrustning, ett breviarium och sitt missale”.⁴⁰ De liturgiska handskrifterna ansågs vara dyrbara ägodelar och förekom som egendomar bland både män och kvinnor även utanför kyrka och kloster.

Privat andaktslitteratur

Givetvis fanns det även religiös litteratur som var avsedd just för lekmän – framför allt olika typer av bönböcker. Tideböckerna utvecklades när lekfolk ville följa ett monastiskt liv, och en tidebokshandskrift är normalt ett förkortat breviarium (utan psalteriet) med tidegård, litania och kalendarium.⁴¹ Grunden i tideböckerna var Vår Fru tider (ett officium till Jungfru Maria), som skulle läsas på bestämda tidpunkter på dygnet. Mot slutet av 1200-talet hade de latinska tideböckerna blivit populära i Europa. Intresset för att leva ett fromt liv och be på de bestämda bönetimmarna spred sig även till dem som inte kunde latin, och med tiden började tideböckerna att översättas till folkspråken. Efter hand började även mer personliga och individuella böner att infogas, och i vissa fall tog man bort liturgin helt.

Dessa nya privata bönböcker kom att bli mycket populära, i synnerhet i norra Europa. På kontinenten massproducerades illuminerade tideböcker,

● Kolorerat träsnitt av Jungfru Maria med Jesusbarnet i inledningen till *Jungfru Marie örtagård*. Handskrift från Vadstena kloster, 1510. KB A 12, folio 2v.

primärt i de stora produktionscentrumen i Paris och Gent/Brygge. Den som hade råd att beställa en egen bönbok kunde också påverka dess innehåll, med val av böner till skyddshelgon, namnhelgon och kanske även med sitt släktvapen eller sig själv bland illuminationerna. Tidens ökade läs- och skrivkunnighet gjorde att efterfrågan tilltog och under 1400-talet även nådde ett växande medelklasskikt.⁴² Tideböckerna har kallats medeltidens bästsäljare, och från 1300-talet och fram till mitten av 1500-talet producerades fler tideböcker i Europa än någon annan typ av bok. De var ofta rikt illuminerade (vanligen med scener från Jungfru Marias liv).⁴³ Dessutom var formatet normalt litet så att bönböckerna var lätta att ta med sig och möjliggjorde bön och andakt på olika platser och i olika situationer.

Från svensk medeltid finns närmare trettio bön- och tidebokshandskrifter bevarade.⁴⁴ Alla utom två av dessa härrör från Vadstena kloster:⁴⁵ tideboken UUB C 517a är från ett klarissekonvent och den latinska bönboken KB Rålamb 11, 12°, är dominikansk. Sjutton av handskrifterna är helt eller delvis på svenska: tretton är av hybridtyp med både en liturgisk latinsk del och en friare folkspråklig del medan fyra är helt på svenska.

De latinska texterna i bönböckerna är i huvudsak olika officier: vanligast var den heliga Andes tider (*Horae de Sancto Spiritu*) och de dödas tidegärd (*Officium defunctorum*) som normalt följdes av en litanian. Endast en tidegärd återfinns bland de folkspråkliga texterna: Treenighetens tider finns översatt till svenska i UUB C 12. Det största svenskspråkiga materialet utgjordes annars av böner till Gud, Jesus, Maria och olika helgon. Även andra texter förekom. Dessa hade normalt inte någon omedelbar praktisk religiös funktion, men var uppbyggande och gav inspiration till meditation och personlig andakt, till exempel utdrag ur den heliga Birgittas eller heliga Mechtilds uppenbarelser.

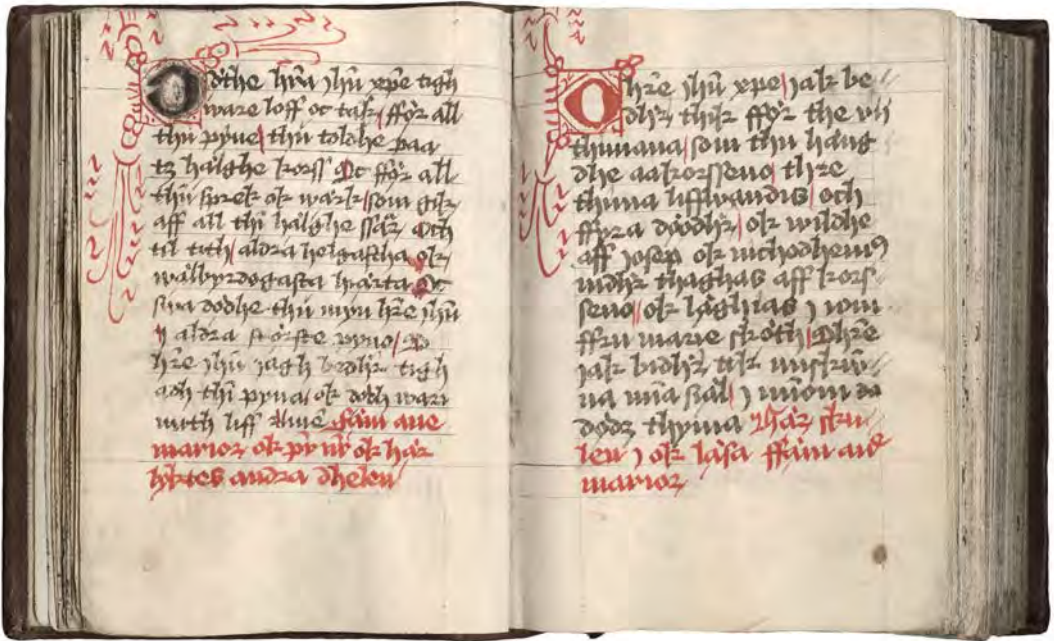
- Gravhällen över drottning Katarina (ca 1215–1252) från Gudhems klosterkyrka visar henne med en bönbok i händerna, en fromhetssymbol men också ett tecken på bildning. Sandstensskulpturen har ursprungligen varit täckmålad i kraftiga färger. SHM 10680.

Böner riktade till olika helgon hör till de kortare texterna. Dessa passade väl till att läsa under ett begränsat tidsintervall, när man hade en stund över. Kanske innan måltiden eller när man väntade på att börja dagens arbete.⁴⁶ Med undantag för Jungfru Marias mor Anna och aposteln Petrus är det emellertid få helgon som tillägnats mer än en eller två böner. Kanske är det förvånande att lokala helgon som Erik, Sigfrid eller Birgitta inte har en mer framträdande roll i bönböckerna (även om de finns medtagna i kalendarier och litanior). Böner till Kristus är däremot längre – framför allt de böner som rör passionshistorien. Passionen skildras detaljerat och blodigt, och framställningarna har setts som konkurrenter till helgonlegenderna (se vidare nedan). Allt eftersom legenderna blev mer målande desto mer våldsamt måste man återge Kristi lidande för att det skulle bli tydligt att hans plågor var större än martyrernas.⁴⁷ Konkretiseringen möjliggjorde dock för den bedjande att meditera kring enskilda detaljer och uppslukas av detta.⁴⁸ Passionsredskapen och Kristi sår var också populära motiv i bönböckerna (jfr bilder s. 168–169, 174–175), där läsaren kunde stanna upp och kontempera.

Bönerna behövde inte enbart läsas, utan kunde ha en mer magisk funktion med övernaturliga egenskaper. I rubriken till en bön till Jesu namn omtalas det hur den person som bär bönen på sig, som hör den läsas eller som själv läser den inte kommer att drunkna den dagen och inte heller brännas eller dräpas. Varken människa eller djävul kommer att kunna skada henne. Själv artefakten fungerade därmed som ett slags skyddsamulett.⁴⁹

Traditionellt har det antagits att de bönböcker som saknade latin var avsedda för lekmän utanför klostret. Det är emellertid bara en av dem som med säkerhet har använts i en lekmanamiljö. Handskriften KB Rålamb 4, 8°, har skrivits av en Vadstenasyster men varit avsedd för Kristina Nilsdotter (Gyllenstierna, †1559). På folio 1r föreligger både hennes initialer och släktvapen (se bild s. 185) och på folio 43v står en anhållan om förbön för hennes framlidne make, riksföreståndaren Sten Sture den yngre. Det är alltså tydligt att handskriften producerats med Kristina som avsedd mottagare.⁵⁰

Handskriften Gävle Ms 2 kan möjligen också ha brukats utanför klostret. Boken innehåller i huvudsak en text – en Jungfru Marie rosenkrans

- Ett uppslag ur rosenkransbönbok tillkommen i Vadstena kloster. Den mörka anfangen på verso-sidan är silver som har oxiderat. Vasaskolan i Gävle, Ms 2, folio 11v-12r.

eller ”psaltare”.⁵¹ Rosenkransen var en böneform som blev populär i slutet av 1400-talet, till stor del tack vare dominikanmunken Alanus de Rupes främjande av Mariakulten och arbeten om nyttan av att läsa rosenkransen. I Köln grundades det första gillet för Jungfru Marie psaltare år 1475. Genom rosenkransgillena fick alla medlemmar ta del av de förböner som lästes, och det blev snart en mycket populär andaktsform i alla samhällsklasser. Gillet i Köln växte till hundra tusen medlemmar.⁵² Denna rörelse spred sig också till Skandinavien och 1498 trycktes Alanus de Rupes *De dignitate et utilitate Psalterii Beate Marie Virginis* i kartusianerklostret i Mariefred (se Elin Anderssons kapitel i denna volym). I Vadstena grundades ett Jungfru Marie psaltaregille (ett av tre kända i Sverige),⁵³ och 1522

års medlemsförteckning upptar omkring 2 350 personer, varav majoriteten är kvinnor.⁵⁴ I Vadstena kloster översattes även Alanus de Rupes arbete om nyttan av att läsa Jungfru Marie psaltare. Texten är bevarad – tillsammans med påvens stadfästelse av 1479 – i en handskrift från 1534, KB A 2, en typisk praktfull Vadstenabok skriven av en ”ovärdig konventssyster”. Bönboken Gävle Ms 2 som innehåller Jungfru Marie psaltare är producerad i systrakonventet i Vadstena efter 1525.⁵⁵ Handskriften har kopplats samman med rosenkransgillet i Vadstena, och många av klostrets medlemmar var också medlemmar i gillet. Det går dock inte säkert att säga att handskriften använts utanför klostret.

De svenska bönböckerna är fyllda med initialer – i skrivarnotiser, rubriker och även i marginalerna – som refererar till olika Vadstenasystem. Dessa har antingen varit skrivare, beställare eller användare av handskrifterna. Det är också tydligt att böckerna skrevs för kvinnor då feminina former som *synderska* i stället för det maskulina *syndare* använts. Undantaget är bönboken KB A 82 som genomgående har maskulina former. Handskriften brukar kallas för G. M:s bönbok då initialerna *gm* förekommer på flera ställen,⁵⁶ tydligast på folio 43r. Det finns emellertid ingen känd Vadstenabroder med dessa initialer, varför ägaren troligen är att finna utanför klostret. Det faktum att boken helt är på folkspråk talar också för detta. Sammantaget är de olika typerna av bönböcker en relativt stor grupp religiösa handskrifter, som också nådde utanför klostermiljön.⁵⁷

Hagiografisk litteratur

En väsentlig del av kyrkans verksamhet och en viktig del av spridandet av den kristna tron utgjordes av den hagiografiska litteraturen (från grekiskans *hagios* ’helig’ och *graphia* ’skrift’). Helgonens levnadsberättelser, *vitae* (latin för ’liv’), låg till grund för helgonens kanoniseringar och kunde användas för att främja deras kult. ⁵⁸ Nära besläktat med vitan, och ibland svårt att separera från den, var *legenden*. ⁵⁹ Ordet kommer från latinets *legenda*, med betydelsen ’det som bör läsas’. I dag kanske vi främst associerar ordet till en sägen eller uppdiktad historia med överkligt innehåll. Under medeltiden

avsåg legend dock i första hand en (uppbygglig) berättelse om ett helgons liv, död och mirakel, och användes som term för den text som skulle läsas på ett helgons festdag.⁶⁰ Legenden var en hagiografisk text med moraliskt budskap.

Flera helgonvitor författades i Sverige för att främja lokala helgonkulturer. De äldsta helgonen från missionstiden var Eskil, Botvid, David av Munktorp och Sigfrid. Den kanske mest betydelsefulla av dessa var Eskil, som sägs ha varit en engelsk munk som dödades då han missionerade i Sverige omkring år 1080. Den äldsta kända legenden om Eskil härstammar tidigast från 1200-talets senare del och är bevarad i två varianter. Den korta varianten är endast känd från det 1498 tryckta Skarabreviariet, och den längre i handskrifter från 1300-talets slut.⁶¹ Botvid blev enligt legenden kristnad på en handelsfärd till England och återvände till Sverige för att sprida kristendomen. Han dräptes runt 1120. Det äldsta belägget på hans legend är ett breviariefragment från 1200-talets mitt, men denna text återgår sannolikt på en äldre version.⁶² Den mest kompletta versionen återfinns i en handskrift från slutet av 1300-talet.⁶³ David av Munktorp var troligen en cluniacensmunk från England som dog i slutet av 1000-talet. Hans fullständiga legend finns bevarad i två versioner i avskrifter från slutet av 1400-talet och början på 1500-talet. Dessa båda går sannolikt tillbaka på en gemensam version.⁶⁴ Också Sigfrid kom som missionär från England. Hans verksamhet i Sverige omtalas hos Adam av Bremen, och han tros ha dött i mitten av 1000-talet. Sigfridslegenden skrevs ned på 1200-talet, men huvuddragen utformades på 1100-talet med syfte att göra anspråk på Växjö som biskopssäte.⁶⁵

Ett decennium senare uppträdde Sankt Erik (Jedvardsson, † ca 1160). Det finns emellertid få samtida källor om honom bevarade, men tydligt är att han dyrkades som helgon redan 1198 (jfr Vallentunakalendariet ovan). En mirakelsamling kompilerades med tiden och dominikanmunken i Sigtuna Israel Erlandsson (Finstaätten) sammanställde arbetet omkring 1311.⁶⁶ Samtida med Erik var Elin (Helena) av Skövde. Hon levde på 1100-talet, och hennes festdag omtalas första gången 1281. Legenden om henne skrevs ned av biskop Brynolf Algotsson i början av 1300-talet, i både en svensk och en latinsk version.⁶⁷

Den heliga Birgittas vita är den mest kända svenska helgonvitan. Den författades av hennes biktfäder magister Petrus Olavi från Skänninge och prior Petrus Olavi från Alvastra. Inför Birgittas kanoniseringsprocess bearbetades denna vita av Alfonso av Jaén, som även redigerade Birgittas uppenbarelser (se vidare nedan).⁶⁸

Även flera andra personer i kretsen kring Birgitta blev föremål för mer eller mindre spridda helgonkulter. Nils Hermansson (Nicolaus Hermann), biskop i Linköping, fick en vita tillägnad sig efter sin död, i ett försök att kanonisera honom.⁶⁹ Vitan författades av medlemmar av domkapitlet i Linköping, och arbetet sammanställdes tillsammans med en mirakelsamling 1414.⁷⁰ Tillsammans med Nils Hermanssons akter gjordes även en framställan för Brynolf Algotsson och Ingrid av Skänninge hos påven.⁷¹ Också Birgittas dotter Katarina vördades efter sin död, och Vadstena klostrets generalkonfessor Ulf Birgersson (†1433) författade hennes vita i ett försök att få henne kanoniserad.⁷²

Den besläktade legendgenren var mycket betydande. Hela den katolska kyrkan hade en allmän liturgisk kalender och därför också delvis en gemensam legendlitteratur, eftersom dessa texter skulle läsas på helgonens festdagar. *Legendarierna* (samlingar av helgonlegender) kom tidigt till Sverige, och då dessa hagiografiska texter var ämnade att spridas inom kyrkan var de normalt nedtecknade på latin. Snart blev de emellertid också översatta till svenska. I sin avhandling om de fornsvenska helgonlegenderna räknar Jonas Carlquist med att det finns 255 legender på fornsvenska bevarade, fördelade på 423 uppteckningar, och långt fler på latin.⁷³

Man räknar med att de första legenderna översattes till folkspråket och bearbetades i slutet på 1200-talet, i det som kallas *Fornsvenska legendariet*.⁷⁴ Det sammanställdes av en dominikan, sannolikt från Götaland, och återgår på flera kontinentala källor, främst den mycket populära *Legenda aurea* (Den gyllene legenden) av den italienske teologen Jacobus de Voragine. Den äldsta bevarade handskriften, KB A 34 (Codex Bureanus), tillkom i mitten av 1300-talet.⁷⁵ Mest komplett är dock handskriften UUB C 528 (Codex Bildstenianus) från 1440–1450 (möjligen skriven i Vadstena kloster). Den tredje huvudhandskriften för *Fornsvenska legendariet* är Riksarkivet E 8900 (Codex Passionarius), daterad till 1450–1470. Delar av

legendariet finns också i utdrag som lektieläsning i Vadstenahandskrifterna KB A 3 (1502) och Linköping B 70b (samtida med den föregående). I *Fornsvenska legendariet* ingår alla internationella välbekanta helgon fritt överflyttade, och arrangerade i kronologisk ordning med inslag från påve- och kejsarkrönikor. Eftersom texten inte är ordnad efter det liturgiska året är den inte strikt hagiografisk med en kyrklig funktion, utan bör snarare ses som ett (kyrko)historiskt verk.

Legender fortsatte att översättas och traderas genom hela medeltiden och Carlquist räknar med att det finns 38 olika legendkällor bevarade: 31 medeltida handskrifter, två medeltida tryck och fem eftermedeltida avskrifter.⁷⁶ Vadstena kloster hade en betydande roll i produktionen av dessa legender: tretton handskrifter med legenduppteckningar har både skrivits och använts i Vadstena kloster, ytterligare fyra har skrivits där men använts i en sekulär miljö och två i en annan birgittinsk miljö (Nådendals kloster).⁷⁷ Av alla dessa källor innehåller tre fler än femtio legenduppteckningar medan 23 handskrifter innehåller fem eller färre. I det svenska legendmaterialet behandlas sammanlagt 164 olika helgon: 48 är unika för *Fornsvenska legendariet*, 56 föreligger både där och i andra legendkällor och 60 återfinns enbart i de senare medeltida uppteckningarna.⁷⁸

Legenderna åtnjöt varierande popularitet i olika perioder och i olika miljöer. Den ursprungliga legenden hade som sagt ett liturgiskt syfte, men som folkspråklig text kunde den fungera som underhållning (även om det var uppbygglig sådan). Carlquist menar till exempel att martyrier säkert var populära bland lekmän eftersom handlingen i dessa legender var dramatiska, medan bekännare var mer omtyckta i klostermiljöer.⁷⁹ Av Carlquists studie av legenderna från Vadstena kloster framgår det tydligt att man anpassade innehållet till den monastiska miljön. En annan typ av adaptation tycks ha gjorts för de handskrifter som var avsedda att brukas utanför klostret (KB A 54 och D 4), vilket tydliggör att man publicanpassade legenderna.⁸⁰

Predikan

Även om de populära legenderna har bevarats i stort antal var det predikan som var den mest betydande litterära genren under medeltiden. En predikan var en utläggning över en bibeltext som förklarade dess innebörd eller överförde den till vardagliga förhållanden. Predikosamlingarna hade sitt ursprung i 1200-talet och hos tiggardordnarna. Många predikanter kom att samla sina verk, medan andra författade mönsterpredikningar, vilka skulle tjäna som modeller för den som skulle predika. Samlingar med predikningar, *exempla* och liknande var viktiga för klostren och predikosamlingar finns bevarade från olika medeltida svenska bibliotek: ett flertal handskrifter från dominikanerna i Sigtuna och från franciskanerna i Stockholm, och enstaka från dominikanerna i Kalmar och Skänninge. Sammantaget räknar man med att antalet bevarade predikningar på svenska uppgår till runt 400 och på latin uppskattningsvis mellan 7000 och 8000. Den största delen av dessa härrör från Vadstena kloster, och enligt beräkningar utgör enbart latinpredikningarna från Vadstena cirka 75000 sidor text, fördelade på omkring 150 volymer.⁸¹

Hos birgittinerna var predikan en av prästbrödernas viktigaste uppgifter. I den heliga Birgittas klosterregel – uppenbarad för henne på 1340-talet – fastställdes det att de tretton prästbröderna varje söndag skulle predika över dagens evangelietext på folkspråket. De skulle också predika för allmänheten på övriga festdagar.⁸² Normalt skrev bröderna ned texten på latin, för att sedan översätta direkt till svenska under själva predikan. Man använde sig i klostret av mönsterpredikningar, men kunde även författa egna texter eller kompilera och blanda gammalt med nytt. Av de bevarade predikotexterna från Vadstena kloster räknar man med att ungefär hälften är original – det vill säga anpassade eller redigerade för att passa in i den nya miljön.⁸³

Vadstenabröderna var kända för att vara goda oratorer,⁸⁴ och vi finner några av klostrets mest namnkunniga bröder bland predikoförfattarna: Johan Svensson (†1390), Johan Präst (†1391), Tore Andersson (†1418), Gervin Petersson († ca 1445), Johan Bernardsson (†1445), Hans Borkwards-son (†1447), Åke Johansson (†1453), Jakob Larsson (†1460), Johan Benekesson (†1461), Klemens Petersson (†1500), Erik Johansson (†1508), Nils Ragvaldsson (†1514) och Johan Mattsson (†1524).⁸⁵

På fornsvenska är två predikosamlingar (*postillor*) kända, vilka går under beteckningarna α respektive β . Dessa två kopierades och spreds i olika miljöer, där de anpassades till de nya användarna. Den äldsta av dem (α) tros ha tillkommit i början på 1400-talet. I dag återfinns den mest fullständiga handskriften innehållande denna postilla i Den Arnamagnæanske Samling i Köpenhamn: AM 787 4°, skriven i Vadstena kloster. Samlingen β är tillkommen något senare, också med kopplingar till birgittinerna. Därtill finns flera enskilda predikotexter, vilka ofta uppträder i handskrifter som i övrigt är på latin.⁸⁶

I predikosamlingarna ingick även *exempla*, det vill säga 'förebilder, exempel'. Det var anekdoter som syftade till att förmedla religiös, moralisk lärdom. På 1200-talet kom samlingar med dessa texter, *collectiones exemplorum*, till Sverige där de reproducerades i predikningarna. Källorna till dessa exempla kom från flera olika håll, till exempel legender, historieskrivning, mirakler eller samtida händelser.⁸⁷

En av Sveriges främsta medeltida författare och teologer var den heliga Birgittas biktfar magister Mathias, också känd som Mats Övidsson. Hans mest inflytelserika verk är *Exposicio super Apocalypsim* (en kommentar till Uppenbarelseboken) och det mest omfattande var bibelkonkordansen *Alphabetum distincionum*. Men han författade även *Copia exemplorum*, en alfabetisk samling med exempel som skulle illustrera ett antal begrepp, från *Absolucio* till *Vxor*.⁸⁸

Även de latinska exempelsamlingarna översattes till svenska. Bland de bevarade samlingarna återfinns till exempel den som kallas *En järteckensbok* (KB A 110, efter 1385). Exempla kunde även ingå i andra verk, som *Själens tröst* (KB A 108, 1438–1442), en översättning av den lågtyska *Det Seelen Trost*.⁸⁹ Detta verk är en utläggning av de tio budorden, men utgörs till stor del av exempla. Exemplet kunde vara populariserande, med komiska eller folkliga inslag. Detta gjorde att de spreds och fortsatte att traderas. Vissa exempla kom med tiden att ingå i tryckta samlingar av folksagor och muntliga berättelser, även långt in på 1900-talet.⁹⁰

Uppbygglig litteratur och uppenbarelser

Utöver dessa relativt strikta religiösa genrer finns också en omfattande grupp av religiös litteratur som inte alltid går att enkelt kategorisera, men som består av uppbygglig litteratur och uppenbarelser. Under medeltiden framträdde många framstående kyrkolärare, mystiker, teologer med flera, vars skrifter spreds över hela Europa. Dessa texter nådde också Sverige, där flertalet även översattes till svenska i Vadstena kloster. Betydelsefulla i Sverige var bland annat Bonaventura,⁹¹ Henrik Suso,⁹² Mechtild av Hackeborn⁹³ och Bernhard av Clairvaux.⁹⁴

Det främsta namnet var dock den heliga Birgitta. Hennes himmelska uppenbarelser var det nationellt och internationellt mest spridda medeltida svenska textverket. Birgitta Birgersdotter (ca 1303–1373) hade fått sina första uppenbarelser redan som barn, men det var efter att hon blivit änka som revelationerna tilltog. Enligt Birgittas kanonisationshandlingar nedtecknade hon själv sina visioner efter att hon återfått medvetandet, men om hon kände sig dålig dikterade hon för en av sina biktfäder. Uppenbarelsernas originalspråk är alltså svenska – antingen i dikterad form eller nedtecknade direkt av Birgitta.⁹⁵ Dessa texter översattes därefter till latin av någon av Birgittas svenska biktfäder, prior Petrus av Alvastra eller magister Petrus av Skänninge, som sedan lät Birgitta granska arbetet. På 1370-talet bearbetades och sammanställdes texterna av den spanske biskopen Alfonso av Jaén, vilket Birgitta i en uppenbarelse 1372 hade fått veta skulle ske. Dennes arbete resulterade i en uppdelning av de drygt 600 uppenbarelserna i åtta böcker av *Revelationes celestes* (Himmelska uppenbarelser), *Revelationes extravagantes* (De bifogade uppenbarelserna), *Regula Salvatoris* (Frälsarens regel, det vill säga Birgittas klosterregel), *Sermo Angelicus* (Ängelns predikan, jfr *Cantus sororum* ovan) och *Quattuor oraciones* (Fyra böner).⁹⁶ Det latinska verket återöversattes till svenska i samband med grundandet av Vadstena kloster på 1380-talet.⁹⁷ Snart följde också översättningar till andra folkspråk.

- Den heliga Birgitta överräcker sin ordensregel till systrar och bröder i hennes klosterorden. Handskrift från Augsburg, 1493, innehållandes birgittinernas klosterregel *Regula Sancti Salvatoris*. Bayerische Staatsbibliothek, München, Clm 28812, folio 3v.

Filius dei loquitur. Audite omnes inimici mei in mundo viuentes. q̄a ad amicos meos nō loquor.
 Audite oēs clerici. Ar. hiepi. Epi. et oēs inferioris gōus ecclesie. Audite oēs religiosi cuiuscūq̄
 q̄ ordinis estis. Audite reges et p̄ncipes et iudices tre. et oēs seruientes. Audite mulieres. re-
 gie. et p̄ncipisse. ac oēs dñe et anille. et oēs cuiuscūq̄ conditōis et gradus estis. magni et parui
 q̄ hitatis obe. v̄ba hec q̄ ego ip̄e q̄ creauit vos. nūc loquor ad vos. Ego cōquero. q̄ recessistis
 a me. et cedistis dyabolo. voluntate. et obeditis suggestōibz eius. Verūm q̄ ego sanguie meo re-
 tēi vos. et nichil q̄ro nisi aias v̄ras. Ideo redite ad me cū hūilitate. et vt filios suscipiā vos.

Uppenbarelserna har ett rikt bildspråk, fullt med liknelser och med mängder av hänvisningar till Bibeln.⁹⁸ De fornsvenska texterna avslöjar emellertid komplexa traderingar och språkskikt. Vissa av de svenska texterna är tydligt överförda från latinet, med bland annat latinska participformer; andra gånger är det tydligt att delar av texterna, till exempel lexikala skillnader, inte återgår på den latinska översättningen, utan har kopierats från den för-latinska texten. Man hade med andra ord också tillgång till en ursprunglig svensk text som inte var en återöversättning från latinet.⁹⁹ Man kunde i klostret alltså växla mellan dessa två svenska källor (primärmaterial och översatt material) när man gjorde nya avskrifter.

Antalet bevarade handskrifter med Birgittas uppenbarelser är mycket stort. För enbart bok 1 utgår den latinska utgåvan från 67 handskrifter, och den fornsvenska från tio.¹⁰⁰ *Revelationes celestes* kom också tidigt att tryckas: 1492 publicerades *editio princeps* av Bartholomeus Ghotan i Lübeck på uppdrag av Vadstena kloster.

Tack vare trycket kunde de Himmelska uppenbarelserna spridas ytterligare. Birgittas uppenbarelser lästes inte bara i Vadstena och de andra birgittinklostren, utan även utanför den monastiska världen. En franciskanbroder som besökte Vadstena kloster runt 1400 beskriver ”hur många adliga fruar lät nedskriwa dessa revelationer för sig på sitt modersmål och förklarade dem för medlemmar av sitt hushåll”.¹⁰¹ Ifall detta är korrekt kan det tyda på att det tidigt fanns en kopieringsverksamhet vid klostret, som inte bara såg till klostrets eget behov, utan även försåg externa personer med böcker. Ytterligare ett exempel skulle kunna tyda på detsamma. I ett diplom från 1404 (SDHK 16325) friskriver Erik Johansson, generalkonfessor i Vadstena, två män från allt ansvar för de två exemplar av sjätte och sjunde boken av Birgittas uppenbarelser som skulle överlämnas till fru Ida av Gladsax, men som gått förlorade i ett skeppsbrott. Därtill har Per-Axel Wiktorsson stipulerat att handskriften KB A 5a, som tidigare antagits vara

• Den första upplagan av heliga Birgittas himmelska uppenbarelser trycktes i 800 exemplar på papper och 16 på pergament av Bartholomeus Ghotan i Lübeck 1492. Bayerische Staatsbibliothek, München, 2 Inc.c.a. 2689.

en Vadstenaproduktion, troligen producerats i Stockholmstrakten.¹⁰² Handskriften har sannolikt skrivits på beställning av Bengt Jönsson (Oxenstierna).¹⁰³ Det framgår sålunda med all tydlighet att den heliga Birgittas uppenbarelser inte bara tilltalade birgittinerna, eller en direkt monastisk miljö, utan att hennes texter – och ryktbarhet – även nådde ut till omvärlden.

Slutord

Under svensk medeltid var den religiösa litteraturen den viktigaste och mest spridda. Det var litteratur som spände inte bara över tid, utan över flera olika genrer, språk och miljöer: från kyrkans latinska liturgi till lekmannens privata bönbok på folkspråket. Alla människor under medeltiden nåddes av den religiösa litteraturen i någon form och på något sätt. Den hade sin grund i vad som importerades till Sverige från kyrkan och kontinenten, men utvecklades och anpassades efter de användare och den publik som fanns och deras behov. Latinet var det dominerande språket (som exempel kan man ta de omkring 400 latinspråkiga handskrifter med religiöst innehåll som finns i C-samlingen på Uppsala universitetsbibliotek), men de olika religiösa genrerna skapade också nya folkspråkliga domäner. Omkring 45 fornsvenska religiösa handskrifter är bevarade enbart på Kungliga biblioteket i Stockholm,¹⁰⁴ och utöver dessa finns flera i andra samlingar som Linköping, Gävle, Lund, Köpenhamn, Berlin och Giessen. Religionen var förutsättningen för att boken skulle introduceras i Sverige och den religiösa litteraturens betydelse under medeltiden kan inte överskattas.

Noter

1. Christopher de Hamel, *The Book: A history of the Bible* (London & New York: Phaidon, 2001) s. 95.
2. De mest berömda är Book of Kells (Trinity College Library, Dublin), Lindisfarne Gospels (British Library, London) och Codex aureus (Kungliga biblioteket, KB, A 135).
3. Erik Niblaeus, ”De äldsta bibelfragmenten i Riksarkivet”, i Marie Lennersand,

Åsa Karlsson & Henrik Klackenborg (red.), *Fragment ur arkiven: Festskrift till Jan Brunius* (Stockholm: Riksarkivet, 2013) s. 215 f.

4. I MPO-databasen, <<https://sok.riksarkivet.se/mpo>>, fragmenten CCM Bi 2, CCM Bi 10, CCM Bi 12, CCM Bi 15, CCM Bi 67 och CCM Bi 71; Niblaeus (2013) s. 212. Se även dens., ”German Influence on Religious Practice in Scandinavia, c. 1050–1150”, opublicerad avhandling, King’s College, London, 2010.

5. MPO CCM Bi 67.

6. MPO CCM Bi 2.

7. Under 1200-talet massproducerades biblar i Paris. Dessa var, till skillnad mot de äldre biblarna, i en enda volym, normalt i mycket liten skrift i två kolumner. (Uppsala universitetsbibliotek, UUB, C 155 är något större än de normala biblarna från denna tid och var snarast avsedd att läsas från en pulpet.) Om Parisbiblarna, se de Hamel (2001) s. 114–139.

8. Margarete Andersson-Schmitt, Håkan Hallberg & Monica Hedlund, *Mittelalterliche Handschriften der Universitätsbibliothek Uppsala: Katalog über die C-Sammlung, 7: Supplement, Hauptregister* (Uppsala: Uppsala universitetsbibliotek, 1995).

9. Utgivna av Gustaf Edvard Klemming som *Svenska medeltidens Bibel-arbeten: Efter gamla handskrifter utgifna*, 1–2 (Stockholm: Svenska fornskriftsällskapet, 1848–1853).

10. Åtminstone första halvan av 1400-talet, se senast Karl G. Johansson, ”The Birgittines and the Bible: On the use of the Pentateuch Paraphrase at Vadstena Abbey”, i Claes Gejrot, Sara Risberg & Mia Åkestam (red.), *Saint Birgitta, Syon and Vadstena: Papers from a symposium in Stockholm 4–6 October 2007* (Stockholm: Vitterhetsakademien, 2010) s. 188–199.

11. En ny studie gör dock gällande att det kan röra sig om två olika skrivare, se Louise Faymonville, ”Om variationen i Codex Thott 4 4:0 – ett tolkningsförslag”, *Arkiv för nordisk filologi*, 132 (2017) s. 153–178.

12. I MB I refereras till flera författare, dessa redovisas i *Svenska medeltidens Bibel-arbeten*, 2 (1853) s. 582 f. Om relationen till *Versio Vulgata*, se Lars Wollin, ”Stjörn och Pentateukparafrazen: Ett samnordiskt dominikanprojekt i högmedeltiden?”, *Arkiv för nordisk filologi*, 116 (2001) s. 221–299. Om *Summa theologiae*-översättningen i MBI och hur den hänger ihop med Moseboksöversättningen, se Jonatan Pettersson, ”De teologiska utredningarna i Medeltidens bibelarbeten, 1”, *Arkiv för Nordisk Filologi*, 134 (2019) s. 49–102.

13. Så t.ex. Gun Widmark, *Det språk som blev vårt: Ursprung och utveckling i svenskan; urtid, runtid, riddartid* (Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien, 2001) s. 168–171.

14. Se *Fem Moseböcker på fornsvenska enligt Cod. Holm. A 1*, utg. Olof Thorell (Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1959) s. xxxiv–xliv.

15. Wollin (2001) s. 294.

16. Om Jöns Budde och hans översättningar, se Lars Wollin, *Bilden av Budde: Studier kring en svensk språk pionjär* (Uppsala: Svenska fornskriftsällskapet, 2011). Se även Mikko Kaukos opublicerade avhandling ”Jöns Budde och hans skrifter – yngre fornsvenskt textmaterial och mannen bakom det”, Institutionen för språk- och översättningsvetenskap, Åbo universitet, 2015.

17. Utdrag ur Mackabeerna föreligger även i KB A 3, en lektiehandskrift med läsestycken för Vadstenasystrarna, skriven i systrakonventet 1502. Om denna handskrift, se *Wars Herra Pino bok: Vadstenasystrarnas bordsläsningar enligt Cod. Holm. A 3*, utg. Jonas Carlquist (Uppsala: Svenska fornskriftsällskapet, 2006).

18. Fritt efter Jonatan Pettersson, ”Nordic Bible translations in medieval and early modern Europe”, i Wim François & August den Hollander (red.), *Vernacular Bible and religious reform in the Middle Ages and early modern era* (Leuven: Peeters, 2017) s. 120 och Wollin (2001) s. 235.

19. Jfr Olof Thorell, *Fem Moseböcker på fornsvenska: En språklig undersökning på grundval av de bevarade handskrifterna* (Stockholm: Gebers, 1951) s. 1 f.

20. Wollin (2001) s. 234 pekar på paralleller till detta i det birgittinska uppenbarelse-materialiet. Där uppvisar t.ex. uppenbarelsehandskriften UUB C 61 från 1500-talet ett mer ålderdomligt och latinbundet språk än flera av de äldre handskrifterna. Wollin menar därför att detta är en stilistiskt anlagd revision och inte bara den slaviska kopiering av en nunna som man tidigare utgått från. Angående funktionen och bruket av de två handskrifterna, se Karl G. Johansson, ”Bibeltexten i avskriftskulturens våld”, i Cecilia Falk & Lars-Olof Delsing (red.), *Studier i svensk språkhistoria*, 8 (Lund: Institutionen för nordiska språk, 2005) s. 137–145; dens., ”Bröderna och världen: Prästbröderna och skriftbrukets utveckling i Vadstena”, i Lars Wollin, Anna Saarukka & Ulla Stroh-Wollin (red.), *Det moderna genombrottet – också en språkfråga?* (Åbo: Svenska institutionen vid Åbo Akademi, 2007) s. 119–124; dens. (2010) s. 188–199.

21. I handskriften föreligger även en översättning av Nikodemusevangeliet, som emellertid är ett apokryfiskt evangelium.

22. Flera forskare har presenterat möjligheten att även Uppenbarelseboken har översatts av Jöns Budde, så t.ex. Erik Noreen, ”Studier i Jöns Buddes ordförråd”, *Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning*, 6 (1944) s. 1–71. Men frågan är ännu omdebatterad och t.ex. Lars Wollin menar att översättaren är anonym och har utfört sitt arbete efter Buddes tid: dens., ”Jöns Budde: En senmedeltida proffsskribent”, i Charlotte Cederbom, Olle Ferm & Staffan Nyström (red.), *Nådendal – Vallis Gratiae: Finlands Birgittakloster* (Stockholm: Runica et mediævalia, 2018) s. 27–41.

23. ”Quam sibi in lingua sua scribi fecit”, se *Acta et processus canonizacionis Beate Birgitte: Efter Cod. A 14 Holm., Cod. Ottob. Lat. 900. Cod. Harl. 612 med inledning, person-*

och *ortregister*, utg. Isak Collijn (Uppsala: Svenska fornskriftsällskapet, 1924) s. 617.

24. ”Fratres de conuentu vestro Apocalypsin eciam interpretabuntur” (bröderna i ert konvent skall tolka också Uppenbarelseboken), se Lars Wollin, ”AD 1526: The beginning or the end of the beginning? Humanist Bibles in Sweden”, i Jonathan Adams & Massimiliano Bampi (red.), *Beyond the Piraeus Lion: East Norse studies from Venice* (Odense: Selskab for Østnordisk filologi, 2017) s. 237–249, i vilket Wollin diskuterar det potentiella översättningsprojektet. Se även Lars Wollin, *Det humanistiska bibelverket: Kring den nordiska reformationens tillkomst* (Svenska fornskriftsällskapet, kommande).

25. För en enkel sammanställning av dessa böcker på svenska, se MPO-projektets ordlista, tillgänglig på: <riksarkivet.se/Media/pdf-filer/Ordlista_mpo.pdf>.

26. Tidegården var de dagliga bönestunder – *matutin, laudes, prim, ters, sext, non, vesper* och *completorium* – som förrättades på fastställda tider. De längre bönestunderna – *matutin, laudes* och *vesper* – kom att kallas *horae maiores* (’de stora tiderna’) och de kortare – *prim, ters, sext* och *non* – för *horae minores* (’de små tiderna’).

27. Ekpärmarna är dock lokala från Skaratrakten, och de har daterats till 1264. Om handskriften se Christer Pahlmblad (red.), *Skaramissalet: Studier, edition, översättning och faksimil av handskriften i Skara stifts- och landsbibliotek* (Skara: Stiftelsen för utgivande av Skaramissalet, 2006).

28. Vallentunakalendariet är utgivet av Toni Schimd som *Liber Ecclesiae Vallentunensis* (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1945); se även Staffan Helmfrid (red.), *Vallentuna Anno Domini 1198: Vallentunakalendariet och dess tid* (Vallentuna: Vallentuna kulturnämnd, 1998).

29. Utöver dessa fanns det givetvis stora antal handböcker, kommentarer och sammanfattningar avsedda för att underlätta för bl.a. präster. Bland dessa kan nämnas 1300-talsdekanen Laurentius Olavis (Lars av Vaksalas) verk *Suffragium curatorem* (en handbok för biktfäder, bevarad i en handskrift och ett fragment: UUB C 69 respektive C 582) och *Summula de ministris et sacramentis ecclesiasticis* (en handbok för sockenpräster, bevarad i UUB C 27, C 30, C 64 och KB A 209 samt i utdrag i UUB C 1, C 66 och C 234). Om den senare, se även Stina Fallberg Sundmark, *Teologi för praktiskt bruk: Frälsningshistoriska perspektiv på Summula av Laurentius av Vaksala* (Skellefteå: Artos, 2014).

30. Jan Brunius, *From manuscripts to wrappers: Medieval book fragments in the Swedish National Archives* (Stockholm: Riksarkivet, 2013) s. 38. Därtill kommer lektionarier 4 %, hymnarier 1 % och övrigt 4 %.

31. Brunius (2013) s. 38–40.

32. För uträkningen, se Brunius (2013) s. 40 med vidare referenser.

33. Magister Petrus som upphovsman har diskuterats av bl.a. Viveca Servatius,

”Magister Petrus som ’diktare’ och ’ton-sättare””, i Göran Dahlbäck (red.), *I heliga Birgittas trakter: Nitton uppsatser om medeltida samhälle och kultur i Östergötland ”västanstång”* (Stockholm: Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet, 1990) s. 215–234.

34. Om *Sermo Angelicus*, se Birgitta, *Opera minora*, 2: *Sermo Angelicus*, utg. Sten Eklund (Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1972); om antifonerna, se Viveca Servatius, *Cantus sororum: Musik- und liturgiegeschichtliche Studien zu den Antiphonen des birgittinischen Eigenrepertoires* (Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1990); om hymnerna, se Ann-Marie Nilsson, ”En studie i Cantus Sororum: Hymnerna och deras melodier”, i Dahlbäck (red.), (1990) s. 235–258, och om dessa och inspirationen till läsestyckena: Anders Piltz, ”Nostram naturam sublimaverat”, i Alf Härdelin & Sven-Erik Brodd (red.), *Maria i Sverige under tusen år: Föredrag vid symposiet i Vadstena 6–10 oktober 1994* (Skellefteå: Artos, 1996) s. 255–287.

35. UUB C 8, C 11, C 423, C 429, C 432, C 433, C 437, C 440, C 444, C 448, C 456, C 460, C 466, C 469, C 476, C 482, C 484, C 490, C 501 och C 504, samt MPO CCM Cant sor 1–6.

36. I Monica Hedlund, Margarete Andersson-Schmitt & Håkan Hallberg, *Mittelalterliche Handschriften der Universitätsbibliothek Uppsala: Katalog über die C-Sammlung*, 1–8 (Uppsala: Uppsala universitetsbibliotek, 1988–1995) anges ”Vadstena?” som ursprung till flera av dessa handskrifter. *Cantus sororum* var dock en helt igenom birgittinsk bok, varvid Vadstena torde vara den enda tänkbara proveniensen i Sverige.

37. Utgiven av Robert Geete som *Jungfru Marie örtagård: Vadstenanunnornas veckoritual* (Stockholm: Svenska fornskriftsällskapet, 1895). Se även Alf Härdelin, ”Heder och hugnad: Nicolaus Ragvaldis liturgiska hermeneutik; en studie av ’Jungfru Marie Örtagård’”, i dens., *Kult, kultur och kontemplation: Studier i medeltida svenskt kyrkoliv* (Skellefteå: Artos, 1998) s. 294–316.

38. Speciellt anmärkningsvärd är den boksamling som Björn Magnusson (Bero Magni), biskop electus i Skara, byggde upp under sina år i Wien. Se Erika Kihlman, ”The inventory of Bero’s library: An edition with analysis”, i Olle Ferm & Erika Kihlman (red.), *Swedish students at the University of Paris in the Middle Ages*, 1: Origin, studies, carriers, achievements (Stockholm: Runica et mediævalia, 2011) och Jonas Nordins bidrag i denna volym.

39. Detta syftar sannolikt på den del av breviarier som användes för just matutinen.

40. ”Jtem botildi bænnæ doter vxori mee dilecte caballum meum, capellam, breuiarium, et missale meum”.

41. För en översikt över tideböckernas historik, se John Harthan, *The Book of hours: With a historical survey and commentary* (New York: Park Lane Books, 1977).

42. Se Roger Wieck, *Time sanctified: The Book of hours in medieval art and life* (New York: Braziller, 1988) s. 33, och Michael T. Clanchy, "Images of ladies with prayer books: What do they signify?", i Robert Norman Swanson (red.), *The Church and the book: Papers read at the 2000 summer meeting and the 2001 winter meeting of the Ecclesiastical History Society*, 38 (Woodbridge: Boydell & Brewer, 2004) s. 107.

43. Inom det nordiska materialet föreligger endast en bönbok bevarad med denna typ av illuminationer: den danska bönboken AM 421 12° i Den Arnamagnæanske Samling, Köpenhamn.

44. Rena tideböcker på latin: UUB C 433, C 443, C 464, C 502, Riksarkivet (RA) E 9002. Latinska bönböcker: UUB C 455, C 461, C 471, C 480, C 492, C 517a; KB Rålamb 11, 12°; hybridböcker: KB A 36, A 38, A 43, A 80, A 81, A 82a; Köpenhamn AM 422 12°, Staatsbibliothek zu Berlin, Theologiae Latinae 71, 8°; UUB C 12, C 68, C 475; Universitätsbibliothek Giessen, Ms 881, 8°; RA E 9068. Rena bönböcker: KB A 37, A 82, Rålamb 4, 8°, och Vasaskolan, Gävle, Ms 2. I Robert Geetes utgåva av de fornsvenska bönerna, *Svenska böner från medeltiden* (Stockholm: Svenska fornskriftsällskapet, 1907–1909), har han inkluderat 323 texter (varav några föreligger i flera varianter). Ytterligare böner har sedermera tillkommit; man kan i dag räkna med närmare 350 unika bevarade böner på fornsvenska, varav många föreligger i flera avskrifter

45. Några har dock tillskrivits klostret på innehållsmässiga grunder.

46. Tore Nyberg, "Texter för andaktsbruk", i Monica Hedlund & Alf Härdelin (red.), *Vadstena klostrets bibliotek: Ny katalog och nya forskningsmöjligheter* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1990) s. 80.

47. Anne Riising, *Danmarks middelalderlige prædiken* (Köpenhamn: Gad, 1969) s. 161.

48. Jonas Carlquist, "Att läsa en medeltida bönbok: Studier i en handskrift från Skoklostersamlingen", *Arkiv, samhälle och forskning*, 2004:1–2 (2004) s. 125.

49. Jfr Paul Saenger, "Books of hours and the reading habits of the later Middle Ages", i Roger Chartier (red.), *The culture of print: Power and the uses of print in early modern Europe*. övers. Lydia G. Cochrane (Cambridge: Polity Press, 1989) s. 156. En parallell finns i den medeltida människans förhållande till Bibeln, där man var förtrogen med bokstäverna samtidigt som dessa betraktades som heliga. Att bära en text t.ex. runt halsen visade att man hade respekt för den skyddande effekt som man menade att den heliga skriften hade, men det hade absolut ingenting att göra med förståelse av texten; se Margaret Aston, *Lollards and reformers: Images and literacy in late medieval religion* (London: Hambleton Press, 1984) s. 112 f.

50. Om handskriften, se Jan Carlquist & Jonas Carlquist, *Nädig fru Kristinas andaktsbok: Möte med en bannlyst kvinnas fromhetsliv* (Örebro: Libris, 1997) och Ingela

Hedström, *Medeltidens svenska bönböcker: Kvinnligt skriftbruk i Vadstena kloster* (Oslo: Universitetet i Oslo, 2009).

51. Om denna bönbok och dess innehåll, se Ingela Hedström, ”En fornsvensk rosenkrans – ’Jungfru Marie psaltaregilles bönbok’”, i Roger Andersson, Ingela Hedström & Dag Retsö (red.), *Nya studier i utgivna fornsvenska handskrifter* (Uppsala: Svenska fornskriftsällskapet, 2021) s. 11–36.

52. Anne Winston-Allen, *Stories of the rose: The making of the rosary in the Middle Ages* (University Park: Pennsylvania State University Press, 1997).

53. Om dessa gillen, se Gottfrid Carlsson, ”Jungfru Marie psaltares brödraskap i Sverige: En studie i senmedeltida fromhetsliv och gilleväsen”, *Kyrkohistorisk årsskrift*, 47 (1947) s. 1–49.

54. UUB C 449, fol. 96r–112r.

55. Dateringen grundar sig på att skrivarskan använder sig av bokstaven å, vilken hade introducerats i svenskan i och med trycket av Nya Testamentet; jfr s. 127.

56. Med viss variation – ibland bara *g* och vid ett tillfälle *g a*.

57. Sannolikt användes bönböckerna av medlemmar i det högre frälset som stod Vadstena kloster nära. Ett liknande, och mer utspritt bruk, fanns i Danmark, där flera av de bevarade bönbokshandskrifterna har tillhört kvinnor ur frälset utanför klostermiljöerna. Ännu tydligare blir det om man ser till kontinenten där kvinnor var storkonsumenter av tideböcker. Det var kvinnorna som var kulturförmedlare, men tideböcker kunde också användas som läroböcker i läsning och i latin.

58. Om helgonkulter som politiska och sociala konstruktioner, se t.ex. Anders Fröjmark, *Mirakler och helgonkult: Linköpings biskopsdöme under senmedeltiden* (Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1992) och Cordelia Heß, ”Hur man skapar ett helgon: Normering och censur i senmedeltida kanonisationsprocesser”, *Historisk tidskrift*, 130 (2010) s. 191–214.

59. De fornsvenska legenderna finns utgivna i flera olika sammanhang, bland dessa märks *Fornsvenska legendariet*, 1–4, utg. Per-Axel Wiktorsson (Skara: Skara stiftshistoriska sällskap, 2020); *Wars Herra Pino bok* (2006); och *Klosterläsning: Järteckensbok, Apostla gerningar, Helga manna lefverne, legender, Nicodemi evangelium*, utg. Gustaf Edvard Klemming (Stockholm: Svenska fornskriftsällskapet, 1887–1888). Jonas Carlquist har skrivit extensivt om det medeltida svenska legendmaterialet, se t.ex. ”Privat läsning av fornsvensk religiös litteratur: En metodiskussion med exempel från fornsvenska helgonlegender”, i Inger Lindell (red.), *Medeltida skrift- och språkkultur: Nordisk medeltidlitteracy i ett diglossiskt och digrafiskt perspektiv II; nio föreläsningar från ett symposium i Stockholm våren 1992* (Stockholm: Runica et mediævalia, 1994); dens., *De fornsvenska helgonlegenderna: Källor, stil och skriftmiljö* (Stockholm: Svenska fornskriftsällskapet, 1996) och dens., *Vadstenasystrarnas textvärld: Studier i systrarnas*

skriftbrukskompetens, lärdom och textförståelse (Uppsala: Svenska fornskriftsällskapet, 2007).

60. Festdag var helgonets dödsdag, d.v.s. dess himmelska födelsedag.

61. De två varianterna, samt hans officium, finns utgivna av Erik Fant i *Scriptores rerum Svecicarum medii aevi*, 2:1 (Uppsala: Palmblad, 1828) s. 389 ff. Om Eskil själv, se Toni Schmid i *Svenskt biografiskt lexikon (SBL)*, 14 (Stockholm 1953) s. 518 med vidare litteraturhänvisningar.

62. Toni Schmid, ”Eskil, Botvid och David: Tre svenska helgon”, *Scandia: Tidskrift för historisk forskning*, 4 (1931) s. 108.

63. Dresden, Sächsische Landesbibliothek, A 182 (Codex Laurentii Odonis).

64. Se Schmid (1931) s. 111.

65. Se Lars-Olof Larsson, ”Sigfrid”, i *SBL*, 32 (2003–2006) s. 156.

66. Om Israel Erlandsson (Finstaätten), se Bengt Hildebrand i *SBL*, 16 (1964–1966) s. 53; mirakelsamlingen är utgiven i svensk översättning: *Sankt Erik konung*, utg. Jarl Gallén & Tryggve Lundén (Stockholm: Acta Academiae catholicae Suecanae, 1960).

67. Sven-Erik Pernler, *S:ta Elin av Skövde: Kulten, källorna, kvinnan* (Skara: Skara stiftshistoriska sällskap, 2007).

68. Sara Ekwall har studerat förhållandet mellan den äldsta texten (biktfadernas, ca 1372/1373) och den yngre redaktionen som användes vid kanoniseringen (Alfonso, ca 1380) i *Vår äldsta Birgittavita och dennas viktigaste varianter* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1965). Om Alfonso, se Arne Jönsson, *Alfonso of Jaén: His life and works with critical editions of the Epistola Solitarii, the Informaciones and the Epistola Serui Christi* (Lund: Lund University Press, 1989) och dens., ”Alfonso af Jaén”, i Tore Nyberg (red.), *Birgitta, hendes værk og hendes klostre i Norden* (Odense: Odense Universitetsforlag, 1991) s. 129–141.

69. Om denne, se t.ex. Tryggve Lundén, *Nikolaus Hermansson, biskop av Linköping: En litteratur- och kyrkohistorisk studie* (Lund: Gleerups, 1971).

70. Hans vita och mirakler har påträffats i en handskrift från det engelska birgittinklostret Syon Abbey, och delar av hans kanonisationsprocess även i en handskrift från det italienska birgittinklostret Paradiso. Det var tydligt att Nils Hermansson sågs som ett birgittinskt helgon; se Herman Schück, ”Nicolaus Hermanni”, i *SBL*, 26 (1987–1989) s. 602.

71. Om Brynolf Algotsson, se Knut Bernhard Westman i *SBL*, 1 (1918) s. 391. Hans *vita* trycktes av Bartholomeus Ghotan i Lübeck ca 1492 som *Vita Brynolphi*. Ingrid av Skänninge processakter är inte bevarade, med undantag för två blad; se Ellen Jørgensen, ”Et brudstykke af den hellige Ingrid af Skenninges helgenproces”, i Axel Nelson (red.), *Bok- och bibliotekshistoriska studier tillägnade Isak Collijn på hans 50-årsdag* (Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1925).

72. Utgiven av Claes Annerstedt i *Scriptores rerum Svecicarum medii aevi*, 3:2 (Uppsala: Edvard Berling, 1871–1876), samt som *Vita Katherine: Facsimile tryck av Bartholomeus Ghotans i Stockholm 1487 tryckta bok*, utg. Tryggve Lundén (Uppsala: Pro veritate, 1981). Katarina blev aldrig kanoniserad, men däremot saligförklarad; om hennes skrinläggningsfest, se *Den stora kyrkofesten för Sankta Katarina i Vadstena år 1489*, utg. och övers. Birgitta Fritz & Lars Elfving (Stockholm: Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia, 2004).

73. Carlquist (1996) s. 24.

74. Efter 1276, eftersom legendariet innehåller material från en krönika daterad till detta år; se Nils Geber, ”Till dateringen af det fornsvenska legendariet”, i Oscar Levertin (red.), *Studier tillägnade Henrik Schück på hans 50-årsdag den 2 november 1905* (Stockholm: Gebers, 1905) s. 258 ff.

75. Fragmentet KB A 124 är något tidigare (1300–1350), men utgörs endast av två blad.

76. Carlquist (1996) s. 24; för en sammanställning av dessa källor, se s.st. s. 25–36.

77. Carlquist (1996) s. 45.

78. Carlquist (1996) s. 48.

79. Carlquist (1996) s. 21.

80. Om KB D 4, se Massimiliano Bampi i denna volym.

81. Roger Anderson, *Postillor och predikan: En medeltida texttradition i filologisk och funktionell belysning* (Stockholm: Runica et mediævalia, 1993) s. 18 f. För en sammanställning av de handskrifter på östnordiskt folkspråk som innehåller predikningar, se s.st., s. 24 f. Merparten av de bevarade fornsvenska predikotexterna har utgivits genom Svenska fornskriftsällskapet under titeln *Svenska medeltids-postillor*, band 1–3 av Gustaf Edvard Klemming (1879–1893), 4–5 av Robert Geete (1905–1910), 6–8 av Bertil Ejder (1974–1983). Den första delen har sedermera reviderats i en nyttgåva: *Sermones sacri Svevice: The sermon collection in Cod. AM 787 4º*, utg. Roger Andersson (Uppsala: Svenska fornskriftsällskapet, 2006). Under medeltiden avsåg postilla (efter latinets *post illa verba textus*, ’efter dessa ord från Skriften’) en löpande bibelkommentar, medan ordet senare har kommit att bli mer eller mindre synonymt med en predikosamling, vanligen för hela kyrkoåret. Normalt gör man skillnad på predikningar för det liturgiska året (*sermones de tempore*) och för helgonens festdagar (*sermones de sanctis*).

82. Birgitta, *Opera minora*, 1: Regula Salvatoris, utg. Sten Eklund (Stockholm: Svenska fornskriftsällskapet, 1975) s. 121 (§ 174). Ytterligare föreskrifter angående brödernas predikningar föreligger i deras sedvanebok, se Sara Risberg, *Liber usuum fratrum monasterii Vadstenensis: The Customary of the Vadstena Brothers* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 2003) s. 147–149, 182 f.

83. Se Roger Andersson & Stephan Borgehammar, "The preaching of the Birgittine friars at Vadstena Abbey (c. 1380–1515)", *Revue Mabillon: Revue internationale d'histoire et de littérature religieuses*, Nouvelle série 8, tome 69 (1997) s. 209–236.

84. Se Andersson & Borgehammar (1997) s. 213.

85. För information om dessa bröder, deras arbeten och vidare litteratur, se respektive artikel i Stephan Borgehammar, Karsten Friis-Jensen, Lars Boje Mortensen & Åslaug Ommundsen (red.), *Medieval Nordic literature in Latin: A website of authors and anonymous works c. 1100–1530* (Bergen: Universitetet i Bergen, 2012): <https://wikihost.uib.no/medieval/index.php/Medieval_Nordic_Literature_in_Latin>. Se även Roger Andersson, *De birgittinska ordensprästerna som traditionsförmedlare och folkfostrare: En studie i svensk medeltidspredikan på den 8:e söndagen efter Trefaldighet* (Stockholm: Runica et mediævalia, 2001).

86. Roger Andersson, "Att predika och berätta historier", i Inger Larsson, Sven-Bertil Jansson, Rune Palm & Barbro Söderberg (red.), *Den medeltida skrifkulturen i Sverige: Genrer och texter* (Stockholm: Runica et mediævalia, 2010) s. 156 f.

87. Andersson (2010) s. 164 f.

88. Matthias Lincopensis, *Copia exemplorum*, utg. Lars Wåhlin (Uppsala: Institutionen för klassisk filologi, 1990); se även Bengt Strömberg, *Magister Mathias och fransk mendikantpredikan* (Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelsens bokförlag, 1944).

89. Många texter översattes från tyska och det lågtyska inflytandet var tydligt under andra hälften av 1400-talet i den religiösa litteraturen; jfr Carlquist (1996) s. 104–108. I några fall framgår förlagans språk uttryckligen, som i det s.k. Linköpingslegendariet, Linköpings stadsbibliotek, Stiftsbiblioteket, B 70a, där Vadstenasystemen Christina Elofsdotter explicit omtalas som översättare av legenden om S:t Gregorius på stenen från tyska till svenska ("aff tyska twngo oc oppa swænsko").

90. För exempel, se Andersson (2010) s. 167–169.

91. *Bonaventuras betraktelser öfver Christi lefverne*, utg. Gustaf Edvard Klemming (Stockholm: Svenska fornskriftsällskapet, 1860), efter i huvudsak Lunds universitetsbibliotek, Medeltidshandskrift 20.

92. *Susos Gudeliga snilles väckare: (Horologium æternæ sapientiæ)*, utg. av Richard Bergström (Stockholm: Svenska fornskriftsällskapet, 1869), efter KB A 4 och A 27.

93. *Hel. Mechtilds Uppenbarelser: (Liber spiritualis gratiæ)*, öfversatta från latinet år 1469 af Jöns Budde, utg. Robert Geete (Stockholm: Svenska fornskriftsällskapet, 1899).

94. *Helige Bernards skrifter i svensk öfversättning från medeltiden*, utg. Harald Wieselgren (Stockholm: Svenska fornskriftsällskapet, 1864–1866).

95. Två fragment (KB A 65) anses vara Birgittas egna autografer och är daterade till 1360-talet.

96. Standardutgåvorna för Birgittas latinska uppenbarelser är: *Revelaciones*, 1, utg. Carl-Gustaf Undhagen (Stockholm: Svenska fornskriftsällskapet, 1978); *Revelaciones*, 2, utg. Carl-Gustaf Undhagen & Birger Bergh (2001); *Revelaciones*, 3, utg. Ann-Mari Jönsson (1998); *Revelaciones*, 4, utg. Hans Aili (1992); *Revelaciones*, 5, utg. Birger Bergh (1971); *Revelaciones*, 6, utg. Birger Bergh (1991); *Revelaciones*, 7, utg. Birger Bergh (1967); *Revelaciones*, 8, utg. Hans Aili (2002); *Reuelaciones extravagantes*, utg. Lennart Hollman (1956); *Opera minora*, 1: Regula Salvatoris, utg. Sten Eklund (1975); *Opera minora*, 2: Sermo Angelicus, utg. Sten Eklund (1972); *Opera minora*, 3: Quattuor oraciones, utg. Sten Eklund (1991). De fornsvenska uppenbarelserna har tidigare varit utgivna av Gustaf Edvard Klemming: *Heliga Birgittas uppenbarelser*, 1: Bok 1–3 (Stockholm: Svenska fornskriftsällskapet, 1857–1858); 2: Bok 4–5 (1860); 3: Bok 6–8 (1861), och 4: Regula Salvatoris & Revelationes Extravagantes (1862). En ny serie utgåvor är under utarbetande av Roger Andersson. Hittills har utkommit: *Heliga Birgittas texter på fornsvenska: Birgittas Uppenbarelser*, 1–5 (Stockholm: Runica et mediævalia, 2014–2020). Alla uppenbarelser, inklusive tilläggen och de mindre arbetena finns också i engelsk översättning av Bridget Morris & Denis Searby: *The Revelations of St. Birgitta of Sweden*, 1–4 (Oxford: Oxford University Press, 2006–2015).

97. Den äldsta fornsvenska texten (KB A 110) är ungefär samtida med den fornsvenska återöversättningen, men innehåller bara ett fåtal uppenbarelser. De mer kompletta handskrifterna tillkom på 1420-talet och framåt.

98. Mer än tvåhundra ställen har motsvarigheter i Bibeln – några av källorna tycks ha varit MB I och *Fornsvenska legendariet*; se Birgit Klockars, *Birgitta och böckerna: En undersökning av den heliga Birgittas källor* (Stockholm: Vitterhetsakademien, 1966). Birgittas förhållande till Bibeln har även behandlats av Anders Piltz i ”Birgitta and the Bible”, i Maria H. Oen (red.), *A companion to Birgitta of Sweden and her legacy in the later Middle Ages* (Leiden: Brill, 2019) s. 53–79.

99. För en forskningsöversikt över den fornsvenska textens utveckling med vidare hänvisningar, se Roger Andersson i *Heliga Birgittas texter på fornsvenska*, 1 (2014) s. 19–29.

100. *Revelaciones*, 1 (1978); *Heliga Birgittas texter på fornsvenska*, 1 (2014).

101. ”Unde multe nobiles matrones fecerunt conscribi sibi istas reuelaciones in materna lingua et eas domesticis suis exponebant”; cit. efter Claire Sahlin, *Birgitta of Sweden and the voice of prophecy* (Woodbridge: Boydell Press, 2001) s. 211.

102. Per-Axel Wiktorsson, ”Handskrifter som mötts: Spår av ett stormansbibliotek i Uppland”, i Olle Ferm & Staffan Nyström (red.), *Bengt Jönsson (Oxenstierna) och hans värld: En samling studier* (Stockholm: Runica et mediævalia & Kungl. biblioteket, 2004) s. 283–311.

103. Olle Ferm, ”Bengt Jönsson (Oxenstierna): Riddare, lagman, riksförståndare och boksamlare”, i Ferm & Nyström (red.), (2004) s. 13–209.

104. I huvudsak A-samlingen: 1 (MB I), 2 (Alanus de Rupe *Om Jungfru Marie psaltare*), 3 (Lektie läsning), 4 (Henrik Suso *Gudelig snilles väckare*), 4a (Nils Amundssons *Den korsfäste Jesus ljuvliga samtal*), 5a (Birgittas uppenbarelser), 5b (Birgittas uppenbarelser), 8 (Jungfruspegel), 9 (Pseudo-Bernhard *Om gudeligt leverne*), 10 (Eusebius, Hieronymus' levnad m.m.), 12 (Jungfru Marie örtagård), 13 (Hel. Mechtilds uppenbarelser), 27 (Postilla, Birgitta, Bernhard, Suso m.m.), 33 (Birgittas uppenbarelser), 34 (*Fornsvenska legendariet*), 36 (bönbok), 37 (bönbok), 38 (bönbok), 43 (bönbok), 44 (Birgittas uppenbarelser), 47 (latinska homilier och småstycken på fornsvenska), 49 ("Nådendals klosterbok", Ansgars levnad, legender, böner m.m.), 54 (helgonlegender), 58 ("Jöns Buddes bok", helgonlegender), 65 (Birgitta-autograferna), 80 (bönbok), 81 (bönbok), 82 (bönbok), 82a (bönbok), 107 (homilier på latin och svenska), 108 (*Själens tröst*), 110 (Birgittas uppenbarelser), 111 (Järteckenspostilla), 114 (järteckensbok), 115 (dikt om Kristi uppståndelse), 116 (Fader vår, Hell Maria, trosbekännelsen), 117 (Bonaventuras betraktelser över Kristi leverne), 118 (Jungfru Marias besök vid de ställen där Jesus lidit m.m.), 119 (Jungfru Marias femton sorger), 122 (teologisk blandning), 123 (Helga manna leverne), 124 (*Fornsvenska legendariet*). Flera av handskrifterna, framför allt bland de högre numren, är dock fragmentariska.

Musikhandskrifter och musiknotation i medeltidens Sverige

KARIN LAGERGREN

Kulturen under medeltiden var till stora delar muntlig, vilket också gällde musicerandet. Det mesta är förlorat för eftervärlden eftersom det aldrig varit nedskrivet. För att musicera från en notbild krävdes inte bara en läskunnig musiker eller sångare, utan även en notläsningskunnig sådan, och de återfanns framför allt inom kyrkans ram. Från det medeltida Sverige saknas källor med notation till den profana musiken. Detta förhållande torde återspegla en realitet och kan i korthet förklaras av att de miljöer där en nedskrivnen musikrepertoar hade möjlighet att frodas var mycket få. På kontinenten fanns lärdomscentra, tätbefolkade områden och litterata klasser med intresse, kunskap och kapital att beställa och musicera från noterade handskrifter, men motsvarande strukturer saknades i Sverige. Kyrkan, med en omfattande nedskrivnen musikrepertoar i form av enstämig, gregoriansk sång, var ett undantag. Men även inom kyrkan skedde en systematisk utantillinläring av liturgiskt material, vilket gjorde medeltidens kyrkliga rum till både muntliga och skriftliga kulturmiljöer. Man gick sömlöst mellan skrivna dokument och kunskap som förvärvats utantill under lång träning och liturgiskt praktiserande. Detta avspeglades i handskriftssituationen där en del liturgiska böcker med notskrift hade som främsta funktion att påminna sångaren om hur olika melodier gick innan man sannolikt lämnade boken i sakristian eller biblioteket, gick ut i kyrkan och sjöng melodin.

Kyrkan var också den institution som utvecklat både musikteori och notskrivningskunskap, och den var en drivande kraft i Europas musikliv under

hela medeltiden och långt därefter. Frågan om musikhandskrifter i medeltidens Sverige leder alltså in i kyrkans värld där både kunskap och behov fanns av sådana böcker.

Böcker med notation

– en kyrklig angelägenhet i medeltidens Sverige

Under medeltiden var kyrkans behov av böcker för gudstjänstfirande drivande i mycken bokproduktion, inklusive musikhandskrifter. Flera olika bokgenrer för olika gudstjänsttyper behövdes, varav några innehöll notation. Missalet och gradualet var avsedda för mässfirandet medan psalteriet och breviarier användes i tidegården (den dagliga gudstjänstcykeln med åtta gudstjänster som var föreskrivna för kloster, domkyrkor och sockenpräster). Av dessa var det enbart gradualet som garanterat var försett med noter då denna bok innehöll mässans sånger. Psalterier och brevvarier med notation förekom men var ovanligare. Ett exempel på det förra från svensk medeltida mark är *Psalterium Scarense* från 1200-talet. Till tidegårdens böcker fogades också ofta antifonariet, som var gradualets motsvarighet i tidegården, med andra ord en bok med noterade sånger för tidegården. Därutöver tillkom andra specialböcker, som exempelvis hymnariet där tidegårdens hymner samlades, om dessa inte ingick i antifonariet. Ett intressant särfall är de missalen som innehöll helt eller delvis noterade sångtexter, *missalia plena*, vilka var en hybridform mellan graduale och missale. Två sådana exempel är Skaramissalet (andra hälften av 1100-talet) och Torstunamissalet (första hälften av 1300-talet). I själva verket kunde noterat material förekomma i böcker som enligt normen inte skulle ha notation och tvärtom enligt en logik som vi i dag ibland har svårt att reda ut. Medeltiden var inte särskilt intresserad av genregränser i detta avseende, utan pragmatism rådde: man skrev in noter där man hade behov av det.

Hur många böcker fanns då i en genomsnittlig medeltida kyrka? Genom landskapslagarna kan vi få en inblick i hur många böcker varje kyrka skulle hålla sig med. Viktigast var förstås ett missale så att mässans kunde firas rätt. Men som vi sett ovan behövdes fler böcker. Smålandslagen föreskrev exempelvis att en sockenkyrka skulle äga ett missale, ett brevarium, ett

psalterium och ett graduale, med andra ord åtminstone fyra böcker varav en med säkerhet innehöll notation (d.v.s. gradualet). Ofta hade de större kyrkorna och domkyrkorna betydligt mer omfattande boksamlingar.

Beräkningar utförda av Jan Brunius utifrån Riksarkivets samling av medeltida pergamentomslag, MPO, på cirka 22 500 fragment har visat att detta fragmentmaterial härrör från drygt 11 000 böcker. Av dessa är 84 procent (9 355 stycken) liturgiska böcker avsedda för gudstjänstbruk där fyra innehållstyper dominerar: 36 procent brevarier, 32 procent missalen, 14 procent antifonariet och 7 procent gradualen (se diagram s. 32). Detta ger en procentsats på 21 procent med böcker med notation, det vill säga antifonariet och gradualen. Ytterligare en liten del (1 procent) av de liturgiska böckerna utgörs av hymnalen som också var noterade, vilket ger en total av 22 procent liturgiska böcker med säkerställt noterat innehåll. Brunius har också utrett den möjliga aktuella bokmängden kring år 1560, då det fanns cirka 1 500 sockenkyrkor i Sverige. Beräkningen visar att varje sockenkyrka sannolikt ägde mellan tre och fem böcker, i vissa fall så många som åtta till tio. Detta betyder att det totala antalet böcker i svenska sockenkyrkor vid medeltidens slut uppgick till 4 500–7 500, eller 12 000–15 000 om den högre uppskattningen på åtta till tio böcker tillämpas. Brunius menar att merparten av fragmenten tillhört sockenkyrkor medan bara en mindre del tillhört domkyrkor och kloster. Ytterst få fragment och böcker kan med säkerhet knytas till särskilda kyrkor eller kloster. Ett exempel på detta är Hemsjömanualet från cirka 1400, som utgör ett närmast unikt exempel på en komplett bok med proveniens i en känd sockenkyrka: Hemsjö kyrka utanför västgötska Alingsås. Ett manuale innehöll de förrättningar som prästen utförde vid annan plats än altaret. Det fanns ingen standard för vad ett manuale skulle innehålla och Hemsjömanualet innehåller bland annat ordningar för vigsel, begravning, påsknattens liturgi, kyndelmässodagen, palmsöndagen och askonsdagen. De här uppräknade liturgierna var också de liturgiska formulär som innehöll sånger med notation. På bilden nästa uppslag ser vi sången *Benedictus es Domine* samt början på det efterföljande *Alleluja*. *Benedictus es Domine* var ett gradualresponsorium för vigselliturgin: ett ovanligt formulär i de liturgiska böckerna eftersom kyrkvigsel inte var allmänt förekommande under medeltiden. Att detta vigselformulär återfanns i ett manuale tyder på

att det var avsett för vigslar "in facie ecclesie", det vill säga vigsel som ägde rum utanför kyrkporten med medverkan av en präst, vilket var det vanligaste sättet att ingå äktenskap inom kyrkans ram under medeltiden.

Av bevarade större bestånd utgör Vadstena kloster ett särfall där ett flertal liturgiska böcker finns i behåll varav ett mindre antal innehåller notation, samtliga från 1400-tal och i några fall tidigt 1500-tal.

Av flerstämmig musik för kyrkligt bruk i Sverige finns i princip inget bevarat. Musikvetaren Ingmar Milveden har förtecknat ett fåtal ställen där korta flerstämmiga passager förekommer i liturgiska handskrifter, men det rör sig enbart om enstaka fall där en extra stämma lagts till och på så vis skapat enklare tvåstämmighet. Ett särfall utgör den fragmentariska motettsamling av en typ som kultiverades i Frankrike på 1200-talet som i dag finns bevarad i form av åtta trestämmiga fragment från cirka 1300. Av dessa är fyra *unica*, det vill säga de har inte påträffats i andra källor. I vilken utsträckning sång av denna mer avancerade typ praktiserats inom det medeltida Sveriges gränser är dock svårt att dra några långgående slutsatser om utifrån detta sparsamma material.

Musikens notation

Den notation som förekommer i svenskt medeltida material är nästan uteslutande så kallade kvadratnotation, som successivt ersatte den så kallade neumnotationen under en övergångsperiod på 1100-talet. Neumnotationen är oftast skriven utan notlinjer (ibland en notlinje) och anger på så sätt enbart riktning på melodin, ungefärliga tonhöjder samt i många tidiga källor rytmiska angivelser. Den som sjunger sången måste därför känna till melodin och neumnotationen är därför snarast att betrakta som ett minnesverktyg. Eftersom det finns så få liturgiska handskrifter bevarade från före 1100-talet så är neumnotationens förekomst i det svenska handskrifts- och

- Gradualresponsorium för vigsel *Benedictus es Domine* ur Hemsjö-manualet, cirka 1400. Sången är skriven med svart kvadratnotation på svarta fyrradiga notsystem med C-klav på den andra linjen uppifrån. C-klaven anger var tonen C ligger. Skara stifts- och landsbibliotek.

em estis p̄no magno . Gloificate et
portate: deum in corpore uestro **gd'**

Benedictus es domine

qm̄ intueris ab bystos

et sedes super cherubin **Benedi**

ate de um celi

quia fecit nobiscū misericordiā suam

 Alleluia

Daniel **xxij** **h**. **Pr** **ur** **Et** **ne** **Requiescat** **i** **oem**
Adina domine aurem tuam ad preces nostras
quibus manum tuam supplices deprecamur
ut animam famuli tui quam de hoc seculo
inigrare iussisti in partem ac lucis regione
constituas et scorum tuorum iureas esse sorte
Hic **turificatus** **sup** **feram** **siopis** **fuit**
et **aqua** **bindita** **aspigatur** **et** **sic** **ad** **eccliam**
introducatur. **Post** **multa** **enim** **hinc**
ad **sepulchrum** **deducatur**. **Dns** **vob** **or**

Non intres in iudicium cum seruo tuo dñe
quoniam nullus aput te iustificabit homo
neque pro te omnium peccatorum ei tribuat re
missio non ergo eum tua quis iudicialis
sententia preiudicat quem tibi vera supplicatio fidei
christiane commendat sed gratia tua illi succiende
meatur evadere iudicium ultionis qui dum
vivet insignitus est signaculo sancte civitatis

fragmentmaterialet mycket sparsam. En handskrift som uppvisar en övergångsform mellan neum- och kvadratnotation är Skaramissalet. Det finns även en liten förekomst av så kallad gotisk notation, även kallad hufnagelnotation, i MPO-materialet, men det är ytterst osäkert om detta är material som verkligen använts i det medeltida Sverige eller om det rör sig om material som kommit till Sverige på andra vägar. Denna notationstyp återfinns främst i tysktalande områden, Östeuropa och Baltikum.

Kvadratnotationen kunde till skillnad från neumnotationen ange exakt tonhöjd men den innehöll inte någon information om rytm eller tempo. Den skrevs på fyrradiga notsystem som ofta (men inte alltid) var röda för att öka läsbarheten mot de svarta kvadratformade noterna. Kvadratnoterna kunde sättas ihop till längre kedjor av noter, så kallade ligaturer, där en ligatur skulle sjungas till samma stavelse. På så vis var kvadratnotationen mycket precis när det gällde att ange textunderläggning, det vill säga vilka noter som skulle sjungas till vilken stavelse. Sångerna noterades nästan undantagsvis med C- eller F-klav men tonhöjden var relativ, vilket betyder att man sjöng på den tonhöjd som var bekvämast för sångarna. Forskningen kring den gregorianska sången och dess notation är omfattande och det finns många olika teorier om dess framförande, men i regel framförs gregoriansk sång i dag med ett flexibelt textbaserat sångsätt som följer textens betoningmönster utan att ge noterna notvärden eller inordna melodierna i någon taktart.

Referenser

- Bolton, Tim, Björkvall, Gunilla, Ferm, Olle & Åkestam, Mia (red.), *The Torstuna missal: A Dominican manuscript produced in 14th century France and its fate in Sweden* (Stockholm: Runica et mediævalia, 2017)
- Johansson, Hilding, *Hemsjömanualen: En liturgi-historisk studie* (Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelse, 1950)
- Jonsson, Leif, Nilsson, Ann-Marie & Andersson Greger (red.), *Musiken i Sverige, 1: Från forntid till stormaktstidens slut* (Stockholm: Fischer, 1994)
- Lagergren, Karin Strinnholm, "Några preliminära iakttagelser kring hymnerna i Psalterium Scarense", i Mattias Lundberg & Sven-Åke Selander (red.), *Melos och Logos: Festskrift till Folke Bohlin* (Skellefteå: Artos, 2011)
- Lagergren, Karin Strinnholm, "Musiken i Torstunamissalet", i Olle Ferm & Mia Åkestam

- (red.) *Härnevi kyrka och socken: Perspektiv på ett uppländskt lokalsamhälle under medeltiden* (Stockholm: Runica et mediævalia, 2012)
- Lagergren, Karin Strinnholm, "Medeltida kyrkomusik i Skara stift – forskningsöversikt och källpresentation", i Markus Hagberg, Lena Maria Olsson & Sven-Erik Pernler (red.), *Kyrka, kultur, historia: En festskrift till Johnny Hagberg* (Skara: Skara stiftshistoriska sällskap, 2012)
- Lagergren, Karin Strinnholm, "Kommentar till transkription av sekvensen *Hec est dies domini*", i Marie Lennerstrand, Åsa Karlsson & Henrik Klackenborg (red.) *Fragment ur arkiven: Festskrift till Jan Brunius* (Stockholm: Riksarkivet, 2013)
- Lagergren, Karin Strinnholm, "O Birgitta, du som talat med all vishet: Musikens makt i den heliga Birgittas klosterorden", i Jenny Björkman & Arne Jarrick (red.) *Musikens makt: Rj:s årsbok 2018* (Stockholm: Riksbankens jubileumsfond, 2018)
- Lagergren, Karin, *Birgittine chantscaapes: Chant and liturgy in the Birgittine order during 800 years* (kommande)
- Milveden, Ingmar, "Organum", i *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid*, 12 (Malmö: Allhems, 1967)
- Pahlmblad, Christer (red.), *Skaramissalet: Studier, edition, översättning och facsimil av handskriften i Skara stifts- och landsbibliotek* (Skara: Stiftelsen för utgivande av Skaramissalet, 2006)

at
for
at
he
ke
n
g
g
g
m

Lagboken under svensk medeltid

FREDRIK CHARPENTIER LJUNGQVIST

Lagar tillhör den vanligaste profana typen av handskrifter från medeltiden i Sverige. Det finns fler bevarade lagar från det medeltida svenska riket än från de medeltida danska och norska rikena eller det medeltida Island.¹ Dessa lagar var skrivna på fornsvenska, det primära administrativa språket, och inte på latin. De bevarade lagarna är oskattbara som historiska källor till allehanda aspekter av det medeltida samhället. Lagarna ger inte bara information om rent rättsliga förhållanden, utan också om handel, jordbruk, genusordning, ideologi, lokalsamhälle, religiösa vanor, sjukvård, släktrelationer och mycket annat. Som historiska källor är de likväl förknippade med betydande källkritiska problem avseende både deras tillkomstprocess och åldern på lagbuden de innehåller. En återkommande fråga i forskningen har varit i vilken grad lagarna speglar de verkliga förhållandena i samhället eller uttrycker samhällselitens önskemål om hur samhället borde vara beskaffat.²

Åsikterna i den frågan har, något förenklat, varit uppdelade i två läger. Enligt en forskningstradition har lagarna ansetts innehålla i första hand äldre sedvanerätt, med stark lokal förankring i de enskilda landskapen och deras tingsmenigheter; de är således användbara som källor till både samhälleliga normer och de verkliga rättsliga förhållandena. Enligt en annan forskningstradition betraktas lagarna mer som resultatet av en aktiv lagstiftningsprocess, inspirerad av främst kanonisk och romersk rätt, i vilken kyrka och kungamakt haft en betydande roll. Denna forsknings-tradition har också ställt sig skeptisk till möjligheten att över huvud taget

bruka lagarna, såsom vi nu har dem bevarade, som källor till tiden före deras tillkomst.

De tidigaste bevarade svenska landskapslagarna, inte minst Äldre Västgöotalagen och Gutalagen, har i hög grad karaktären av uppteckningar av gällande muntligt traderad rätt. I äldre forskning användes ofta begreppet *rättsböcker* i stället för *lagböcker* för att beteckna den typen av lagsamlingar. Genom en mindre organiserad sammansättning och planläggning – tillsammans med en lägre abstraktionsnivå – skiljer de sig i väsentliga avseenden från senare lagar som med skriftens hjälp fått en systematiserad struktur och disposition, och parallellt med detta åtminstone delvis ett mer abstrakt rättstänkande.³ Ett annat drag som urskiljer de tidiga svenska landskapslagarna, i ännu högre grad än de danska och norska landskapslagarna fastän de i många fall är betydligt äldre, är den förhållandevis svaga ställning som kungamakt och kyrka har haft jämfört med målsäganden, den lokala bygdegemenskapen och det enskilda landskapet eller lagsagan.⁴

De medeltida svenska lagarna är, liksom moderna lagar, indelade i balkar. Dessa är i sin tur uppdelade i flockar som motsvarar paragrafer i moderna lagar. De olika landskapslagarna är uppdelade på skilda, men relativt likartade, sätt. Till exempel innehåller Södermannalagen en giftermålsbalk och en tjuvabalk som reglerar äktenskap respektive stöld medan Upplandslagen i stället reglerar detta i ärvdabalken respektive manhelgdsbalken.

De bevarade lagarna och deras karaktär

Det har påvisats av en rad forskare sedan 1800-talet fram till i dag att inte sällan gamla, ibland redan i samtiden föråldrade, rättsliga bestämmelser inkorporerades i nya lagar. Det gällde även sådana lagar som systematiskt utarbetats eller kraftigt reviderats av lagkommissioner (se nedan). Detta innebär att det är nödvändigt att skilja på åldern för när en lag kodifierades, såsom vi har den bevarad, och när de olika enskilda lagbuden i den tillkom. I de allra flesta fall är det emellertid omöjligt att komma till närmare klarhet gällande det senare.⁵ Vad som emellertid står klart är att de svenska landskapslagarna tillkom i en tid när rättstänkandet genomgick en bety-

dande förändring både i de nordiska länderna och i det mesta av övriga Europa. För svensk del, där lagarna och andra skriftliga källor är yngre än i de andra nordiska länderna, är materialet för otillräckligt för att vi skall kunna följa denna transformeringsprocess i detalj. Lagar och andra skriftliga källor från övriga nordiska länder, där källäget för äldre tid är bättre, behöver därför också beaktas för att förstå den svenska rättsliga utvecklingen.

Efter att den skriftfästa lagen kommit att få företräde framför den muntligt traderade kom lagböckerna (eller handskrifter som innehöll också lagar) att få en särskild status och ställning. Lagen betraktades nämligen som fundamentet för samhällsordningen och var det som konstituerade gemenskapen i de enskilda landskapen eller lagsagorna före tillkomsten av en landslag. Uttrycket ”land skall med lag byggas” (*land skal mæþ laghum byggias*) uppfattades i samtiden inte bara som tomta ord. Den politiska betydelsen av den rikstäckande landslagen och den rikstäckande stadslagen kan därför knappast överskattas. Så länge som varje lagsaga hade sin egen landskapslag, och varje större stad sin egen kompletterande stadsrätt, förblev riket ett slags federation av mer eller mindre autonoma jurisdiktioner. De olika landskapslagarna representerade ett federalistiskt och partikulärt landskap såväl politiskt som rättsligt. Genom rikstäckande lagstiftning, enhetlig över kungadömet, skedde en politisk centralisering som stärkte den kungliga makten.

Medeltida svensk rätt betraktas numera vanligen som en blandning av traditionell sedvanerätt och nyare lagstiftning under kunglig och kyrklig influens där också lån från romersk och kanonisk rätt förekom.⁶ De bevarade svenska medeltidslagarna har mestadels tillkommit under en period när juridiken, både i Norden och i resten av Europa, genomgick en betydande förändring.⁷ Den romerska och den kanoniska rätten fick ökat insteg i nordisk lagstiftning även om den processen påbörjades tidigare på kontinenten, liksom i Danmark och Norge, än i Sverige.⁸ Som ett steg i den processen blev lokal sedvanerätt successivt ersatt av mer centraliserad lagstiftning under inflytande från kyrka och kungamakt. Processen i detta avseende var inte senare eller mindre omfattande än på de flesta andra håll i Europa under 1200-talet. I stället var det Norge som utmärkte sig genom

att vara ovanligt tidigt i det avseendet.⁹ All hög- och senmedeltida rätt byggde, i varierande utsträckning, på en kombination av traditionell lokalt förankrad sedvanerätt och influenser från kanonisk och romersk rätt.¹⁰ De senare ökade över tid.¹¹

Dateringen av många av lagarna, även i den form vi har dem bevarade, är problematisk eftersom vi saknar originalavskrifter och oftast är hänvisade till många gånger svårdaterade avskrifter av avskrifter. Ofta har allitteration, rytmiskt språk, enkla meningsbyggnader och konkreta rättsexempel ansetts återgå på muntlig tradering och indikera hög ålder. Somliga forskare har emellertid invänt mot denna slutsats. Överlag torde dock den typen av språk i de flesta fall, när vi också beaktar vad vi vet om de danska, norska och isländska lagarna, ha en förhållandevis hög ålder. Det är förknippat med en rättstradition där skriften vunnit ett högst begränsat insteg.¹²

Lagsagorna och lagarna

Ofta delas de svenska landskapslagarna in i Göotalagar respektive Svealagar. Lagarna från Götaland anses, överlag, representera en äldre rättstradition än de från Svealand. De bevarade Göotalagarna utgörs av *Äldre Västgöotalagen*, *Yngre Västgöotalagen*, *Östgöotalagen*, *Gutalagen* och *Smålandslagen* (av vilken endast kyrkobalken är bevarad). De bevarade Svealagarna utgörs av *Upplandslagen*, *Dalalagen*, *Västmannalagen*, *Södermannalagen* och *Hälsingelagen*. Troligen existerade en skriftfäst *Närkelag* som gått förlorad och sannolikt även en *Värmlandslag*.¹³ För städerna gällde, sannolikt som komplement till de mer omfattande landskapslagarna, *Björköarätten* i olika former. Björköarätten gällde för de större köpstäderna med stadsprivilegier, inklusive Stockholm, som gjorde dem till egna rättsenheter och Björköarätten anses ha tillkommit i bevarad form under andra halvan av 1200-talet.¹⁴

Den äldsta bevarade svenska landskapslagen är *Äldre Västgöotalagen*, nedskriven omkring år 1225. Den kan ha kodifierats i skrift på inrådan av

- Sida ur handskriften KB B 59 från runt år 1300 innehållande *Äldre Västgöotalagen*. Handskriften betraktas ofta som den äldsta bevarade boken skriven på det svenska språket.

Wasa i traæ Bóta Laahman

11.

22

tak af manni. swa skal firir tak. sum firir fimgra. **L**astu
 slulu til iamlanga standa. þa skal a sea an last er
 ok lastar. bot vt taka. **S**ikr skal va
 þa last vata sum uilia. last **V**arþar supar. **F**. alla
 anskar. **F**. far. þer. aghu. at botum ortogh min an
 allu. **O**ra. ok. k. ortogh ok. ora fem. ok swa firir
 gu. bonda hvar. gaf þar a þrum af sin rat. þar
 far far. bota. **F**. firir. mark. akku aghu fler man sak
 a. an sak sola. **V**erir firir gu far allar þrell. mans
 arbornu man þa skal han sokua til ugls. vil han þa
 lðar þotak taka an. vaik a unna. bota hanu firir.

40
10.6

Varþar. **G**. gomu laghar. **af uaba far**. **G**. u. **cap. 1**
 alla farghabar gulfa melli at vaba bota
 firir. **u**. **þ**ar sum. **i**. kum. ok. þrum. þer sum. **vr**. **co**.
Vairdar. **F**. huggin. **i**. honod. ma seia himnu. kalla
 bati uaba. bota firir. **u**. **u**. **o**tes ay ok laggar.
 bote firir tolf ora. **L**aggar. **F**. gnom uabua manss
 bote firir far ora. þar sum i kom. ok. vi. þar sum. **v**.
 com. **far**. **F**. uaba far far. **V**arþar eigh uaba far.
 um batur uel. **S**ikr skal vngum bota firir uaba

þvirk hvorbhyn. þat firir. vi ora. an vaba sin.

lagman Eskil Magnusson, verksam 1217–1227, som var bror till Birger jarl. Ett särdrag med denna lag är språkliga och terminologiska influenser från norsk, men även dansk, rätt som en följd av Västergötlands belägenhet vid den dåtida danska och norska gränsen. Äldre Västgöotalagen präglas av en svag systematisering av rättsregler, starka drag av muntlighet (med bland annat allitteration och avsaknad av abstraktion), otydlig struktur och disposition samt ett mycket begränsat inflytande från kyrka och framför allt kungamakt på de rättsliga angelägenheterna i landskapet. Yngre Västgöotalagen, en omfattande revidering sannolikt från omkring 1290, är mätt i ord omkring två och en halv gånger så lång som Äldre Västgöotalagen och behandlar många fler rättsområden i detalj.¹⁵ Inte minst kyrkobalken har växt i omfattning och kommit att stämma bättre överens med kanonisk rätt. I första hand finns nya bestämmelser i Yngre Västgöotalagen placerade i slutet av balkarna. Helt nya rättsområden har emellertid också tillfogats. Avseende disposition och struktur är den nya lagen mycket lik den äldre och även denna är en ”rättsbok” och inte en officiellt påbjuden lagsamling.¹⁶

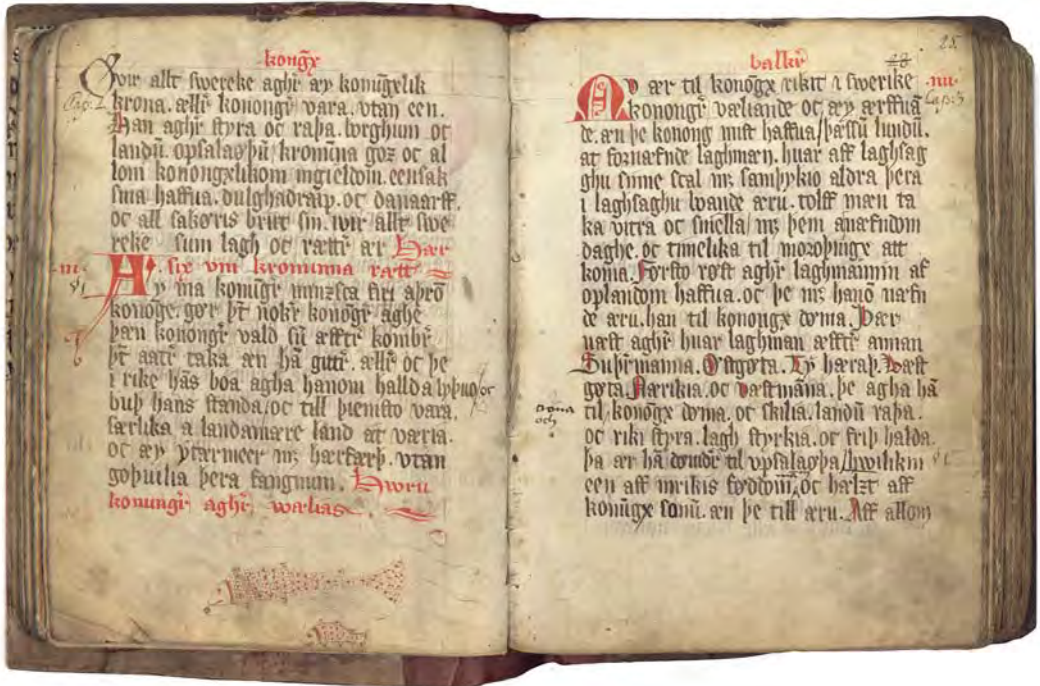
Östgöotalagen, som vi har den bevarad, tillkom sannolikt under 1280-talet – måhända under inflytande av lagman Bengt Magnusson. Det är en av de mest omfattande landskapslagarna. Östgöotalagen präglas i hög grad av en skriftlig systematisering och är påverkad av kansli- och stadgespråket. Samtidigt går texter med låg grad av abstraktion och mycket allitteration att finna i delar av lagen. Möjligen existerade en äldre nu försvunnen skriftfäst version av Östgöotalagen från tidigare under 1200-talet. Den bevarade Östgöotalagen uttrycker en relativt stark kyrklig och kunglig makt. Bland annat är edsöresbrotten mest utförligt behandlade i Östgöotalagen av samtliga landskapslagar.¹⁷ Som ovan nämnts är enbart kyrkobalken bevarad av Smålandslagen (också benämnd Tiohäradslagen). Den antas ha gällt i Njudung, Finnveden och Varend men dess ålder är okänd. Vissa bestämmelser i dess bevarade kyrkobalk antyder emellertid tidigkristna förhållanden, vilket tyder på hög ålder. Gutalagen för Gotland är den kortaste av alla landskapslagarna och en av de mest ålderdomliga. Dess exakta ålder, såsom vi har den bevarad, är svårbestämd men tidigt 1200-tal är sannolikt.

Bland de så kallade Svealagarna innehåller Dalalagen flest ålderdomliga drag och har den minst systematiska dispositionen och strukturen.¹⁸ Ingen

annan landskapslag från Svealand har lika utpräglade muntliga och arkaiska drag. Dess ålder är svår att fastställa med precision. Eftersom den inkluderar edsöreslagstiftningen från Birger jarl kan den dock inte, i den form vi har den bevarad, vara äldre än från mitten av 1200-talet. Det är emellertid tänkbart att edsöreslagstiftningen är ett sent tillägg även om det varit vanligt att anse att Dalalagen kodifierades i skrift under Birger jarls regeringstid. Uppfattningen, som några givit uttryck för, att Dalalagen är beroende av Upplandslagen på grund av somliga rättsliga likheter ter sig mycket tveksam. Likheterna kan snarare höra samman med likartade rätts-traditioner i Svealand.¹⁹

Upplandslagen tillkom i samband med att de tre uppländska folklanden Attundaland, Fjädrundaland, Tiundaland samt kustområdet Roden sammanfogades till en lagsaga. Denna lag, som fick kunglig stadfästelse 1296, var av en ny karaktär. Den är systematiskt och tydligt strukturerad, samtidigt som det finns språklig ålderdomlighet med starka drag av muntlighet, och den tillkom genom försorg av en lagkommission ledd av Tiundalands lagman Birger Petersson (se nedan). Tidigare hävdvunnen sedvanerätt kombinerades med nya rättsregler präglade av lärt juridiskt tänkande från kanoniskt och romerskt rättstänkande. Västmannalagen, sannolikt tillkommen strax efter Upplandslagen, har i hög grad haft den senare som sin förlaga medan den samtidigt i somliga avseenden uppvisar avsevärda likheter med Dalalagen. Det senare förhållandet har fått somliga forskare att anta att Västmannalagen egentligen är en yngre version av Dalalagen (se dock nedan). Västmannalagen är emellertid närmast identisk med Upplandslagen. Skillnader i innehållet i lagbuden mellan Västmannalagen och Upplandslagen uppträder först och främst avseende arvsrätten, kyrkorätten, egendomsbrott och våldsbrott.

Södermannalagen, stadfäst av Magnus Erikssons förmyndarstyrelse 1327, påminner i betydande utsträckning om Upplandslagen avseende både struktur och rättsligt innehåll. En äldre nu förlorad version av Södermannalagen tycks ha skriftfästs senast under 1280-talet och är känd genom ett diplom från år 1281.²⁰ Den nu bevarade Södermannalagen bygger sannolikt i hög grad på denna äldre version av lagen.²¹ Hälsingelagen påminner delvis om Upplandslagen men uppvisar många särdrag av ålderdomlig

- Uppslag från konungsbalken i Magnus Erikssons landslag ur en handskrift från slutet av 1300-talet. Anfanger i röd färg markerar indelningen i flockar. KB B 10.

karaktär och innehåller betydande mått av lokal norrländsk rätt. Även influenser från norsk rätt är skönjbara. Den tycks ha skriftfästs på initiativ av ärkebiskop Olof Björnsson (1315–1332) och härrör troligen från 1320- eller 1330-talet. Hälsingelagen, eller möjligen lokala varianter av den, var gällande rätt i Norrland, norr om Ödmården, liksom i Finland där den samexisterade med lokala finska rättssedvänjor.²² Den anses särskilt ha tillämpats i Finland av den svenskspråkiga befolkningen där.²³

Med *Magnus Erikssons landslag* från 1350 ersattes så småningom de olika landskapslagarna och förvandlade hela det svenska riket till en rättsenhet. Det dröjde emellertid årtionden innan tingsmenigheterna i alla lagsagor

antog landslagen och i avsaknad av en kyrkobalk i denna fortsatte de tidigare landskapslagarnas kyrkobalkar, och särskilt den i Upplandslagen, att brukas fram till reformationen.²⁴ Även i ett större europeiskt perspektiv var det mycket tidigt med en riksgemensam lag redan år 1350. Norge, som ett av de absolut första kungarikena i hela Europa, hade emellertid fått en sådan redan år 1274.²⁵ Magnus Erikssons landslag är mycket tydligt strukturerad och systematiskt redigerad med skriftens hjälp. Den speglar ett relativt omfattande kungligt inflytande över rätten och speglar likaså framväxten av ett ståndssamhälle och en mer utbyggd kunglig administration. I forskningen har Upplandslagen, Västmannalagen och Östgötalagen, samt ett antal kungliga stadgor som inarbetades i landslagen, betraktats som de viktigaste förlagorna till Magnus Erikssons landslag.²⁶ Lagen uppdaterades och reviderades med *Kristoffers landslag* år 1442 men åsikterna går isär huruvida denna lag kan betraktas som en ny lag eller enbart som en revision.²⁷ Hur som helst kan inte betydelsen av Magnus Erikssons landslag nog betonas. Kristoffers landslag var gällande lag ändå fram till 1734 års lag fastän den visserligen hade försetts med tillägg under århundradena. Dess konstitutionella bestämmelser låg formellt också till grund för det svenska statsskicket fram till dess att 1734 års lag trädde i kraft år 1736.²⁸

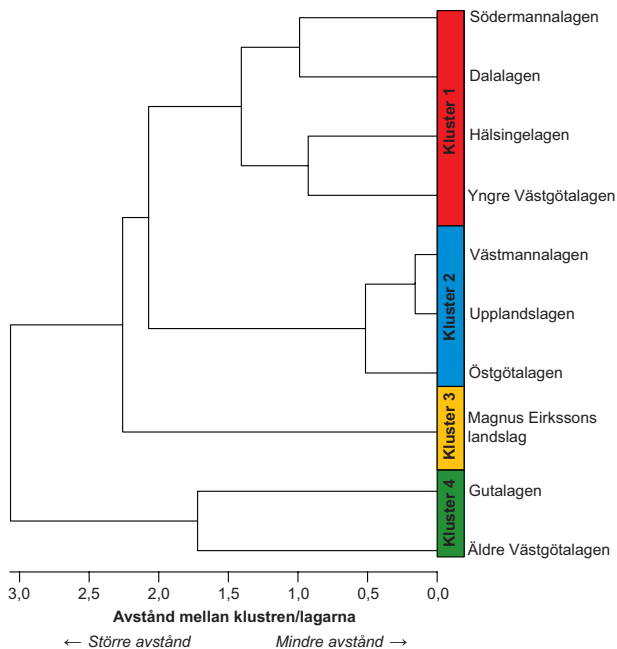
Parallellt med, eller nästan parallellt med, Magnus Erikssons landslag utarbetades *Magnus Erikssons stadslag* under slutet av 1340-talet.²⁹ Den kom att bli gällande rätt i samtliga städer i det svenska riket med stadsprivilegier, vilket gjorde dem till egna rättskretsar utbrutna ur lagsagorna. I hög grad överensstämmer Magnus Erikssons stadslag med Magnus Erikssons landslag avseende både rättsligt innehåll och struktur. Skillnaderna är emellertid väsentliga och består inte minst i en mängd specifika regleringar rörande stadslivet och handel. Omvänt saknar den de bestämmelser rörande det agrara samhället som landslagen innehåller. Medan de äldre stadsrätterna tycks ha fungerat som komplement till de lagar som gällde på landsbygden representerar Magnus Erikssons stadslag ett alternativt fullständigt rättssystem för städerna.

Relationen mellan lagarna och de rättsområden de behandlar

Traditionellt har likheterna eller skillnaderna mellan olika lagar – alltså deras ”släktskap” – undersökts dels genom språkliga analogier, dels beträffande innehåll och utformning av olika rättsliga bestämmelser genom kvalitativa filologiska eller rättshistoriska metoder. Ett alternativt sätt, som jag har prövat i ett forskningsprojekt, är att genomföra en hierarkisk klusteranalys av den procentuella fördelningen som ägnats åt olika rättsområden bland de enskilda lagbuden.³⁰ En sådan analys har av arbetsekonomiska skäl enbart genomförts för de nio bevarade landskapslagarna och Magnus Erikssons landslag. Den procentuella fördelningen av olika rättsområden är uträknad med hjälp av en modifierad version av det nya systematiska klassifikationssystemet för att klassificera lagbud efter rättsområde i äldre lagar, oavsett deras utformning, som utvecklats av historikerna Arne Jarrick och Maria Wallenberg Bondesson.³¹

Sett till det rättsstoff som de tio lagarna innehåller faller de i fyra distinkta kluster eller grupper. De två äldsta lagarna, Gutalagen och Äldre Västgötalagen, utgör en egen grupp fastän analysen också visar att de väsentligen skiljer sig åt inbördes avseende behandlingen av olika rättsområden. En andra grupp bildas av Dalalagen, Yngre Västgötalagen och Hälsingelagen. Dessa tre lagar hör sannolikt till den näst äldsta rättstraditionen – fastän Hälsingelagen är skriftfäst vid en relativt sen tidpunkt. En tredje grupp utgörs av Östgötalagen, Upplandslagen och Västmannalagen som också uppvisar ett mycket nära släktskap sinsemellan sett till det utrymme de ägnar åt olika rättsområden. Innehållet i Upplandslagen och Västmannalagen är närmast identiskt. Slutligen bildar Magnus Erikssons landslag en helt egen grupp mycket distinkt från alla de nio landskapslagarna.

Resultaten av klusteranalysen belyser flera intressanta aspekter av lagarna, varav några som utmanar tidigare forskning, men av utrymmesskäl begränsar jag mig här till tre exempel. För det första visar klusteranalysen, sett till det relativa utrymme som ägnas olika rättsområden, att det *inte* föreligger någon märkbar skillnad mellan så kallade Götalagar och Svealagar. De skillnader, som ofta lyfts fram i äldre forskning, torde således

- Klusteranalys som i grafisk form visar i vilken grad de nio bevarade landskapslagarna samt Magnus Erikssons landslag hör samman med varandra sett till det relativa utrymme som ägnas åt olika rättsområden.

snarare ha med språkliga olikheter och exakta rättsregler att göra än vilka rättsområden de täcker. För det andra visar klusteranalysen av det relativa utrymme som olika rättsområden får i de olika lagarna att Upplandslagen och Västmannalagen är närmast identiska sett till det relativa utrymme som ägnas olika rättsområden. Det ofta anförda släktskapet mellan Västmannalagen och Dalalagen kan nog på den grunden åtminstone starkt ifrågasättas fastän båda vid olika tidpunkter tycks ha varit gällande för samma lagsaga. För det tredje bidrar klusteranalysen av det relativa utrymme som olika rättsområden får till ny förståelse för vilka landskapslagar som hade störst inflytande på Magnus Erikssons landslag. Resultaten visar att

Upplandslagen (och därmed indirekt även Västmannalagen) och Östgötalagen tycks ha haft ett större inflytande än Södermannalagen – åtminstone sett till det relativa utrymme som ägnas olika rättsområden. Den senare har nämligen ibland lyfts fram som en lika viktig förlaga till landslagen.

De äldre lagarnas muntliga ursprung

Som redan berörts förändrades lagarnas struktur, utformning och innehåll i och med ökad skriftlighet och genom en ny användning av skriften. När lagböckerna gick från att vara ett slags anteckningar av gällande, primärt muntligt traderad, rätt till att bli en rättslig auktoritet i sig själva blev det sannolikt viktigare att de kom att innehålla all gällande rätt av någon betydelse.³² Det stora intresse som framför allt äldre forskning ägnade åt åldern av olika enskilda lagbud, och graden av muntlighet respektive skriftlighet, har föranlett att forskningen om de medeltida lagarna i mycket stor utsträckning handlat om dateringen av lagarna, deras tillkomst och deras källvärde. Mer betydande uppmärksamhet har först under senare årtionden ägnats åt vad de i stället har att säga om det medeltida samhälle de är en produkt av.

Språket i de medeltida svenska lagarna är överlag syntaktiskt ganska okomplicerat. Inte sällan introduceras ett lagbud med kort mening som börjar med ett *nu* såsom ”Nu dräper en man en annan”. Många gånger, framför allt i de äldre lagarna, målas ett konkret rättsexempel därefter upp. Ännu vanligare är det dock att lagbuden är tudelade med en försats som anger de rättsliga förutsättningarna följt av en eftersats som föreskriver påföljden och väldigt ofta också relevanta processbestämmelser. I de yngre lagarna är däremot processrätten i högre grad separerad från den materiella rätten.³³ I stort tycks de utländska språkliga dragen i lagarna vara begränsade.³⁴ Latinet har haft ett förhållandevis litet språkligt inflytande trots betydande, och med tiden ökande, inslag av kanonisk och romersk rätt eller åtminstone inspiration därifrån. Utländsk terminologi, och andra utländska språkliga inslag, återfinns först och främst i kyrkobalkarna.³⁵

Den forskare som starkast argumenterat mot uppfattningen att de svenska medeltidslagarna skulle vara baserade på äldre inhemska sedvane-

rätt har varit historikern Elsa Sjöholm. Enligt hennes syn är lagarna i stället en produkt av recipiering, alltså kopiering, av utländska lagar – främst lombardisk, kanonisk och romersk rätt samt inte minst Mose lag – under kyrkligt och kungligt inflytande. Därmed hävdade Sjöholm att lagarna knappast kan ge någon kunskap om den folkliga rättsuppfattningen eller om den verkliga rättspraxisen.³⁶ Sjöholms tolkning har knappast accepterats av några andra forskare och tvärtom varit föremål för stark polemik. Idén att lagarna byggde på mosaisk rätt och huvudsakligen kopierats efter kontinentala förebilder har inte vunnit några anhängare. Det har dock negligerats i forskningen att mycket av vad Sjöblom betecknar som ”Mose lag” snarare var kanonisk naturrätt – en rättskälla som säkerligen spelade roll för de nordiska medeltidslagarna. Några forskare, främst Ditlev Tamm, har delvis hållit med i synen att lagarna i hög grad skulle ha varit ideologiskt färgade produkter. Fastän Sjöholms tolkningar till stor del avvisats i forskningen de senaste tre årtiondena har de likväl satt ett så stort avtryck att alla som forskar om de svenska medeltidslagarna måste förhålla sig till dem. Som Christine Ekholst påpekat har Sjöholm ”genom sina studier av medeltidslagarna för alltid omöjliggjort ett okritiskt synsätt och okritiskt användande av lagarna som historiska källor”.³⁷ Dagens dominerande ståndpunkt sammanfattas av till exempel Helle Vogt, som konstaterat att det numera är vedertaget att betrakta medeltidslagarna som ett konglomerat av gammal sedvanerätt och nyare mer aktiv lagstiftning.³⁸ Den skiljelinje som i dag står att finna i forskningen består i den *relativa* betydelsen av gammal sedvanerätt respektive nyare lagstiftning med större utländskt inflytande i de olika medeltida lagarna.³⁹ Samtidigt har det blivit allmänt accepterat att de svenska medeltidslagarna inte bara behöver sättas in i ett nordiskt perspektiv, utan även i ett större allmän-europeiskt sammanhang.

De yngre lagarnas utarbetande av lagkommissioner

Som framgått är det oklart och omdiskuterat i vilken grad – om någon – nedskrivningsprocessen av de allra äldsta landskapslagarna och stadsrätterna innebar en aktiv revidering av då gällande rätt. Någon sådan

osäkerhet råder inte med de senare landskapslagarna eller med de riksgiltiga Magnus Erikssons landslag och Magnus Erikssons stadslag från omkring 1350. De var produkter av lagkommissioner.⁴⁰ Även de lagar som tillkom genom lagkommissioners försorg innehöll till övervägande del äldre rätt. Det som framför allt var nytt med dem var att de var utformade och aktivt bearbetade med skriftens hjälp – något som gav dem en helt annan struktur, disposition och delvis stil jämfört med de tidigare skriftfästa lagarna som speglar en mer muntligt dominerad rättskultur.

Det är möjligt att redan Östgötalagen, som vi nu har den bevarad från slutet av 1200-talet, var ett resultat av en lagkommissions arbete. Detta är emellertid inget vi känner till något om. Vi står på säkrare grund gällande Upplandslagen, den första bevarade lag som fick kunglig stadfästelse år 1296, eftersom det kungliga stadfästelsebrevet till lagen lämnar ganska utförlig information kring dess tillblivelse.⁴¹ Tillkomsten av Upplandslagen, om vi får tro stadfästelsebrevet, föranleddes av två omständigheter. För det första en önskan att sammanfoga de tre folklanden Tiundaland, Attundaland och Fjärdhundraland samt kustområdet Roden, som tidigare utgjort separata lagsagor, till en gemensam uppländsk lagsaga. För det andra en uppfattning att existerande lagar för dessa folkländer var föråldrade och ostrukturerade eller, som det är uttryckt, innehöll ”somligt inte fullt skäligt, somligt dunkelt utsagt och somligt mycket svårt att rätta sig efter”. Därför blev det ett uppdrag för en lagkommission att ”lägga sig vinn om att fastställa både vad som varit gammal lag och vad som i ny lag borde stadgas och sammanfogas”.⁴²

Det kungliga stadfästelsebrevet till Upplandslagen upplyser oss vidare att det var Birger Petersson, lagman i folklandet Tiundaland, som hade fått i uppdrag att utse tolv ledamöter till lagkommissionen. Dessa tolv skulle

- Medeltida kröningsceremoni officierad av två biskopar – den ena överräcker spiran, den andra håller en bok, som kan symbolisera både kröningsceremonins liturgiska inramning och kungen som rättens upprätthållare. Vid kröningen proklamerade kungen sin kungaed sittande på tronen med krona på huvudet. Vinjett vid Östgötalagens edsöresbalk, omkring 1325–1350. KB B 50, folio 12r.

æssin mal æru kunninge eoz
 soie. **R**ipa man hem at
 andrum þas uiliandis. at
 han will bondan. ælla na
 kuar hans hiona. ælla an
 nan þan sin i hans garþe
 gæst hawar. ælla hans
 garþ sökir i þrangum. **Þ**a
 ghan han i garþin kombar
 skapa at gara. diaræz ælla

slak. ælla huggar fullum farum. ælla slak skenu. ælla
 gæz bloþni. **A**lle þez sin þaz æru maþ i flok ok farum
 te. þe hawa brutit eþsout. **R**ipa man at annars gar
 þe firi ouinum sinum. ok him sin ætte far. kasta ælla
 skuitæz ættir hanum sua at han far af döp. ælla fullsa
 re. ælla bloþni. ælla siþan han kombar a hnis tomt
 sum har til hualpa sökir. ællas garþ hans. þa hawar
 har ok alle þe sin maþ hanum uaru brutit eþsout.

Nu takæz þat hni sin firi löparæz töl æn han kombar
 a hans tomt sum han flyr til. ælla i hans garþ. þa ha
 wa þer egh brutit eþsout. **N**u ripa þez hem at manne

vara ”de kunnigaste från varje folkland” i juridik och utgjordes såväl av lagmän samt kyrkligt och världsligt frälse som av självägande bönder. Lagman Birger var av allt att döma tidens mest kunnige jurist i det svenska riket. En central ledamot i lagkommissionen var domprosten i Uppsala Andreas And, med kunskap i kanonisk rätt och universitetsstudier i Paris bakom sig. Hur stora förändringar av gällande rätt som lagkommissionen gjorde, och hur mycket harmonisering som var nödvändig av de olika folklandens tidigare rätt, går inte att avgöra. Vad som står klart är att Upplandslagen kom att innehålla betydligt mer influenser av kanonisk och romersk rätt än tidigare svenska landskapslagar. Dessutom kom Upplandslagen att bli tydligare strukturerad och disponerad än de tidigare lagarna. Den kom sedan att tjäna som en direkt förebild till Västmannalagen, som sannolikt också utarbetades av någon typ av lagkommission fastän inget är känt kring den processen.

I vilken grad initiativet till att utarbeta den nya Upplandslagen verkligen kom från den uppländska tingsmenigheten och lagman Birger, som stadfästelsebrevet uppger, eller ifall kronan haft en mer aktiv roll är omöjligt att veta. Hur som helst uppges det ha varit kronan som gav det formella uppdraget åt lagkommissionen att utarbeta lagförslaget. När lagförslaget väl blivit utarbetat – vi vet inte hur lång tid det tog – blev det kungjort och godkänt, till synes utan reservationer, av tingsmenigheterna runt om i Uppland. Därefter fick lagen sin kungliga stadfästelse, vilket gav denna lag en ny och speciell auktoritet jämfört med tidigare lagar som saknat sådan kunglig sanktion. Den kungliga stadfästelsen vittnar om en växande kunglig auktoritet över juridiken vid denna tid och speglade idén om kungen som rättens yttersta beskyddare. Att kronan formellt utsett lagkommissionen är tecken på samma sak.

Södermannalagen, kungligt stadfäst år 1327, var också resultatet av lagkommissionens arbete. Eftersom Södermannalagens stadfästelsebrev till stor del framstår som en ren kopia av det till Upplandslagen saknar vi närmare information om dess tillkomsthistoria och den lagkommissionen som utarbetade den. Vi vet likväl att Södermannalagens lagkommission leddes av Lars Ulvsson, lagmannen i Södermanland, och ett antal råds-herrar som var jordägare i samma landskap. Till skillnad från den lagkom-

mission som utformade Upplandslagen ingick, något förvånande, alltså inga andra jurister än lagmannen och heller inte några representanter för bönderna. Det är till och med tveksamt om kyrkan hade några formella representanter i kommissionen. Dokumenterade nära diskussioner fördes emellertid åtminstone 1325 i närvaro av biskop och domkapitel kring förändringar av kyrkobalken i Södermannalagen. I sammanhanget är det intressant att notera att två lagbud avseende gåvor till kyrkan och testamenten inte godkändes vid den kungliga stadfästelsen av kungen på grund av kyrkliga protester mot dem.⁴³

Någon gång mot slutet av 1340-talet tillsattes den lagkommission som skulle utarbeta en gemensam rikslag för hela riket, alltså Magnus Erikssons landslag, och arbetet med den gemensamma stadslagen för hela riket började samtidigt eller strax därefter. Vi känner till att arbetet med landslagen var igång allra senast i början av år 1347 eftersom ett dokument från mars det året berättar att kung Magnus Eriksson givit en lagkommission i uppdrag att sammanfoga de olika landskapslagarna till en gemensam landslag.⁴⁴ Bara ett mindre antal namn på ledamöterna är kända men det tycks som om den främst bestod av lagmännen i de olika lagsagorna i riket. Det är okänt huruvida kyrkliga representanter också ingick i kommissionen. Dokumentet från mars 1347 omnämner dock att lagkommissionen kring den tidpunkten hade ett möte i Örebro där fem kaniker deltog och protesterade mot delar av förslaget till ny kyrkobalk, som ansågs innehålla bestämmelser som stred mot kanonisk rätt. Denna meningsskiljaktighet fick uppenbarligen ingen lösning eftersom landslagen kom att sakna kyrkobalk. Magnus Erikssons landslag tycks ha förelegat i färdigt skick senast 1350 men det verkar ha dröjt längre innan den blev antagen av landstingen i de olika lagsagorna runt om i riket. Den första tillämpningen är visserligen belagd redan från 1352 men i Finland började den inte tillämpas förrän 1379 och i Västergötland blev den antagen som tidigast 1389 och kanske först ännu senare. Eftersom det dröjde så länge, långt efter att Magnus Eriksson avsatts 1364, innan landslagen antogs i alla lagsagor verkar den inte heller ha fått någon kunglig stadfästelse. En sådan behövde ju invänta godkännande från alla lagsagor eftersom den svenske kungen saknade suverän lagstiftningsmakt.

fadir fadir or fadir moder

G fadir of moder

G moder fadir of moder moder

Den sista lagrevisionen under medeltiden skedde med Kristoffers landslag, som stadfästes 1442. Vår kunskap är begränsad om dess tillkomstprocess. Forskningen har varit oense om huruvida Kristoffers landslag är att betrakta som en ny landslag eller enbart som en mindre revision eller variant av Magnus Erikssons landslag. Till stor del handlar förändringarna i den nya landslagen om detaljusteringar. Flera av ändringarna i den nya landslagen var förmånliga för det kyrkliga och det världsliga frälset. Sannolikt kan tillkomsten av Kristoffers landslag ses som en konsekvens av att Kristoffer, när han hade valts till kung år 1441, i sitt löftesbrev lovat att kungligt stadfästa en eventuell ny lag. Året efter detta löfte fick den lätt reviderade landslagen sin kungliga stadfästelse.

Lagarnas användare

Relativt lite är känt om hur lagböckerna användes i praktiken. Från marginalanteckningar framgår det dock att de ibland användes aktivt av sina ägare. Genom att se till vilka andra skrifter som ingick i samma handskrifter som

- Magnus Erikssons landslag saknade kyrkobalk, som i olika handskrifter i stället lånades in från landskapslagarna, i detta fall från Södermannalagen. I denna bild åskådliggörs arvsförhållandena. I mitten ser vi en bår med den avlidne och texten:

*Ther man ligghe dödher a bara gudh radhe tha hwart sielin faar
Å hwat the latha han ther aff nyutha the finnas som gotzit bytha*

Trädets grenar visar de arvsberättigade i fallande ordning:

A söner och döttrar

B fader och moder

C bröder och systrar

D sonson och sondotter, dotterson och dotterdotter

E farfar och farmor, morfar och mormor

F brorson och brorsdotter, systerson och systerdotter

G farbror och faster, morbror och moster

Äldre manliga släktingar har skägg medan yngre är slätrakade.

Äldre kvinnliga släktingar bär huvudduk medan de yngre blottar håret. KB B 5b, folio 19v.

- Bilden från omkring 1430 ger en unik framställning av en tingsförhandling och bruk av lagboken. Enligt en tolkning (Janken Myrdal) är den stående mannen med röda och vita hosor en lagman uppbackad av ett väpnat följe, medan den sittande mannen med uppslagen lagbok är en underlagman. Den stående mannen säger: "Läs, så jag må något få." Den sittande svarar: "Jag gör ock så." Scenen illustrerar alltså en rättskränkning. Vinjettbild till tingsmålalbalken (rättegångsbalken), Magnus Erikssons landslag. UUB B 68, folio 92v.

lagarna kan vi få en aning om vilka deras beställare eller ägare var. Det faktum att senmedeltida laghandskrifter inte sällan innehåller gårdsrätter pekar mot att det världsliga högfrälset varit ägare till vissa. Denna attribution försvåras emellertid av att lagmännen under senmedeltiden, liksom en del häradshövdingar, ofta rekryterades ur denna elitgrupp. I vilken grad lagböcker beställdes av medlemmar ur den världsliga eliten som inte innehade juridiska ämbeten är svårbestämt. En lagbok var en betydande investering. Lagböckerna, liksom andra böcker på medeltiden, var beställningsarbeten. Priset på en laghandskrift, som oftast kombinerades med andra texter, kunde närma sig det för en mindre gård.

Få eller inga bevarade handskrifter av de svenska medeltidslagarna härör från deras ursprungliga tillkomsttid. Lagarna i gemen är endast kända från senare handskriftvittnen. Totalt finns 174 laghandskrifter bevarade i sin helhet, 25 i fragment och därtill 96 stycken fristående nedteckningar av kyrkobalkar. Av de lagar som är bevarade i fullständiga handskrifter eller i fragment innehåller endast 25 stycken landskapslagar medan 129 stycken innehåller den äldre eller yngre redaktionen av landslagen och 42 stycken innehåller stadslagar. Endast en enda fullständig handskrift finns bevarad av vardera Gutalagen, Äldre Västgötalagen, Yngre Västgötalagen, Dalalagen, Östgötalagen, Hälsingelagen och Bjärköarätten. Av Upplandslagen finns det fem stycken, av Västmannalagen finns det tre stycken och av Södermannalagen två stycken. Av Magnus Erikssons landslag finns det hela 99 stycken fullständiga handskrifter bevarade varav åtminstone 32 stycken är äldre än cirka år 1400, medan det däremot av Kristoffers landslag bara finns 24 stycken. Av Magnus Erikssons stadslag finns det 34 fullständiga handskrifter bevarade och av dessa är sju stycken äldre än cirka år 1400.⁴⁵

Vad som står klart är att lagarna brukades av rättslärdade både i mer privata situationer, för att utröna vad som var gällande rätt, och i mer officiella sammanhang, framför allt på tingen. Biskoparna, domkapitlen, representanter för kronan, vissa präster, somliga världsliga stormän och inte minst lagmän och häradshövdingar tycks ha innehaft exemplar av lagarna. Uppgifter om innehav av lagböcker är fragmentariskt kända från senmedeltiden. Anledningen till att de inte sällan förekommit bland kyrkans män är dels att de innehöll kyrkobalkar, av direkt relevans för kyrklig

ämbetsutövning, dels det faktum att kyrkans män var inblandade i många aspekter av rättskipningen under medeltiden och dessutom tillhörde den relativt lilla grupp som kunde läsa och skriva. Det var ofta prästerna som fick upprätta skriftliga handlingar, urkunder, av olika slag och då var juridisk kunskap viktig (jfr Peter Ståhls kapitel i denna volym). Bruket av skriftfäst lag i rättsutövningen medförde dock att lagmännen och även härads hövdingarna behövde vara åtminstone ordentligt läskunniga och sannolikt även skrivkunniga. Det ter sig troligt att bruket av skriftfäst lag i betydande utsträckning ledde till en ökad läs- och skrivkunnighet bland den världsliga eliten.⁴⁶ På samma sätt bidrog landslagens krav att en rad rättsliga handlingar skulle utfärdas och skrivas på svenska sannolikt till ökad läs- och skrivkunnighet, även om dessa krav i många fall kunde bli tillfredsställda genom det lokala prästerskapets försorg.

Till lagmännens uppgifter hörde i äldre tid att kunna lagen och att föredra den. Denna uppgift blev väsentligt enklare efter att lagarna hade blivit skriftfasta. Likväl hörde det fortfarande till lagmännens uppgifter att muntligen föredra lagen årligen för den huvudsakligen illitterata tingsmenigheten som formellt utövade både den dömande och lagstiftande makten. Detta krav framgår tydligast av Äldre Västgötalagen enligt vilken lagmannen skulle *lagh tælia* ('framsäga lagen') och likaså *lagh skilia* ('reda ut lagens innebörd'). Ett av de viktigaste belägen vi har på detta kommer från ett brev från påve Innocentius III till ärkebiskopen i Uppsala år 1206. I detta brev skriver påven att han hört av kung Sverker att lagmännen (*legislatores regni*) föredrog, eller läste upp, lagen en gång per år inför tingsmenigheten.⁴⁷ På Island skulle lagsagomannen, motsvarigheten till lagmannen, i stället muntligen recitera hela lagen under en treårsperiod på Alltinget.⁴⁸

Lagen, som den var kodifierad i lagböckerna, förmedlades alltså till tingsmenigheten muntligen genom högläsning. Skillnaden härvidlag var inte så stor från tidigare förhållanden, innan lagen blivit skriftfäst, då den muntligt traderade rätten reciterades av lagmannen eller lagsagomannen. Norska och isländska exempel visar att lagmannen eller lagsagomannen kunde bli rättad om han återgav den felaktigt eller om hans minne svek. Lagen fick en mer beständig form i och med skriftfästningen och lagboken kom i sig att bli en auktoritet. Boken som objekt kom i hög grad att symbolisera

rätten. Eftersom merparten av nämnden, och andra involverade i rättsprocesser, inte var läskunniga – och lagböcker dessutom var extremt dyra – var kunskapen om lagen helt beroende av högläsning ur lagböckerna. Inte minst de många olika processrättsliga formkraven i den medeltida rätten krävde en betydande kunskap om lagen. Det ter sig därför som väldigt sannolikt att olika delar av lagen lästes upp regelbundet i samband med sammankomsterna på häradsting och landsting. Utan en sådan förmedling hade knappast rättssystemet kunnat fungera i det huvudsakligen illitterata samhället.

TABELL 1: Grundläggande sammanfattande uppgifter om de bevarade svenska medeltidslagarna

BEVARAD LAG	ANTAL BALKAR	TILLKOMSTID	URSPRUNG/KARAKTÄR
Bjärlöarätten	—	Tidigt 1200-tal	Karaktär av ”rättsbok”
Gutalagen	—	Tidigt 1200-tal	Karaktär av ”rättsbok”
Äldre Västgötalagen	15	Cirka 1225	Karaktär av ”rättsbok”
Yngre Västgötalagen	13	Cirka 1290	Revision av ovanstående; karaktär av ”rättsbok”
Smålandslagen	Okänt	1200-tal (oklart när)	Oklart
Östgötalagen	10	Sannolikt 1280-tal	Karaktär av ”rättsbok” men möjligen utarbetad av lagkommission
Dalalagen	7	Andra halvan av 1200-talet	Karaktär av ”rättsbok”
Upplandslagen	8	1296	Systematiskt utarbetad av lagkommission
Västmannalagen	8	Efter 1296	Oklart, många lån från ovanstående
Södermannalagen	10	1327	Systematiskt utarbetad av lagkommission
Hälsingelagen	8	1320- eller 1330-tal	Oklart
Magnus Erikssons landslag	14	Runt 1350	Systematiskt utarbetad av lagkommission
Magnus Erikssons stadslag	25	Runt 1350	Systematiskt utarbetad av lagkommission
Kristoffers landslag	14	1442	Revision av ovanstående

TABELL 2: Ungefärlig längd och struktur, sett till innehåll, av de nio bevarade landskapslagarna samt Magnus Erikssons landslag

Bevarad lag	Antal flockar	Antal ord ungefärligt	enskilda lagbud
Gutalagen	61	12 400	628
Äldre Västgötalagen	163	14 400	846
Yngre Västgötalagen	405	23 100	1 251
Östgötalagen	219	33 900	1 930
Dalalagen	154	15 600	720
Upplandslagen	190	45 700	2 196
Västmannalagen	172	31 200	1 832
Södermannalagen	174	36 200	1 685
Hälsingelagen	149	16 400	793
Magnus Erikssons landslag	384	41 000	1 442

Noter

1. Det svenska lagmaterialet är utgivet av Carl Johan Schlyter och Hans Samuel Collin i 13 band under åren 1827–1877 i verket *Corpus iuris sueo-gotorum antiqui: Samling af Sveriges gamla lagar*. En relativt ny översikt över de medeltida nordiska lagarna ges i Dieter Strauch, *Mittelalterliches nordisches Recht bis 1500: Eine Quellenkunde* (Berlin: De Gruyter, 2011). Mina dateringar m.m. avviker dock i vissa fall från dem i detta verk.

2. För översikter, se Jón Viðar Sigurðsson, Frederik Pedersen & Anders Berge, ”Making and using the law in the North, c. 900–1350”, i Günther Lottes, Eero Medijainen & Jón Viðar Sigurðsson (red.), *Making, using and resisting the law in European history* (Pisa: Cliohres.net, 2008) s. 37–63. Fredrik Charpentier Ljungqvist, *Lagfäst kungamakt under högmedeltiden: En komparativ internordisk studie* (Stockholm: Institutet för rättshistorisk forskning, 2016). Per G. Norseng, ”Law codes as a source for Nordic history in the Early Middle Ages”, *Scandinavian journal of history*, 16 (1991) s. 137–166.

3. Stefan Brink, ”Law and legal customs in Viking Age Scandinavia”, i Judith Jesch (red.), *The Scandinavians from the Vendel period to the tenth century* (Woodbridge: Boydell Press, 2002) s. 87–110. Se även kring muntlig kultur i allmänhet bl.a. Walter J. Ong, *Orality and literacy: The technologizing of the word* (London: Methuen, 1982).

4. Ljungqvist (2016). För en diskussion om det förskriftliga nordiska rättssystemet, se bl.a. Alexandra Sanmark, ”The communal nature of the judicial systems in early

medieval Norway”, *Collegium medievale: Tverrfaglig tidsskrift for middelalderforskning*, 19 (2006) s. 31–64.

5. Se dock t.ex. Jan Ragnar Hagland, ”Frå landskapslov til landslov: Om nedskrivning av lovtekster som mogleg del av ’eit munnleg-skriftleg kontinuum’ i norsk mellomalder”, *Maal og minne*, 103 (2011) s. 52–66.

6. Christine Ekholst, *För varje brottsling ett straff: Föreställningar om kön i de svenska medeltidslagarna* (Stockholm: Historiska institutionen, 2009) s. 21–23.

7. Harold J. Berman, *Law and revolution: The formation of the Western legal tradition* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1983).

8. Mia Korpiola, ”On ecclesiastical jurisdiction and reception of canon law in the Swedish provincial laws”, i Ditlev Tamm & Helle Vogt (red.), *How Nordic are the Nordic medieval laws?* (Köpenhamn: University of Copenhagen Press, 2005) s. 202–231.

9. Jørn Øyrehagen Sunde, *Speculum legale: Rettspegele; ein introduksjon til den norske rettskulturen si historie i eit europeisk perspektiv* (Bergen: Fagbokforlaget, 2005).

10. Susan Reynolds, *Kingdoms and communities in Western Europe, 900–1300* (Oxford: Clarendon Press, 1984).

11. Thomas Lindkvist, ”Law and the making of the state in medieval Sweden: Kingship and communities”, i Antonio Padoa-Schioppa (red.), *Legislation and justice* (Oxford: Clarendon Press, 1997) s. 211–228.

12. Nils Jørgensen, *Studier över syntax och textstruktur i nordiska medeltidslagar* (Uppsala: Svenska fornskriftsällskapet, 1987).

13. Rune Palm, ”Landskapslagar”, i Inger Larsson, Sven-Bertil Jansson, Rune Palm & Barbro Söderberg (red.), *Den medeltida skriftkulturen i Sverige: Genrer och texter* (Stockholm: Runica et mediævalia, 2010a) s. 63–92.

14. Gösta Åqvist, ”Biarceyarrétt och bjärköarätt”, i Kjell Åke Modéer (red.), *Rätthistoriska studier tillägnade Gösta Hasselberg vid hans avgång från ämbetet den 30 juni 1976* (Stockholm: Institutet för rätthistorisk forskning, 1977) s. 373–400.

15. För en möjlig senare datering, se Göran B. Nilsson, *Nytt ljus över Yngre Västgötalagen: Den bestickande teorin om en medeltida lagstiftningsprocess* (Stockholm: Institutet för rätthistorisk forskning, 2012).

16. Dominika Skrzypek, ”Äldre and Yngre Västgötalagen – some linguistic evidence”, *Folia Scandinavica Posnaniensia*, 10 (2009) s. 205–218.

17. Carl Ivar Stähle, *Studier över Östgötalagen* (Uppsala: Svenska fornskriftsällskapet, 1988).

18. Per-Axel Wiktorsson, *Avskrifter och skrivare: Studier i fornsvenska lagtexter* (Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1981).

19. Per-Axel Wiktorsson, ”Dalalag eller Äldre Västmannalag?”, *Arkiv för nordisk filologi*, 100 (1985) s. 155–166.

20. Kung Magnus av Sverige utfärdar fastebrev, 13/3 1281, Svenskt Diplomatariums huvudkartotek, SDHK: <<https://sok.riksarkivet.se/sdhk>>, nr 1169.
21. Per-Axel Wiktorsson, *Södermannalagens B-handskrift: Textens historia och språk* (Uppsala: Studia philologiae Scandinavicae Upsaliensia, 1976).
22. Stefan Brink, "The *Hälsinge Law* between south and west, king and church, and local customs", i Stefan Brink & Lisa Collinson (red.), *New approaches to early law in Scandinavia* (Turnhout: Brepols, 2014) s. 37–56.
23. Ragnar Hemmer, "Om det finska och svenska elementet i Finlands medeltida rättsordning", *Historisk tidskrift för Finland*, 46 (1961) s. 103–115.
24. Patrik Åström, *Senmedeltida svenska lagböcker: 136 lands- och stadslagshandskrifter; dateringar och dateringsproblem* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 2003).
25. Fristatstidens Island hade också en gemensam lag för hela ön, *Grágás*, men den har mer gemensamt med landskapslagarna eftersom Island enbart bestod av en enda lagsaga.
26. Kring stadgelagstiftningen, se främst Gabriela Bjarne Larsson, *Stadgelagstiftning i senmedeltidens Sverige* (Stockholm: Institutet för rättshistorisk forskning, 1994).
27. Patrik Åström, *Tendensen i Kristoffers landslag* (Uppsala: Svenska fornskriftsällskapet, 2016).
28. Fredrik Lagerroth, *Den svenska landslagens författning i historisk och komparativ belysning* (Lund: Gleerups, 1947). För en modernare framställning, se Frode Hervik, *Nordisk politikk og europeiske ideer: En analyse av nordiske forfatningsdokumenter 1282–1449* (Bergen: Universitetet i Bergen, 2012).
29. Gerhard Hafström, "När tillkom Magnus Erikssons allmänna stadslag?", *Svensk juristtidning*, 45 (1960) s. 537 f.
30. Hierarkisk klusteranalys är en statistisk metod som delar in data i delmängder, kluster, som uppvisar samvariation med varandra. Det är samvariationen mellan de olika dataserierna som avgör indelningen i kluster oberoende av några på förhand uppsatta antaganden om likheter och skillnader. Fördelen med klusteranalys är att den automatiska grupperingen också innehåller information om hur nära de olika klustren är besläktade med varandra.
31. Arne Jarrick & Maria Wallenberg Bondesson, *The dynamics of law-making: A world history* (Stockholm: Vitterhetsakademien, 2018). Modifieringarna beskrivs i Fredrik Charpentier Ljungqvist, *Quantitative approaches to medieval Swedish law* (Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2022).
32. Stefan Brink, "Oral fragments in the earliest Old Swedish laws?", i Marco Mosert & Paul Barnwell (red.), *Medieval legal process: Physical, spoken and written performance in the Middle Ages* (Turnhout: Brepols, 2011) s. 147–156. Se även Arned Nedkvitne, *The social consequences of literacy in medieval Scandinavia* (Turnhout: Brepols, 2004).

33. Palm (2010a) s. 63–92.
34. Carl Ivar Ståhle, *Syntaktiska och stilistiska studier i fornordiskt lagspråk* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1958).
35. Ditlev Tamm & Helle Vogt, "Creating a Danish legal language: Legal terminology in the medieval Law of Scania", *Historical research*, 86 (2013) s. 505–514.
36. Elsa Sjöholm har utförligast argumenterat för detta i sin bok *Sveriges medeltidslagar: Europeisk rättstradition i politisk omvandling* (Stockholm: Institutet för rätts-historisk forskning, 1988) se särsk. s. 15 f., 50 f., 236 f., 250 f., och för en internationell publik i artikeln "Sweden's medieval laws: European legal tradition – political change", *Scandinavian journal of history*, 15 (1990) s. 65–87.
37. Ekholst (2009) s. 21.
38. Helle Vogt, *Slægtens funktion i nordisk højmiddelalderret: Kanonisk retsideologi og fredsskabende lovgivning* (Köpenhamn: Jurist- og økonomforbundet, 2005) s. 85.
39. Se diskussionen i t.ex. Stefan Brink, "The creation of a Scandinavian provincial law: How was it done?", *Historical research*, 86 (2013) s. 432–442.
40. Marie Lennerstrand, "Medeltidens lagkommissioner", i Marie Lennerstrand, Åsa Karlsson & Henrik Klackenborg (red.), *Fragment ur arkiven: Festskrift till Jan Brunius* (Stockholm: Riksarkivet, 2013) s. 306–318.
41. Somliga forskare har antagit att kung Magnus Ladulås utfärdade ett kungligt stadfästelsebrev till den nu inte bevarade Närke-lagen, som till och med kan ha varit förebild för stadfästelsebrevet till Upplandslagen.
42. Översatt till modern svenska från *Corpus iuris sueo-gotorum antiqui: Samling af Sweriges gamla lagar*, 3: Uplands-lagen, utg. Carl Johan Schlyter & Hans Samuel Collin (Stockholm: Norstedts, 1834) s. 3 f.
43. Hans Jägerstad, "Den äldre och yngre Södermannalagen", *Svensk juristtidning*, 37 (1952) s. 268–279.
44. Lars i Vallentuna m.fl. protesterar mot lagförändringar som står i strid med kanoniska rätten m.m., 8/3 1347, SDHK 5399.
45. Jag vill uttrycka min stora tacksamhet till docent Patrik Åström för att ha sammanställt dessa uppgifter över bevarade svenska laghandskrifter för min räkning.
46. Inger Larsson, "The role of the Swedish lawman in the spread of lay literacy", i Slavica Ranković, Leidulf Melve & Else Mundal (red.), *Along the oral-written continuum: Types of texts, relations and their implications* (Turnhout: Brepols, 2010) s. 411–427.
47. Påven Innocentius (III) till ärkebiskopen i Uppsala, 10/3 1206, SDHK 311.
48. Se bl.a. redogörelse för, och diskussionen kring, detta med källhänvisningar i Gísli Sigurðsson, *The medieval Icelandic saga and oral tradition: A discourse on method* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2004).

Kanonisk rätt

ANDERS WINROTH

Kyrkans eget rättssystem kallas kanonisk rätt, efter grekiskans κανών, 'regel, måttstock'. Kyrkliga domstolar hade under medeltiden jurisdiktion över en rad rättsområden genom sitt separata domstolssystem, som var hierarkiskt uppbyggt med påven i spetsen. Varje biskop var domare inom sitt stift, men kunde delegera värvet till underställda. De kyrkliga domstolarna applicerade den kanoniska rätten, som man hade tillgång till genom böcker. Ett mycket stort antal kyrkliga rättsböcker, både lagsamlingar och syntetiserande verk, fanns i Sverige under medeltiden. Mängden sådana böcker i svenska medeltida bibliotek överträffades enbart av de liturgiska böckerna.

Kyrkans rättskipning fungerade alltså parallellt med den världsliga. Kyrkan gjorde anspråk på att kunna döma i vissa typer av rättsfall, något som det världsliga samhället ofta sökte motstå. Förutom rörande sin interna disciplin och administration, krävde kyrkan från högmedeltiden att få döma också inom områden såsom äktenskap, sexuell moral, ekonomiska transaktioner, eder, fastor och tiondebetalning.

Den tidiga kyrkan i Sverige

Kyrkan i Sverige hade behov av kanonisk rätt från den allra första början, inte minst för att reglera liturgi och intern disciplin. Det är lätt att misstänka att kyrkorätt fanns bland de fyrtio böcker som Ansgar skall ha förlorat på sin resa till Birka på 820-talet (se s. 455). En senare efterföljare till honom, biskop Siward i Uppsala, ägde i varje fall "utdrag ur kanonisk rätt" (*Excerpta cano-*

num) när han tidigt på 1130-talet flyttade till det nordtyska klostret Rastede. Bokens titel är alltför allmänt hållen för att dessa excerpter skall kunna mer precist identifieras. Många handskrifter som samlat kanonisk rätt under rubriken "excerpter" finns bevarade från olika håll i Europa. De första svenska biskoparna måste i varje fall ha ägt liknande böcker för att över huvud taget kunna utföra sitt arbete.

Kanonisk rätt professionaliseras

Kanonisk rätt var svåröverskådlig på Ansgars och Siwards tid med många olika samlingar och kompendier, men erhöll fastare form från 1100-talet. Gratianus (†1145?) var omkring 1140 den förste som undervisade i kanonisk rätt vid det begynnande juristuniversitetet i Bologna. Han framställde sin egen lärobok, som han med en musikalisk metafor kallade *Concordia discordantium canonum* (Harmoni från diskordanta kanoniska regler). Eftervärlden föredrog snart den enklare, generiska titeln *Decretum*. Boken blev det första bandet i *Corpus iuris canonici*. I sin andra upplaga innehöll *Decretum* närmare 4 000 kapitel, vilka Gratianus och hans efterföljare hade excerperat från mer än ett millennium av kyrklig lagstiftning. Deras viktigaste källor var Bibeln, kyrkomötesbeslut (från små och stora koncilier), påvliga domslut med värde som prejudikat (dekretaler), kyrkofädernas mer rättsligt orienterade uttalanden och i någon mån världslig rätt, inklusive omkring tvåhundra utdrag från kejsare Justinianus' lagböcker (529–534). Gratianus infogade rätten i ett komplicerat skolastiskt ramverk genom vilket han, som han lovade i titeln, harmoniserade många av de motsägelser som hade uppstått i kyrkans rätt genom århundradena. *Decretum* var ett fundamentalt viktigt verk inom den kanoniska rätten och fanns i många europeiska bibliotek. År 1171 eller 1172 uppmanade påve Alexander III ärkebiskop Stefan i Uppsala att tillrättalägga flera missförhållanden inom landet. I sitt långa brev citerade han flera stadganden i *Decretum*, som om påven misstänkte att boken inte fanns tillgänglig i Sverige. Flera exemplar fanns dock där senare under medeltiden, enligt testamenten och de hundratals fragment som finns i Riksarkivet. Det enda medeltida exemplar av boken som i dag finns i landet, Kungliga biblioteket (KB) B 689b, skrevs på 1100-talet, men kan inte visas ha funnits inom Sverige före 1600-talet.

Decretum blev föremål för regelbundna föreläsningar vid universiteten, och en stor flora av kommentarlitteratur uppkom därmed. De viktigaste kommentarerna samlades i marginalerna av texten som glossor (förklaringar över svåra textställen), vilka så småningom samlades i apparater. Kopister kopierade ofta både text och glossor, och sedan fyllde ägaren på med sådant han lärde sig i undervisningen. Johannes Teutonicus, som undervisade i kanonisk rätt i Bologna, sammanställde standardkommentaren, som kallas *Glossa ordinaria*, omkring 1215. Den uppdaterades av Bartolemeus från Brescia på 1230-talet, bland annat med hänvisningar till den nya dekretalsamlingen *Liber extra* (se nedan). Flera av de bevarade bokfragmenten i Riksarkivet kommer från glosserade exemplar av *Decretum*, vanligen med standardkommentaren, men det finns även exempel på glossapparater från före 1215. När ärkebiskop Hemming Nilssons efterlämnade bibliotek förtecknades 1351 noterades också ett ”*Decretum* med gamla glossor, inte de ordinarie”.

Högmedeltidens tillväxt

Kyrkans växande centralisering och byråkratisering nödvändiggjorde intensivt lagstiftningsarbete under högmedeltiden. Kyrkomöten i Lateranen 1179 och 1215, i Lyon 1245 och 1274 samt i Vienne 1311–1312 utfärdade viktiga regler för de flesta aspekter av kyrkligt liv. Samtidigt utvidgades påvens dömande verksamhet oerhört, och jurister samlade allt fler *dekretaler* (påvliga prejudikat). Dessa två typer av lagstiftning samlades först på privat initiativ av universitetslärare och andra, men senare (första gången 1210) under påvlig kontroll. De olika samlingarna kopierade texter från varandra.

- Ett blad från ett italienskt 1100-talsexemplar av Gratianus' *Decretum* (ca 1180). Boken innehöll från början en tidig glossapparat med referensmärken bestående av linjer och prickar. Korshänvisningar meddelas med indrag till vänster. En mycket senare läsare har sedan lagt till *Glossa ordinaria* i den nedre marginalen för att uppdatera boken. Efter reformationen togs boken isär och detta starka pergamentsblad användes som omslag till ett Förläningsregister från 1584, vilket förvarades i Kammararkivet. Förläningsregister 16:1, RA MPO Fr 9112.

Consensum: s. de spon. ad id. quod s. de despon. impu. de ill.
ar. 2. l. q. me. ca. l. u. ff. de ad. ob. cur. am. c. si ob. turpem.

Son futurum. i. dominic. s. l. ubi. q. qui fuerat in l. i. ac
pena no tenet. ff. ad. l. fin. de pla. l. ut. ff. de spon. can. h. pena no
ipontur. s. c. p. l. i. de spon. v. q. q. m. l. ec.

Lures: q. in moza
col. de cessi. se. q. stat. ex. q.
q. v. placuit. Dracono:
i. n. c. i. t. et. l. i. l. co. de. s.
v. m. s. an. est. de. pe. di. a.
qui penitet. i. s. i. s. f. a. di.
v. c. i. c. p. n. s. o. s. o. n. e. m. s. i.
e. u. c. h. a. r. i. t. a. m. l. i. d. i. p. n.
r. e. s. i. s. e. p. u. l. t. u. r. a. e. e. q. u. o.
l. e. s. s. i. s. i. t. v. n. q. u. i. t. e. i.
u. t.

Quasi. l. i. s. e. m. t. e. a. r.

Ecco quod pnia i

modica fuit n. c. i. t. u. l. s. i. c. i.
magna fuit n. o. i. m. p. u.
n. e. c. i. t. u. r. p. n. i. a. a. r. c. e. z. d. i. v.
d. i. s. a. p. t. o. l. q. i. n. n. e. c. i. t. a. t. e.
o. i. a. s. i. n. t. o. i. a. m. o. d. i. c. a.
p. n. i. a. n. u. p. o. n. i. t. u. r. q. i. m. o.
d. i. c. i. u. m. p. a. n. i. t. u. r. a. r. v. n.
d. i. c. i. t. u. r. v. n. q. u. i. c. e. n. v. e. m.
q. v. n. q. a. n. t. z. e. l. o. v. n. d. i. s. i.
c. i. t. u. r. u. d. e. l. u. t. e. i. u. c. i. n. c. r. e. d.
o. i. m. p. u. s. i. u. r. u. m. m. i. s. t. i.
d. e. o. b. q. u. e. e. x. d. e. l. i. c. n. a. s. o.
p. l. a. c. u. t. m. o. d. i. c. a. p. n. i. a. i.
p. o. n. i. t. u. r. q. i. m. o. d. i. c. i. p. e. n. a.
u. t. q. u. a. t. e. n. e. c. u. s. a. t.
u. l. t. a. f. o. r. n. i. c. a. t. i. o. n. e. i. p. n. e.
c. e. s. s. i. t. a. t. e. f. a. m. u. l. s. e. x. r. t. u.
m. i. s. e. p. a. l. a. m. s. i. n. o. e. s. t. s. i. e.
a. f. i. r. t. o. q. i. p. n. e. c. i. t. a. t. e. r. e.
f. a. c. t. u. s. i. n. f. o. r. n. i. c. a. t. i. o. n. e.
u. o. e. i. m. i. m. o. p. e. c. c. u. s. o. r. q.
l. i. m. a. l. a. p. a. r. t. i. q. u. i. m. a. l. o. z.
f. e. n. t. r. e. u. t. e. v. e. n. i. a. v. i. c. a.
u. e. s. e. q. u. a. t. e. e. v. a. n. s. o. r. a. b. l. o.
m. a. g. i. s. i. e. e. n. e. s. s. i. t. a. t. e. m. e.
d. e. f. e. n. d. e. n. d. o. a. l. i. q. u. i. n. o. c. a. d. o.
i. n. o. a. f. o. r. n. i. c. a. t. i. o. n. e. t. r. o. s. i. n. g.
i. m. o. p. e. c. c. u. s. u. t. e. m. e. f. a. c. t. u. s. q.
m. e. a. g. g. r. e. d. i. t. u. r. a. r. s. e. s. i. q.
p. u. l. s. e. d. i. a. s. a. n. c. e. l. l. a. r. a. t.
s. d. i. v. i. a. c. l. a. t. o. z.

Quam fur. a. parti

Quare. p. s. e. n. t. u. i. a. q. u. i.

Quare. u. l. c. o. s. t. i. t. u. t. u. m.

tapa puella lime contra hec e
raprore si prior dissenno tranf
eat postmodum in consensum
i q an displicuit tandem imp
iat complacere dūmo ad conh
cudum lime fuit pfone.

Quare. l. i. s. e. m. t. e. a. r.

Quare. l. i. s. e. m. t. e. a. r.

Hures & lanones si in fur
tando uel depdando occ
idantur iusti e p eis u orand
e. s. i. s. i. c. o. m. p. h. e. n. s. i. a. n. t. u. l. n. a. t. u.
p. b. i. o. a. u. t. d. i. a. c. o. n. o. c. o. n. f. e. s. s. i. f. u. e.
r. u. n. t. e. m. u. n. i. o. n. e. e. i. s. n. e. g. a. m.

Ser pniai theodor.

Quare. l. i. s. e. m. t. e. a. r.

Quare. l. i. s. e. m. t. e. a. r.

Quare. l. i. s. e. m. t. e. a. r.

Quare. l. i. s. e. m. t. e. a. r.

Quare. l. i. s. e. m. t. e. a. r.

exaudiero. **Q**uare. p. n. i. e.
Quare. l. i. s. e. m. t. e. a. r.

manifesta post perada
am aut congruam p
nitentie dūmo alias y
ipm eē cognoscas ad s
ordines u dubites pro

Alex. in conalio t
Quare. l. i. s. e. m. t. e. a. r.

Quare. l. i. s. e. m. t. e. a. r.

Quare. l. i. s. e. m. t. e. a. r.

Quare. l. i. s. e. m. t. e. a. r.

Quare. l. i. s. e. m. t. e. a. r.

Quare. l. i. s. e. m. t. e. a. r.

Fem samlingar av dekretaler (så benämnda, även om samlingarna också innehöll många kyrkomötesbeslut) blev accepterade som förlagor för undervisningen i Bologna och andra lärosäten. De är kända som *De fem gamla kompilationerna* (*Quinque compilationes antiquae*), och försågs med glossor baserade på undervisningen på samma sätt som Gratianus' *Decretum*. Fle- ra fragment har bevarats i Sverige, till exempel några sidor i Riksarkivet från två handskrifter av den *Femte kompilationen* (1226), ett verk av vilket rätt få handskrifter över huvud taget har bevarats.

Det berättas att påve Gregorius IX en gång i frustration över att inte kunna hitta en viss lag i de många olika samlingarna, uppdrog åt kyrkorätts- juristen och dominikanen Raymond av Penyaforte att arbeta samman det juridiskt relevanta innehållet i de fem kompilationerna till en ny samling. Påven påbjöd år 1234 användandet av denna samling, känd som *Liber extra* eller *Gregorius IX:s dekretaler*, genom en promulgation sänd till lärare och studenter i Bologna och andra universitet. Detta var ett stort verk, omfattan- de 1 871 kapitel vilka organiserats i 185 tematiska titlar och fem böcker efter förebilder i de romerska rättsböckerna. Var och en av de fem böckerna foku- serade på ett huvudområde inom den kanoniska rätten, för vilket medeltida jurister utvecklade en enkel latinsk minnesvers: *iudicium, iudex, clerus, conu- bium, crimen*. Den första boken behandlade kyrkliga domstolar och domslut, den andra domarna, vilka i första hand var kyrkans biskopar och deras om- bud (officialer). Den tredje innehöll föreskrifter för hur präster och andra kyrkmän skulle uppföra sig och om deras ekonomiska förhållanden. De två sista böckerna relaterade mer direkt till det världsliga samhället, med bok fyra ägnad äktenskapsrätt och bok fem den kyrkliga straffrätten.

Liber extra syftade till att samla all viktig lagstiftning som kommit sedan Gratianus satte samman sitt *Decretum*, men också många äldre lagar som han hade förbigått. *Liber extra* är den mest centrala kyrkorättslagboken från medeltiden. Den påvlige legaten Vilhelm av Sabina föreskrev år 1248 att alla svenska biskopar skulle skaffa var sitt exemplar av texten inom ett år. Tydligt hade de inte alla verket till hands, men många exemplar i Sverige är kända

- Ett fragment av *Liber extra* (Gregorius IX:s dekretaler) med *Glossa ordinaria* och dekorerade initialer. KB A 103 (MPO Fr 29229).

från medeltiden. Man har till och med preliminärt räknat med att inte mindre än 145 olika exemplar kan ligga bakom de många fragmenten i Riksarkivet. Ett bevarat exemplar är Lunds universitetsbiblioteks medeltidshandskrift (LUB Mh) 9, som kan vara identisk med den dekretalbok ärkedjäknen Håkan i Lund år 1283 testamenterade till dekanen Andreas.

Utvecklingen av kanonisk rätt fortsatte efter 1234. Olika påvar lät cirkulera små samlingar av sin lagstiftning vid olika tillfällen under 1200-talet. Viktiga är de *Novellae* ("nya lagar") som Innocentius IV utfärdade efter det första kyrkomötet i Lyon 1245. Ett rejält fragment av ett ovanligt tidigt exemplar av denna samling överlever sammanbundet med *Liber extra* i LUB Mh 9; det har texthistoriskt värde. Andra samlingar tillkom så att situationen igen hade blivit svåröverskådlig vid 1200-talets slut. Påve Bonifatius VIII uppdrog åt tre framstående kyrkomän att sammanställa de mindre samlingarna och en del av hans egen lagstiftning i en ny lagbok, *Liber sextus* (1298). Han kallade verket, som innehöll 359 kapitel fördelade på 76 titlar, "den sjätte boken" för att markera att det var en fortsättning av de fem böckerna i Gregorius IX:s *Liber extra*. I Riksarkivets databas över medeltida pergamentomslag, MPO, finns 120 fragment från *Liber sextus*. Vadstena klostrets fullständiga exemplar med Johannes Monachus' tidiga glossapparat finns bevarat som Uppsala universitetsbibliotek (UUB) C 563.

Påve Clemens V sammanställde sin egen lagstiftning i *Clementinae* (1314/1317), som i huvudsak innehåller besluten från kyrkomötet i Vienne. Påvlig lagstiftning från den senare medeltiden samlades inte längre officiellt, men två samlingar av "extravaganter" sammanställdes på privat initiativ och avrundade *Corpus iuris canonici*. Detta gällde påve Johannes XXII:s *Extravaganter* (1325) och flera andra samlingar, vilka först vid medeltidens slut sammanställdes av den parisiska boktryckaren Jean Chappuis till de så kallade allmänna extravaganterna (*Extravagantes communes*, 1500). Termen *extravagant* betyder att lagen i fråga hade "strövat omkring" utanför de tidigare lagböckerna.

Kyrkorättens handskrifter

De lagböcker som utgjorde *Corpus iuris canonici* kopierades vanligen tvåspaltigt i stort folioformat med breda marginaler, vilket gav plats för kommenta-

rer och glossor. Bokhandlare i framför allt universitetsstäderna runtom i Europa gjorde förlagor för kopiering (*pecia*) tillgängliga mot betalning, vilken reglerades noggrant av universiteten. De sålde också färdiga exemplar, eventuellt med illuminationer. Många begagnade böcker såldes till höga priser. Verken var ofta mycket stora; till exempel innehöll exemplar av Gratianus' *Decretum* vanligen mer än 300 folioblad. Vadstenas exemplar av den jämförelsevis korta *Liber sextus* (UUB C 263) omfattar 277 blad om 27×18,5 centimeter. Bevarade fragment, enstaka kodexar och omnämningen i testamenten och andra skriftliga källor bevisar att det fanns gott om exemplar av alla dessa lagböcker i Sverige under medeltiden.

Den kommenterande och sammanfattande litteraturen

Corpus var föremål för föreläsningar och annan akademisk undervisning vid de allt fler medeltida universitet som erbjöd studier av kanonisk rätt, vanligen i samband med åtminstone rudimenta av romersk rätt. Undervisningen producerade en närmast oöverskådlig mängd kommentarverk i flera genrer. Den följande framställningen fokuserar på sådana verk som vi vet fanns i Sverige under medeltiden.

Föreläsningar fick direkt nedslag i de glossor som i marginalen sammanfattade lärarens utläggningar och, framför allt, korshänvisningar. Glossorna ackumulerades tills en slutgiltig version etablerats som blev känd som standardkommentaren, *Glossa ordinaria*. Denna standardkommentar inkluderades sedan vanligen i handskrifter redan när de först framställdes och de finns också i mer eller mindre redigerat skick i de flesta tidigmoderna tryckta utgåvorna. Bernhard av Parma slutförde *Glossa ordinaria* till *Liber extra* omkring 1241. Senare standardapparater sammanställdes av Johannes Andreae (*Liber sextus*, 1301, och *Clementinae*, 1322) och Zenzelinus de Cassanis (Johannes XXII:s *Extravaganter*, 1325).

Jurister utgick från glossorna när de författade andra kommenterande och analyserande verk. Somliga utvidgade glossornas torftiga anmärkningar till mer diskursiva *Lecturae* (föreläsningar) eller *Summae* (summariska framställningar). En berömd sådan kommentar till påvlig dekretalrätt är "Den gyllene summan" (*Summa aurea*, ca 1253) av Hostiensis (smeknamn för

Henrik av Susa, som var kardinalbiskop av Ostia). Andra är den enormt omfattande *Novella* författad av Johannes Andreae (†1348) och den inte mindre skrymmande kommentaren av Antonius de Butrio (†1408). En variant av genren var *Summae titulorum*, som var mer systematiskt uppbyggd genom att fokusera på de tematiska titlarna i dekretalsamlingarna i stället för på varje enskild lag. Den mest vitt spridda var den som författades på 1240-talet av kardinal Goffredus de Trani, från vilken ett kort utdrag skrivits in i den handskrift som innehåller Äldre Västgötalagen (KB B 59). Många exemplar av dessa verk fanns i det medeltida Sverige.

Glossans hänvisningar till motstridiga och parallella lagar utvidgades till *Quaestiones* (frågor), vari en jurist analyserade och syntetiserade lagarna i enlighet med gängse skolastiska metoder. Dessa verk rapporterar ofta, men inte alltid, faktiska disputationer som hållits vid universiteten. En annan genre var *Casus* (fall), som illustrerade lagen genom att presentera mer eller mindre fiktiva rättsfall i vilka lagen var tillämplig. De mest kända författades av Bartolomeus från Brescia (för Gratianus' *Decretum*) och Bernard de Bottono från Parma (för *Liber extra*).

De kommentarverk som nämnts hittills var i sin organisation mer eller mindre direkt bundna till den så kallade legalordningen, det vill säga den tematiska ordning i vilken lagar återfanns i *Corpus*. Andra verk organiserade stoffet enligt egna principer, bättre lämpade för deras ämnen. Bland de viktigaste sådana verken var processrättsliga handböcker. En första syntes av medeltida ("kanonisk" eller "Romano-kanonisk") processrätt uppnåddes av Tancred av Bologna i hans så kallade *Ordo iudiciarius* från 1216, som fanns i flera exemplar i Sverige, till exempel i handskriften UUB C 573 med prove-

- *Arbor consanguinitatis* från en juridisk sammelhandskrift som generalkonfessorn Sven Tordsson (†1519) skänkte till Vadstena kloster. Diagrammet anger i form av ett stiliserat träd vilka släktingar man inte kunde gifta sig med enligt beslut vid det fjärde Laterankonciliet 1215. Förbudet utsträckte sig till fjärde led (fyrmänningar). I boken finns också ett diagram som illustrerar affinitet (släktskap genom äktenskap) och Johannes Andreaes text om incestförbudet. UUB C 576, folio 93v.

niens från dominikanerna i Sigtuna. Verket var viktigt för att det presenterade en kompakt sammanfattning av den processrätt som användes i de kyrkliga domstolarna, vilken över tid influerade också proceduren som användes i världsliga domstolar. Senare på 1200-talet kom Guillaume Durand med en mycket utvidgad framställning av samma material i sin *Domarspegel* (*Speculum iudiciale*; två redaktioner 1271–1276 och 1287–1291).

Kyrkans rättskipning sträckte sig bortom de allmänna kyrkliga domstolarna till den mer privata bikten, som utvecklades inom medeltida kyrkorätt speciellt från 1100-talet. Gratianus var en pionjär, och årlig bikt föreskrevs för alla genom en lag utfärdad vid Fjärde Laterankonciliet 1215, vilken inkluderades i *Liber extra*. Handböcker för konfessorer (biktfäder) var en mycket vitt spridd genre inom den senmedeltida rättsliga litteraturen. Flera exemplar av *Summa confessorum* sammanställd av Johannes från Freiburg fanns i Sverige.

Den populära litteraturen

Mycket vitt spridd också i Sverige var den grupp av texter som vanligen sammanfattas under etiketten ”populär kanonistisk litteratur.” Häri inkluderas flera olika hjälpmedel (till exempel alfabetiska register) för att återfinna enskilda lagar, för att förstå de många förkortningarna (särskilt svåra i korshänvisningar) som dök upp i handskrifterna, och för att lättare inhämta speciellt svåröverskådliga lagområden. Flera av detta slags verk återfinns ofta tillsammans i sammelhandskrifter. Särskilt vitt spridda är de diagram som åskådliggör de komplicerade kyrkorättsliga reglerna för incest, *Arbores consanguinitatis et affinitatis* (Släktträd för blodskyldskap och svågernskap). En förklarande text som författats av Johannes Andreae åtföljde ofta dessa diagram.

Referenser

- Brundage, James A., *Medieval canon law* (London & New York: Longman, 1995)
Coing, Helmut (red.), *Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte*, 1: Mittelalter (1100–1500): Die gelehrten Rechte und die Gesetzgebung (München: Beck, 1973)

- Gödel, Vilhelm, *Sveriges medeltidslitteratur: Proveniens; tiden före Antikvitetskollegiet* (Stockholm: Nordiska bokhandeln, 1916)
- Kleberg, Tønnes, *Medeltida Uppsalabibliotek*, 1–2 (Uppsala: Uppsala universitetsbibliotek, 1968, 1972)
- Korpiola, Mia, "Literary legacies and canonical book collections: Possession of canon law books in medieval Sweden", i Helle Vogt & Mia Münster-Swendsen (red.), *Law and learning in the Middle Ages: Proceedings of the Second Carlsberg Academy conference on medieval legal history 2005* (Köpenhamn: Djøf Publishing, 2006)
- Winroth, Anders & Wei, John C. (red.), *The Cambridge history of medieval canon law* (Cambridge: Cambridge University Press, 2022)

Lekmannahandskrifter – profan litteratur

MASSIMILIANO BAMPI

En stor del av den fornsvenska profana litteraturen finns bevarad i ett fåtal multitextböcker från 1400-talet.¹ På grund av sitt innehåll och sin komposition har de betecknats som lekmannahandskrifter i tidigare forskning.² Kvantitativt handlar det om en blygsam korpus i jämförelse med den religiösa litteraturen eller lagböckerna, vilka utgör merparten av det bevarade handskriftbeståndet. Denna korpus är likväl intressant eftersom den ger oss inblick i vilken sorts läsestoff som samlades och lästes i lekmanmiljöer i medeltidens Sverige. Dessutom bidrar den till att kasta ljus över det nätverk av kulturella förhållanden (både inom och utanför Norden) som texterna vittnar om.

Med termen *lekmannahandskrifter* menas i princip de handskrifter som användes eller tros ha använts av medlemmar av de sekulära eliterna i en lekmanmiljö (först och främst inom aristokratiska kretsar) eller som var avsedda för en lekmanpublik. En sådan allmän definition kan således hjälpa oss att urskilja några böcker i det fornsvenska handskriftsbeståndet som har sammanställts för en icke-religiös publik. Här skall dock påpekas att det inte alltid är möjligt att dra tydliga gränser när det gäller att fastställa i vilka sociala miljöer en textsamling använts. Det finns nämligen ett fåtal fornsvenska samlingshandskrifter innehållande profana litterära verk – dock alltid tillsammans med religiösa verk av olika slag – vars användningsmiljö inte låter sig definieras med säkerhet, som skall visas i det följande.³

En annan beteckning som givetvis kräver förklaring är just *profan litteratur*. Ordet *litteratur* kan som bekant användas på olika sätt, till exempel

för att omfatta allt som är skrivet, medan *profan* används på ett otvetydigt sätt i motsats till *religiös*. I likhet med tidigare framställningar av det fornsvenska textbeståndet⁴ menas med *profan litteratur* i det här sammanhanget de skönlitterära verk (både originalverk och översättningar) som bevarats i fornsvenska lekmannahandskrifter. Det skall emellertid betonas att sådana verk föreligger i kodikologiskt samband med religiösa och facklitterära texter av olika karaktär. Även om fokus ligger på skönlitterära verk kommer således även andra verktyper att kort presenteras här nedan.

Verk och genrer

Jonas Carlquist har definierat olika grupper av handskrifter inom handskriftbeståndet, däribland just de genrer och texttyper som anses ha använts i sekulära miljöer:

De texter som förekommer i de sex samlingshandskrifterna som använts i en lekmanmiljö kan översiktligt delas in i fem grupper: historiska, politiska, underhållande och ”vetenskapliga” texter. Givetvis kan de politiska texterna innehålla historiska drag och underhållande religiösa drag etc., så helt tydliga linjer går inte att dra [...].⁵

De handskrifter som beskrivs i det följande innehåller de flesta skönlitterära verk som vi har tillgång till. Det handlar både om översättningar av verk på andra folkspråk eller latin och om originalverk på fornsvenska. Till den första kategorin hör höviska verk av olika slag: *Eufemiavisorna* (*Herr Ivan lejonriddaren*, *Hertig Fredrik av Normandie*, *Flores och Blanzeflor*), *Karl Magnus*, *Konung Alexander*, *Namnlös och Valentin*, *Riddar Paris och Jungfru Vienna*, *Schacktavelslek*, *Didrikskrönikan* och *Historia Sancti Olai*. Med *hövisk* menas här den litteratur som var avsedd för en aristokratisk publik. Utöver att vara underhållande anses dessa verk ha tjänat en viss ideologisk funktion genom att på olika sätt framställa de höviska ideal som kännetecknade livet vid hovet och den aristokratiska världsuppfattningen.⁶

I den andra kategorin ingår rimkrönikor och andra verk med historiskt och politiskt innehåll (*Erikskrönikan*, *Karlskrönikan*, *Lilla rimkrönikan*, *Prosaiska krönikan*, *Dikten om kung Albrekt*) samt den satiriska texten *Herr Abboten*.

- Jungfru Maria i den inhägnade trädgården (*hortus conclusus*) kan illustrera den romantiska och höviska läsningen. Den elegant klädda Maria läsandet i en murosomgärdad slottsträdgård är en typ av religiöst motiv som passade bättre i en profan än en kyrklig miljö och den naturalistiska återgivningen av flora och fauna har en nästan vetenskaplig noggrannhet: 24 blomsorter och 21 fågelarter kan identifieras i målningen. Målning på pannå av den så kallade överhenska mästaren från omkring 1410, oegentligt känd som "Paradisträdgården". Städel Museum, Frankfurt am Main, HM 54.

- Ivan lejonriddaren till häst i en handskrift daterad 1344–1345 från Piérart dou Tielts ateljé i Picardie. Motivet är hämtat ur en av Chrétien de Troyes' (ca 1130–1190) många varianter på legenderna om riddarna kring det runda bordet. BnF Manuscrits Français 122, folio 89r.

Eufemiavisorna – eller *Eufemiaromanerna*, som de också kallas – är ett samlingsnamn på tre riddarromaner på vers som (troligen på drottning Eufemias, 1270–1312, uppdrag) översattes till fornsvenska från olika källtexter i början av 1300-talet; de utgör det äldsta kända exemplet på skönlitteratur på fornsvenska.⁷ Herr *Ivan lejonriddaren* återgår huvudsakligen på den fornfranska *Yvain* av Chrétien de Troyes, *Flores och Blanzeflor* översattes med all sannolikhet från den fornorska *Flóres saga ok Blankiflúr*, som i sin tur är en översättning av den fornfranska kärleksromanen *Floire et Blanchefleur*. Till *Hertig Fredrik av Normandie* finns det ingen känd förlaga

på något annat folkspråk. *Karl Magnus* är en förkortad översättning av två berättelser som utgör den fornnorska *Karlamagnús saga*, en kompilation av tolv olika texter (ursprungligen till största delen skrivna på fornfranska) om Karl den store och hans kämpar.⁸ *Konung Alexander* är en översättning av den så kallade I²-versionen av den latinska *Historia de preliis* om Alexander den stores erövringar och militära dåd. Översättningens beställare var riksdrotsen Bo Jonsson Grip, som enligt romanens slutord ”lät överföra en latinsk prosatext till svensk vers”.⁹

Bakom den fornsvenska prosaromanen *Namnlös och Valentin* ligger det medellågtyska verket *Valentin unde Namelos*.¹⁰ Den svenska texten är en hövisk roman som berättar om två bröders och deras moders öde efter att de vid förlossningen avlägsnats från henne.

En medellågtysk text ligger också bakom *Riddar Paris och Jungfru Vienna*, en kärleksroman av franskt ursprung som blev väldigt populär under sen-medeltiden i hela Europa.¹¹ Knitteldikten *Schacktavelslek* bygger på den latinska *De ludo scacchorum*, författad av den italienske dominikanen Jakobus de Cessolis, samt på dess medellågtyska versifierade bearbetning, den så kallade *Meister Stephans Schachbuch* (*Boek van deme Scheakspele* på medellågtyska).¹² Schackspelet användes som mönster för en sedelärande framställning av de olika samhällstånden, vilka representeras av schackpjäserna. Genom några exemplariska berättelser beskrivs i denna text hur varje stånd borde bete sig.

Didrikskrönikan utgör en starkt förkortad översättning av den fornnorska *Piðreks saga af Bern* som handlar om Didrik av Bern (Theoderik den store) och en del legendariska hjältar.¹³ *Historia Sancti Olai* är en versifierad, förkortad version av den fornisländska *Óláfs saga helga* om den norske helgonkungen Sankt Olav Haraldsson.¹⁴

När det gäller rimkrönikornas tillkomst och utveckling intar *Erikskrönikan*, som rör tiden 1229–1319, en central ställning. Det handlar nämligen om det äldsta exemplet på en ny genre som introducerades i svensk litterär tradition någon gång på 1320-talet, kort efter *Eufemiavisorna*. Rimkrönikorna tjänade en starkt ideologisk och politisk funktion under hela 1400-talet. *Karlskrönikan*, som rör tiden 1389–1452, är ett bra exempel på hur denna texttyp användes i kamp om makt.¹⁵ *Prosaiska krönikan* och *Lilla*

rimkrönikan pekar på det ökande intresse för historieskrivning som kännetecknar den senmedeltida svenska kulturhistorien.

Herr Abboten är en satir som riktar sig ”mot klosterfolkets vällevnad”.¹⁶ Den tillhör den så kallade goliard-litteraturen, vars närmaste kända motsvarighet är den latinska prosasatiren *Magister Goliard de quodam abbate*.¹⁷

I det följande skall vi titta närmare på fyra handskrifter inom de nämnda (skön)litterära genrerna. Framställningen syftar till att dels åskådliggöra hur sådana handskrifter var uppbyggda, dels peka på de ingående verkens möjliga funktion innanför handskrifternas ramar. Genomgången kommer bland annat att visa att samtliga bevarade lekmannahandskrifter är samlingshandskrifter som i regel innehåller en begränsad uppsättning verk som återkommer i olika kodikologiska sammanhang.

D 4, Kungliga biblioteket, Stockholm

KB D 4 är en pappershandskrift som består av 295 blad.¹⁸ Den antas vara den äldsta bevarade handskrift som använts i en lekmannamiljö och Erik Noreen har förmodat att den producerades i Vadstena.¹⁹ Fem skrivare har varit verksamma med att kopiera texterna. En av händerna (hand 2) är identisk med den som fört pennan i Köpenhamnshandskriften Thott 4 4°, en handskrift som av allt att döma tillkommit i Vadstena.²⁰ D 4 brukar tidfästas till första hälften av 1400-talet, men åsikterna om dess exakta datering går isär.²¹

Innehållet är ytterst spretigt. Handskriften består av texter på olika språk (fornsvenska, latin och medellågtyska) och från olika genrer. Förutom skönlitterära arbeten finns här religiösa verk samt texter av vetenskaplig karaktär. Vi vet inget säkert om handskriftens första ägare. Även om mycket alltså tyder på att den färdigställdes i Vadstena råder det också enighet om att D 4 är ett beställningsarbete. Bengt R. Jonsson har argumenterat för att den med all sannolikhet skrivits för riddaren och riksrådet Gustaf Algotsson (Sture),²² en uppfattning som fått stöd i senare forskning:

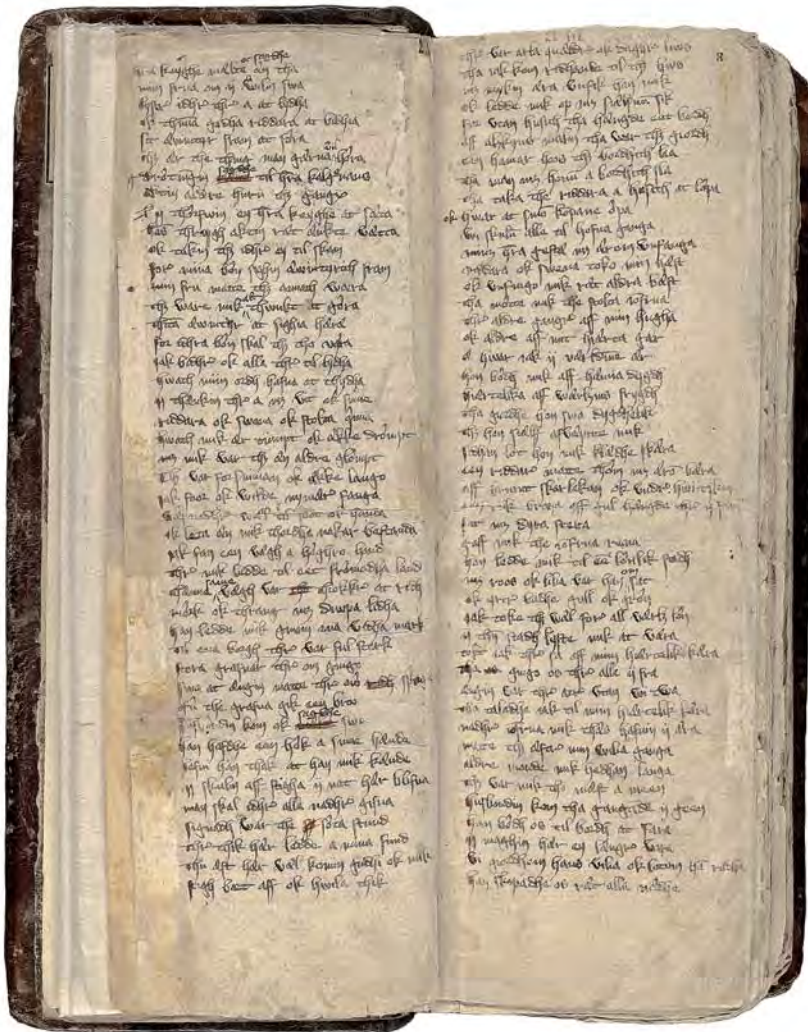
Håndskriftet D 4 ble til på 1420-tallet, og en mulighet er att foreleggene er anskaffet via Elin Arvidsdotters far Arvid Bengtsson (Oxenstierna), død 1402, eller mor Birgitta Magnusdotter Porse, død 1450. Slektsfor-

holdene er nemlig slik at tekstene meget vel kan ha vært arvet fra en generasjon til den neste, og dette i flere omganger.²³

Jonsson menade också att några texter i D 4 härrör från Gustaf Algotssons morbror, biskop Knut Bosson.²⁴ Anteckningar tyder på att handskriften användes i en lekmanamiljö under 1500-talet.²⁵

Innehåll

- Herr Ivan lejonridderen (1r–56r)
- Hertig Fredrik av Normandie (56v–86v)
- Om Danmarks kungar (85v–86r)
- Flores och Blanzeflor (89r–107v)
- Besvärjelser på latin och tyska (107v–108r)
- Anteckningar på latin och medellågtyska ur bondepraktikan (108r–109r)
- Konung Alexander (110r–199v)
- Kronologiska anteckningar på latin (200r–202r)
- Danaholmsfördraget (203r–204r)
- Konungalängd (204r–204v)
- Bibliska gåtor (på latin) (205r)
- Text om boskap (på latin) (205r)
- Tre korta böner till Sankt Nicolaus (på latin)
- Geografiska anteckningar om länder i Afrika och Asien (på latin)
- Nota sompnia danielis (på latin) (206v–210r)
- Psalmer (på latin) (210r–211r)
- Böner (på latin) (211v–212r)
- Pseudovetenskapliga texter på latin (212v–218v)
- Karl Magnus (219r–229v)
- Dikten om kung Albrekt (229v–230v)
- Religiösa texter (231r–238v)
- Lucidarius (239r–244v)²⁶
- Sju vise mästare (245r–263r)²⁷
- Själens och kroppens träta (263r–267r)
- Om riddaren Sankt Göran
- De sju sakramenten

- Uppslag med nedteckning av Herr Ivan Lejonriddaren från 1400-talets första hälft. Det höga och smala formatet är typiskt för lekmanhandskrifter av detta slag. Den enspaltiga skrifttytan med korta rader underlättade högläsning. Innehållet har varit viktigare än formen och texten är som regel skriven med en enkel kursiv nästan utan utsmyckningar. Här har den inledande bokstaven på varje rad utmärkts med röd färg. KB D 4, folio 2v-3r.

Enligt innehållsregistret har D 4 innehållit ytterligare två verk som dock inte finns bevarade längre: *Erikskrönikan* och *Ioan präst av Indialand*, den fornsvenska översättningen av en mycket populär berättelse om Presbyter Johannes i form av ett fiktivt brev från honom. Enligt Bengt R. Jonsson återgår de bevarade svenska och danska versionerna på en gemensam fornsvensk översättning från latin.²⁸

D 4a ("Fru Märtras bok" eller *Codex Verelianus*), *Kungliga biblioteket, Stockholm* KB D 4a är en pappershandskrift som i sitt nuvarande skick består av 258 blad.²⁹ Den kallas också *Codex Verelianus* efter fornforskaren Olof Verelius, som ägde handskriften på 1600-talet, eller "fru Mär(e)tas bok".³⁰ Handskriftens första ägarinna var en fru Märta, troligen Märta Ulfsdotter, dotter till riddaren Ulf Bengtsson (Sparre av Hjulsta och Ängsö), som bodde på Lagmansö i Opphunda härad i Södermanland.³¹ Märta var gift med Gustaf Algotsson (se ovan). Hon nämns i epilogen i *Herr Ivan*.

Två skrivare (hand 1 och hand 2) har varit verksamma i förfärdigandet av D 4a, varav en (hand 1) har identifierats med Sigge Ulfsson (Sparre av Hjulsta och Ängsö), fru Märtras bror som blev biskop i Strängnäs stift.³² D 4a har med hjälp av vattenmärken daterats till tiden mellan 1448 och 1463.³³

Innehåll

- Erikskrönikan (1–111)
- Karl Magnus (111–150)
- Flores och Blanzeflor (150–203)
- Skemptan om Herr Abboten (203–205)
- Julens och fastans träta (205–206)
- Herr Ivan lejonriddaren (207–349)
- Namnlös och Valentin (349–403)
- Hertig Fredrik av Normandie (403–474)
- Tungulus (474–490)³⁴
- Lilla rimkrönikan (490–499)
- Prosaiska krönikan (499–516)

Som framgår av ovanstående översikt handlar det om en samling i huvudsak skönlitterära verk (*Karl Magnus, Flores och Blanzeflor, Herr Ivan lejonriddaren, Hertig Fredrik av Normandie*) och historiografiska arbeten (*Erikskrönikan, Lilla rimkrönikan* och *Prosaiska krönikan*).

D 3 (*"Fru Elins bok"*), *Kungliga biblioteket, Stockholm*

KB D 3 är en pappershandskrift som består av 321 blad.³⁵ Den kallas också "Fru Elins bok" efter en fru Elin som omtalas i det avslutande avsnittet av *Herr Ivan lejonriddaren*, den första texten i samlingen. David Kornhall har visat att denna kvinna var Elin Gustafsdotter (Sture), dotter till Gustaf Algotsson och den ovannämnda Märta Ulfsdotter, som ägde KB D 4a.³⁶

Enligt Kornhall kan man identifiera tre skrivare i handskriften (hand 1, 2 och 3). Per-Axel Wiktorsson menar däremot att hand 2 och hand 3 kan slås ihop till en enda hand (hand 2).³⁷

Vad gäller dateringen har Patrik Åström visat att D 3 är från 1488.³⁸ I tidigare forskning hade den daterats till år 1476 efter en anteckning i handskriften.³⁹ D 3 innehåller följande textverk, samtliga skrivna på fornsvenska:

Innehåll

Herr Ivan lejonriddaren (3–168)

Karl Magnus (169–212)

Erikskrönikan (213–345)

Flores och Blanzeflor (345–407)

Namnlös och Valentin (407–461)

Hertig Fredrik av Normandie (461–542)

Tungulus (542–558)

Lilla rimkrönikan (559–558)

Prosaiska krönikan (572–591)

Skemptan om herr abboten (591–593)

Schacktavelslek (593–596)

Två legender om Sankta Anna (627–635) [Rådmannens son i Ungern och Procopius]

Den omvända juden och djävulen (636–641)

Handskriftens kodikologiska struktur kan delas in i tre delar.⁴⁰ Första delen utgörs av *Herr Ivan lejonriddaren*, *Karl Magnus* och *Erikskrönikan*, medan andra delen består av samma textverk som avslutar handskriften KB D 4a: *Namnlös och Valentin*, *Hertig Fredrik av Normandie*, *Tungulus*, *Lilla rimkrönikan* och *Prosaiska krönikan* samt därtill *Skemptan*. Den tredje och sista delen består av *Schacktavelslek*, de två legenderna om Sankta Anna och *Den omvända juden och djävulen*.

Jämförelsen med D 4a:s innehåll och kodikologiska struktur gör det möjligt att urskilja en del avvikelser i textsamlingen. Även om merparten av de textverk som utgör D 3 också föreligger i D 4a menar Patrik Åström att den förändrade textordningen återspeglar en medveten redaktionell ändring. I sin nuvarande form öppnas D 3 med en kronologisk samling verk om berömda hjältar, vilken följs av några höviska romaner och åtskilliga verk som klassificerats som underhållningslitteratur med klerikala och kristna ämnen.⁴¹

Det faktum att D 3 och D 4a i stort sett innehåller samma textverk samt att ägaren till D 4a var fru Elins mor har lett till frågan om huruvida D 4a kan antas vara D 3:s omedelbara förlaga. Frågan har fått olika svar beroende på textverk. För merparten av textverken går åsikterna isär, vilket gör att det inte råder konsensus kring D 4a:s roll ur ett textkritiskt perspektiv. För ett fåtal textverk (t.ex. *Herr Ivan* och *Karl Magnus*) har man i senare forskning däremot argumenterat för att D 3:s textvittnen inte kan utgöra avskrifter av D 4a. *Flores och Blanzeflor* utgör dock ett undantag genom att vara det enda textvittne i D 3 som kan antas vara en avskrift av samma textverk i D 4a.⁴²

D 2 ("Spegelbergs bok"), Kungliga biblioteket, Stockholm

KB D 2 är pappershandskrift om 250 blad (varav de två första och två sista dock är av pergament).⁴³ Handskriften består av två delar: första delen (verk 1 och 2 i nedanstående översikt) dateras till tiden 1470–1480, den andra till 1523.⁴⁴ Den kallas också "Spegelbergs bok" därför att prästen Johan Spiegelberg, biskop Hans Brasks sekreterare, anses ha skrivit den allra största delen av textmassan i D 2.⁴⁵

3229
glædi fför wtan ændha
6 then hona screff hett iogan prest
a tha them skal dodhen henda
han plæga wara þa ^{noret} mest
thz han motte sama nader ffaa
iak thror edr til j segen iaa
æpther gudz ffødzle þæ xv hundra aar
och ther til xx som scriffuith staa
om man legger ther til thry
3032 war thenna boken scriffuit aa ny
Amen

- Skrivarkolofon av Johan Spegelberg 1523, KB D 2, folio 184v:

glædi fför wtan ændha
then hona screff hett iogan prest
tha them skal dodhen henda
han plæga wara þa noret mest
thz han motte sama nader ffaa
iak thror edr til j segen iaa
æpther gudz ffødzle xv hu[n]drade aar
och ther til xx som scriffuith staa
om man legger ther til thry
war thenna boken scriffuit aa ny
Amen

Innehåll

Gutasagan (fragment)

Erikskrönikan (1r–46v)

Karlskrönikan (46v–141r)

Hertig Fredrik av Normandie (148r–184r)

Riddar Paris och jungfru Vienna (184v–187v)

tomma blad (187v–228v)

Olav den heliges saga (*Historia Sancti Olai*) (229r–247r)

Om Halland och Skåne (253r–262r)

tomma blad (262v–266v)

Konungen (med särskilt avseende på Karl Knutsson) (267r–268v)

Om kung Kristian II (269r–271v)

Både innehåll och struktur tyder på att Spegelberg tänkte på handskriften som en historiesamling – kanske på biskop Brasks uppmaning.⁴⁶ Som framgår av ovanstående översikt dominerade det historiska innehållet i D 2 men att också *Hertig Fredrik* och *Riddar Paris och jungfru Vienna* återfinns i volymen antyder att handskriftens ägare även var intresserad av hövisk litteratur, förmodligen främst på grund av dess didaktiska användbarhet. Den fornsvenska *Riddar Paris och jungfru Vienna* bygger på en medellågtysk version av ett ursprungligen franskt verk (*Paris et Vienne*) som översattes till flera folkspråk under senmedeltiden. Även om det handlar om ett fragment är dess närvaro i D 2 tematiskt relevant eftersom det inför ett kärleksmotiv i handskriften. Detta bidrar till att sätta in samlingen i D 2 i ett bredare europeiskt sammanhang i vilket kärlek tematiserades i många olika omgivningar.⁴⁷

AM 191 fol. (Codex Askabyensis), Den Arnamagnæanske Samling, Köpenhamn
AM 191 fol. är en pappershandskrift, också kallad Codex Askabyensis på grund av dess förmodade proveniens, Askeby nunnekloster i Östergötland.⁴⁸ Enligt en anteckning på folio 49r ägdes AM 191 fol. kring 1492 av Hans Gerhardsson eller Gerdhson (Johannes Gerardi), kaplanen i Askeby.⁴⁹ AM 191 fol. är en samlingshandskrift sammansatt av två klart urskiljbara delar.⁵⁰

I en grundlig genomgång av handskriften har David Kornhall identifierat åtta olika skrivarehänder, varav hand 2 (manuskriptets huvudskrivare) är Hans Gerhardssons egen hand. I nedanstående citat (fol. 49r) presenterar kaplanen sig som handskriftens ägare och skrivare och anger de verk som utgör dess första del (d.v.s. *Schacktavelslek, Flores och Blanzeflor, Sju vise mästare och Karl Magnus*).

Anno dominj M cd x cij feria 3a infra octauas
 omnium sanctorum hora decima ante
 prandivm Et est iste liber dominj johannis
 gerardi cappellani monasterij
 askaby Et habentur in isto libro
 primo de ludo scakariorum / liber
 blanzaflor / De septem sapienti
 bus Et de rege magno karulo

(”År 1492 den 3 november klockan tio om förmiddagen. Och boken är Hans Gerhardssons, kaplan i Askeby kloster. Och det står i denna bok först om Schacktavelslek, Flores och Blanzeflor, om Sju vise mästare och om kung Karl Magnus”)⁵¹

Innehåll

Schacktavelslek (1r–35r)

blanka blad (35v–36r)

Carolus filius philippi på latin (36v)

Karl Magnus

De alexandro rege (ur *Själen tröst*)⁵² (49r–58r)

Amicus och Amelius (ur *Själen tröst*) (58v–66v)

- Inspirerad av arabiska förlagor skrev Nicolaus de Nicolai *De ludo scacchorum, tabularum et mellarum* i slutet av 1200-talet den första traktaten om schack, bräd- och kvarnspel inom kristenheten. Bilden är från en tidig avskrift, framställd i norra Frankrike under 1300-talets första decennium. BnF, Manuscrits Latin 10286, folio 4r.

¶ Pri primo

trahūt ⁊ uolunt mactare rubeos ad duos tractus nec
 plures nec pauciores. Tu accipe rubeos ad defendendū
 quia fieri non potest. Si ille qui habet aureos trahat
 alphinum suum in a. cape pedonem suū de pcoruo
 ⁊ dicas eis scac ⁊ defenditur. Itē si theret pmo alphi
 num suū in b. cape pedonē. qui est or. roca ⁊ defenditur.
 Itē si remoueret primo regē l'roca l' poneret alphiū in
 e. gē istos tres tractus the roca in c. ⁊ defenditur.
 Itē in isto partito potes tu ponere regē aureū in cruce ⁊
 tunc mactantur rubei ad duos tractus dando scac de
 pedone. Si capiat eum cum roca da. mat te milite

Flores och Blanzeflor (67r-89r)
 En syndares omvändelse (89r-93r)
 Annalistiska uppteckningar från år 1497 (93v)
 Prosaiska krönikan (94r-107r)
 Lilla rimkrönikan (107v-112r)
 ”I mit hiærthæ” (112v-113r)
 ”Tiil minnes” (113v)
 Mariabön (114v)
 Om den heliga Birgitta och hennes släkt (115r-123v)
 Sju vise mästare (oavslutat) (126r-137v)⁵³

Ovanstående översikt visar handskriftens heterogena innehåll.⁵⁴ Det faktum att Hans Gerhardsson bevisligen var handskriftens ägare kring 1492 ger upphov till frågan om huruvida den var avsedd för internt bruk vid nunneklostret eller inte. En del verk som ingår i samlingen återfinns i andra lekmannahandskrifter som använts i aristokratiska miljöer: *Schacktavelslek*, *Karl Magnus*, *Flores och Blanzeflor*, *Prosaiska krönikan* och *Lilla rimkrönikan* finns även i D 4a och i D 3. Per-Axel Wiktorsson menar att en medlem av frälset i Bankekinds härad i Östergötland – kanske väpnaren Johan Stensson Bese – sannolikt skall ha beställt handskriften. I så fall bör Hans Gerhardsson ha haft huvudansvaret för handskriftens förfärdigande och åtminstone en del av de verk som föreligger i AM 191 fol. pekar på en sekulär användningsmiljö.⁵⁵ I annat sammanhang har jag argumenterat för att de profana verken i Codex Askabyensis kan ha använts av kaplanen i sin ämbetsutövning vid klostret. Om man utgår från att nunnorna i Askeby till en viss del var adelsdamer är det inte orimligt att tänka sig att några verk i handskriften kan ha använts för nunnornas moraliska fostran.⁵⁶ I detta avseende är det särskilt intressant att påpeka att romanen *Flores och Blanzeflor* refereras till i skrivarnotisen som ”liber Blanzaflor”. Därmed har kaplanen lyft fram den kvinnliga huvudrollen, vilket skulle kunna tyda på att detta verk om kärleks makt i en hövisk kontext var avsett för en publik av adelsdamer.

Hur LStB Saml. 1a och KB K 45 förhåller sig till övriga lekmannahandskrifter

Linköpings stadsbibliotek, LStB, Saml. 1 a och KB K 45 är två exempel på samlingshandskrifter som kan jämföras med de handskrifter som illustrerats ovan, även om lite är känt om deras ursprungliga användningsmiljö.

Saml. 1a (också kallad Codex Grensholmensis) omfattar 85 dubbelblad i kvartoformat och dateras till sent 1400-tal eller tidigt 1500-tal. Handskriftens innehåll är ganska heterogent. Första delen består av facklitterära verk av olika slag – ”en bondepraktika, en text om årstiderna, några medicinska texter om åderlätning och olika recept, en beskrivning av zodiaken, en örtabok och en beskrivning av hur man prövar gulds äkthet”, enligt Agnieszka Backman – samt personhistoriska anteckningar för ätterna Ribbinge, Ryninge och Rosengren från åren 1518–1637.⁵⁷ Andra delen består av en del religiösa verk, bland andra *Tungulus*, *Rådmannens son i Ungern*, *Procopius* och *Den omvända juden och djävulen*, en berättelse om den fromma Griselda, ett mirakel om påven Gregorius och två mässor. Texterna är på latin, danska och svenska. De fyra namngivna verken föreligger intressant nog också i KB D 3 (se ovan).⁵⁸

Om Saml. 1a:s tillkomsthistoria vet vi väldigt lite, mest på grund av att den hittills ådragit sig mindre uppmärksamhet än de handskrifter som ägdes av högfrälsets medlemmar. Inget säkert är känt om dess ägare. Enligt Jonas Carlquist tyder innehållet på att ägaren varit ”en vetenskapligt intresserad lekman”.⁵⁹ Han lyfter också fram att Codex Grensholmensis skiljer sig från övriga lekmannahandskrifter vad gäller innehållet, som är dels praktiskt, dels uppbyggligt. Den stora skillnaden mot D 2, D 3, D 4, D 4a och AM 191 fol. består i att skönlitterära verk här saknas.

KB K 45 är en kvartohandskrift från första hälften av 1500-talet. Innehållet utgörs av både facklitteratur och skönlitteratur: en dietetik indelad efter månader och himmelstecken, *Hertig Fredrik av Normandie*, *Didrikskrönikan*, *Tungulus* samt *Namnlös och Valentin*. Flera verk i denna handskrift är ofullständiga. Det handlar om en samlingshandskrift som består av två ursprungligen fristående delar: första delen omfattar dietetiken och *Hertig Fredrik av Normandie*, andra delen utgörs av de övriga texterna. Språkmässigt uppvisar texterna i K 45 vissa drag som har lett till att textsamlingen beskrivits ibland som svensk, ibland som dansk.⁶⁰ Vi vet inte vem som ägde

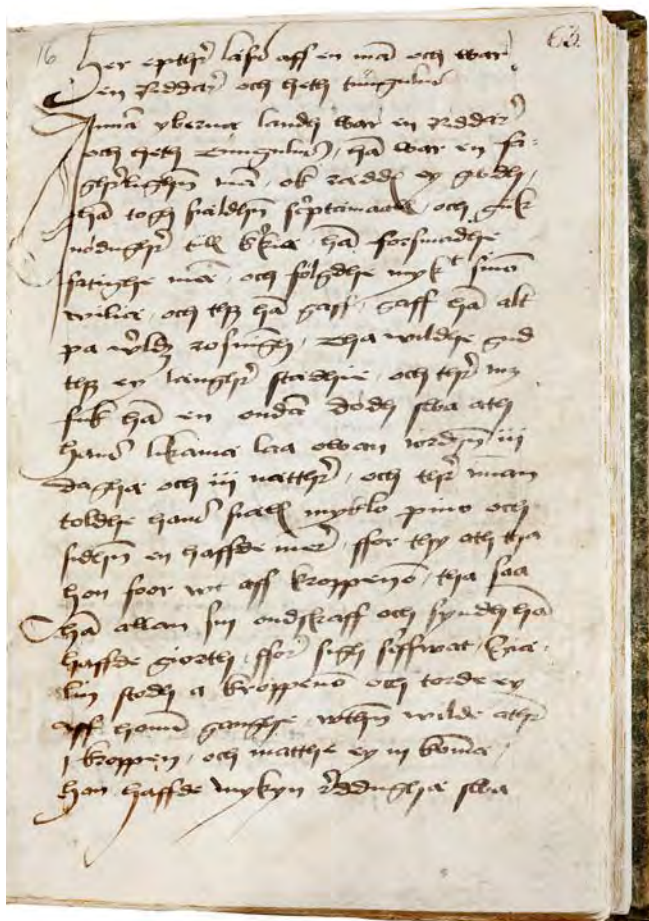
denna handskrift. Av innehållet att döma är det dock rimligt att tänka sig att det kan ha varit någon som tillhörde en lekmanamiljö. En grundligare undersökning av hela handskriften samt dess textvittnens förhållande till de övriga lekmanahandskrifterna skulle säkert kunna kasta nytt ljus på denna textsamlings tillkomsthistoria och dess bruk.

Lekmanahandskrifter som multitextböcker

Samtliga bevarade fornsvenska lekmanahandskrifter som innehåller profan litteratur är multitextböcker. Över hela Europa traderades under medeltiden verk av olika slag oftast i handskrifter som bestod av flera texter.⁶¹ Det svenska fallet utgör alltså inte något särfall. För att kasta nytt ljus över de fornsvenska samlingshandskrifternas struktur och funktion i de miljöer där de anses ha använts är det således viktigt att placera in dem i ett bredare europeiskt sammanhang. Flera av de allmänna problem som uppträder när man undersöker de svenska multitextböcker som producerades under medeltiden är i själva verket av samma slag som för samlingshandskrifter från andra språkliga och kulturella traditioner.

I vilket syfte en handskrift har kommit till är givetvis en viktig fråga som inte alltid kan besvaras. I vissa fall (t.ex. D 3 och D 4a) kan vi med säkerhet fastställa att de texter som utgör samlingen har varit med från början och därför kan anses uttrycka vissa ståndpunkter. I andra fall handlar det däremot om komposithandskrifter (t.ex. D 4 och AM 191 fol.), det vill säga samlingshandskrifter bestående av ursprungligen fristående delar som bundits ihop vid en senare tidpunkt. Även i sistnämnda fall kan vi dock närma oss textsamlingen med samma fråga om texternas möjliga funktion eftersom även ändringar som görs efter handskriftens färdigställande kan bidra till att skapa nya betydelser.⁶²

Det är rimligt att förmoda att de verk som utgör en textsamling har sammanfogats utifrån många olika faktorer, däribland socio-historiska och materiella omständigheter, såsom tillgången på förlagor (exemplar).⁶³ Härtill kommer att en del multitextböcker och samlingshandskrifter, som redan nämnts, var uppdragsarbeten, vilket innebär att uppdragsgivaren inte nödvändigtvis var handskriftens första läsare. I många fall var det

- Denna udda handskrift har kallats "en praktiserande läkares anteckningar" av Gustaf Edvard Klemming. Den är skriven på en form av dansk-svenska och har ett mycket disparat innehåll: en bondepraktika, astrologiska uppgifter, medicinska råd, en instruktion om hur man prövar äktheten på guld med mera. Bokens senare del har religiöst innehåll. Här finns legenden om riddaren Tungulus' vandring i dödsriket, mirakelberättelser, mässor på svenska och latin med mera. Sammantaget utgör boken ett portabelt minibiibliotek. Sidan visar inledningen på *Tungulus* som börjar: "Her epther læsis aff en man, och war en riddare och heth tungulus." LStB Saml. 1a, pagina 63.

dock den första ägaren som bestämde vilka texter som skulle utgöra samlingen.⁶⁴

En annan viktig poäng gäller den historiska dimensionen. Även om en handskrift motsvarat ett genomtänkt ursprungligt projekt måste man räkna med att läsningen av texterna har ändrats över tid beroende på de historiska, sociala och ideologiska sammanhang i vilka textsamlingen har använts. Av dessa skäl måste man vara försiktig med att formulera hypoteser om varför en viss textkonstellation föreligger i en handskrift eller hur verken kan ha tolkats. Men även om många faktorer kan ha styrt urval och arrangemang av texter i en handskrift bör innehållet inte betraktas som slumpmässigt sammansatt.⁶⁵ När vi närmar oss en samlingshandskrift får vi således anta att det måste ha funnits en intention bakom sammansättningen av texterna såsom de föreligger i det bevarade materialet. Innebörden av denna intention kan dock vara svår att fastställa.

Texternas funktion och bruk

De fornsvenska lekmanhandskrifter som illustrerats ovan är textsamlingar av olika slag. Några av dem har med rätta beskrivits som minibibliotek på grund av deras heterogena innehåll och utformning. Det är således rimligt att tänka sig att deras ägare har använt texterna till olika syften vid olika tillfällen. De vetenskapliga verken i D 4, K 45 och Saml. 1a avspeglar uppenbarligen ägarnas intresse för de aktuella ämnena. De skönlitterära texterna är däremot mångfacetterade. Att det för det mesta handlat om förströelselitteratur råder det inget tvivel om. De var dock också avsedda att förmedla ideologiska och moraliska budskap genom att framställa den höviska världen och dess värderingar samt att ge en mall för höviskt beteende. Thomas Småberg har argumenterat för att de också bidragit till att diskutera problem som har haft med det höviska samhället och med maktutövning att göra.⁶⁶ Om vi således närmar oss skönlitterära verk utifrån antaganden om deras semantiska mångsidighet kan vi formulera några hypoteser om deras sannolika funktion i textsamlingarna.

Bengt R. Jonsson har med rätta hävdad att D 3 och D 4a (och med all sannolikhet även D 4) tillhört ”en verkligt högfrälse miljö, där person-

historien till stora delar är synonym med den svenska politiska historien från 1430-talet fram till seklets slut”.⁶⁷ Enligt honom rörde det sig alltså om ”en handfull ätter, förbundna med varandra genom äktenskap och i den politiska maktkampen dominerande under ett skede då den inhemska kungaätten var utdöd, härvid ömsom lierade, ömsom stridbart konkurrerande”.⁶⁸ Det faktum att det handlar om medlemmar av det svenska högfrälset bidrar till att förklara varför sådana verk som *Erikskrönikan*, *Prosasiska krönikan* och *Lilla rimkrönikan* bevarats i D 3 och D 4a och detsamma gäller för verk med historiskt och politiskt innehåll i D 4 (”Om Danmarks kungar”, kronologiska anteckningar på latin, *Danaholmsfördraget*, *Konungalängd* samt *Dikten om kung Albrekt*). Sådana verk torde ha tjänat till att bygga in en historisk dimension i textsamlingen.

Om vi ser på texternas funktion ur ett intertextuellt perspektiv – det vill säga läser en text utifrån dess förhållande till andra texter i samlingen – kan vi skönja tematiska skärningspunkter. De skönlitterära verken kan nämligen anses ha skapat en inbördes dialog om vissa teman (t.ex. höviska värderingar och deras motsatser, olika typer av kungliga modeller o.s.v.) som också dragit in andra verk i textsamlingen. Vi kan dock bara identifiera möjliga läsningspraktiker innanför handskrifternas ramar om vi utgår från antagandet att skönlitterära verk kunde läsas och tolkas på flera nivåer och att de därmed tjänade flera syften.

Här ges endast ett exempel på ett intertextuellt angreppssätt på lekmanhandskrifter. I annat sammanhang har jag till exempel föreslagit en uppbygglig funktion för D 3 utifrån den närmaste kontexten kring *Karl Magnus* (*Herr Ivan lejonridaren*, *Erikskrönikan* och *Flores och Blanzeflor*).⁶⁹ Dessutom verkar uppbyggelse temat genomsyra andra verk innanför handskriftens ramar.⁷⁰

Schacktavelslek är ett bra exempel på de skönlitterära verkens semantiska mångsidighet och deras förmåga att skapa en dialog med olika verk. Detta gäller för såväl D 3 som AM 191 fol. Precis som i *Schacktavelslek* framställer nämligen en del verk i de båda handskrifterna (*Eufemiavisorna*, *Namnlös och Valentin* och *Karl Magnus*) olika figurer som tillhör frälset. *De Alexandro rege* och *Sju vise mästartare* har gemensamt med *Schacktavelslek* att de består av exemplariska berättelser som syftat till att fostra publiken.⁷¹

Om vi läser vissa verk inom en lekmannahandskrift mot en gemensam tematisk bakgrund kan vi försöka förstå hur texterna skall ha tolkats. En analys som vill förklara en texts funktion endast utifrån dess placering i en given handskrift kan dock visa sig vara otillfredsställande eller rentav felaktig. Det är således viktigt att undersöka både i vilka andra sammanhang den aktuella texten förekommer och hur de olika textvittnena förhåller sig till varandra.⁷² Ett sådant jämförande perspektiv kan bli ännu viktigare om vi väljer att undersöka lekmannahandskrifter både lokalt (d.v.s. inom den medeltida svenska handskriftskulturen) och mer allmänt, det vill säga om vi vidgar fokus till att inkludera lekmannahandskrifter som producerades både i det nordiska sammanhanget (Norge, Danmark och Island) och i den bredare europeiska kontexten. Ett sådant vidgat perspektiv skulle ge oss ökade insikter om såväl skillnader som likheter rörande den litteratur som samlades och lästes i lekmanmiljöer under medeltiden över hela Europa.

Noter

1. *Multitextbok*, *samlingshandskrift* och *samlingsband* är termer som brukar användas för att beskriva en handskrift bestående av flera verk. För att undvika terminologisk förvirring har multitextbok blivit allt vanligare i nyare forskning. I detta kapitel används multitextbok och samlingshandskrift synonymt. Om dessa termer och de problem som bruket av samlingshandskrift och samlingsband kan orsaka, se Maria Arvidsson, *En handskrifts tillkomsthistoria: En närstudie av Cod. Holm. A 49 (Nådendals bok)* (Uppsala: Svenska fornskriftsällskapet, 2017) s. 11–13, och Agnieszka Backman, *Handskriftens materialitet: Studier i den fornsvenska samlingshandskriften Fru Elins bok (Codex Holmiensis D 3)* (Uppsala: Institutionen för nordiska språk, 2017) s. 27–30. Om det fornsvenska handskriftsbeståndet, se Patrik Åström, ”Källorna till den fornsvenska språkhistorien: En översikt över det bevarade bokbeståndet”, i Lars Wollin (red.), *Studier i svensk språkhistoria*, 3: Förhandlingar vid Tredje sammankomsten för svenska språkets historia Uppsala 15–17 oktober 1992 (Uppsala: Institutionen för nordiska språk, 1993) s. 229–243. ”Av de återstående helt (eller nästan helt) svensk-språkiga böckerna kan ungefär femton klassas som ’skönlitterära’ böcker, vilka till största delen daterats till tiden 1470–1534”, s.st., s. 236.

2. Jonas Carlquist, *Handskriften som historiskt vittne: Fornsvenska samlingshandskrifter – miljö och funktion* (Stockholm: Runica et mediævalia, 2002) s. 40–47.

3. Exempel på sådana handskrifter är Kungliga biblioteket, KB, D 4; Arnamag-

næanske Samling, Köpenhamn, AM, 191 fol.; och Linköpings stadsbibliotek, Stiftsbiblioteket, LStB, Saml. 1°.

4. Carl Ivar Ståhle, ”Medeltidens profana litteratur”, i Eugène Napoleon Tigerstedt (red.), *Ny illustrerad svensk litteraturhistoria* (Stockholm: Natur och kultur, 1955) s. 35–121, och Sven-Bertil Jansson & Gisela Vilhelmsdotter, ”Den profana litteraturen”, i Inger Larsson & Rune Palm (red.), *Den medeltida skriftkulturen i Sverige: Genrer och texter* (Stockholm: Runica et mediævalia, 2010) s. 221–277.

5. Carlquist (2002) s. 40 f.

6. Om den höviska litteraturens ideologiska funktion, se Tomas Småberg, ”Bland drottningar och hertigar: Utblickar kring riddarromaner och deras användning i svensk medeltidsforskning”, *Historisk tidskrift*, 131 (2011) s. 197–226.

7. Om *Eufemiavisornas* tillkomst och roll i den svenska medeltida kulturen, se Roger Andersson, ”Die Eufemiavisor: Literatur für die Oberklasse”, i Susanne Kramarz-Bein & Jürg Glauser (red.), *Rittersagas: Übersetzung, Überlieferung, Transmission* (Tübingen: Francke, 2014) s. 45–69; Olle Ferm m.fl. (red.), *The Eufemiavisor and courtly culture: Time, texts and cultural transfer; papers from a symposium in Stockholm 11–13 October 2012* (Stockholm: Vitterhetsakademien, 2015); Sofia Lodén, *French romance, medieval Sweden and the europeanisation of culture* (Cambridge: Boydell & Brewer, 2021).

8. Se David Kornhall, *Den fornsvenska sagan om Karl Magnus: Handskrifter och texthistoria* (Lund: Gleerups, 1959) och Massimiliano Bampi, ”In praise of the copy: ’Karl Magnus’ in 15th-century Sweden”, i Massimiliano Bampi & Fulvio Ferrari (red.), *Lärdomber oc skämtan: Medieval Swedish literature reconsidered* (Uppsala: Svenska fornskriftsällskapet, 2008) s. 11–34.

9. Sven-Bertil Jansson, *Konung Alexander: En svensk roman från 1300-talet* (Stockholm: Runica et mediævalia 2015) s. 217.

10. Gisela Vilhelmsdotter, ”*Namnlös och Valentin*: En prosaroman om en drottningens olycksöde”, i Larsson & Palm (red.), (2010) s. 262–277.

11. Sofia Lodén, ”*Paris et Vienne* and its Swedish translation”, *Medioevi: Rivista di letteratura e culture medievali*, 1 (2015) s. 175–177.

12. *Schacktavelslek med Äktenskapsvisan*, utg. Per-Axel Wiktorsson (Stockholm: Runica et mediævalia, 2016). Om *Schacktavelslek*, se också Gunnar Blomqvist, *Schacktavelslek och Sju vise mästare; De ludo scaccorum; De septem sapientibus: Studier i medeltidens litteraturhistoria* (Stockholm: Gebers, 1941) och Olle Ferm, ”Schacktavelslek: An international bestseller and its adaptation into Swedish”, i Olle Ferm & Volker Honemann (red.), *Chess and allegory in the Middle Ages* (Stockholm: Runica et mediævalia, 2005) s. 281–328.

13. Bengt Henning, *Didrikskrönikan: Handskriftsrelationer, översättningsteknik och stildrag* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1970).

14. ”även om det vore förhastat att uppfatta *Historia Sancti Olai* som en tendensskrift, kan man knappast komma ifrån, att den ska spegla uppfattningar, som rimligtvis bör ha varit rådande i kretsarna kring Karl Knutsson, då denne i konkurrens med kung Kristian sökte förvärva Norges krona”, Ståhle (1955) s. 108.

15. Se Fulvio Ferrari, ”*Karlskrönikan* och utvecklingen av det senmedeltida litterära systemet”, i Jonathan Adams (red.), *Østnordisk filologi – nu og i fremtiden* (Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2015) s. 185–196.

16. Ståhle (1955) s. 110.

17. Ståhle (1955) s. 110. Om *Skemptan*, se Olle Ferm & Bridget Morris (red.), *Master Golyas and Sweden: The transformation of a clerical satire* (Stockholm: Runica et mediævalia, 1997).

18. En utförlig beskrivning av handskriftens innehåll och struktur ges i *Herr Ivan lejon-riddaren: En svensk rimmad dikt ifrån 1300-talet tillhörande sagokretsen om konung Arthur och hans runda bord*, utg. Jeremias W. Liffmans & George Stephens (Stockholm: Svenska fornskriftsällskapet, 1849) s. LXXII–XCII.

19. Carlquist (2002) s. 97; Erik Noreen, ”Olika händer i Cod. Holm. D 4”, i *Studier tillägnade Axel Kock* (Lund: Gleerups, 1929) s. 270.

20. Hans H. Ronge, *Konung Alexander: Filologiska studier i en fornsvensk text* (Uppsala: Almqvist & Wiksell 1957) s. 71. Om Thott 4 se också Louise Faymonville, ”Om variationen i Codex Thott 4 4:0 – ett tolkningsförslag”, *Arkiv för nordisk filologi*, 132 (2017) s. 153–178.

21. Carlquist (2002) s. 97; *Flores och Blanzeflor: En kärleksdikt från medeltiden*, utg. Gustaf Edvard Klemming (Stockholm: Svenska fornskriftsällskapet, 1844) s. XXV; *Herr Ivan: Kritisk upplaga*, utg. Erik Noreen (Uppsala: Svenska fornskriftsällskapet, 1931) s. VII f.; Backman (2017) s. 32 f.

22. Bengt R. Jonsson, *Erikskrönikans diktare – ett försök till identifiering* (Uppsala: Svenska fornskriftsällskapet, 2010) s. 118–120.

23. Roger Andersson, ”Eufemiavisenes publikum”, i Bjørn Bandlien (red.), *Eufemia: Oslos middelalderdronning* (Oslo: Dreyer, 2012) s. 239. Om handskriftens historia, se Ronge (1957) s. 71–74.

24. Jonsson (2010) s. 119.

25. Carlquist (2002) s. 103.

26. Den fornsvenska översättningen av det latinska verket *Lucidarius* (eller *Elucidarius/Elucidarium*). Munken Honorius Augustodunensis sade sig ha skrivit originalverket i början av 1200-talet, men anspråket är långtifrån säkert. Verket kan beskrivas som en sorts handbok i dialogform om världen och den kristna tron.

27. *Sju vise mästartare* är den fornsvenska översättningen av den latinska novellsamlingen *Historia septem sapient(i)um*, som utgör en gren av den västerländska

receptionen av den s.k. *Sindbad-boken*, som har sina rötter i Indien eller Persien. Liksom i *Tusen och en natt* och Boccaccios *Decameron* är berättelserna infogade i en ramberättelse: "[f]ör att rädda en ung prins, som av sin fader oskyldigt misstänkes för att ha sökt att förföra sin unga styvmoder [...] berättar sju vise män lärorika historier, som belyser kvinnors falskhet och vådan av att döma för tidigt, men de bemöts av den listiga och anekdotkunniga kvinnan, vars berättelser huvudsakligen handlar om otacksamma söner och skurkaktiga gamla rådgivare", Ståhle (1955) s. 112. Det finns tre olika versioner av den fornsvenska *Sju vise mästarte*. Den som föreligger i D 4 (version A) bygger på en latinsk förlaga. Version B finns bevarad i KB A 49 ("Nådendalsbok") och version C bevaras i AM 191 fol. (se nedan). För en kortfattad framställning av de fornsvenska versionerna se Massimiliano Bampi, "Translating and rewriting: The Septem sapientes in medieval Sweden", i Jürg Glauser & Susanne Kramarz-Bein (red.), *Rittersagas: Übersetzung, Überlieferung, Transmission* (Tübingen: Francke, 2014) s. 229–252.

28. Jonsson (2010) s. 100.

29. Kornhall (1959) s. 25. En utförlig beskrivning av handskriftens innehåll och struktur ges i *Svenska medeltidens rim-krönikor*, 3, utg. Gustaf Edvard Klemming (Stockholm: Svenska fornskriftsällskapet, 1867–1868) s. 246–250. Se också Kornhall (1959) s. 25–31, och Carlquist (2002) s. 105–107.

30. *Flores och Blanzeflor* (1844) s. XVII.

31. *Schacktavelslek med Äktenskapsvisan* (2016) s. 21.

32. Per-Axel Wiktorsson, "On the scribal hands of the manuscripts of Skemptan", i Ferm & Morris (red.), (1997) s. 260–266.

33. Patrik Åström, "The manuscripts of Skemptan", i Ferm & Morris (red.), (1997) s. 242.

34. Den fornsvenska *Tungulus* är en översättning av den latinska *Visio Tnugdali* som författades vid mitten av 1200-talet, förmodligen i Regensburg. Detta religiösa verk tillhör den s.k. visionslitteraturen, en term som omfattar olika typer av berättelser (på både vers och prosa) om visioner och utomjordiska resor. *Visio Tnugdali* berättar om den iriske riddaren Tnugdalus vars liderliga liv förändras av en vision.

35. *Schacktavelslek med Äktenskapsvisan* (2016) s. 17. För en utförlig beskrivning av handskriftens innehåll och struktur, se s.st., s. 17–22, och *Svenska medeltidens rim-krönikor*, 3 (1867–1868) s. 250–254.

36. Kornhall (1959).

37. *Schacktavelslek med Äktenskapsvisan* (2016) s. 20.

38. Åström (1997) s. 245, 249.

39. Carlquist (2002) s. 107.

40. Åström (1997) s. 246.

41. Åström (1997) s. 248 f.; Backman (2017) s. 37.
42. Backman (2017) s. 57 f.
43. En utförlig beskrivning ges i *Svenska medeltidens rim-krönikor*, 3 (1867–1868) s. 243–246, och Carlquist (2002) s. 103–105.
44. Carlquist (2002) s. 103; Backman (2017) s. 32.
45. Hedda Gunneng har dock argumenterat för att merparten av texterna i D 2 egentligen skrivits av någon annan än Johan Spegelberg. Se Hedda Gunneng, *Vad har Spegelberg skrivit?* (Stockholm: Vitterhetsakademien, 1981). Se också Lodén (2015) s. 172 f.
46. Carlquist (2002) s. 105.
47. Lodén (2015) s. 183. Om *Riddar Paris och Jungfru Vienna*, se också Lodén (2021) s. 151–178.
48. Utförliga beskrivningar ges i *Svenska medeltidens rim-krönikor*, 3 (1867–1868) s. 274–278, Kornhall (1959) s. 62–80, och *Schacktavelslek med Äktenskapsvisan* (2016) s. 11–17.
49. Om Hans Gerhardsson som skrivare, se Per-Axel Wiktorsson, *Skrivare i det medeltida Sverige*, 2 (Skara: Skara stiftshistoriska sällskap, 2015) s. 51 f. Se också Patrik Åström, ”En syndares omvändelse’ eller ’De vno peccatore qui promeruit gratiam’: Sveriges äldsta skådespel”, i dens. (red.), *Dans och lek och fagra ord; En syndares omvändelse; Den helige Olafs historia: Tre uppsatser om fornsvenska* (Stockholm: Institutionen för nordiska språk, 1995) s. 89 f.
50. Carlquist (2002) s. 109.
51. *Schacktavelslek med Äktenskapsvisan* (2016) s. 15.
52. *Själens tröst* (eller *Sielinna throst*) är den fornsvenska översättningen, med all sannolikhet utfärdad i Vadstena, av den medellågtyska exempelsamlingen *Seelentrost*, ett uppbyggelseverk strukturerat kring de tio budorden. Som de två texter som föreligger i AM 191 fol. tyder på är några av de exempel som utgör samlingen profana berättelser. Se Ivan Thorén, *Studier över Själens tröst: Bidrag till kännedom om den litterära verksamheten i 1400-talets Vadstena* (Stockholm & Köpenhamn: Gebers/Ejnar Munksgaard, 1942).
53. Denna version av *Sju vise mästarte* bygger med all sannolikhet på en medellågtysk inkunabel tryckt kring 1478 i Lübeck av Lucas Brandis. Se Bampi (2014) s. 251–257. I prologen till samlingen sägs att berättelserna skall tolkas på andligt sätt.
54. Se också Vilhelm Gödel, *Sveriges medeltidslitteratur: Proveniens; tiden före Antikvitetskollegiet* (Stockholm: Nordiska bokhandeln, 1916) s. 55 f.
55. Om skrivarnotisen på fol. 49r skriver Wiktorsson, *Schacktavelslek med Äktenskapsvisan* (2016) s. 16: ”Möjligen ville kaplanen värna om sin rätt till volymen, därför att han höll på att färdigställa den för någon uppdragsgivares räkning”.

56. Massimiliano Bampi, ”Schacktavelselek och intertextuell dialog i AM 191 fol. och Cod. Holm. D 3”, i Adams (red.), (2015) s. 145–158.
57. Backman (2017) s. 35.
58. Tungulus föreligger i D 4a och D 3.
59. Carlquist (2002) s. 113–115, cit. s. 115.
60. Om språket i K 45, se *Sagan om Didrik af Bern: Efter svenska handskrifter*, utg. Gunnar Olof Hyltén-Cavallius (Stockholm: Norstedts, 1850–1854) s. xliv f.
61. Karen Pratt m.fl. (red.), *The dynamics of the medieval manuscript: Text collections from a European perspective* (Göttingen: V & R Unipress, 2017) s. 21. Om samlingshandskrifter i den brittiska kontexten, se Margaret Connolly & Raduca Radulescu (red.), *Insular books: Vernacular manuscript miscellanies in late medieval Britain* (Oxford: Open University Press, 2015).
62. Keith Busby, *Codex and context: Reading Old French verse narrative in manuscript*, 1 (Amsterdam & New York: Rodopi, 2002) s. 397.
63. Pratt m.fl. (red.), (2017) s. 25
64. Pratt m.fl. (red.), (2017) s. 28.
65. Busby (2002) s. 367.
66. Småberg (2011).
67. Jonsson (2010) s. 106.
68. Jonsson (2010) s. 106.
69. Se Bampi (2008).
70. Backman (2017) s. 179.
71. Bampi (2015) s. 152.
72. Arvidsson (2017) s. 22.

Vetenskapliga texter

ANDERS PILTZ

När Sverige kom in i den europeiska gemenskapen genom anslutningen till katolska kyrkan blev det latinska språket och alfabetet mediet för utbildning och tankeutbyte mellan de utbildade. Kyrkan i Sverige organiserades efter övernationell kanonisk ordning så sent som 1248. De nyupprättade domkapitlen finansierade stipendier för studium vid kontinentens universitet. De unga mendikantordnarna, franciskaner och dominikaner, drev egna högskolor för internutbildning av sina medlemmar. Framför allt dominikanerna etablerade också skolor i städerna, i medveten konkurrens med de mer traditionsbundna domkyrkoskolorna. Dominikanernas stora namn var Thomas av Aquino (†1274) och Albertus Magnus (†1280). Också franciskanerna hade berömda tänkare som ordensgeneralen Bonaventura (†1274), filosofen Johannes Duns Scotus (†1308) och nominalisternas mest kände företrädare, William av Ockham (†1349). Alla dessa var företrädare i svenska bibliotek. Boklistor finns bevarade från dominikanernas bibliotek i Sigtuna och Stockholm, och från franciskanerna i Stockholm.

1200-talet var en mycket kreativ period i Europa, intellektuellt, arkitektoniskt och musikaliskt. Fram till 1100-talet hade det antika bildningsarvet förvaltats i en receptiv, kontemplativ anda, buren av ett intensivt gudstjänstliv. De unga universiteten utvecklade den skolastiska metoden: nu började filosofins och naturvetenskapens frågor ställas för sin egen skull, utan omedelbar hänsyn till de teologiska aspekterna. Det övervägande flertalet studenter läste enbart filosofi, bara ett fåtal gick vidare till de högre fakulteterna, juridik, teologi och medicin. Universitetskulturen var principiellt ifrågasät-

tande (vilket långt senare skulle leda till den naturvetenskapliga revolutionen). Denna nya anda var en frukt av det aristoteliska vetenskapsidealet: vetenskap (*scientia*) var att ställa sig frågande inför varje detalj, och förmågan att förklara varför någonting förhöll sig på ett visst sätt och omöjligt kunde vara på något annat sätt. Detta vetande skulle kunna presenteras motsägelsefritt, med strikt logisk metod och jämkning mellan olika auktoriteter. Man var starkt medveten om att man återerövrade, sammanjämkade, presenterade och kommenterade ett kunskapsstoff som i allt väsentligt redan förelåg i en kanon av accepterade texter. Det var således, med några undantag, inte frågan om forskning för att vinna tidigare okänd kunskap.

Begreppet "vetenskapliga texter" i rubriken skall alltså förstås som utredningar av författare som traderade den inom professionen accepterade kunskapen och metoden. Denna definition gäller även teologin: liksom naturvetenskapen utgick från observationer av sinnesfakta, så utgick teologin från uppenbarelsen, det vill säga katolska kyrkans kollektiva förståelse av Bibeln och traditionen, nu analyserad med aristoteliska metoder.

De första uppgifterna om ett privatbibliotek i Sverige gäller en biskop Siward i Uppsala som omkring 1130 gick i kloster nära Bremen och skänkte sina böcker dit: om örternas och stenarnas egenskaper, medicin, en krönika, Platon (förmodligen dialogen *Timaos på latin*) och Horatius. En av de äldsta bevarade svenska böckerna, Vallentunakalendariet från 1198, har uppgifter om måncykeln och konsten att räkna ut påskens datum, astronomiska elementa som man lärde ut i domkyrko- och stadsskolorna (se Erika Kihlmans bidrag i denna volym).

Den första vetenskapliga skriften i Sverige är en märklig avhandling av dominikanen Petrus de Dacia (utbildad i Köln och Paris, †1289 i Visby), kallad Sveriges förste författare på grund av sin korrespondens med Kristina av Stommeln. Ett inledande poem beskriver hans kärlek till den heliga kvinnan, och han har sedan själv kommenterat sin text med all den lärdom som han inhämtat vid Albertus Magnus' fötter i Köln.

På 1300-talet fanns ett femtiotal svenska studenter årligen i Paris. Mellan 400 och 500 svenskar utbildades i Paris under senmedeltiden. Den svenska medeltidens främste intellektuelle, magister (nutidens doktor) Mathias från Linköping (†1350) var filosof och teolog utbildad i Paris. Han skrev i ungdomen

två litteraturvetenskapliga verk, *Poetria* och *Testa nucis*, om poetik och retorik, varav den första är ett försök att på självständigt sätt integrera den aristoteliska doktrinen i en egen framställning. Senare blev Mathias mest känd för sina bibelkommentarer, främst ett alfabetiskt uppslagsverk, som till stor del har gått förlorat men som bör ha omfattat cirka 700 foliosidor i starkt förkortad skrift. Där förklarade han de bibliska begreppen och konkreta företeelser i Skriften, inte minst biologiska och botaniska. Han såg skapelsen som en kod för hur människan skall leva sitt liv, vad hon bör eftersträva och vad hon måste undvika. Noas ark, till exempel, byggd av slipat trä hopfogad med jordbeck, betyder en livsstil med goda gärningar som blivit inövade vanor, ett säkert skydd i frestelsernas syndaflod. Mathias' biktbarn Birgitta Birgersdotter hämtade i sina uppenbarelser gärna bilder från teknikens värld: blåsbälgar, kvicksilver, magneter och brännvinsapparater. Hennes kunskaper om atomer tycks vara hämtade från Bartholomeus Anglicus (se nedan).

Från 1400-talet fick Paris konkurrens av Prag, Leipzig och Rostock och några svenskar kom efter hand att göra sig ett namn vid utländska universitet. Den mest bekante bland dem, Björn Magnusson (Bero Magni) från Lödöse (†1465), föreläste under trettio år i filosofi vid Wiens universitet och donerade 138 (numera förlorade) böcker, bland annat matematiska och astronomiska, till domkyrkan i Skara (se Jonas Nordins kapitel).

För utvecklingen av bibliotek fick utlandsresorna avgörande betydelse. Studenterna förde med sig böcker hem, och i testamenten finns inte sällan listor över böcker som skänkts till namngivna personer. Störst och märkligast är beståndet i Uppsalakaniken Hemmings testamente, undertecknat 1300. Han var ölänning som tycks ha studerat i Bologna och Orléans och

- Glosserade och annoterade föreläsningsanteckningar av okänd hand. Detta sätt att komponera sidan, med huvudtexten i en kolumn och generösa marginaler som tillät utförliga kommentarer, var särskilt vanligt i vetenskapliga och juridiska arbeten. Aristoteles, *De interpretatione* i översättning av Boethius. Huvudtexten inleds vid initialen P: *Primum oportet constituere quid sit nomen et quid verbum*, "Först måste vi definiera vad ett substantiv och vad ett verb är". UUB C 599, folio 49r.

blivit magister i Paris. En stor del av hans bibliotek var juridisk litteratur (kanonisk rätt). Hemming hade ett historiskt men allra främst ett naturvetenskapligt intresse. Han ägde tre astronomiska böcker, ett översiktsarbete av italienaren Gerardo da Sabbioneta, en skrift om solens och jordens konjunktioner, samt planetariska tabeller gjorda av arabiska eller judiska astronomer genom observationer i Toledo i Spanien. Vidare fanns Euklides' berömda geometri med en kommentar av Giovanni Campano da Novara (död efter 1292) och Boëthius' aritmetik, samt tre böcker om musik, ovisst vilka. Han ägde också Aristoteles' *Fysik* och *Metafysik* samt en skrift med det fantasieggande namnet *Mappa mundi*, "Världskarta". Sådana fanns det många av, i de flesta fall illustrationer till krönikor eller encyklopedier, alltså i verklig mening en bild av världen, en världsbild.

Men framför allt ägde Hemming tre böcker av den engelske matematikern och astronomen John of Holywood (Johannes de Sacrobosco, †1256), *Algorismus*, *Computus* och *Spera*, läroböcker i matematik, kalenderberäkning och traktaten om jordklotet, som vi tvåhundra år senare skall möta i Uppsala universitet. Hemmings naturvetenskapliga intresse framgår också av att han ägde både en kvadrant (som mäter himlakropparnas höjd över horisonten) och en skrift om kvadranten, möjligen av den judiske astronomen Jacob ben Mahir (översatt till latin i Montpellier 1299). En kvadrant fanns 1369 också i ärkebiskopens bibliotek i Uppsala, tillsammans med en jordglob (*spera*).

Vadstena kloster upprättades 1384 efter den heliga Birgittas anvisningar. Det var inte avsett som ett lärdomscentrum men hade dock ett bibliotek av rang – det antas ha varit Nordens största och närmare femhundra handskrifter och inkunabler finns ännu i behåll. Det berikades efter hand genom inköp och donationer från de präster som inträdde som bröder i klostret och blev så en spegel av tidens vetande. Där fanns, som man kan vänta sig, en mängd Aristoteles-texter med kommentarer. Tre större encyklopedier var tillgängliga: Isidorus av Sevillas *Etymologier*, Bartholomaeus Anglicus' *De proprietatibus rerum*, samt Vincents av Beauvais *Speculum historiale* i sexton handskrifter – tre verk som på sin tid hade ambitionen att samla allt som var värt

- Själsförmögenheternas säten i hjärnan. Teckning av Olaus Thorstani, Uppsala universitet hösten 1481. UUB C 599, folio 143.

att veta i lättillgänglig form. Att man inte var främmande för naturvetenskapen bevisas av det faktum att arabiska siffror introducerades i Vadstena vid slutet av 1300-talet.

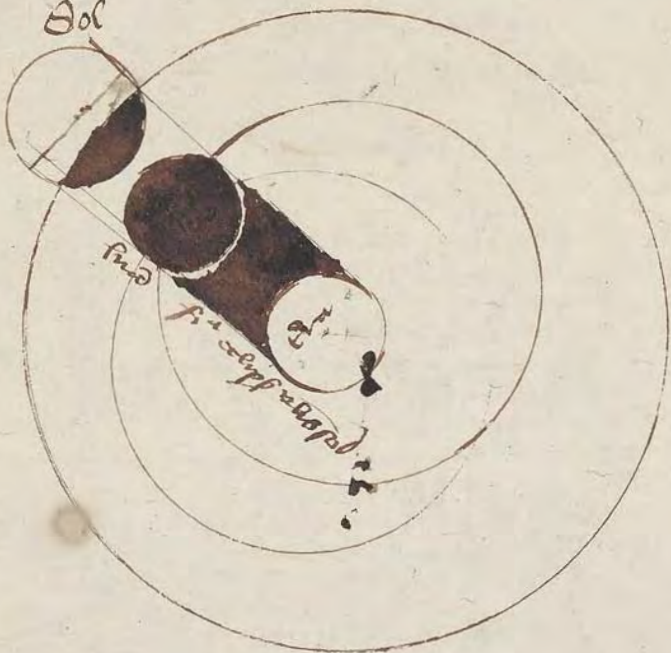
Påven Sixtus IV grundade 1477 universitetet i Uppsala efter initiativ av ärkebiskop Jakob Ulfsson. Det hade en filosofisk och en teologisk fakultet, vilkas verksamhet är väl betygd. Under den nya högskolans första år studerade där en gotlänning, Olaus Johannis, som inträdde i Vadstena kloster 1506 och då lämnade sina föreläsningssanteckningar, inbundna i nio volymer, vilka ger oss en unik inblick i lärosätets intellektuella liv. Man behandlade alla de författare som vid denna tid förväntades ingå i kursplanen: den mest studerade var Aristoteles, därefter hans arabiska kommentatorer Averroes och Avicenna, samt det populära kompendiet i logik, *Tractatus (Summulae)* av Petrus Hispanus, med en lång rad tillämpningsövningar på språkliga och logiska paradoxer. Dominikanerna Thomas och Albertus citerades flitigt, som man kan vänta sig. Astronomiboken *Spera* av Sacrobosco har noga kommenterats. Intressant är att de arabiska, det vill säga muslimska, naturvetenskaparna varit så rikligt företrädde. Förutom de mest kända och uppskattade, Ibn Rushd (Averroes) och Ibn Sina (Avicenna), anfördes också al-Farghani (astronom), al-Ghazali (logiker), al-Farabi (polyhistor, vetenskapsteoretiker), vilket förutsatte tillgång till deras verk, eller åtminstone utdrag ur dem. Olaus Johannis har också skrivit tabeller över månfaserna. Uppgifterna slår inte fel med mer än två minuter, har man konstaterat i modern tid.

Den mest kände läraren i Uppsala var Ericus Olai (†1486), som blivit berömd som göticismens fader genom sitt historieverk *Chronica regni Gothorum*. Han författade också en teologisk principlära, *Regulae sacrae theologiae*, det mest originella aktstycket från det nya universitetet. Vadstenabrodern Petrus Astronomus konstruerade 1506–1513 det astronomiska uret för Uppsala domkyrka, vilket förutsatte avancerade kunskaper i matematik, och han blev den förste kände läraren i astronomi vid Uppsala universitet.

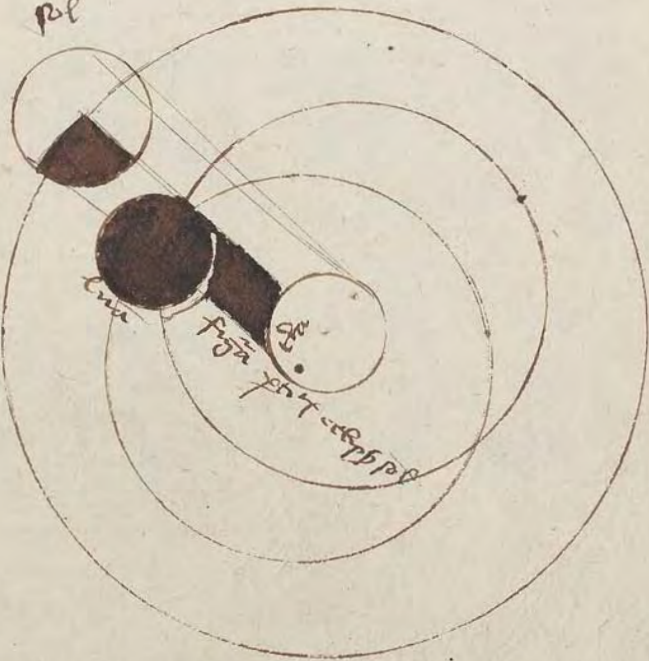
Om den juridiska fakulteten i Uppsala vet man inget mer än att den har

- Total respektive partiell solförmörkelse. Teckning av Olaus Johannis Gutho, Uppsala universitet cirka 1483. UUB C 629, folio 245r.

Sol

pl

existerat. Ärkebiskop Jakob förpliktade kanikerna vid domkyrkan till minst tre års studier i kanonisk rätt. Olaus Johannes ägde ett kompendium i ämnet, med några egna marginalanteckningar.

Den i lärdomshistorien mest bekante Vadstenabrodern var Peder Månsson (†1534 som biskop i Västerås), tillsammans med bröderna Magnus företrädare för katolsk svensk renässanshumanism. På sin ordens uppdrag vistades han i Rom 1508–1524, och föresatte sig att skaffa svenskarna tillgång till samhällsnyttigt vetande och naturvetenskap. Förutom en läkebok, som var en bearbetning av kontinentala förebilder, täckte Peder Månsson in det mest användbara i tidens teknologi och praktiska kunnande: hantverk, krigskonst, uppfostran av furstebarn, jordbruk, meteorologi, mineralogi, glastillverkning och metallurgi. Han var starkt kritisk till den skolastiska universitetsutbildningen. Han hade alltså höga ambitioner och ville ge signalen till en svensk moralisk och nationalekonomisk väckelse, rationell naturushållning och höjande av den allmänna bildningsnivån, men den oroliga tiden omöjliggjorde hans planer.

Man kan räkna med att vetenskaplig litteratur vanligen skrevs på papper. Pergament var ett material reserverat för de viktigaste böckerna i folioformat, såsom mässböcker, lagsamlingar och encyklopedier. Sådana folianter slaktades efter reformationen för att bli skyddsomslag kring räkenskaper och andra pappershandlingar. Riksarkivet har en stor samling pergamentfragment: 23 000 fragment från mer än 11 000 pergamenthandskrifter (jfr Jan Brunius' bidrag i denna volym). Över 85 procent av böckerna har religiöst och teologiskt innehåll medan omkring 10 procent är juridiska. En mindre grupp är fragment av filosofi, historia, naturvetenskap, medicin och lexikografi. De mest företrädade författarna är i fallande skala Thomas av Aquino, Vincent av Beauvais, Petrus Lombardus, Mathias av Linköping, Aristoteles, Augustinus, Gregorius den store, och Avicenna, den sistnämnde representerad med sitt stora verk *Canon*, en medicinsk avhandling, skriven 1025, som sammanfattar det medicinska vetandet i den islamiska högkulturen.

Referenser

- de Dacia, Petrus, *De gratia naturam ditante sive De virtutibus Christinae Stumbelemensis*, utg. Monika Asztalos (Stockholm: Stockholms universitet, 1982)
- Ferm, Olle & Risberg, Sara (red.), *Swedish students at the university of Leipzig in the Middle Ages* (Stockholm: Runica et mediævalia, 2014)
- Ferm, Olle & Mornet, Élisabeth (red.), *Swedish students at the university of Paris in the Middle Ages*, 1: Origin, studies, carriers, achievements (Stockholm: Runica et mediævalia, 2021)
- Kihlman, Erika, "The inventory of Bero's library: An edition with analysis", i Olle Ferm & Erika Kihlman (red.), *Swedish students at the University of Vienna in the Middle Ages*, 1: Careers, books and preaching (Stockholm: Runica et mediævalia, 2011)
- Kleberg, Tönnes, *Medeltida Uppsalabibliotek*, 1–2 (Uppsala: Uppsala universitetsbibliotek, 1968, 1972)
- Larsson, Inger, *Millefolium, rölika och näsegräs: Medeltidens svenska växtvärld i lärd tradition* (Stockholm: Kungl. Skogs- och lantbruksakademien, 2009)
- Lindhagen, Arvid, "Om noggrannheten af uppgifterna om månens nytändning i några svenska kalendrar från medeltiden", *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen*, 3 (1916)
- Lindroth, Sten, *Svensk lärdomshistoria: Medeltiden, reformationstiden* (Stockholm: Norstedts, 1975)
- Ottosson, Per-Gunnar, *Sveriges medeltida läkeböcker* (Lund: s.n., 1977)
- Piltz, Anders, "Den äldsta Uppsalapsykologien: Kring några studentteckningar från 1480-talet", *Lychnos: Årsbok för idé- och lärdomshistoria* (1975–1976)
- Piltz, Anders, "Magister Mathias of Sweden in his theological context: A preliminary survey", i Monika Asztalos (red.), *The editing of theological and philosophical texts from the Middle Ages: Acts of the Conference arranged by the Department of Classical Languages, University of Stockholm, 29–31 August 1984* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1986)
- Piltz, Anders, *Medeltidens lärda värld*, andra upplagan (Skellefteå: Norma, 2007 [1998])
- Studium Upsalense: Specimens of the oldest lecture notes taken in the mediaeval University of Uppsala*, utg. Anders Piltz (Uppsala: Uppsala universitet, 1977)

Bibliotek och boksamlingar

JONAS NORDIN

Bokkulturen i Sverige börjar med en ofta refererad plundring. När benediktinmunken Ansgar år 829 reste på mission till svearnas rike uppbringades hans skepp av pirater, som bland annat lade beslag på ett fyrtiotal böcker avsedda för gudstjänstbruk.¹ Böckernas öde är okänt, men det går att spekulera över deras ursprung och ändamål: Fyrtio böcker var en försvarlig mängd vid denna tid. Togs de från missionsklostret i Corvey i Westfalen, som anlagts bara sju år tidigare? Det kan inte gärna ha varit Ansgars personliga böcker med tanke på benediktinernas stränga syn på privat egendom; troligen skulle de i stället doneras till de kyrkor han hoppades upprätta.² Oavsett vilket går berättelsen i linje med vad som är känt om nordbors tidiga kontakter med böcker från andra håll. Vi vet att åtminstone vikingar i västerled plundrade klosterbibliotek och händelsevis hembragte böcker. Deras innehåll torde ha varit umbärligt, men beslag och knäppen från banden och de bokskrin som under äldre medeltid användes för särskilt vördade böcker omvandlades till dräktspännen och hängsmycken som återfunnits i gravar över hela Skandinavien.³ Enligt en samtida anteckning i den berömda Codex aureus (Kungliga biblioteket, KB, A 135) rövades den bort av vikingar på 800-talet, men återlöstes med betalning i guld av jarlen Aelfred. Av allt att döma var det först i och med kyrkoetableringen som böcker började användas till de ändamål de ursprungligen avsetts för även i det nordiska området.

Nästan alla bibliotek och boksamlingar vi känner till från svensk medeltid härrör från kyrkliga miljöer: kyrkor, katedraler, kloster och konvent, i

viss mån skolor, som också drevs i kyrklig regi. Sverige föll här in i ett allmänneuropeiskt mönster, men mängden böcker i dessa nordliga samlingar var i regel betydligt blygsammare än på kontinenten.

Kyrkornas boksamlingar

Medeltidens landskapslagar, vars kyrkobalkar vilade på kanonisk rätt, föreskrev att ett visst antal liturgiska handböcker skulle finnas i varje sockenkyrka. För högmässan krävdes missalen (mässans huvudbok), gradualen (sångböcker) och lektionarier med textavsnitt ur de heliga skrifterna. Till de dagliga bönestunderna, tidegården, fordrades ett breviarium för bönerna, ett hymnarium för hymnerna och ibland ett psalterium för psalmerna. Till de kyrkliga förrättningarna krävdes manualen och andra särskilda handböcker. Ett minimiantal förefaller ha varit tre eller fyra böcker per kyrka, men det förekom även tio till tolv och ibland så många som trettio volymer. Mässböckerna var gärna skrivna på pergament och i stort format medan tidegårdens bönböcker under 1400-talet präntades på papper och var mindre till formatet. Åtminstone för pergamenthandskrifterna gällde att samma bok kunde vara i bruk i flera hundra år. Bibeln ingick inte i kyrkornas typiska bokbestånd eftersom den inte användes i den allmänna gudstjänsten.⁴ (Om kyrkornas bokbestånd, se vidare Ingela Hedströms bidrag i denna volym.)

Kraven på stifts kyrkornas bibliotek var högre ställda. Domkyrkorna var noder i en internationell sammanslutning och dess funktionärer måste förhålla sig till ett gemensamt regelverk. Efter att det påvliga sändebudet Vilhelm av Sabina besökt Norden 1247–1248 blev det bättre ordning på det svenska domkapitelväsendet och rikets biskopar ålades att införskaffa och studera den dekretalsamling, *Liber extra*, med kyrkorättsliga bestämmelser som antagits 1234.⁵ Vid katedralskolorna lärdes *trivium* och åtminstone fragment av högre studier samt utbildades stiftens blivande präster, vilket krävde böcker i latinsk grammatik och stilistik, kristendom och logik. I de kyrkliga miljöerna producerades även en liturgisk diktning i form av latinska officier, hymner och sekvenser liksom helgonbiografier. Åtminstone i Uppsala (liksom i Lund) utgjorde katedralskolans böcker en

separat och troligen ganska blygsam samling skild från domkyrkobiblioteket. Att de första boktryckare som verkade i Sverige utförde beställningar åt domkyrkorna visar likaså deras betydelse för bokkulturen.⁶

Bara fragment har bevarats av dessa på sina håll säkerligen rätt betydande katedralbibliotek. Prelater och andra prästmän, som ju inte bildade egna familjer, skänkte eller testamenterade gärna sina böcker till stiftskyrkorna. Vi känner ofta tidpunkt och donators namn medan gåvans innehåll kan vara dunkel, som när Laurentius Aeselius skänkte "multos libros" till Uppsala domkyrka 1344.⁷ I somliga fall får vi dock noggranna beskrivningar till vilka vi återkommer i det följande. Förekomsten av kedjade böcker, så kallade katenater, en bevarad bokpulpet i Uppsala domkyrka och en uppgift om kedjade böcker i Strängnäsdomen till allmänt nyttjande av dem som önskar studera ("Jtem alla mina andra bøker til dømkirkionne j Strengenes sa medh skæll the skula catheneras j ytra Worfrv koor pro communi usu in eis studere volencium"), vittnar om en form av allmänna boksamlingar i en strikt begränsad mening under senmedeltiden.⁸

Såsom det första stiftet i Sverige hade *Skara* med all sannolikhet också det äldsta domkyrkobiblioteket. Bokbeståndet vid medeltidens slut har uppskattats till mellan 300 och 500 volymer. Förutom i sakristian har det antagits att böckerna tidigt förvarades i ett tornrum, men i något skede har en särskild bokkammare om cirka 6 × 6 meter inrättats i vinkeln väster om den norra korsarmen och sidoskeppet. I denna miljö nyttjades den äldsta bok vi kan knyta till medeltidens Sverige, det så kallade Skaramissalet från mitten av 1100-talet. Enligt senaste rön är boken troligen tillverkad i Norge, men fick ett nytt band i Skaratrakten i slutet av 1200-talet. Andra böcker är kända genom en anteckning i Västgötalagens biskopskrönika: Biskop Bengt "den gode" skall i slutet av 1100-talet ha köpt en bibel i England, som han skänkte till domkyrkan. I gåvan ingick även den ryktbara men obskyra "bokinæ bono", som forskare tolkat som allt från ett utsmyckat missale över ett evangeliarium till en jordebok. Flera handskrifter och inkunabler i Skara stifts- och landsbibliotek och Kungliga biblioteket förmodas ha tillhört domkyrkobiblioteket, men de bibliografiska beläggen är genomgående sentida och inte fullt pålitliga. Ett psalterium från omkring

● Senmedeltida bokpulpet av ek från Uppsala domkyrkas
librarium. Foto: Olle Norling, Upplandsmuseet.

● Hur pulpeter och böcker användes framgår av denna bild av ett möte i universitets konsistorium i Paris. De lärda doktorerna slår i sina referensverk under ivrig diskussion. Notera de extra böcker som förvaras under bänkskivan. *Chants royaux sur la Conception, couronnés au puy de Rouen de 1519 à 1528*, BnF Manuscrits Français 1537, folio 27v.

1300 kan ha använts i domkyrkan, men teorin har också framkastats att det härstammar från stadens franciskankonvent. Ett spår av bibliotekets användning framskymtar i en 1400-talskälla som nämner en handfull böcker utlånade till kaniken Arvid. Samma källa förtecknar en storslagen testamentsgåva om 138 volymer från kaniken Björn från Lödöse, till vilken vi återkommer nedan.⁹ Stiftets förste lutherske biskop, Sveno Jacobi (efter 1480–1554), ägde ett bibliotek på över 40 volymer, men det ligger utanför tidsramarna för denna framställning.¹⁰

Källsituationen rörande *Linköpings* stift är snarlik den i Skara. Vi kan på goda grunder förmoda att här har funnits en för sin tid betydande boksamling, men mycket få rester är i dag bevarade. Åtskilliga medeltida diplom vittnar om donationer till biblioteket, men detaljerna är i regel sparsamma. Biskop Bengt testamenterade 1287 sitt privata kapell med alla tillhörande böcker till domkyrkan.¹¹ Ärkedjaken Sigtrygg efterlämnade 1291 en mindre samling kanonisk rätt, däribland de föreläsningar Petrus de Sampsones (+1258?) hållit över Gregorius IX:s *Liber extra*. Till biskopen personligen skänkte han samtidigt någon landskapslag.¹² En liknande gåva, bland annat innehållande Azos av Bologna (+1230) kommentarer till *Corpus iuris civilis* och ett glosserat psalterium, skänkte kaniken Håkan 1295.¹³ Ytterligare donationer är kända från 1300-talet – exempelvis ägde kaniken Germund ett tiotal böcker som han 1350, sedan han blivit allvarligt sjuk, fördelade mellan domkyrkan och en rad ämbetsbröder¹⁴ – men nästan inget har överlevt till våra dagar. Förutom reformationen har åtskilliga bränder tagit sin tribut. 1568, under nordiska sjuårskriget, förödde fiendliga trupper domkyrkan: ”skodene [skottarna] gjorde dog störst skade och brende det skiöne liberij imod feltherrens villie”, klagade ett av de danska befälen. Var biblioteket huserade under medeltiden är okänt.¹⁵

Om *Växjö* domkyrkas medeltida bokinnehav är så gott som ingenting känt. Den första notisen om stadens biblioteksförhållanden är från Gustav Vasas tid och avser franciskankonventet. I gymnasiets äldsta bokförteckning från 1666 nämns dock gamla katenater, mestadels inkunabler och tidiga 1500-talstryck. Vad som kan ha återstått från den tiden gick dock förlorat då blixten 1740 slog ned i spiran och brände upp det hundratal böcker som förvarades i tornet.¹⁶

Även Västerås, som hade det yngsta domkyrkobiblioteket, har ytterst få rester från det medeltida biblioteket. De första spåren härstammar från Israel Erlandsson av Finstaätten, biskop 1309–1328 och en from och lärdd man. Som författare nedtecknade han Erik den heliges mirakel, varav han själv upplevt ett par i levande livet. Han tillhörde en av rikets förnämsta släkter och kunde genom kontakter och egna medel förse kyrkan med värdefulla inventarier. I ett diplom från 1317 förtecknas alla de gods och föremål som berikat kyrkan under hans tid. Där nämns en volym med påvliga förordningar och en dekretalsamling, bägge inköpta från företrädaren på biskopsstolen, ett missale, ett pontifikale (handbok för biskopen), en legendsamling samt ett graduale, allt till ett sammanlagt värde av över 200 mark för vilket man också kunde få 300 kilo koppar. Därutöver är den enda bok med känd Västeråsproveniens en volym med kyrkofadern Cyprianus' *Epistolæ* tryckt 1479 i Deventer. Boken härstammade ur dominikanbrodern Clemens Rytings boksamling och testamenterades till Västerås av Uppsaladekanen Mathias 1495.¹⁷

Strängnäs kan som enda svenska domkyrka visa upp ett äldre bibliotek inom sina lokaler med ett inte ringa inslag av medeltida böcker. Uppställningen i det som nu kallas Bibliotekskoret är dock från 1910 och anknyter till en ordning från mitten av 1600-talet; den har ingenting med domkyrkans medeltida librarium att göra. För Strängnäs saknas alla uppgifter om böcker före 1300-talet och inte förrän 1460 nämns en särskild bibliotekslokal, belägen i vårfrukoret i kyrkans sydvästra del. Här var böckerna fastskedjade och rummet kunde nås utifrån genom en fristående trappa. Som tidigare nämnts skall böckerna ha varit tillgängliga för allmänt studium, det vill säga snarast för katedralskolans elever. I Strängnäs som på andra håll finns uppgifter om bokdonationer från klerker i kyrkans omgivning. Kaniken Birger Hamor eller Hammar, som avled 1481, skänkte ett antal handskrifter som bland annat innehöll Boëthius', *De consolatione philosophiae* och Konrad von Soltaus *Quaestiones super quattuor libros Sententiarum Petri Lombardi*. Ett par av texterna hade han präntat själv som student i Rostock och Leipzig på 1430-talet. Den förnämsta bokgåvan kom dock från biskop Kort Rogge (†1501) som donerade en större samling ur vilken ett tiotal volymer med ett femtiotal olika texter ännu är i behåll.

Böckerna, som till stora delar samlats under hans studier i Perugia, ”visar hans juridiska, historiska och litterära studier och intressen”, enligt Herman Schück.¹⁸

Biskop Hemming donerade 1354 ett fyrtiotal böcker till *Åbo* domkyrka och denna gåva är nära nog allt i vi känner till om dess medeltida bibliotek. Donationen innehöll flera av de viktigaste skrifterna i sammanhanget: Bibeln, Nicolaus’ av Lyra postilla över Gamla och Nya Testamentet i sju volymer, åtskilliga kyrkofäder, liturgi, skolastik och dekretalsamlingar, men även Lars’ av Vaksala *Summa decani Vpsalensis*, en praktisk vägledning för präster om de heliga sakramenten och den kanoniska rätten. Dessa uppgifter har vi från kyrkans kopiebok, den så kallade svartboken, med notiser från åren 1229–1515. Den fördes till Antikvitetskollegiet i Stockholm på 1600-talet, medan alla andra spår av domkyrkobiblioteket förstördes i den stora stadsbranden 1827. En mässbok för Åbo trycktes av Bartholomeus Ghotan i Lübeck 1488.¹⁹

I *Uppsala* fanns ett bibliotek knutet till domkyrkan och ett som hörde till ärkebiskopsämbetet. Det förra låg troligen i eller i anslutning till sakristian men var också fördelat mellan koret och domkyrkans olika altare. Så vitt innehållet går att rekonstruera var det gemenligen liturgisk litteratur, kanonisk rätt och kyrkliga annaler. Domkyrkobiblioteket bör ha varit ett av de större i riket, men av dess böcker finns bara tre med säkerhet kända i behåll: en bibelhandskrift tillverkad i Paris i slutet av 1200-talet (Uppsala universitetsbibliotek, UUB, C 155); en oansenlig inhemsk handskrift om tio blad från tidigt 1300-tal (C 92) innehållande förteckningar över påvar, ärkebiskopar i Uppsala och Sveriges kristna kungar samt därtill de så kallade Uppsalaannalerna för åren 1160–1336; en juridisk sammehandskrift (C 559) som inköptes från dödsboet efter Västerås biskopen Birger Månsson (†1464). De tre spridda nedslagen exemplifierar ändå det vi tror oss veta om samlingens tonvikt. Genom att sammanställa omnämmanden i bevarade urkunder före 1389 har Tönnes Kleberg kartlagt ytterligare delar av beståndet och fått fram ett liknande mönster: bibeltexter, bibelkommentarer, liturgi, predikosamlingar och kanonisk rätt. Kleberg har vidare antagit att katedralen haft sitt eget skriptorium med skrivarskola och ett bokbinderi. Domkyrkobiblioteket kom också att fungera som

TABELL 1. Ärkebiskopsbiblioteket i Uppsala 1369

INNEHÅLL	ANTAL ARBETEN
Kanonisk rätt	43
Teologi	24
Bibelkommentarer	12
Bibeltexter	10
Världslig rätt	10
Predikosamlingar	7
Kyrkohistoria, hagiografi	7
Formulärböcker, brevställare	4
Encyklopedier, historia	3
Veterinärmedicin, arabisk drömbok	2
Diverse lösa lägg	1
Summa:	123

Källa: Kleberg (1972) s. 113.

Uppsalas första universitetsbibliotek efter 1477. Domkapitlets kaniker ålades att studera kyrkorätt vid universitetet och de fick låna hem böcker från domkyrkan mot borgen.²⁰

Ärkebiskopens bibliotek låg i ett fristående stenhus, ”domus lapidea”, nära domkyrkan där det förvarades bakom lås. En god inblick i dess bestånd får vi genom ett inventarium upprättat 1369 på uppdrag av ärkebiskop Birger Gregersson.²¹ Förteckningen har analyserats av Tönnes Kleberg, som identifierat 123 verk i 91 separata volymer och några lösa pergamentlägg.²² Innehållets ungefärliga fördelning presenteras i tabell 1.

Som väntat bestod biblioteket huvudsakligen av religiös litteratur, men här fanns också flera böcker kopplade till ärkebiskopens såväl kyrkliga som världsliga maktutövning och därtill ett fåtal verk som får föras till de fria konsterna. Ingen volym ur detta för Sverige och sin tid betydande bestånd har kunnat identifieras i moderna samlingar. Om böckernas skick och

utseende lämnas endast få upplysningar. Av allt att döma innehöll biblioteket endast enkla bruksband: antingen med skinnrygg och träpärmar eller så kallade kopertband med skinn- eller pergamentomslag utan pärmförstärkning. Typen har dock bara angetts när pärmar *saknats*: ”sine asseribus”, utan bräddor, eller ”sine coopertorio”. Endast en bok anges ha varit rubricerad, men i regel har skriftens utseende lämnats utan kommentar. Vid tiden för inventariets upprättande noterades också fyra volymer separat som hade inlånats från domkyrkans bibliotek, ”*librariam ecclesie Vpsalensis*”.

Även som privatpersoner kunde ärkebiskoparna äga böcker, trots att personligt ägande sågs med ogillande i många kyrkliga sammanhang. Ett allra första bemärkt bokbestånd kan möjligen knytas till Siward, benediktinsk missionsbiskop från Hamburg. Han skall ha verkat i (Gamla) Uppsala på 1120- och kanske 1130-talet; i äldre källor identifieras han med en biskop Severinus. Siwards verksamhet i Sverige är obskyr, men han är välbelagd i tyska annaler. På 1140-talet utnämndes han till abbot i Rasted kloster i Oldenburg där han omtalades som ”*episcopus Obsalensis*”. Till klostret donerade han sitt ovanligt rika privatbibliotek om minst 26 volymer, sannolikt fler. Samlingen var mycket varierad och innehöll biskopsförordningar, liturgi, dogmatik, botgörings- och bönböcker, kanonisk rätt, helgonlängder, krönikor, ett moraliserande bestiarium, en örtabok, sex läkeböcker, några klassiska och några medeltida diktverk och ytterligare ett och annat. Nu har vi inga uppgifter om Siwards verksamhet i Uppsala och än mindre om vad hans bibliotek kan ha bibringat för impulser, om det ens medfördes till Norden. Med sin person illustrerar han ändå den kulturella öppning som anslutningen till den kristna världen redan tidigt innebar för nordiskt vidkommande. ”Vi finner samma liturgiska, dogmatiska, kyrkorättsliga, filosofiska böcker, samma predikosamlingar och skolböcker, samma klassiska auktorer i den västerländska kulturvärldens olika delar”, sammanfattar Tönnes Kleberg, och de erfarenheter Siward bar i sinnet hade han i alla händelser med sig vart han kom.²³

Ärkebiskop Hemming Nilsson (†1351) hade en privat boksamling som vi känner tack vare en testamentstvist. Hemming hade förordnat att hans böcker skulle fördelas mellan dominikankonventet i Västerås, hans sekreterare och en systerson som studerade i Paris. Under sin levnad hade han

emellertid gått i borgen för kung Magnus Erikssons oinlösta lån ur den apostoliska kammaren och vid testamentesexekutionen belade den påvlige nuntien Johannes Guilaberti den avlidne ärkebiskopens egendom med kvarstad. Eftersom det var viktigt att särskilja ärkebiskopens ämbetsbibliotek från den privata boksamlingen upprättades en förteckning, som förde tio volymer och några ofullständiga häften nästan utan värde, ”quasi nullius valoris”, till biskopens dödsbo. Böckerna bestod huvudsakligen av kanonisk rätt, men de utgjorde bara en del av Hemmings ursprungliga bibliotek. Sedan han blivit ärkebiskop och fått tillgång till ett ämbetsbibliotek hade han skänkt bort flera verk i kanonisk och världslig rätt till mindre bemedlade kyrkans män. De tio böckerna värderades till 127 floriner, den valuta som användes i transaktioner med kurian. Skarabiskopen Sigfrid Rutgersson (†1354) hade i Uppsala kvarlämnat sexton böcker i kyrklig och världslig rätt som sekvestrerades vid samma tillfälle och värderas till 201 floriner; ett (troligen) glosserat *decretum* ur *Corpus iuris canonici* värderades ensamt till hela 60 floriner. En florin motsvarade 1,5 mark, vilket var det pris man fick betala för en tunna öl. Kung Magnus köpte vid samma tid en stridshäst för 220 mark.²⁴ En annan uppfattning om böckers värde har vi från 1369. Ärkebiskop Birger Gregersson lämnade då 50 mark i pant för lånet av fyra böcker, bland annat en Augustinuskommentar, från dominikankonventet i Visby, men denna summa tycks ha varit en form av schablonbelopp.²⁵

Klosterbiblioteken

I hög- och senmedeltidens europeiska kristenhet kunde klostren och universiteten skryta med de största biblioteken, men Sveriges enda universitet, grundat i Uppsala 1477, spelade i sammanhanget en marginell roll. Som redan nämnts nyttjade de studerande i första hand domkyrkans bibliotek. Klosterväsendet, med sitt ursprung i fornkyrkan, fick däremot stor betydelse. Det kom till Sverige och Vreta med benediktinsystrar kring år 1100 och inlemmade denna bygd i ett europeiskt kulturutbyte. Cisterciensklöster grundades i Alvastra och Nydala 1143, Varnhem 1150, Roma och Gudhem på 1160-talet och därefter på ytterligare ett tiotal orter.²⁶ I

Archie

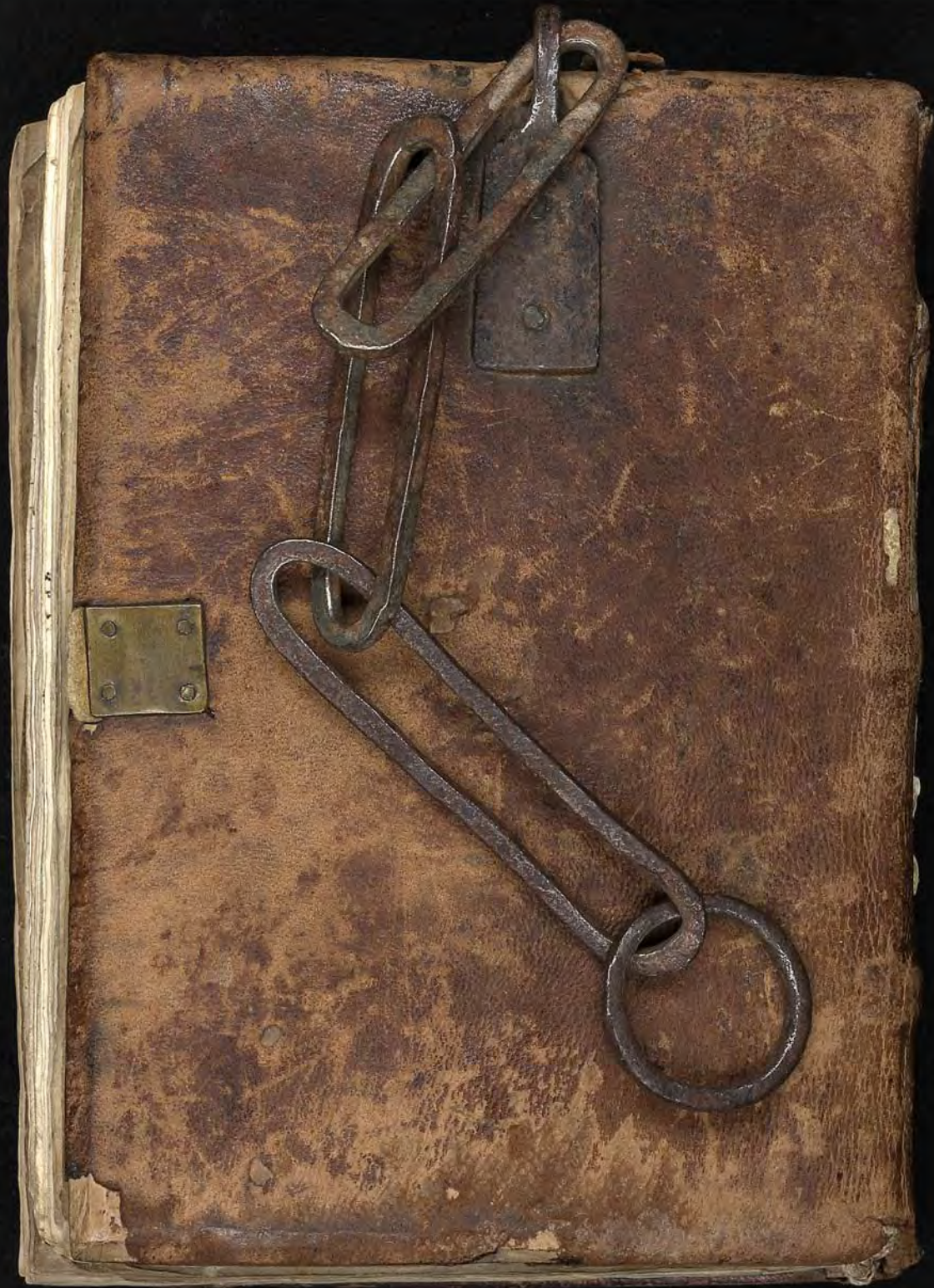
Archie is a small, rectangular, light-colored plaque mounted on a stone base. It contains several lines of text, which are mostly illegible due to the image quality and distance. The text appears to be a short history or description of the archway.

dessa kloster fanns en boklig kultur och platsen för biblioteket kan identifieras i exempelvis Alvastra. I Uppsala finns en exposition över evangelierna (C 37) och en glosserad bibel (C 152) med Alvastraproveniensen, men trots att bara en dryg handfull böcker bevarats från svenska cisterciensklöster visar de att deras litterära kultur inte var uteslutande religiös. Från Varnhem finns till exempel en avskrift av Magnus Erikssons landslag och från nunneklostret i Askeby i Östergötland finns en samlingshandskrift med bland annat den norska *Karlamagnús saga*, Alexanderlegenden, romanen om *Flores och Blanzeflor* samt svenska krönikor på både prosa och vers (se vidare Massimiliano Bampis bidrag i denna volym).²⁷

Även om cistercienserna i historieskrivningen fått namn om sig att ha infört medicinalväxter, nya jordbruksmetoder och tekniskt kunnande var det ändå en sluten klosterorden som verkade bortom bebyggelsecentra. Viktigare för den lärda odlingen blev i stället dominikaner och franciskaner, som kom till Sverige på 1230-talet. Åtminstone har vi tydligare spår av deras bokliga kultur.

Dominikaner och franciskaner var så kallade mendikant- eller tiggardordnar som verkade i samhället och anlade sina konvent i städerna.²⁸ Även om bröderna inte själva fick inneha egendom behövde de redskap för sin undervisning och för att vederlägga irläror. Dominikanerna hade en hierarki av skolor, från det enskilda konventets *studium particulare*, över ordensprovinsens *studium logicale* till de fem ordenshögskolorna, *studia generalia*, i Paris, Köln, Bologna, Montpellier och Oxford. Studierna skulle främja ordens själavårdande verksamhet och inte bedrivas av nyfikenhet, men med tiden kom inåtvänd begrundan (*sapientia*) allt mer att kompletteras med intellektuella strävanden (*scientia*). Många av de stora skolastikerna återfanns inom dessa ordnar och de hade stor betydelse för introduktionen av Aristoteles i medeltidens lärda värld, vilket avspeglade sig i

- Nischen på bilden befinner sig i Alvastra klostrets östra korsgång och har identifierats som ett *armarium* eller bokskåp för de mest använda böckerna. Nischer användes på detta sätt i kloster över hela Europa. Insidan isolerades med linnetyg för att skydda böckerna mot fukt. Wikimedia Commons.

deras bibliotek. I viss mån undervisades även lekmän vid klosterscholorna utan avseende på andlig karriär.²⁹

Sveriges första dominikankonvent anlades i Visby och Sigtuna på 1230-talet och med det kom även tegelbyggnadskonsten till Sverige.³⁰ När ett nytt konvent anlades medbragte den nya styresmannen ett grundbibliotek, vilket sedan kompletterades på plats genom köp och donationer. Sålunda hamnade den avgångne Åbobiskopen Thomas' böcker i Sigtuna senast 1248. Tidigare har bokgåvan tolkats som en syndabot, men enligt en ny förklaring inköptes de för Thomas' räkning i Paris av en Sigtunabroder. Thomas avled innan böckerna hann överlämnas och de övergick därför i klostrets ägo.³¹ Den lärde Uppsalakaniken Lars av Vaksala skänkte däremot 1328 en mindre samling böcker för sin "själs frälsnings skull".³² Ordens bröder och systrar framställde inte själva några böcker, men de hade biblioteksföreskrifter som förbjöd guldbokstäver och utsmyckade bokband. Ett tjugotal böcker, varav en inkunabel, från dominikanerna i Sigtuna finns bevarade i Uppsala universitetsbibliotek, men bland dem saknas liturgiska texter så vi vet att bokbeståndet måste ha varit mycket mer omfattande och successivt fylldes på. En donation av en handfull liturgiska böcker nämns i ett gåvobrev från 1446.³³ I en bevarad volym ur biskop Thomas' nämnda boksamling finns exempel på medeltidens typiska uttrycksfulla bokägareder: "Denna bok är Sigtuna predikarebrödernas. Om någon avlägsnar den på något sätt utan deras tillstånd och goda vilja, eller utplånar den här anteckningen, må han vara förbannad."³⁴ Två av volymerna är dessutom katenater som varit kedjade till en läspulpet eller ett bokskåp. Detta indikerar att böckerna varit tillgängliga för andra än bröderna, troligen i den skolverksamhet som bedrevs i konventet.

Dominikankonvent fanns även i Skänninge, Skara, Lödöse, Visby, Kalmar, Västerås, Strängnäs, Åbo, Viborg och Stockholm, men bortsett från den sista orten, varom mer nedan, har vi liten kunskap om deras bibliotek.³⁵

- Bok med kedja som tillhört dominikankonventet i Sigtuna. Bokens textavsnitt, bland annat Augustinus och skolastikern Honorius Augustodunensis, dateras till 1100–1200-talet. Så kallade katenater hör dock i regel till senmedeltiden och kedjan torde ha applicerats senare. UUB C 222.

Franciskankonventet på Gråmunkeholmen i Stockholm, det sjätte i riket, grundat 1270, sextio år efter ordens godkännande av påven, ägde sannolikt det största biblioteket i landet före Vadstena klostrets grundande.³⁶ I början av 1900-talet identifierade Isak Collijn sammanlagt 23 handskrifter och fem inkunabler i fyra volymer som härstammar härifrån. Sedan dess har ytterligare sex handskrifter och fjorton inkunabler adderats till mängden.³⁷ Klosterbibliotekens böcker var i regel donerade eller testamenterade från bröder som studerat utomlands. Vi känner en sådan gåva till Stockholmskonventet redan från 1286, en fransk handskrift, troligen köpt i Paris (UUB C 589). De bröder som studerade vid franciskanernas ordensskolor i Paris fick sina böcker betalade av hemmaprovinen och dessa medfördes sedan för att berika hemmakonventets bokförråd.³⁸ Även broder Henrik, som avled i hög ålder, ”gav många användbara böcker från sina egna samlingar till vårt bibliotek”, enligt konventets diarium.³⁹

Samtliga inkunabler och sjutton av de handskrifter som Collijn identifierade har samma proveniens: konventets gardian (föreståndare) Kanutus Johannis eller Knut Jönsson (†1496).⁴⁰ Han kom från en välbeställd borgarfamilj i Stockholm och hade läst vid universiteten i Greifswald och Strasbourg samt franciskanskolan i Lund. Enligt en anteckning studerade han för doktorsgraden i Uppsala 1492.⁴¹ De böcker Knut Jönsson donerat kan i vissa fall spåras bakåt. De har införskaffats i Greifswald, Lund, Reval, Strasbourg och Uppsala. Två av böckerna har han förvärvat av konventsbröder i Stockholm. I samtliga fall har böckerna haft tidigare ägare och Knut Jönsson har i minst sju fall låtit binda eller renovera dem i Stockholm på 1480- och 1490-talet.⁴²

De bokband Knut Jönsson beställt fördelar sig i två typer. Eftersom det var vanligt att inkunabeltryckare också var bokbindare har Isak Collijn förmodat att böckerna bundits av respektive Johan Snell och Bartholomeus Ghotan, de två första boktryckarna verksamma i Stockholm, vilka antas ha satt upp sina officiner just i konventet på Gråmunkeholmen (jfr bild s. 63 och 71). Antagandet har starkt stöd i blindstämplarnas utseende, men framför allt i det faktum att makulatur från deras tryckerier använts som utfyllnad i banden.⁴³

De böcker som bevarats utgör bara en bråkdel av det ursprungliga be-

ståndet, men de ger åtminstone någon ledning om samlingens innehåll. Det är naturligt att franciskanordens egna författare fanns representerade, däribland ordens tidigare general Bonaventura (1221–1274), den betydande filosofen Johannes Duns Scotus (†1308) och Johannes Marchesinus († ca 1300), vars *Mammotrectus*, en mycket använd manual och ordbok till Bibeln, donerades till klostret 1348 av en broder Jacob. Teologi och kyrklig litteratur upptog en självklar rangplats i biblioteket med homiletik (predikokost), hagiografi (helgonlegender), patristik (studier över kyrkofäderna) och kanonisk rätt. Religiös hjälpvetenskap, såsom komputistik (läran om kalenderberäkningar), astronomi och astrologi, fanns företrädd liksom medicin, grammatik och lexikografi. Ett udda inslag, som visar på en strävan efter bredd i beståndet, är en avskrift av Gulatingslagen och andra norska och färöiska lagsamlingar.⁴⁴ En del av denna litteratur förefaller vara framställd i Sverige och åtminstone klostrets diarium och en fornsvensk rimkrönika är nedtecknade i Gråmunkeklostret.⁴⁵ Sammantaget innehöll biblioteket den sorts böcker man kunde förvänta sig i ett konvent som också verkade i samhället.

Var exakt franciskanernas bibliotek var beläget och hur det var utformat är okänt, men flera senmedeltida notiser ger vid handen att en ny, särskild bibliotekslokal iordningsställdes under 1400-talets senare del. I diariet för 1476 står att konventets gardian Birger Petersson ”har försett biblioteket med mycket goda böcker och låtit bygga detsamma på ett tillfredsställande sätt”.⁴⁶ Möjligen existerade denna ”libreria novella” jämte den gamla lokalen. Av bevarade bokband bär de flesta spår av att ha varit kedjade vid en pulpet eller ett bokskåp. Flera av dem har också rester av pergamentlappar med titel anbragta på frampärmen och skyddade av en hornskiva. Vidare har femton av volymerna ett handmålat exlibris med ett bomärke på blå sköld i flera fall omgivet av en smultronranka.⁴⁷ På Gråmunkeholmen fanns ett särskilt skriptorium, vilket var ovanligt vid konvent, men platsens betydelse för bokproduktion understryks, som redan nämnts, av att de första tryckpressarna i Sverige av allt att döma installerades här (se Elin Anderssons bidrag i denna volym).⁴⁸ Samma hand som tecknat det nämnda bokägarmärket har också illuminerat en av de böcker vi vet tryckes där.

- Exlibris från franciskankonventet på Gråmunkeholmen i Stockholm. Alla böcker som märkts på detta sätt har tillhört Knut Jönsson och det kan inte uteslutas att det var hans privata ägarmärke. Allt talar dock för att märkningen skett inom konventets murar. Renritning från *NTBB* (1917).

- *Missale Strengnense* trycktes 1487 av Bartholomeus Ghotan hos franciskanerna i Stockholm i 170 exemplar. Initialen har dekorerats av samma hand och med samma smultronmotiv som franciskanernas exlibris. Strängnäs domkyrkobibliotek, U 530 fol., folio 19v.

- En av Stockholmsfranciskanernas böcker har ett exlibris i avvikande utformning, men med samma bomärke som övriga. Det korsformade bomärket har utplånats på flera av de bevarade volymerna. UUB C 670, folio 4r.

Även dominikanerna, ”svartbröderna”, hade ett betydande bibliotek i Stockholm, men om detta är vår kunskap mer begränsad. Deras anläggning kring dagens Tyska stallplan på Stadsholmen skall ha hyst ett ”herrligt liberi” som försvann i stadsbranden 1407.⁴⁹ Vi vet inget om detta första bibliotek, men av anteckningar i en bevarad volym framgår att inköp gjordes de följande åren för att ersätta det som blivit lågornas rov. Boken i fråga innehöll bland annat verk av dominikanbröderna Vincent av Beauvais († ca 1264) och Albertus Magnus (ca 1200–1280).⁵⁰ Ytterligare två handskrifter kan visas ha kopplingar till svartbrödraklostret: dels en tidig avskrift av dominikanbrodern Hermann Korners (ca 1365–1438) universalhistoria *Chronica novella*, dels en samlingshandskrift med texter av franciskanen Johannes Gallensis (†1285), Seneca och skolastikern Vilhelm av Conches (1080–1145).⁵¹ Utöver dessa handskrifter kan fem inkunabler tryckta mellan 1477 och 1487 knytas till klostret. De har skänkts till biblioteket bara några år senare av priorn och senare dominikanernas generalvikarie i Sverige Laurentius Magni († efter 1496).⁵² Samtliga bevarade volymer bär spår av att ha varit fastkedjade.

Lektorn Clemens Ryttingh, en klosterbroder samtida med Laurentius Magni, skall ha haft ett personligt bibliotek uppgående till ett åttiotal volymer, ett häpnadsväckande antal. Otto Walde har antagit att åtminstone delar av denna samling skänkts till svartbrödraklostret (se mer nedan).⁵³

Om det eventuella bokbeståndet hos Stockholms övriga klosterordnar (klarissor och johanniter) eller vid byskolan inrättad senast vid 1300-talets början, saknas uppgifter.⁵⁴ Biblioteken från flertalet religiösa institutioner i Stockholm sammanfördes i gråmunkeklostrets lokaler efter reformationen. Somliga volymer fördes utomlands av jesuiter på Johan III:s tid, medan återstoden 1620 skänktes till Uppsala universitetsbibliotek av Gustav II Adolf.⁵⁵

Biblioteket i Vadstena

När birgittinklostret i Vadstena invigdes 1384 fanns redan en fungerande kommunitet sedan många år och därmed även ett bokförråd som successivt byggdes på.⁵⁶ Biblioteket blev under 1400-talet det avgjort största i Sverige och det antas allmänt ha varit det digraste i Norden. Det var fullt utvecklat

så till vida att det hade egna lokaler, ett skriptorium, ett bokbinderi, ett eget signerings- och i viss mån klassificeringssystem, en särskild föreståndare, *librorum custos*, och dessutom viss utlåningsverksamhet. Accessioner skedde genom gåvor, donationer, köp och en omfattande egen produktion inklusive kopierings- och översättarverksamhet. En mycket stor andel av Sveriges medeltida handskrifter framställdes i Vadstena.⁵⁷ År 1495 installerades dessutom en tryckpress i klostret med ”tennbokstäver för liten och stor stil”, allt köpt i Lübeck ”för dyra pengar” och hemforslat ”med mycket besvär”. Pressen hann bara frambringa en liten bönbok innan den brann upp i oktober samma år.⁵⁸

Grovt sett fanns det tre boksamlingar i Vadstena: systrarnas mestadels svenskspråkiga uppbyggelselitteratur, de liturgiska böcker som användes i gudstjänsten samt det egentliga biblioteket med texter huvudsakligen på latin. I en mening kan man säga att de bägge senare boksamlingarna tjänade den förra. Birgittinorden anlade så kallade dubbelkonvent med en strikt rumslig separation mellan bröder och systrar. Idealt bestod klostret av tretton prästbröder, fyra diakoner och åtta lekbröder som under ledning av en generalkonfessor tillgodosåg de sextio systrarnas andliga behov.⁵⁹ Till sin hjälp hade bröderna ett stort bruksbibliotek, som endast förmedlat tjänade systrarna. Här fanns både sådana texter som behövdes för klostrets verksamhet och sådana som avsattes av den.

Att döma av de bevarade volymerna bestod Vadstenabiblioteket huvudsakligen av brukshandskrifter med samlingar av kortare och längre texter: ”excerpter eller småtraktater, brevavskrifter, predikoutkast, olika slags promemorior, räkenskaper ibland, anteckningar om det dagliga livet, kort sagt allt möjligt.”⁶⁰ De cirka 400 handskrifter som bevarats i Uppsala universitetsbibliotek innehåller sålunda över 20 000 texter, varav minst 7 000 predikningar eller predikosamlingar. Ville Walta har betonat den konstlösa yttre karaktären på brödernas boksamling i jämförelse med systrarnas. Medan den förra huvudsakligen bestod av böcker på papper med kursiv text var de senare i större omfattning elaborerade pergamenthandskrifter präntade med elegant textualis eller hybrida.⁶¹

Utifrån 514 textenheter har Anna Fredriksson studerat vilka typer av skrifter som fanns i biblioteket och presenterat följande procentuella fördelning:⁶²

TABELL 2. Vadstena klosterbiblioteks innehåll

INNEHÅLL	ANDEL
Predikningar	32 %
Samlingshandskrifter	13 %
Asketism, mystik, uppbyggelse	11 %
Skolastik	9 %
Juridik	8 %
Exegetik	7 %
Homiletik	6 %
Birgittalitteratur	3 %
Hagiografi	1 %
Övrigt	10 %
Summa:	100 %

Källa: Fredriksson (1997) s. 25–30, särsk. tabell 7, $n=514$.

Relationerna skall läsas med försiktighet, men sammanställningen ger en uppfattning om bredden i biblioteket och någon bild av uppdelningen. Som förväntat är den absoluta huvuddelen av litteraturen religiös till sin natur och predikotexterna sticker ut särskilt. Det var en form av nyttolitteratur som också i stor utsträckning framställdes av klostrets egna bröder. Roger Andersson har beräknat att nästan hälften (48 %) av predikningarna skrevs i Vadstena.⁶³ Samlingshandskrifterna har ett brett religiöst innehåll medan ”juridik” innefattar kanonisk rätt, påvliga dekret, ordensregler med mera. Det lämnar ”övrigt” som den enda huvudsakligen sekulära kategorin, vilken bland annat inbegriper historia, naturalhistoria, medicin, grammatik och musik.

Brödernas exklusiva tillgång till biblioteket var praktiskt motiverad men också delvis skenbar. Systrarnas kunskap i latin var begränsad om än inte helt obefintlig. I regel översatte bröderna de väsentliga texterna till svenska, vilka sedan renskrevs av skrivkunniga systrar. Vi känner namnet på flera av dem: Estrid Gudmundsdotter (†1436) skrev av en mässbok till högaltaret;

Bothild Petersdotter (†1477) var en god skrivare (*bona scriptrix*) och ”skrev av omfångsrika böcker, mässböcker och annat”; Christina Hansdotter Brask (†1520) hade tillbringat 67 år i klostret, ”var en god skrivare och hade skrivit av ett flertal böcker”.⁶⁴ Många fler namnges i källorna. Genom deras flit byggde systrarna upp ett litet bokbestånd och bevisligen förekom det att de lånade och själva översatte latinsk litteratur även om vi inte kan uttala oss om frekvensen. Jonas Carlquist sammanfattar: ”Att brödernas fantastiska medeltidsbibliotek på olika sätt kom systrarna till del är självklart, även om abbedissan inte själv kunde gå in och söka bland manuskripten.”⁶⁵ Vidare var den omfattande mängden svenskspråkig litteratur som producerades i klostret i första hand avsedd för systrarna. Vilhelm Gödel har förmodat att de förvarades i systrarnas refektorium (matsal) och de har till skillnad från böckerna i brödernas bibliotek varit kedjade vid sin plats.⁶⁶

I dag finns i allt omkring 450 handskrifter och ett fyrtiotal inkunabler i behåll som tillhört klostret Vadstena. Enligt en vanlig uppskattning utgör det en knapp tredjedel av beståndet när biblioteket stod på sin höjdpunkt kring sekelskiftet 1500.⁶⁷ De uppskattningar som florerar i litteraturen är dock mycket ungefärliga och många gånger inkluderar de olika delmängder. Alla moderna beräkningar bygger på en extrapolering utifrån det signeringsystem som användes: en tredelad placeringsbeteckning angav avdelning, hyllbräde och placering på hyllan. Genom att räkna tolv avdelningar med sex hyllor i varje avdelning och tjugo böcker per hylla nådde Claes Annerstedt den avrundade summan 1 400. Detta överslag gjordes i en fotnot 1877 och har i stort sett accepterats av senare forskare.⁶⁸ I en nyligen företagen undersökning menar jag att det verkliga antalet böcker bör ha legat mellan 900 och 1 350, och mer troligt närmare den lägre delen av spannet. Längre än så kommer vi knappast i nuvarande kunskapsläge.⁶⁹ Det skall tilläggas att denna lägre beräkning beaktat ett bredare ursprungligt bestånd. Annerstedts uppskattning byggde på ett överslag av antalet handskrifter i de då kända avdelningarna märkta A–L, men det har senare framkommit att signerings-schemat sträckte sig ända till Q och dessutom innefattade tryckta böcker.

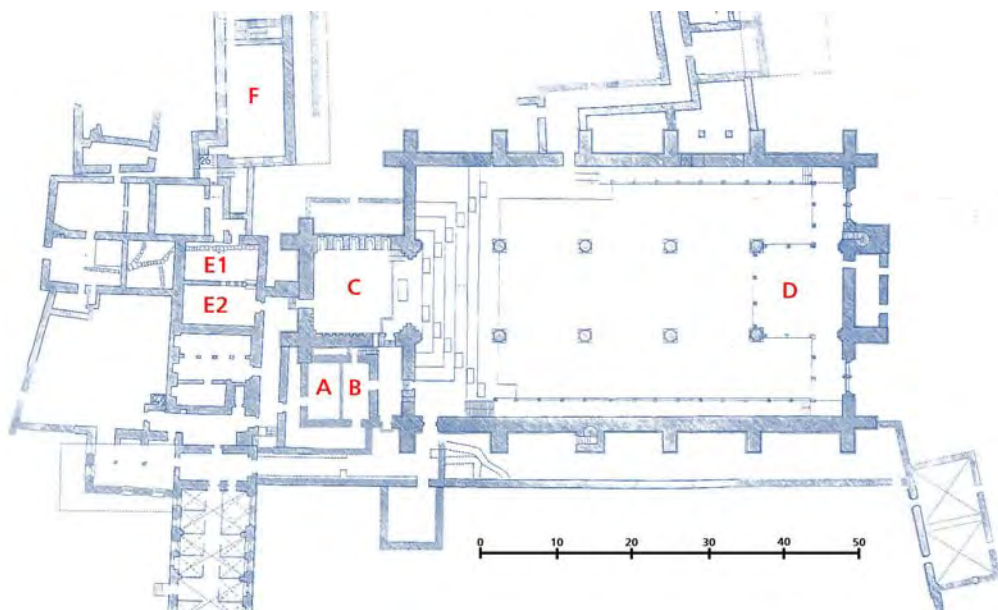
Denna diskussion berör dock bara latinska böcker i den signerade avdelningen. Till det kommer de svenska handskrifter som fanns hos systrarna

samt de liturgiska böcker som förvarades i sakristian. Dessa samlingar var långt mindre än det egentliga biblioteket, men med dem inkluderade kan det inte uteslutas att det sammanlagda antalet böcker i Vadstena ändå tangerade Annerstedts uppskattning, men osäkerheten är som sagt mycket stor.

Bibliotekslokalen

Vadstenas *libraria*, brödernas bibliotek med i huvudsak latinska skrifter, låg med stor säkerhet jämte sakristian i sydvästra hörnet i anslutning till deras högkor. (I birgittinkyrkor låg brödernas kor i väster och systrarnas läktare med Mariaaltaret i öster.) Det var regel i kyrkor och kloster att förlägga bokstugan i nära anslutning till högkoret så att de liturgiska böckerna fanns nära till hands vid gudstjänsten, men i Vadstena vet vi att mässböckerna förvarades för sig i den angränsande sakristian.⁷⁰ Biblioteksrummet mätte ursprungligen omkring 7 × 4 meter, men Bertil Berthelson har förmodat att även den intilliggande sakristian togs i anspråk någon gång under 1400-talet, vilket gav en total golvyta om uppemot 7 × 8 meter fördelad på två rum. Sakristian flyttades i stället till våningen ovanpå biblioteket.⁷¹ Denna förändring kan ha ägt rum i samband med en brand som härjade denna del av klosterkomplexet 1478.

Den forna librariabyggnaden revs 1807, men enligt ett grafiskt blad av Johan Fredrik Martin från 1790-talet hade rummet gotiska kryssvalv. På de tre synliga väggarna finns bara ett fönster.⁷² Vi saknar kunskap om bibliotekets inredning, men vi kan anta att den följde mönstret från samtida klosterbibliotek i utlandet. Det betyder att böckerna bör ha förvarats i låsbara skåp snarare än på hyllor. Vid någon tidpunkt kan de även ha förvarats i kistor.⁷³ De nämnda "avdelningarna" kan ha refererat till bokskåp, *armaria*, eller så kan "hyllbräderna" ha varit fack eller lådor, *capsae*, i bägge fallen med låsbara luckor. Avsaknaden av katenater styrker denna förmodan.⁷⁴ Vilhelm Gödel och Carl-Gustaf Andrén har antagit att böckerna förvarades stående och intill varandra, men det motsägs av de bevarade bokbanden.⁷⁵ Sten G. Lindberg har identifierat sex typer av Vadstenaband: kraftiga viltskinnsband av en äldre och en yngre typ med spännen och

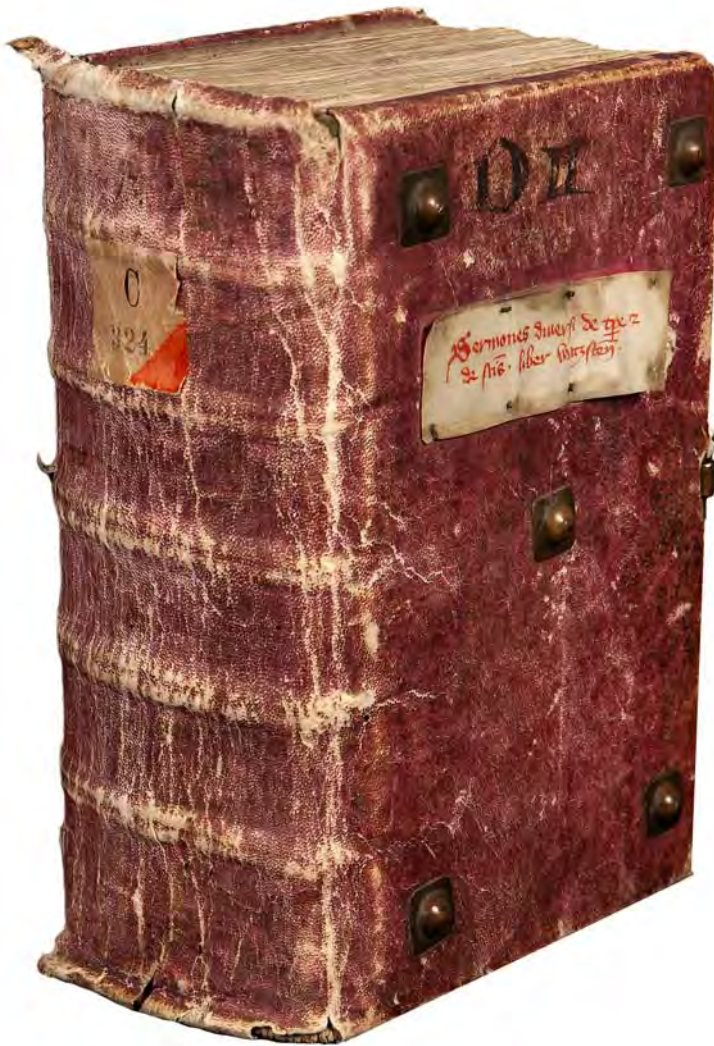

• I denna norditalienska bild från tidigt 1300-tal förvaras böckerna liggande med framsnitten utåt i ett skåp med synbarligen vikbara och förmodligen låsbara dörrar. Större volymer förvaras på de nedre hyllplanen och mindre på de övre. Ett litet skåp för en ensam bok maximerar utrymmes användningen. Detta är inte en förvaringslösning skapad för omfattande accession. BnF Manuscrits Français 782, folio 2v.

◀ Vadstena kloster. A) Det ursprungliga biblioteksrummet. B) Ursprunglig sakristia. Rummet inkorporerades med biblioteket i slutet av 1400-talet. C) Klosterkyrkans högkor, som enligt birgittinordens byggnadsskick låg i väster. D) Systrarnas läktare. E) Talehus i vilket (1) systrarna under kontrollerade former kunde samtala med (2) bröderna och utväxla mindre föremål såsom böcker genom en särskild lucka. F) Systrarnas refektorium där de enligt vissa antaganden förvarade sina böcker fastkedjade. Efter Bertil Berthelson, *Studier i Birgittinerordens byggnadsskick* (Lund 1946).

◀ Vadstens gamla biblioteksrum användes efter reformationen som upplag för överflödiga helgonskulpturer och kallades "beläteskammaren". Detta är den enda kända avbildningen av rummet och motivet är troligen taget mot väster. Byggnaden revs 1807. Johan Fredrik Martin, akvatint över konturetsning, 1790-tal. Antikvarisk-topografiska arkivet, Rosenhanesamlingen, Öst 71. Foto: Lars Kennerstedt.

- Predikosamling från Vadstena i rött skinnband. Boken har synligt tvåställigt Vadstenasignum D II, med siffran 9 senare tillfogad därunder. Mässingsbeslagen och titelskylden antyder att volymen förvarats stående med frampärmen utåt. Mått: 21 × 14,5 centimeter. Se även bild sidan 60 och 321. UUB C 324. Foto: Magnus Hjalmarsson.

beslag, färgade skinnband av en äldre och en yngre typ, kopertband med halvstyva pergament- eller läderomslag samt blindpräglade kalv- eller koskinsband från sent 1400- och tidigt 1500-tal. Signum och eventuell titel-etikett har inledningsvis anbringats på den bakre pärmen, men från 1450-talet återfinns de i stället på den främre pärmen. Utöver dessa huvudtyper finns bokband i spridda utföranden från andra orter, främst i Tyskland och Baltikum.⁷⁶ De metallbeslagna banden liksom de böjliga kopertbanden kan svårligen ha placerats stående på det sätt vi vanligen organiserar en bokhylla i dag. Samtida avbildningar skvallrar om att volymer rangerades olika beroende på storlek, bandtyp och andra yttre särdrag och så torde ha varit fallet även i Vadstena där böcker i skilda format samsades på samma ”hyllbräde”.⁷⁷

Generellt finns det mycket få interiörbilder från medeltida bibliotek och från Sverige saknas de helt. I många eller de flesta fall torde de fåtaliga böckerna ha förvarats i en kista om de inte rymdes i en pulpet, möjligen med en låsbar lucka. Många böcker fördelades på de olika rum där de kom till användning: liturgiska böcker i sakristian, bönböcker i kyrkans kapell, rättsböcker i kapitelhuset och så vidare. De största biblioteken, som det i Vadstena, kunde ha en egen bibliotekarie eller vårdare, men det var inte det vanliga. I de äldsta skandinaviska biblioteksföreskrifterna, från 1000-talets Skåne, överläts bokvården åt kantorn: ”Under kantorns vård vare biblioteket. Böre han alltså känna titlarne på böckerna och anteckna dem som utlånas, på det att icke någon genom försumlighet må gå förlorad.”⁷⁸

Satellitbibliotek

År 1438 grundades ett birgittinkloster i Nådendal i Åbo stift. Fyra år senare mottog den nya institutionen en samling böcker från domkapitlet. Vi känner inte till gåvans omfattning eller innehåll, men troligen bestod den av en grundläggande uppsättning liturgiska böcker. Ytterligare sex år senare, 1448, införskaffades ytterligare böcker genom köp och lån från Vadstena. Ett par av böckerna skulle kopieras och sedan återställas till moderkonventet, ett förfarande som är dokumenterat från flera håll. Denna sorts utbyte fortsatte fortlöpande under kommunionens fortsatta

existens och vissa uppgifter tyder på organiserad handskriftsproduktion inför klostrets konsekration 1462. Det finns inga bevis för att systrarna producerade handskrifter i Nådendal, men liksom på andra håll medförde de ibland privata böcker som de överlämnade när de inträdde i orden.⁷⁹ Exempelen är intressanta för att de illustrerar olika tillvägagångssätt att bygga upp ett nödvändigt bruksbibliotek när nya institutioner inrättades.

Privatbibliotek och sekulära boksamlingar

Franciskanorden betalade, som nämnts, kurslitteraturen för de studenter som sändes till utländska universitet. Vid sidan av bokinköp var det naturligtvis också vanligt att studenterna verkställde egna avskrifter och på så sätt byggde upp små boksamlingar. I regel donerades de till den institution som bekostat studievistelsen eller där de senare kom att verka. Efter Gudmar Fredriksson (†1389), Birgittas tidigare huskaplan och den som förde hennes stoft till Sverige, och Petrus Johannis (†1427), sedermera präst i Strängnäs, finns vardera ett tiotal böcker bevarade, vilka förvärvats på kontinenten och donerats när de inträdde som munkar i Vadstena. Efter Olaus Johannis Gutho (†1516), en av Uppsala universitets första kända studenter, finns sju handskrifter och åtta inkunabler.⁸⁰ Den flera gånger nämnde Lars av Vaksala hade avlagt magisterexamen i utlandet. Hans bokgåva till dominikanerna i Sigtuna 1328 omfattade Gratianus' sammanfattning av den kanoniska rätten, Gregorius IX:s dekretalsamling från 1234 med förklarande bihang, två volymer med Vincents av Beauvais encyklopediska verk, två volymer med kyrkofädernas skrifter samt en bibel. Det var ett behändigt och allsidigt handbibliotek som Lars använde till ”tröst och stundom även rättelse”.⁸¹ Fler liknande exempel finns som visar att åtminstone det fåtal individer som bedrivit akademiska studier kunde ha privata samlingar med en ibland tvåsiffrig mängd böcker.

I en klass för sig bland kända inhemska privatbibliotek stod Clemens Henriksson Rytinghs boksamling. Rytingh har endast lämnat få avtryck i källorna. Han var lektor i dominikankonventet i Stockholm och levde 1487. Sju år tidigare hade han föreläst vid det nyinrättade universitetet i Uppsala och det finns skäl att tro att han studerat utomlands även om det

- Skrivare i färd med att översätta eller kopiera en text. I hans arbetsrum ligger böcker kringpridda. Huvudförvaringsplatsen är smala vägghyllor där de metallbeslagna volymerna förvaras stående, företrädesvis med bakpärmerna utåt. Thukydides, *Histoire de la guerre du Péloponnèse* i fransk översättning av Claude De Seyssel, cirka 1490–1510. BnF Manuscrits Français 17211, folio 1r.

inte kan bevisas. På tre olika listor sammanställda mellan 1484 och 1487 förtecknas 31, 21 respektive 30 böcker, både handskrifter och inkunabler, som tillhört Rytingh. Innehållet är delvis överlappande, men tillsammans uppräknas åtminstone 61 unika verk, varav åtskilliga i flera band. Därtill har ytterligare någon bevarad volym som inte återfinns i förteckningarna kunnat knytas till Rytingh. Isak Collijn har därför uppskattat storleken på Rytinghs bibliotek till åtminstone ett åttiotal volymer. Det är inte alldeles unikt att finna ett bibliotek av denna storlek hos en enskild, men det är ovanligt, allra helst i Sverige. Om än samlingen var stor för sin tid var innehållet det förväntade: predikosamlingar, teologi, bönböcker, någon skolastik. Böckerna har sedermera spritts till olika institutioner: svartbrödrakonventet i Stockholm, Vadstena kloster, domkyrkorna i Skara och Västerås. En dryg handfull återfinns i dag i Uppsala universitetsbibliotek och Kungliga biblioteket. Flera av dem bär spår av att ha varit fastkedjade, men det bör ha skett efter att de lämnat Rytinghs vård.⁸²

De få spår vi har av samöre med böcker utanför de religiösa sammanhangen kan hänföras till de kungliga och aristokratiska kretsarnas höviska lekmannabildning eller till lagmännens behov av juridisk litteratur. Det behöver inte betyda att läskunnighet och boklig kultur begränsades till dessa kretsar, men vi saknar källor som kan vidga perspektivet. Även i de högre samhällskretsarna dominerade den religiösa läsningen bland både män och kvinnor, men det förekom även andra böcker.

Riddaren Jarl Johansson testamenterade 1331 sina vapen och sin lagbok (troligen Upplandslagen) till sonen Johannes.⁸³ Vapen och en lagbok ingick också i det arv som Sven, kyrkoherde i Frötuna, 1337 fördelade bland sina vänner tillsammans med ett breviarium och en älskad bok kallad "Avhållsamhet" ("dilecto librum meum qui abstinencia dicitur"), troligen predikoexempel samlade av franciskanbrodern Nicolaus de Biard.⁸⁴ Kyrkoherden Johan Ragvaldsson (Johannes Ragvaldi) i Skepptuna efterlämnade ett breviarium, en lagbok och en bok med obestämt innehåll samt ovanpå det en "librum Gaufredi", rimligen Gaufridus' de Trano *Summa* med utläggning av den kanoniska rätten.⁸⁵ Att häradshövdingen Bengt Nilsson i Valla 1369 överlät "vno libro legum" till arvingarna vittnar väl inte om ett bibliotek, men åtminstone om att han liksom andra rättskipare ägde en

lagbok, detta för ämbetsutövningen oumbärliga arbetsredskap.⁸⁶ Om marsken och riksrådet Karl Ulfsson (Sparre av Tofta, ca 1317–1407) kunde den nya inledningen till *Erikskrönikan* berätta:

han war then betzsta boklerdh man
 som man tha aff swenskom fan
 j siw bokliga konster oc alla laga
 oc lagman i vplandh j sina dagha⁸⁷

Det vill säga, den forne lagmannen i Uppland hade varit den lärdaste mannen i riket och insatt i de sju fria konsterna (*trivium* och *quadrivium*) och alla lagar. Från urkunder vet vi att han hade en för lekmän ovanligt gedigen utbildning, som innefattade juridikstudier i Paris och en avlagd magistergrad. Att han ägde böcker är säkert och flera av dem torde ha förvärvats i Frankrike. Han ligger begravd i Vadstena och skänkte vid någon tidpunkt tre mässböcker till klostret.⁸⁸

En något yngre gestalt ur samma samhällsklass var riddaren och lagmannen i Uppland Bengt Jönsson (Oxenstierna †1450). Per-Axel Wiktorsson har hänfört tre böcker till hans bibliotek: en avskrift av Birgittas uppenbarelser (KB A 5a), en Magnus Erikssons landslag (KB B 172) och en Kristoffers landslag (B 23a). Den första är en enkel brukshandskrift, den andra en mer påkostad illustrerad brukshandskrift medan den sistnämnda är en utpräglad prakthandskrift med bland annat ett tidigt och ståtligt exlibris (se bild s. 206). Även om dessa tre böcker bara utgör en liten rest av vad som kan ha varit ett mer omfattande stormannabibliotek uppvisar den lilla samlingen ett varierat innehåll. Om Wiktorssons spekulationer är riktiga ändrar den också vår syn på medeltidens bokkultur. En stor del av även de religiösa böcker som tidigare regelmässigt hänförts till Vadstenas skrifvarverkstäder kan i stället ha framställts åt adliga beställare.⁸⁹

Wiktorssons hypoteser öppnar för nya perspektiv på medeltidens boksamlade, vilket nyligen hör sammats av Olle Ferm, men för en något äldre tid. Uppgifter om bokinnehav har framför allt registrerats i anslutning till överlåtelse av olika slag: gåvor, byten och arv. Genom att systematiskt samla sådana vittnesbörd från perioden 1240–1380 har Ferm fått fram

kvantitativa uppgifter som förvisso är osäkra, men i gengäld ligger i linje med mycket av det vi tror oss veta från andra källor. Det privata bokinnehavet fördelar sig i denna sammanställning i tre huvudkategorier: religion (51 %), juridik (38 %) och de fria konsterna (9 %). Fyra av fem donatorer verkade i religiösa miljöer och mottagarna i var regel andliga institutioner eller funktionärer; bara ett fåtal böcker (3–4 %) hamnade hos lekmän. Vad Ferm betonar i motsats till Wiktorsson är betydelsen av böcker producerade i utlandet, antingen i form av bokstavlig bokimport eller genom kopiering av utländska förlagor. På grund av stigande efterfrågan ökade den inhemska bokproduktionen efter Ferns undersökningsperiod och då finner vi också ett växande antal böcker på svenska, så som Wiktorsson observerat.⁹⁰

De efterlämnade uppgifterna om kungliga boksamlingar är sparsamma. Kung Birger Magnusson ägde två, möjligen sambundna, böcker om den kungliga kröningsmässan och om Kristi törnekrona, som han 1311 tillsammans med sina relikter deponerade i Uppsala domkapitel för säker förvaring; de torde ha utgjort dyrgriparna i hans boksamling.⁹¹

Den utförligaste redogörelsen lämnas i ett inventarium över Magnus Erikssons skattkammare på Bohus 1346. Bland vapen och rustningar, smycken, kläder, mattor och andra dyrbarheter nämns fjorton böcker, som till största delen går att identifiera. Där fanns en stor bibel på svenska; en tysk bok om den heliga jungfruns mirakel; en kyrkolag i omslag av grönt silke och en i svart omslag, den förra uppgavs vara på svenska, vilket således torde avse kyrkobalken; tre lagböcker, nämligen Östgötalagen, Upplandslagen och Smålandslagen, dessutom en tysk lagbok; ”vnum librum decani vpsalensis”, med vilken troligen avses den *Summula* av Lars från Vaksala som ju även biskop Hemming i Åbo hade i sin ägo; slutligen en ”yuan”, alltså *Herr Ivan lejonriddaren* ur den svenska riddarromanen *Eufemiavisorna*.

- ”Boknaren”, en senmedeltida bild av bibliomanen som samlar böcker för deras yttre utan att tillägna sig deras innehåll. Sättet att förvara böcker på smala hyllor med pärmarna utåt känns igen från andra avbildningar. Pulpeten med läsbara skåp är en utveckling av den tidigare vanliga bokkistan: böckerna är mer tillgängliga, men samtidigt mindre portabla. Ur Sebastian Brant, *Das Narrenschiff* (1494).

Några böcker uppgavs vara bortskänkta: en tysk bibel till riksrådet Ulf Abjörnsson; en bok given i Varberg till Norges kansler; ytterligare en som skulle överlämnas (?) i Bohus; samt till kungens page Erling en bok om hertig Fredrik av Normandie, en annan av Eufemiavisornas berättelser.⁹²

Av inventariet får vi en tydlig bild av en hövisk riddarkultur där dyrbara möbler och textilier, konsthantverk, schackspel, jaktredskap och tornerustningar samsades med en till övervägande delen sekulär boksamling. Som rättens högste vårdare hade kungen en uppsättning lagböcker, vilka snart sammanjämkades i Magnus Erikssons landslag. Såväl förströelse som andlig näring inhämtades på svenska genom nyskrivna riddarromaner och den sannolikt nyligen genomförda bibelöversättningen.⁹³

Det största kända privatbiblioteket med svensk anknytning härstammar från senmedeltiden. Björn Magnusson var född i (Gamla) Lödöse troligen i början av 1400-talet. Under namnet Bero Magni de Ludosia skrevs han in vid universitetet i Wien 1426 och kom att bli kvar där som student och lärare fram till sin död 1465. Han var en uppenbart månglärd skolastiker som bland annat föreläste över logik, moralfilosofi, naturfilosofi, geometri och hushållning. År 1449 utnämndes han av påven till domprost i hemmastiftet Skara, en titulärutnämning som inte innebar några åtaganden men som skaffade honom en bättre ekonomisk ställning. Elva år senare valdes han av domkapitlet till biskop, men han lämnade aldrig Wien och utnämningen upphävdes 1465, strax före Björns död. I sin sista vilja ihågkom han dock Skara, som försörjt honom på distans, och han testamenterade sina böcker till domkyrkobiblioteket. Genom denna handling kan vi rekonstruera hans ovanligt rika boksamling.⁹⁴

På grund av ofredsförhållandena i Sverige tycks biblioteket ha blivit kvar i Wien till 1472 eller något av åren närmast därefter, men genom en samtida förteckning, som analyserats av Gottfrid Carlsson och senast av Erika Kihlman, får vi en god bild av vilka böcker som så småningom fraktades till västgötastiftet och blev en del av svensk lärdomshistoria.⁹⁵ Magister Björn undervisade i traditionell skolastik, vilket avspeglades i hans boksamling: här rymdes predikningar, bibelexegetik, teologi och kanonisk rätt tillsammans med *trivium* och *quadrivium* men mycket få spår av klassisk lärdom annat än i den organiskt anpassade form som hade inkorporerats med

- I denna franska 1400-talsinteriör kan man räkna till ett drygt trettiotal böcker fördelade över tre vägghyllor, en väggbänk med två skivor, en pulpet och en kista som kanske innehåller ännu fler böcker. I det korresponderande textavsnittet finner sig berättaren ”i en mycket ädel herres studerkammare fullbelamrad med vackra böcker, vilka jag närmade mig och började läsa”. Trots det höga priset på böcker uppvisar många medeltida bilder ett förvånansvärt nonchalant förhållningssätt till deras förvaring och vård. *L'istoire de très vaillans princes monseigneur Jehan d'Avennes, du conte de Ponthieu, son fils, de monseigneur Thibault de Dommarc et du souldan Salhadin*. BnF, Bibliothèque de l'Arsenal, Ms-5208 réserve, folio 1r.

TABELL 3. Biblioteket efter Björn från Lödöse cirka 1472

Innehåll	Antal
Homiletik, predikosamlingar	24
Bibeln, bibelböcker, bibelkommentarer, postillor	19
Dogmatik, kyrkofäder, teologi	19
Filosofi, logik	16
Brevställare, grammatik, pedagogik, retorik, språklära	13
Kanonisk rätt	10
Hymner, liturgi	7
Medicin, naturalhistoria	7
Thomas av Aquino	6
Aritmetik, astronomi, geometri	4
Biblisk historia, historia, kronologi	4
Helgonlegender, mirakelberättelser	3
Kalendarier	2
Okänt	3
Övrigt	1
Summa	138

Källa: Kihlman (2011).

medeltida bildning. En författare stod ut i mängden: Thomas av Aquino, som representerades av hela sex arbeten och därför får bilda en egen kategori i tabell 3. Till innehållet kan dessa böcker adderas till facket teologi. I denna kategori finns också flera avskrifter av Petrus Lombardus' *Sententiae*, som teologisk grundbok viktig inte minst i undervisningssammanhang.

Förteckningen över Björns bibliotek är inte konsekvent i beskrivningen av böckernas utformning, men 20 volymer angavs vara på papper, 27 på pergament och en volym på både papper och pergament; där fanns en bokrulle (Kristi släktträd från Adam) och två obundna volymer ("in quaternis") varav den ena innehöll en nedteckning av Wiens universitets

statuter. Förutom en bok på stort papper ("regali papiro") anges bara de små eller portabla formaten ("liber parvus", "liber pugillaris") i 22 fall. I två fall anges böckerna ha blått papper respektive blått pergament. Kihlmans gissning att detta syftar på omslaget verkar rimlig. Så vitt vi kan bedöma var alla böcker handskrifter.

Efter att ha fraktats till Skara kom denna samling visserligen att bli en del av svensk lärdoms- och bokhistoria, men den var ingalunda representativ för medeltidens svenska boksamlingar och bibliotek. Bland enskilda personer saknade den motsvarighet inom riket.

Noter

1. Rimbart, *Vita Anskarii*, kap. 10. Den aktuella passagen finns på latin och i svensk översättning av Eva Odelman i Hans Aili, Olle Ferm & Helmer Gustavson (red.), *Röster från svensk medeltid: Latinska texter i original och översättning* (Stockholm: Natur och kultur, 1990) s. 246 f.

2. "Nya Corvey" växte snabbt och fick tidigt ett stort och berömt bibliotek. Dess allra första tid är dock obskyr: James Westfall Thompson, *The medieval library* (Chicago: Chicago University Press, 1939) s. 82 f.; Karl Christ, *The handbook of medieval library history* (Metuchen & London: Scarecrow Press, 1984) s. 147 f.

3. Som ofta lånar sig de arkeologiska fynden åt olika tolkningar, och en del fynd av förmodade bokbeslag känns mer övertygande än andra. Se t.ex. Holger Arbman, *Birka: Untersuchungen und Studien, 1: Die Gräber* (Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1940) Taf. 83:4; Harald Wideen, *Västsvenska vikingatidsstudier: Arkeologiska källor till Vänerområdets kulturhistoria under yngre järnålder och äldsta medeltid* (Göteborg: Rundqvists boktryckeri, 1955) s. 78 f.; Thorkild Ramskou, "Beslag til bogbind fra vikingetiden", *Bogvennen: Årbog for bogkunst og boghistorie* (1959) s. 9–23; Egil Mikkelsen, *Looting or missioning: Insular and continental sacred objects in Viking Age contexts in Norway* (Oxford: Oxbow Books, 2019) fig. 25a–b.

4. Vilhelm Gödel, *Sveriges medeltidslitteratur: Proveniens; tiden före Antikvitetskollegiet* (Stockholm: Nordiska bokhandeln, 1916) s. 74–76; Jan Brunius, "Sockenkyrkornas liturgiska böcker: Studie i pergamentsomslagen i Riksarkivet", i Olle Ferm (red.), *Kyrka och socken i medeltidens Sverige: En samling uppsatser* (Stockholm: Riksantikvarieämbetet, 1991) s. 457–461, 470.

5. Vilhelm av Sabina rörande beslut som fattats i möte med ärkebiskopen i Uppsala m.fl., 1/3 1248, Svenskt Diplomatariums huvudkartotek, SDHK: <<https://sok.riksarkivet.se/sdhk>>, nr 613.

6. Gödel (1916) s. 76–85; Otto Walde, ”De svenska bibliotekens historia”, i Svend Dahl (red.), *Bibliotekshandbok*, 2 (Stockholm: Gebers, 1931) s. 38–46; Yngve Brilioth, *Svenska kyrkans historia*, 2: Den senare medeltiden 1274–1521 (Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelsens bokförlag, 1941) s. 758 f., 764; Tönnes Kleberg, *Medeltida Uppsalabibliotek*, 2: Bidrag till deras historia fram till år 1389 (Uppsala: Uppsala universitetsbibliotek, 1972) s. 11 f., 16, 123 f.

7. Förteckning på egendom tillhörig Uppsala domkyrka, 15/9 1344, SDHK 5055.

8. Gödel (1916) s. 77 f.; Herman Bengtsson, Inger Estham & R. Axel Unnerbäck, *Uppsala domkyrka*, 5: Inredning och inventarier (Uppsala: Upplandsmuseet, 2010) s. 109. Uppgiften om böckerna i Strängnäs kommer från kaniken Erik van der Lipens testamente, 25/7 1460, SDHK 27634.

9. Gödel (1916) s. 79; *Betänkande och förslag angående läroverks- och landsbibliotek*, Isak Collijn m.fl. Statens offentliga utredningar 1924:7 (Stockholm: Ecklesiastikdepartementet, 1924) s. 134 f.; Axel L. Romdahl, *Skara domkyrkas byggnadshistoria: Medeltiden* (Uppsala: Appelbergs boktryckeri, 1928) s. 9, 63; Walde (1931) s. 39; Assar Larsson, ”Böcker och bibliotek i Skara från tidig medeltid till stormaktstidens slut”, i Arne Sträng (red.), *Skara*, 1: Före 1700: Staden i stiftet (Skara: Skara historikerkommitté, 1986) särsk. s. 772–784; Arne Sträng, ”Skaramissalets väg genom bibliotekssamlingarna”, i Christer Pahlmblad (red.), *Skaramissalet: Studier, edition, översättning och faksimil av handskriften i Skara stifts- och landsbibliotek* (Skara: Stiftelsen för utgivande av Skaramissalet, 2006) s. 56–64.

10. Otfried Czaika, *Sveno Jacobi: Boksamlaren, biskopen, teologen; en bok- och kyrkohistorisk studie* (Stockholm: Kungl. biblioteket, 2013).

11. Bengt, biskop i Linköping och hertig av Finland, testamente, 14/7 1287, SDHK 1377.

12. Ärkedjåknen Sigtrygg i Linköping, testamente, 15/2 1291, SDHK 1507.

13. Håkan, kanik i Linköping och prost i Njudung, testamente, odat. 1295, SDHK 1641.

14. Kaniken Germund i Linköping, testamente, 10/11 1350, SDHK 6067.

15. Gödel (1916) s. 79 ff.; *Betänkande och förslag* (1924) s. 84–87, 90; Walde (1931) s. 39 f. Omdömet om skottarna cit. efter Åke Nisbeth & Inger Estham, *Linköpings domkyrka*, 3: Inredning och inventarier (Stockholm: Riksantikvarieämbetet & Vitterhetsakademien, 2001) s. 17.

16. *Betänkande och förslag* (1924) s. 272 f.; Christer Knutsson, ”Olof Wallquist och gymnasiebiblioteket”, i Jonas Barck (red.), *Landsbibliotekets gamla samlingar: Om handskrifter och böcker ur Landsbibliotekets i Växjö gamla samlingar* (Växjö: Kronobergs läns hembygdsförbund, 1994) s. 9.

17. Biskop Israel i Västerås, förteckning på domkyrkans förvärvade lösöre, 21/5

1317, SDHK 2807. Gödel (1916) s. 78 f., har hänfört Uppsala universitetsbibliotek, UUB, C 120 med anteckningen "Liber capituli ecclesie Arusiensis" till Västerås (Västra Aros). Enligt Monica Hedlund & Margarete Andersson-Schmitt, *Mittelalterliche Handschriften der Universitätsbibliothek Uppsala: Katalog über die C-Sammlung*, 2 (Uppsala: Uppsala universitetsbibliotek, 1989) s. 143, syftar anteckningen på Århus i Danmark. Se i övrigt Isak Collijn, "Svenska boksamlingar under medeltiden och deras ägare, 2: Clemens Ryttings boksamling och bokdepositioner", *Samlaren*, 24 (1903b) s. 140; *Betänkande och förslag* (1924) s. 234 f.; Walde (1931) s. 46; Fredric Bedoire, *Katedralen i Västerås: Andligt och världsligt under åtta sekel* (Stockholm: Langenskiöld, 2019) s. 47–52.

18. Herman Schück, "Kort Rogge", i *Svenskt biografiskt lexikon*, 30 (Stockholm 1998) s. 283. Se i övrigt Henrik Aminson, *Bibliotheca templi cathedralis Strengnensis: Supplementum continens codices manu scriptos* (Stockholm: Isaac Marcus, 1863) s. III–LIX, särsk. s. VIII, XIX–XXIII, LIII f.; *Betänkande och förslag* (1924) s. 172–176, 199–201; Gödel (1916) s. 77 f., men jfr Isak Collijns rec. i *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen (NTBB)*, 4 (1917c) s. 356 f.; Walde (1931) s. 42–44. Bibliotekslokals belägenhet: Erik Bohrn, Sigurd Curman & Armin Tuulse, *Strängnäs domkyrka*, 1: Medeltidens byggnadshistoria (Stockholm: Vitterhetsakademien, 1964) fig. 231, 233. En omfattande katalogisering av det nuvarande domkyrkobibliotekets 1880 volymer innehållande 3 732 titlar tryckta 1468–1758 har gjorts av Ragnhild Lundgren, *Strängnäs domkyrkobibliotek: Systematisk katalog över tryckta böcker*, 1–2 (Skellefteå: Artos, 2017).

19. "Biskop Hemming i Åbo skänker till Åbo domkyrka en mängd uppräknade böcker", omkring 1354, anteckning i *Registrum ecclesie Aboensis eller Åbo domkyrkas svartbok: The Black Book of Abo Cathedral: Facsimile version of the 1890 edition with a new introduction and translations of the original preface and the register of documents with brief introductions*, utg. Elisa Pispala (Helsingfors: Riksarkivet, 1996 [1890]) s. 101 f., jfr Stina Fallberg Sundmark, *Teologi för praktiskt bruk: Frälsningshistoriska perspektiv på Summula av Laurentius av Vaksala* (Skellefteå: Artos, 2014) s. 18. Gödel (1916) s. 81 f.

20. Gödel (1916) s. 82–85; Kleberg (1972) s. 80–82, 118–122, 126, 130; dens., "Domkyrkobiblioteket", i Öyvind Sjöholm (red.), *Uppsala domkyrka: Katedral genom sekler* (Uppsala: Domkapitlet, 1982) s. 205–213.

21. Notarialinstrument upprättat av apostoliske notarien Olof Nilsson 5/1 1369, SDHK 9391.

22. För följande beskrivning av ärkebiskopens bibliotek, se Kleberg (1972) s. 82–103, 112–118.

23. Tönnes Kleberg, *Medeltida Uppsalabibliotek*, 1: Biskop Siward av Uppsala och hans bibliotek (Uppsala: Uppsala universitetsbibliotek, 1968) cit. s. 39. Bibliotekets sammansättning utreds s. 24–37.

24. Kleberg (1972) s. 67–76. Prisjämförelser från Lars O. Lagerqvist, *Vad kostade det? Priser och löner från medeltid till våra dagar* (Lund: Historiska media, 2013) s. 94, där även biskop Hemmings böcker värderas.
25. Kleberg (1972) s. 105.
26. Bertil Nilsson, *Sveriges kyrkohistoria*, 1: Missionstid och tidig medeltid (Stockholm: Verbum, 1998) s. 117 f., 120–131; Kleberg (1972) s. 14 f.
27. Magnus Erikssons landslag, Yngre Västgötalagens kyrkobalk m.m., Varnhem 1400–1450, UUB B 20. Den Arnamagnæanske håndskriftsamling, Köpenhamn, AM 191 fol.; se Kristian Kaalund (red.), *Katalog over den Arnamagnæanske Håndskriftsamling*, 1 (Köpenhamn: Gyldendalske boghandel, 1889) s. 157–159. Se i övrigt Natanael Beckman, ”Cistercienserklostrens bibliotek”, *NTBB*, 4 (1917a) s. 81; Walde (1931) s. 65.
28. Nilsson (1998) s. 151–157.
29. Bror Olsson, ”Studier och lärdom: Krönikor och folkvisor”, i Ewert Wrangel (red.), *Svenska folket genom tiderna: Vårt lands kulturhistoria i skildringar och bilder*, 2: Den medeltida kulturen (Malmö: Allhems, 1938) s. 217–236; Sten Lindroth, *Svensk lärdoms-historia: Medeltiden, reformationstiden* (Stockholm: Norstedts, 1975) s. 48–53; Lawrence S. Thompson, *Medeltida klosterbibliotek* (Stockholm: Bokvännerna, 1980) s. 44–52.
30. Se för det följande fr.a. Toni Schmid, ”Om Sigtunabrödernas böcker och böner”, *Situne Dei* (1946–1947) s. 45–82.
31. Biskop Vilhelm av Sabina till predikarbröderna i Sigtuna, 18/2 1248, SDHK 612. Om förvärv i Paris: Olle Ferm, ”Book possession and book circulation”, i Olle Ferm & Elisabeth Mornet (red.), *Swedish students at the University of Paris in the Middle Ages*, 1: Origin, studies, carriers, achievements (Stockholm: Runica et mediævalia, 2021) s. 769–779.
32. Kleberg (1972) s. 53; Lars’ av Vaksala testamente 10/8 1328 med kommentar, i Aili, Ferm & Gustavson (red.), (1991) s. 193–197, cit. s. 195.
33. Predikarordens provincialprior i Danmark utfärdade kvitto till lektorn Olaus Pauli för överlämnandet av en boksamling till klostret i Sigtuna, 3/9 1446, SDHK 25006.
34. UUB C 134, cit. efter Schmid (1946–1947) s. 51. Se även Kleberg (1972) s. 15, 21 f., 25 f. Om eder och andra stöldskydd, se Erik Kwakkel, *Books before print* (Leeds: ARC Humanities Press, 2018) s. 147–151, och Claes Gejrot ”Skrivarens röst: Skrivarröster i C-samlingen” i Sara Risberg (red.), *Dicit Scriptura: Studier i C-samlingen tillägnade Monica Hedlund* (Stockholm: Runica et mediævalia, 2006) s. 46–48.
35. Walde (1931) s. 64 f.
36. Om detta bibliotek, se fr.a. Isak Collijn, ”Franciskanernas bibliotek på Gråmunkeholmen med särskild hänsyn till Kanutus Johannes’ verksamhet”, *NTBB*,

4 (1917a); Walde (1931) s. 61–64. För en äldre skildring: Carl Fredrik Rothlieb, *Beskrifning öfver Kongl. Riddarholmskyrkan* (Stockholm: J. P. Lindhs änka, 1822) s. 19 f.

37. Henrik Roelvink, *Franciscans in Sweden: Medieval remnants of Franciscan activities* (Aassen: Van Gorcum, 1998) s. 123 f.; Patrik Åström, ”En nyfunnen medeltida handskrift av Magnus Erikssons landslag”, i Elin Andersson & Emil Stenback (red.), *Böckerna i borgen: Ett halvsekel i Roggebiblioteket* (Stockholm: Kungl. biblioteket, 2018).

38. Collijn (1917a) s. 104.

39. *Gråbrödernas diarium: Ett vittnesbörd från senmedeltidens Stockholm; utgåva, översättning och faksimil av handskriften A 21 i Kungliga biblioteket*, utg. Elin Andersson (Stockholm: Runica et mediævalia & Kungl. biblioteket, 2017) s. 34 f. Uppgiften är från okänt år på 1400-talet.

40. Huvuddelen av materialet finns i UUB, därtill två handskrifter på Kungliga biblioteket och en inkunabel på Det Kongelige Bibliotek, Köpenhamn. Collijn (1917a) s. 101 f.; Munkhammar (2008) s. 33 f.

41. Collijn (1917a) s. 107–113.

42. Collijn (1917a) s. 116–123.

43. Collijn (1917a) s. 117–122; Åström (2018) s. 80 f. Om Snell och Ghotans förmodade verksamhet på Gråmunkeholmen: Isak Collijn (red.), *Katalog der Inkunabeln der Kgl. Bibliothek in Stockholm*, II:1 (Stockholm: Kungl. biblioteket, 1916) s. 62.

44. Axel Nelson, ”’Then norska laghboken’ i Stockholms franciskanerkloster”, *NTBB*, 35 (1948).

45. Collijn (1917a) s. 123–128.

46. *Gråbrödernas diarium* (2017) s. 54 f.

47. Collijn (1917a) s. 106 f., 121, 150; Nelson (1948) s. 4.

48. Roelvink (1998) s. 123.

49. Isak Collijn, ”Svenska boksamlingar under medeltiden och deras ägare: Smärre bidrag, 1: Laurentius Magni och några af honom till Stockholms svartbrödrakloster skänkta böcker”, *Samlaren*, 23 (1902) s. 125 f.

50. UUB C 616: ”Iste liber fuit emptus [...] pro conventu ftokholmensi *incinerato* anno domini M^ocdvij”. Cit. efter Isak Collijn, ”Smärre bidrag till de svenska klosterbibliotekens historia, 2: Två handskrifter från Stockholms dominikanerkloster”, *NTBB*, 4 (1917b) s. 67.

51. Ernst Nygren, ”Ännu en handskrift från Stockholms dominikanerkloster”, *NTBB*, 6 (1919) s. 195–197; Collijn (1917b) s. 69–71.

52. Collijn (1902) s. 127–130.

53. Walde (1931) s. 64. Om denna samling, se fr.a. Collijn (1903b).

54. Jfr *Betänkande och förslag* (1924) s. 405 f.; Göran Dahlbäck, *I medeltidens Stockholm* (Stockholm: Stockholms medeltidsmuseum, 1987) s. 140–146.

55. Claes Annerstedt, *Upsala universitetsbiblioteks historia intill år 1702* (Stockholm: Norstedts, 1894) s. 6 f.

56. Om birgittinordens framväxt och etablering, se Sven-Erik Pernler, *Sveriges kyrkohistoria*, 2: Hög- och senmedeltid (Stockholm: Verbum, 1999) s. 59–69. Om klosterlivet i Vadstena: Birgitta Fritz, ”Klostret”, i Göran Söderström (red.), *600 år i Vadstena: Vadstens historia från äldsta tider till år 2000* (Stockholm: Stockholmia förlag, 2000) s. 86–109.

57. Allmänt om biblioteket: Gödel (1916) s. 91–101, 124–132; Walde (1931) s. 47–55; Aarno Malin, ”Studier i Vadstena klostrets bibliotek”, *NTBB*, 13 (1926) s. 129–153; Anna Fredriksson, *Vadstena klostrets bibliotek: En analys av förvärv och bestånd* (Uppsala: Institutionen för klassiska språk, 1997); Ville Walta, *Libraries, manuscripts and book culture in Vadstena Abbey* (Helsingfors: Helsingfors universitet, 2014).

58. Cit. *Vadstenadiariet: Latinsk text med översättning och kommentar*, utg. Claes Gejrot (Stockholm: Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia, 1996) notis 921, 15/10 1495. Gustaf Edvard Klemming & Johan Gabriel Nordin, *Svensk boktryckeri-historia med inledande allmän öfversigt* (Stockholm: Norstedts, 1883) s. 148; Isak Collijn, *Sveriges bibliografi intill år 1600*, 1: 1478–1530 (Uppsala: Svenska litteratursällskapet, 1934–1938) s. 132–138; Håkan Hallberg, *En bokskörd från vingården: Heliga Birgitta hennes kloster och dess bibliotek*, Uppsala universitetsbiblioteks utställningskataloger, 42 (Uppsala: Uppsala universitetsbibliotek, 2003) kat. nr 43; Bertil Berthelson, ”Ur Vadstena klostrets byggnads-historia: II”, *Fornvännen*, 23 (1928) s. 297.

59. Om birgittinernas klosterregler: Yngve Brilioth, *Svenska kyrkans historia*, 2: Den senare medeltiden 1274–1521 (Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelsens bokförlag, 1941) s. 250–261.

60. Monica Hedlund, ”Ny katalog – ny väg in i biblioteket”, i Monica Hedlund & Alf Härdelin (red.), *Vadstena klostrets bibliotek: Ny katalog och nya forskningsmöjligheter* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1990) s. 13, 15.

61. Walta (2014) s. 112–117. En förteckning över alla kända Vadstenaproveniens-er – handskrifter, inkunabler och fragment – lämnas i Waltas appendix 1, s. 234–297.

62. Fredriksson (1997) s. 25–30, särsk. tabell 7. Jfr Walta (2014) s. 44.

63. Roger Andersson, *Predikosamlingar i Vadstena klosterbibliotek* (Uppsala: Institutionen för klassiska språk, 1994) s. 22.

64. *Vadstenadiariet* (1996) notis 460, 832, 1063.

65. Jonas Carlquist, ”Abbedissan lånar böcker: Vadstensystrarnas tillgång till brödernas bibliotek”, i Risberg (red.), (2006) s. 11–31, cit. s. 30 f.

66. Gödel (1916) s. 96 f.

67. Se exv. Andersson-Schmitt & Hedlund, 1 (1988) s. IX.
68. Claes Annerstedt, *Uppsala universitets historia*, 1: 1477–1654 (Uppsala: Uppsala universitet, 1877) s. 47, not 4. Jfr Fredriksson (1997) s. 6.
69. Jonas Nordin, ”Hur stort var klosterbiblioteket i Vadstena?”, *Biblis: Kvartals-tidskrift för bokvänner*, 94 (2021) s. 34–44.
70. Gödel (1916) s. 126. Se även *Vadstenadiariet* (1996) notis 476 där ”librorum in choro” sägs ha innehållit psalterier, antifonier, gradualen och legendarier.
71. Bertil Berthelson, *Studier i Birgittinerordens byggnadsskick*, 1: Anläggningsplanen och dess tillämpning (Lund: Håkan Ohlssons boktryckeri, 1946) s. 198–203.
72. Johan Fredrik Martin, ”Appartement vouté de l’Eglise de Wadstena dans lequel on conserve plusieurs Reliques des tems Catholiques”, akvatint över kon-
tursning, NMG 62/1884, Nationalmuseum.
73. Fredriksson (1997) s. 5, not 7.
74. ”in Vadstena wurden in der Regel keine Catenati hergestelt”, Andersson-Schmitt & Hedlund, 2 (1989) s. 282. Om böckerna varit fastkedjade hade de heller inte kunnat flyttas mellan brödernas och systrarnas konvent – däremot visar flera av de svenskspråkiga handskrifter som förvarades inom systerkonventet spår av att ha varit fastkedjade och dessa bör alltså ha nyttjats på delvis andra sätt. Exempel på Vadstenakatenater, exv. KB A 27 och möjligen A 12. Se även Walta (2014) s. 47 f.
75. ”I regel hava böckerna varit stående i facken”, säger Gödel (1916) s. 95, utan närmare motivering. Se även försöket till rekonstruktion hos Carl-Gustaf Andréén, *De septem sacramentis: En sakramentsutläggning från Vadstena kloster ca 1400* (Lund: Gleerups, 1963) s. 62–65.
76. Sten G. Lindberg, art. ”Bokbind”, i *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*, 21: Supplement (Malmö: Allhem, 1977) sp. 127–130. Underlag för artikeln och ytterligare upplysningar finns i Sten G. Lindbergs arkiv, Kungliga biblioteket, Acc. 2007/96: B6, Handlingar, Bokband, Medeltid, Klenod, Romaneska lädersnitt, odecor. Se även Sven Wiklander, ”Bokband av sälskinn, tränband och genomträdde bind: Erfarenheter av medeltida inbindningsmetoder i Kungl. bibliotekets bokbinde-ri”, *Biblis: Årsbok utgiven av Föreningen för bokhantverk* (1958) s. 19–32; Alf Liedholm, ”Bokband från Vadstena klosterbibliotek: Från en utställning i Statens Historiska Museum”, *Grafiskt forum*, 1971:12, s. 17–20; Hallberg (2003) s. 26–35; *Walta* (2014) s. 141–146.
77. Jfr Walter Horn & Ernest Born, ”The medieval monastery as a setting for the production of manuscripts”, *The Journal of the Walters Art Gallery*, 44 (1986) s. 21 f.; Richard Gameson, ”The image of the medieval library”, i Alice Crawford (red.), *The meaning of the library: A cultural history* (Princeton & Oxford: Princeton University Press, 2015) s. 40.

78. Lauritz Weibull, *Bibliotek och arkiv i Skåne under medeltiden* (Lund: E. Malmströms boktryckeri, 1901) s. 11. Kantorns ansvar för böckerna var regelmässigt exv. i England: George Haven Putnam, *Books and their makers during the Middle Ages: A study of the conditions of the production and distribution of literature from the fall of the Roman empire to the close of the seventeenth century*, 1 (New York: Hillary House, 1962 [1896]) s. 101.
79. Ville Walta, "Birgittine fragments in Finland: Reconstructing Naantali Abbey's Library", i Claes Gejrot, Mia Åkestam & Roger Andersson (red.), *The Birgittine experience: Papers from the Birgitta conference in Stockholm 2011* (Stockholm: Vitterhetsakademien, 2013) s. 11–13, 20, 25.; Wolfgang Undorf, *From Gutenberg to Luther: Transnational print cultures in Scandinavia 1450–1525* (Leiden: Brill, 2014) s. 182.
80. Walde (1931) s. 49, 53 f.
81. Lars' av Vaksala testamente 10/8 1328 med kommentar, i Aili, Ferm & Gustavson (red.), (1991) s. 193–197.
82. Collijn (1903b); Undorf (2014) s. 260–266.
83. Jarl Johanssons testamente, 22/1 1322, SDHK 3775.
84. Kyrkoherden Svens i Frötuna testamente, 29/11 1337, SDHK 4375; Kleberg (1972) s. 59 f.
85. Kyrkoherden Johan Ragvaldssons i Skeptuna testamente, 6/11 1348, SDHK 5681.
86. Bengt Nilssons i Valla (Röks socken) testamente, 2/10 1369, SDHK 9535.
87. *Erikskrönikan*, "Förändringar och tillägg i Gamla Krönikan", i *Svenska medeltidens rim-krönikor*, 1: Gamla eller Eriks-krönikan, utg. Gustaf Edvard Klemming (Stockholm: Svenska fornskriftsällskapet, 1865) s. 165.
88. Kleberg (1972) s. 41 f., 61.
89. Per-Axel Wiktorsson, "Handskrifter som mötts: Spår av ett stormansbibliotek i Uppland", i Olle Ferm & Staffan Nyström (red.), *Bengt Jönsson (Oxenstierna) och hans värld* (Stockholm: Runica et mediævalia & Kungl. biblioteket, 2004) särsk. s. 307.
90. Ferm (2021) särsk. s. 745–758. Kartläggningen har gjorts genom uppgifter i SDHK.
91. Kung Birger av Sverige till domkapitlet i Uppsala, 24/8 1311, SDHK 2435; Gödel (1916) s. 109; Kleberg (1972) s. 47 f.
92. Magnus Nilssons inventarium över skattkammaren på Bohus, 6/6 1346 (tidigare dat. 5/5 1340), SDHK 5311; Gödel (1916) s. 109 f.
93. Om *Eufemiavisorna*: Lars Lönnroth & Sven Delblanc (red.), *Den svenska litteraturen: Från forntid till frihetstid, 800–1718* (Stockholm: Bonniers, 1987) s. 97–104. Om fornsvenska bibelöversättningar och den s.k. Moseboksparafrazen: Lindroth (1975) s. 81–86.

94. Björns biografi har utretts av Gottfrid Carlsson, "Vårt största enskilda medeltidsbibliotek och dess ägare", *NTBB*, 5 (1918) s. 228–238.

95. Förteckning över böcker tillhörande Skara domkyrka samlade av magister Bero (Magni), ca 1472, SDHK 29337. För renskrift och tolkning, se Gottfrid Carlsson, "Mäster Beros af Lödöse bibliotek", *NTBB*, 9 (1922) s. 129–142; Erika Kihlman, "The inventory of Bero's library: An edition with analysis", i Olle Ferm & Erika Kihlman (red.), *Swedish students at the University of Paris in the Middle Ages*, 1: Origin, studies, carriers, achievements (Stockholm: Runica et mediævalia, 2011) s. 135–173.

Prelum
Alcesianū.

Inkunabler

ELIN ANDERSSON

I Kina hade tryck med spegelvända träreliefer utförts i många hundra år, när man i det sena 1300-talets Europa började använda en liknande teknik – så kallat xylografiskt tryck eller blocktryck – för att mångfaldiga helgonbilder, kalendrar och spelkort.¹ Den ökade tillgången på papper i Europa under 1400-talet hade ett nära samband med blocktryckets utbredning och popularitet. Med tiden utökades de enkla bildtrycken med text; så småningom framställdes hela böcker, till exempel *Biblia pauperum*, ”De fattigas bibel”, som visade bilder ur den bibliska historien och inspirerade kyrkomålare som Albertus Pictor.² Bilderna var det centrala i blocktrycksböckerna; de appellerade till den folkliga fromheten och enskild andakt, oavsett om användaren kunde läsa eller inte, och var tacksamma att användas i kyrkans undervisning. Ändå har förhållandevis få blocktrycksböcker bevarats till vår tid.

Vid produktion av blocktrycksböcker skars både bild och bokstäver ut i ett stycke trä. Det gick bara att trycka på en sida, eftersom reliefen gjorde djupa spår i papperet. Arbetet var tidskrävande, och förekomsten av blocktryck ebbade ut under 1400-talet.³ Den stora förändringen kom i stället med den nya teknik som förfinades av guldsmeden Johann Gutenberg från Mainz: tillverkningen av trycktyper i metall. Gutenberg uppehöll sig på 1430-talet i handelsstaden Strasbourg, där han började experimentera med lösa metalltyper och en träpress liknande dem som användes för framställning av olja och vin.⁴ Väl tillbaka i hemstaden Mainz tryckte Gutenberg den berömda 42-radiga bibeln med den nya tekniken omkring år 1455.

Boktryckarkonsten spreds sedan med kringresande tryckare genom Tyskland ned mot Frankrike och Italien, för att sedan vända norrut och slutligen nå Sverige under 1480-talet. Ofta stod kyrkan och klostren som beställare av tryckta verk, men med tiden kom tryckerier allt mer att styras av handelsmönster, till skillnad från handskriftsproduktionen, som huvudsakligen lokaliserats kring kyrkliga och intellektuella miljöer.⁵ De tre mest produktiva områdena för det tidiga boktrycket var Norditalien, Sydtyskland och Nederländerna; omkring en tiondel av alla böcker som trycktes i Europa under 1400-talet producerades i Venedig.⁶ I städer som Lyon och Frankfurt ordnades årliga bokmässor där boktryckarna kunde saluföra sina alster. Det mest lönsamma fraktsättet var vattenvägen, vilket förklarar varför så många tryckerier etablerades i hamnstäder, som till exempel Lübeck.

En västerländsk bok tryckt före år 1501 kallas inkunabel.⁷ Ordet härleds från latinets *incunābula*, 'vagga'. En svensk direktöversättning som numera sällan förekommer är "vaggtryck"; den tyska motsvarigheten är *Wiegen-druck*. Man vill alltså illustrera att det är boktryckarkonstens första barndom det handlar om.⁸ Även begreppet *paleotyp*, 'gammalt tryck', förekommer för böcker producerade under denna tid. De tryckta böckernas utseende kom att förändras mycket över tid, men handpresstrycket utfördes i princip på samma sätt från Gutenbergs dagar ända fram till 1800-talets början, när industrialiseringen förändrade trycktekniken i grunden.⁹

Teknik

Att trycka en bok under inkunabeltiden krävde en stor personalstyrka. Förutom de som hanterade själva pressen och infärgningen av tryckformen behövdes typ-, stil- eller stämpelskärare, stilgjutare, sättare och korrekturläsare.¹⁰ Vid sidan av det rent tekniska i produktionen fungerade boktryckaren också som redaktör, förläggare och distributör.¹¹ Att framställa den minsta beståndsdelen i processen – själva bokstavstypen – var ett omfattande arbete: först skar stilskäraren till en bokstav ur ett stycke stål (*patris*), som stansades i ett kopparstycke (*matris*). I matrisens spegelvända hålighet gjöts sedan den färdiga bokstavstypen med en legering av bly,

tenn och antimon. Bokhistorikern Sten G. Lindberg beräknar att en stilskrivare i Gutenbergs officin kan ha producerat ett par patriser i veckan, att sättningen av en sida i ”Gutenbergbibeln” troligen sysselsatte tre personer under en dag, och att antalet tryckta ark om dagen kan ha uppgått till omkring trehundra.¹² Träpressen hade en begränsad kraft, vilket gjorde det svårt att få jämnt tryck över pappersytan. Man tryckte därför vanligen en halv form, och därmed ett halvt ark, i taget.¹³

Inkunablerna trycktes till en början i stora format.¹⁴ När vi hör ordet *format* tänker vi framför allt på storlek, men här handlar det i stället om hur många gånger bladet veks efter tryckningen.¹⁵ Bokens storlek berodde alltså på hur stort bladet (och tryckformen) var från början.

FOLIO: Bladet veks en gång. Varje blad utgjorde hälften av arket, vilket gav fyra sidor tryckt text i en bok med folioformat.

KVARTO: Bladet veks två gånger. Varje blad utgjorde en fjärdedel av arket, vilket gav åtta sidor tryckt text i en bok med kvartoformat.

OKTAV: Bladet veks tre gånger. Varje blad utgjorde en åttondel av arket, vilket gav sexton sidor tryckt text i en bok med oktavformat.

Bevarade kontrakt för tryckning av ett missale för Uppsala stift 1508 ger en målande beskrivning av tryckarens villkor.¹⁶ Upplagan skulle uppgå till 700 exemplar, varav 150 på pergament (*in pergameno*), resten på papper (*in papiro*). Tryckaren uppmanades använda ”fina trycktyper” (*bona littera*). Papperet skulle vara av god kvalitet (*in bono papiro*) och pergamentbladen tillverkas av kalvskinn, inte av får. Dessutom skulle pergamentexemplaren bindas i slitstarkt svinskinn (*quod durabilis est*).

Från handskrift till tryck

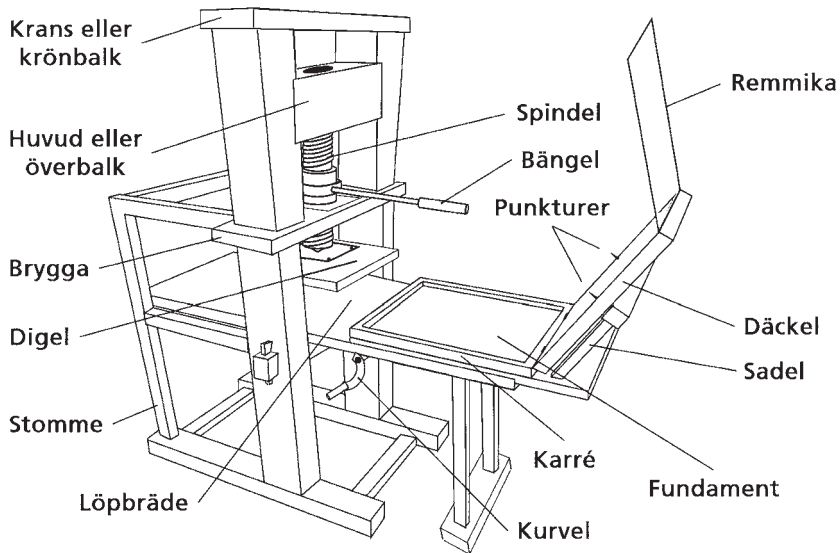
Med tryckteknikens intåg visade boken färre spår av enskilda personers arbete – bokstäverna på sidan var resultatet av metalltypers tryck mot bladets yta, inte av en viss skrivares individuella förutsättningar. Ett steg hade tagits från människa till maskin; den mänskliga närvaro som uppträdde i de medeltida handskrifterna, med överstrykningar, marginalklotter

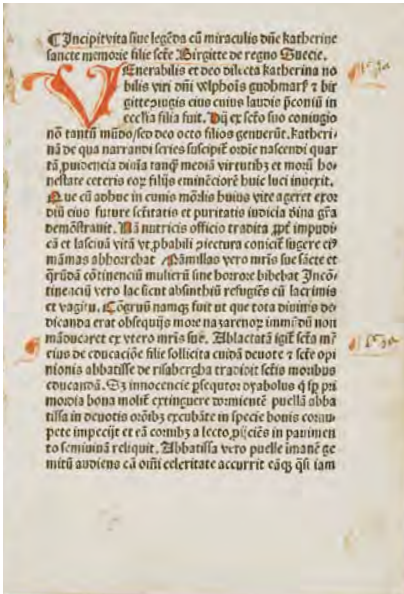
och rättelser, blev mindre påtaglig. Texten blev mer enhetlig och därmed också tydligare, vilket underlättade vid den snabba, tysta läsningen.¹⁷

En medeltida skrivare behövde avsätta mycket tid för att kopiera en bok; i slutet av medeltida handskrifter påträffas ibland mer eller mindre skämtsamma verser, där skrivaren uttryckt sin tacksamhet över att arbetet var avslutat.¹⁸ Produktionen av en inkunabel krävde också en stor arbetsinsats, men sparade ändå avsevärt med tid eftersom arbetet resulterade i många fler exemplar. Men även om produktionen förändrades i grunden och gjorde det möjligt att producera enhetliga skrifter i större skala, var ändå mycket sig likt från handskriftstiden. Inkunablerna hämtade sin estetik från handskrifterna och ger ett medeltida intryck: typsnitten efterliknade ofta de gotiska textualis-stilarna, men även de humanistiska kursivstilarna.¹⁹ Ibland kan det rent av vara svårt – åtminstone på lite avstånd – att skilja en inkunabel från en medeltida handskrift. Medeltida skrivare använde sig av en mängd förkortningar i texten för att spara tid, skrivmaterial och bläck, och de första tryckarna följde samma principer. Anfänger, det vill säga större begynnelsebokstäver, trycktes ibland inte alls, utan målades dit för hand, mer eller mindre utsmyckade.

● Interiör från ett tidigt tryckeri. Till vänster förbereder uppdragaren färgbollarna för att färga in formen på nytt så fort tryckaren är färdig med det ark han håller på att trycka. Till höger avsynar en sittande man sköntrycket innan arken buntas för tryckning av den andra sidan, vidertrycket. Bunten med fuktade ark preparerade för tryckning är fortfarande större än bunten som redan passerat genom pressen. Sättaren är i färd med att placera typer i en sätthake efter den förlaga som är placerad framför honom. Bakom honom står korrekturläsaren och kontrollerar de färdigtryckta arken. Korrigeringar kunde göras under pågående tryckning, vilket gav upphov till det som kallats olika bibliografiska stater (varianter) av ett tänkt idealexemplar. Tryckningen krävde åtskillig kraft och tryckpressen är stadigt förankrad i väggar och tak. Bearbetning efter ett träsnitt föreställande boktryckaren Jodocus Badius Ascenius' officin i Paris från 1520 (se sidan 500). *Chants royaux sur la Conception, couronnés au puy de Rouen de 1519 à 1528*, BnF Manuscrits Français 1537, folio 29v.

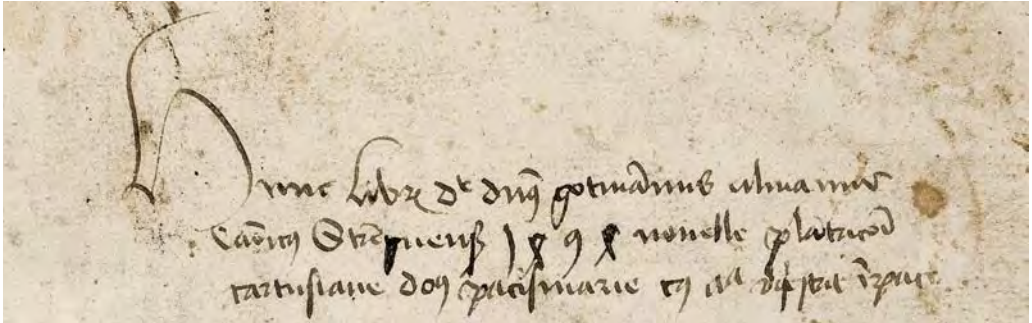

- Schematisk skiss över en handpress av den typ som med endast små förbättringar användes från Gutenbergs tid till början av 1800-talet. Namnen på tryckpressens olika delar varierar i källorna. Vid tryckning kilades en form med typografiskt material fast på det stadiga fundamentet av sten eller mässing. Med hjälp av färgbollar färgades formen in med tryckfärg. Ett fuktat pappersark fästes i däckelns punkturer och en ram av trä, remmikan, med en utskuren matris av paper fälldes ned för att hålla arket på plats och skydda marginalerna från att svärtas vid tryckningen. Karrén med formen löpte på skenor och med kurveln vevades formen in under digeln, som drogs ned med hjälp av bängeln. Eftersom digeln inte täckte hela formen skedde tryckningen som regel i två eller tre omgångar. Först trycktes en bunt ark på ena sidan, det så kallade sköntrycket. Därefter byttes formen ut för att trycka arkens andra sida, vidertrycket (tyska *Widerdruck*, 'mottryck'). Med hjälp av hålen från punkturer kunde arken få rätt positionering när de vändes. Den stora skruven, spindeln, var i äldsta tid av trä, men under 1500-talet började de tillverkas av metall.

- *Vita cum miraculis b. Katherine*, tryckt av Bartholomeus Ghotan i Stockholm 1487, med anfangen V målad för hand i rött. KB, Inkunabel 307/F1700 3199.
- Boktryckarmärke för Johann Snell, den första i Sverige verksamma tryckaren, i *Dyalogus creaturarum moralizatus*. Texten berättar att tryckningen avslutades den 20 december 1483. KB, Inkunabel 360/RAR 1.

Titelsida saknades till en början helt och verket identifierades i stället genom den första textrad (incipit). Uppgifter om tryckningen återfanns i regel i slutet av volymen, i en så kallad *kolofon*. I slutet av 1400-talet försvann denna praxis. Information om tryckningen sattes i stället på första sidan, och titelsidan var född. Många boktryckare under inkunabeltiden (och även senare) använde sig av särskilda emblem, så kallade boktryckarmärken, som identifikatorer.²⁰

- Från försattsbladet i lagboken *Repertorium iuris* tryckt i Basel 1474. Notisen lyder i översättning: ”Den här boken skänkte herr Gotmannus Almanus, kanik i Strängnäs, år 1494 till det nytilkomna kartusianklostret Pax Mariae. Må hans själ vila i frid!” Strängnäs domkyrkobibliotek, Q 488 fol.

Hur kom tryckta böcker till Sverige?

Ett exemplar av Gutenbergs 42-radiga Bibel fanns troligen i Vadstena kloster redan i slutet av 1450-talet.²¹ Från mitten av 1460-talet etablerade sig bokhandlare i hansestäderna; den största och viktigaste hansestaden Lübeck blev utgångspunkten för införseln av böcker till Skandinavien.²² Från 1480-talets början dominerade hanseatiska köpmän helt handeln med böcker tryckta i Tyskland och Venedig för vidare försäljning norrut.²³ I Lübeck fanns kapitalstarka köpmän som var villiga att satsa på den nya tekniken, och dit kom årligen framstående tryckare från när och fjärran för att sälja sina böcker. Den första boktryckaren som etablerade sig i Lübeck var Lucas Brandis, som bland annat utgav en lågtysk översättning av den heliga Birgittas uppenbarelser 1478.²⁴

En viktig ledtråd för att spåra handeln med böcker till Sverige är detaljer i inbindningen och ägarnotiser som berättar om pris och plats för inköp. I Strängnäs domkyrkobibliotek finns till exempel en utgåva av legendsamlingen *Legenda aurea*, tryckt i Strasbourg 1476, med en ägaranteckning på bakre pärmens insida. Den berättar att köparen betalat 20 mark i stock-

- *Anno Domini mcdlxxoctauo in crastino Bartolomej comparabam passionarium ab impressoribus cum preceptorio pro viginti marcis denariorum monete holmensis pro ligatura iiij marcis.* ”Den 25 augusti 1478 köpte jag av tryckarna ett *passionarium* [det vill säga *Legenda aurea*], tillsammans med [boken] *Praeceptorium* [*Divinae legis*] för 20 mark i stockholmsmynt, och jag betalade 4 mark för inbindningen.” Bägge böckerna trycktes av Georg Husner i Strasbourg 1476, men *Praeceptorium* återfinns inte i Strängnäs-samlingen. Strängnäs domkyrkobibliotek, K 406 fol.

holmemynt för två volymer i augusti 1478, omkring fem år innan den första boken trycktes i Sverige.

Ytterligare ett exempel från samma bibliotek är folianten *Repertorium iuris*, tryckt i Basel 1474. Här meddelar den handskrivna notisen på försättsbladet att en Gotmannus Almanus (”tysken”) skänkt volymen till kartusianklostret Pax Mariae (Mariefred) år 1494. Inkunabelforskaren Isak Collijn identifierade honom som en Gotman von Ravensburg, vilken besökte Sverige på 1470-talet som ombud för boktryckaren Schöffner i Mainz och handelsmän i Lübeck. Av allt att döma har Gotman von Ravensburg sedan blivit kvar i Sverige; i notisen nämns han som kanik i Strängnäs.²⁵

På samma sätt som ägarnotiser ger oss ledtrådar om handeln med böcker är också inbindningen en viktig faktor att beakta. De många bevarade bokband som härstammar från verkstäder i Lübeck förstärker bilden av staden som helt dominerande för bokhandeln till Skandinavien.²⁶ Bland köparna fanns främst kyrkliga institutioner, men också skolor och

opus **Et** pl^{us}. **T**ale erit opus tuū q̄lis fuerit inten-
tio tua **U**nde de quodā ioculatore dicitur vel legit. q̄ scie-
bat tombare q̄ postea visus est tombare i cella sua
ad honorē dei. et visi sunt circa eū q̄tuor āgeli cū sin-
gulis cereis assidentes ei. .:

De Symea q̄ scribebat libros Dialog^o. xcviij.

Symea pulcherrie libros scribebat & tū unūq̄
cor dabat ad id q̄ scribebat. ymmo magis
cū alijs loq̄bat vel auscultabat que ab alijs dicebā-
tur. Qua de causa sepellit libros s̄ficabat scribēs
in eis q̄ loquebat vel q̄ audiebat ab alijs loqui. **¶**
Nolens autē se corrigere nullus ei lucz porrigebat
q̄ in paup̄tate collisa dixit **N**ichil sc̄ptoz opat̄ corde
s̄nō meditat̄ **S**ic em̄ cū psallere et orare volumus.
de be^o corde meditari qz nichil ē sola voce cātare sine
cordis int̄tione **S**z sicut ait ap̄ls ad **E**p̄thios. v.

privatpersoner.²⁷ Några kvinnor som ägde tryckta böcker i senmedeltidens Sverige är kända, till exempel Anna Pedersdotter (Bielke) och Ingeborg Åkesdotter (Tott).²⁸

De första tryckarna i Sverige

I början av 1480-talet etablerade sig hanseatiska tryckare i Stockholm. Först på plats var Johann (Johannes) Snell, som övertagit en del av sin utrustning från tryckaren Lucas Brandis i Lübeck.²⁹ Snell hade producerat det första trycket i Danmark 1482 och kallades därefter till Sverige av ärkebiskopen Jakob Ulfsson, med uppdraget att framställa ett missale för Uppsala.³⁰ Medan arbetet med missalet pågick färdigställde Snell i december 1483 det som kom att bli den första tryckta boken i Sverige: *Dyalogus creaturarum moralizatus* (Skapelsens sedelärande samtal), en populär samling sedelärande fabler i dialogform.³¹ Boken är tryckt i kvartoformat och rikt illustrerad med träsnitt, som Snell kopierat (men spegelvänt) från en förlaga tryckt i Gouda några år tidigare.

Flera av de första tryckerierna i Sverige etablerades i klostermiljöer, där det fanns vedertagen kunskap om bokproduktion och en lång tradition av bildning och intellektuellt arbete.³² Sannolikt satte Snell upp sitt tryckeri hos franciskanerna i Stockholm, även om regelrätta bevis för detta saknas.³³ På 1480-talet förestods Stockholmsfranciskanerna av Knut Jönsson (Kanutus Johannis). Han hade litterära intressen och är känd som en stor boksamlare; till konventbiblioteket skänkte han flera av de handskrifter

- ”Om apan som skrev böcker”, ur *Dyalogus creaturarum moralizatus* (1483). ”En apa skrev mycket vacker bokskrift, men den ägnade sig aldrig helhjärtat åt det den skrev. I stället pratade den med andra eller lyssnade på vad de sade. På så sätt fördärvade den ofta böckerna genom att skriva ned sitt eget eller andras prat. Eftersom den inte ville bättra sig, var det ingen som erbjöd den någon förtjänst, och så drabbades apan av fattigdom och sade: ’Vacker bokskrift knappast döljer att man texten slarvigt följer.’” (Översättning Monica Hedlund.) KB, Inkunabel 360/RAR 1.

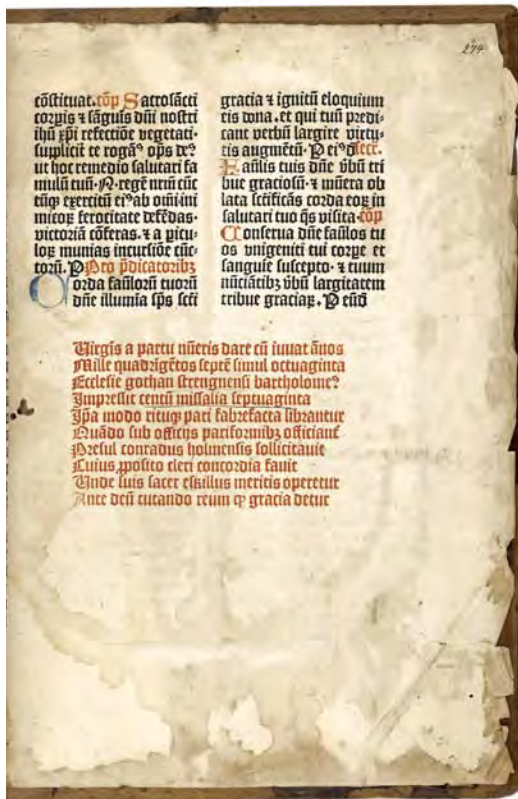
- Ärkebiskopen Jakob Ulfsson var delaktig vid boktryckarkonstens införande i Sverige. Väggmålning i Yttergrans kyrka. Foto: Lennart Karlsson, SHM.

och tryckta verk som han införskaffat under resor och studier utomlands.³⁴ Knut Jönsson hade dessutom nära band till ärkebiskopen Jakob Ulfsson, som ju beställt tryckningen av Uppsalamissalet. Jakob Ulfsson var drivande vid grundandet av Uppsala universitet 1477 och hade sannolikt stor betydelse för de första boktryckarnas verksamhet i Sverige.³⁵

Bartholomeus Ghotan

Snell lämnade snart Sverige och ersattes av Bartholomeus Ghotan, som först varit verksam som boktryckare i sin hemstad Magdeburg och därefter i Lübeck.³⁶ Han hade en kyrklig bakgrund och kallas i bevarade dokument *impressor librorum* (boktryckare) och *clericus* (klerk).³⁷ Liksom Snell fick Ghotan i uppdrag att trycka ett missale, denna gång för Strängnäs stift.³⁸ Strängnäsmissalet (1487) var tryckt med typer som Ghotan tidigare använt

- *Missale Strengnense* (1487), sista sidan med vers som berättar om tryckningen. Bartholomeus Ghotan och Strängnäs-biskopen Kort Rogge (*presul Conradus*, ”biskop Konrad”) nämns. Exemplet på bilden kommer från Strängnäs domkyrkobibliotek och är i dag det mest kompletta. Strängnäs domkyrkobibliotek, U 530 fol.

i Magdeburg och Lübeck. Boken innehåller en slutskrift på rimmad hexametervers, där det framgår att tryckningen kom till stånd på initiativ av Strängnäs-biskopen Kort (Konrad) Rogge, samt att antalet exemplar uppgick till 170 stycken.³⁹ Som fallet är med många liknande böcker återstår i dag endast en handfull exemplar av *Missale Strengnense*, i varierande skick och omfattning. Många böcker och urkunder från den katolska tiden förstördes i samband med reformationen på 1500-talet; i synnerhet pergamentblad från missalen var eftertraktade, eftersom de hade ett stort format och med fördel kunde återanvändas som omslag till räkenskaper eller andra administrativa handlingar.⁴⁰

- Ett blad ur Ghotans berömda Birgitta-utgåva återfinns inklistrat på pärmens insida i en fransk inkunabel, tryckt omkring 1480 och bunden i Lübeck, i Strängnäs domkyrkobibliotek. Strängnäs domkyrkobibliotek, Q 458 fol.

Samma år, 1487, tryckte Ghotan också *Vita cum miraculis b. Katherine*, en levnadsteckning över den heliga Birgittas dotter Katarina. Den är i kvartofomat och omfattar 48 blad.⁴¹ För Uppsala stift framställde Ghotan ett psalterium – med samma typer som han använt till *Missale Strengnense* – samt *Manuale Upsalense*, en handbok för Uppsala stift, som bevarats i ett rekonstruerat (sammansatt) exemplar och ett antal fragment.⁴² Dessutom tryckte han en ”donat”, en latinsk grammatikbok, som fragmentariskt bevarats.⁴³ När dessa verk var tryckta och levererade avbröt Ghotan av oklara anledningar sin verksamhet i Sverige och återvände till Lübeck. Där tryckte han *Missale Aboense*, mässboken för Åbo stift, 1488, och några år senare, 1492, den första tryckta utgåvan av heliga Birgittas uppenbarelser.⁴⁴

Arbetet beställdes av Vadstena kloster och följdes på plats i Lübeck av två birgittinbröder. Klosterdiariet berättar:

Herrens år 1491 [...] reste prästbrodern Peter Ingemarsson och lekbrodern Gert till Lübeck för att ombesörja tryckningen av heliga Birgittas himmelska uppenbarelseböcker. Sedan 800 band tryckts och färdigställt på papper och blott sexton på pergament, återvände de efter ett år till sitt kloster.⁴⁵

Det första trycket på svenska

1489 var ett händelserikt år i svensk historia. I början av augusti anordnades den stora skrinläggningsfesten för Katarina, den heliga Birgittas dotter, i Vadstena. Ett viktigt led i processen att få Katarina helgonförklarad var Bartholmeus Ghotans utgåva av Katarinas *vita*, levnadsbeskrivning, två år tidigare; exemplar av boken överlämnades som gåva till riksföreståndaren Sten Sture och ärkebiskopen Jakob Ulfsson vid tillfället.⁴⁶ Under hösten samma år anlände det påvliga sändebudet Antonius Masth till Sverige för att sälja omkring 20 000 avlatsbrev.⁴⁷ 1453 – samtidigt som Gutenberg förberedde sitt berömda bibeltryck – hade Konstantinopel fallit, och därefter försökte ett antal påvar initiera korståg österut. Avlatshandeln var helt enkelt ett sätt att finansiera påvemaktens krigskampanjer. I samband med Antonius Masths ankomst till Sverige producerades det första trycket på svenska, ettbladstrycket *Articuli abbreviati*, som trycktes i 200 exemplar och förklarade avlatens innehåll. Av allt att döma har tryckaren använt de typer som Bartholomeus Ghotan kvarlämnat vid sitt hastiga avvikande från Stockholm något år tidigare.⁴⁸

Johannes Fabri

Vi kan inte med säkerhet veta vem som tryckte *Articuli abbreviati*, men det har föreslagits att tryckaren var Johannes Fabri (Johann Smedh).⁴⁹ Han är den tredje tryckaren i Sverige som vi känner till namnet. Liksom sina företrädare hade han närmast varit verksam i Lübeck, och var troligen svåger till Bartholmeus Ghotan.⁵⁰ I Stockholm övertog han Ghotans tryckutrust-

Articuli abbreviati.

Thenne her ere the articule som giffue ere pa thz fulkom
neligeth aflath som eer om gullene areth och sancte cruciare m3 alle andre nadher och macher til
ath bescherme then helghe crsine tro/moth the oretwise Thurker och hedwinghe gud3 namp3 owe/
ner/holkith aflath gifwyt eer allen thom som thz wele fontiene

Fubileus.

Primo Vgar alter helgheste fadher pawen milkunfalghe foelener allom hwarom och enom qwinner och men ret/
the crsine mennischer/hwar helstz the kunne wara/seruelis nogre kirker til cen liknhe wi3h the kirker som plegh so/
kes i rom om gullene areth holke kirker schule schickes eller och schakkeoh war3 he aff thüne her Commissarius som
machen haffna aff thñ helghe fadher pawen The sama mennischer som the kirker soke och thñ helghe crsine tro wele be/
scherme theress almiser eller gaffuor thil thz helghe aflath giffue wele The mennischer kunne sa mykth aflath fontiene om
the selfue til hulpe ath winne thñ helge graff.

Item ath goode crsine mennischer thes beqwyemere theres sielegangn fulkone maghe/war helgheste fadher pawen
giffuer syne comisarijs eller sentrebooh och andre som warohe skikkeoh aff thñ machth ath schikke thom godhe schaf
the fedher sa manghe the wele thwar och cen kirke/hwilke schaffre fedher haffua machth ath giffue aflath/footh aff
aleh ban i huru pana mache thz helstz kan wara/och aff andre sware sunoher/och aff the sunoher som all ene ere onoher
pawens machth/och om nogher clerik pesth eller muuck hadhe theress lesingh fosumetoh eller tægerooh/fo: sãarne fo:
lumelic haffua the machth ath giffue aff lofningh.

Item maghe thine sãschiffue commissarij och sentrebooh machth til ath aff lose thom som oretferdigh vpburoh pa
ware kommen i mandap eller irregularis. och the som oker symome plege beuassue m3 thom haffua somempw comisla
rj machth ath dispensere eller aff lose.

Item haffua thine somempohne comisarij och sentrebooh machth til ath aff lose thom som oretferdigh vpburoh pa
the helge kirkes wegne haffue vpburoh m3 oker eller symome som foscriffuet staar

Facultas confessionalis que potest acquiri per se

Item wor alter helgheste fadher pawen wil gerne ath fatighe sieler maghe warohe holpe thz giffuer han alle
rethulne crsine mennischer thom som vtaff eth guth hierthe och effthi theress machth wile gessue theres gaffuor och almi/
ser til therte helge aflath til ath beskerme thñ helge crsine tro/thine somempw comisarij haffua machth at foelene thom
scriftheledoh/holke mache haffua thñ aff lose aff alle theress sunoher saa opthe som behoff gos aff the sunoher som ecke
gelle vnoher thñ helge fadher pawens machthe och siohen af alle sunoher i doozens thime oc saa opthe ath cen menlike
hon fruckter fo: wæn her schal iugen menniske rwille vti.

Facultas pro animabus purgatorij

Item war helge fadher pawen warkunnet sikh ower the fatighe sieler som ere i skerseloz pyno. och wil ath the
schule warohe hulpe ath gore crsine mennischer schule m3 theress gaffuor och almiser m3 fasthe ok andre godh geminghe
thom thielpe och m3 messer vtaff theress noth och beuonille tha fontiene thz gore aflath som foscriffueth staar the

Facultas associationis

Item war alter helgheste fadher pawen giffuer allom som theres wener wele hulpe fadher modher sylster bio/
dher badohe lifu. m3 och wore fulkomliget aflath m3 all god geminghe som skeer ower all cristenhethen.

Item alle the prester eller munke som therte helghe aflath luse ok openbare the fontiene likerwill saa mikith aflath
som the som theres almiser gessue m3 precken eller i scrifthemal.

Item om nogher rym eller stadh were banlusth tha schal therte aflath openbares och gore crsine mennischer ma
ghe likwel theress aflath fontiene eller forwerue m3 theress almiser som ther were inthe ban

Item thine gore herren comisarijs haffuer machth ath betwohe hwardh thine articule haffua inbere.

Item ath thz aflath som cere i kirker eller closter schal vphenges saa lenghe therte staar ok waroher, luffh' eller
fookunnet.

Item biuroher therte war helge fadher pawen wi3h hogesse lurne och ban alle clerke prester munke at the thet
te aflath openbare och luse neer the warohe ther til kallaoh

Item fo:biuroh allom klerkom precker om ok scriftheledoh munker och prester wi3s same lurne och ban som
foscriffueth staar ath the inthe openbare eller opbere lath vthen lath same gore crsine mennischer giffue theress almiser och
gaffuor i kisterner som ther til warohe skikkoh.

Item fo:biuroher wor alter helgheste fadher pawen allom hwarom och enom Erchiebiscope biscope herrer och
fosster Kioere och hoo the helstz eere och i hwardz stadike the ere sckikkoh wi3h alter storthe lurne och storthe
ban ach inghen fo:biuroe eller hiwde lath ath therte aflath ey ma luse eller openbares vthen til lath och r3 afore
stolthe machth och werougnet til hulpe ath the gore crsine mennischer maghe m3 theres almiser therte gurwige. Ath
fontiene och lath thine pawens bress beulle.

ning, och 1495 utgav han ett breviarium för Strängnäs stift.⁵¹ Initiativtagare var än en gång Strängnäs-biskopen Kort Rogge, som några år tidigare gett Ghotan i uppdrag att trycka Strängnäsmissalet. Uppenbarligen var Kort Rogge mycket engagerad i produktionen. Redan innan tryckningen påbörjats uppmanade han stormännen i stiftet att införskaffa breviariet till sina hushåll: i ett pappersbrev från omkring år 1493 meddelades att tryckaren snart skulle påbörja sitt arbete med att framställa ”sköna böker” och att stormannen Gregers Mattson (Lillie) redan hade reserverat två exemplar för sitt hushåll, vilket den okända adressaten också anmodades att göra.⁵² I breviariets förord, som skrevs av biskopen själv, påpekades att det uppstått alltför stora olikheter mellan stiftets handskrivna breviarier. Dessa skulle nu ratas till förmån för den nytryckta boken, som skulle köpas hos sakristanen i Strängnäs domkyrka ”till ett billigt pris” (*pro levi taxato precio*) med fyrtio dagars avlat på köpet; den som inte införskaffade breviariet till sin kyrka hade i stället både exkommunicering och böter att vänta.⁵³ Den nya tekniken framställdes alltså som en positiv kraft, som skulle likrikta och gynna stiftets andliga liv.

1495 – samma år som Strängnäs-breviariet stod färdigt – tryckte Johannes Fabri den första boken på svenska, *Bock aff dyäffwlsens frästelse* (Boken om djävulens frestelse). Texten var en översättning av den franske teologen Jean Gersons (†1429) berömda verk *De temptationibus dyaboli* och tillägnades ärkebiskopen Jakob Ulfsson.⁵⁴

Johannes Fabri fick en kort verksamhetstid i Sverige. Hans sista arbete blev ett breviarium för Uppsala stift.⁵⁵ När det stod klart år 1496 nämndes Johannes Fabri som avliden i bokens kolofon. Här omtalades också hans änka Anna, som fullbordat tryckningen med hjälp av ”några boktryckarmästare”.

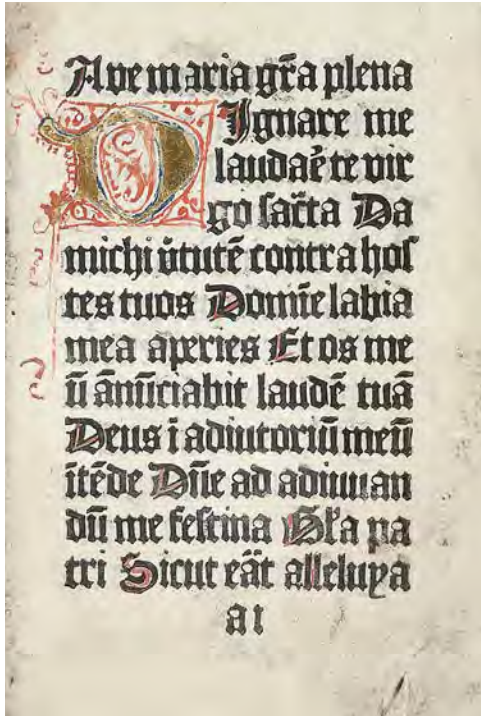
- Avlatsbullen *Articuli abbreviati*, det första trycket på svenska, men med rubriker på latin. Avlaten består av *facultas confessionalis* (biktens avlat), *facultas pro animabus purgatorii* (att lösa avlidnas själar från skärselden) och *facultas associationis* (avlat åt vänner och släktingar, levande eller döda). KB, Inkunabel 104/288 Et 1 Ettbladstryck och inkunabelfragment 1:1.

- *Breviarium Strengnense*, tryckt av Johannes Fabri 1495. Trycktyperna hade övertagits från Bartholomeus Ghotan, förutom de stora initialerna, som här dessutom kolorerats för hand. Exemplet på bilden finns i Strängnäs domkyrkobibliotek, U 573 oct.

Aff dyäffwlsens frästelse, den första tryckta boken på svenska (1495). ➔
Endast ett exemplar är bevarat och består av 26 blad; det första bladet saknas. UUB, Sv. Rar. 10:67.

Wertoghastom i gudh sadheiz ok herra Her Zap
mz gudhz nadh archebiscop i vpsalazc. Ericus nico
lai Lank thz same stadhz medh alle oohmywkth sik
syallfwan reoheboen tyl tianisth ok wurdhoghet.
Swa som thn̄ thulugha manen sancte iob haffuer
saktz tha ar meniskenne liff ikke anath en en stridh
haroppa joroherike job vij. Thena stridhene. som
the helgha skriffth bewisar. fora meniskenne oppa
iij henes fiende som ara. Werohin ok kroppen ok
dyasswolen medh sich salskap. Adē j blandh thena iij
the n stozthe ok starkeste fiende som meniske haffuer
ten ar dyasswolen Thy jngen makth oppa iortenke
kan liknas widh hono job xli Thy saghtz sancte pau
lus wy fektom ikke ellef stridhom moth mannisk
kiom som ara aff koth ok blodh Aden wy stridhom
moth the hoffdigiar ok moth the wellogha ok mo
th the regeraf som regera moikredh har j wei dhin
ne. ad ephe. vi. Thene fienden gaar kringho weroin
na swa som eth gromth rythate layen ok soker thn̄
ha maghe swalgha. j. petri. v. Ok thy ath thene go
me fiende gaar swa kringho werohinne ok soker fa
tigha meniskene thy gors hena stozligha behof war
dha wysz ok klok tyl ath waktha sik ok stridha mo
th swa dane fiende. Ach hwar han sathz forsath for
meniskene. ho maghe forwertha sik ok gynhofftha
honn̄ ok swawynna honn̄ offwer Som konuge for
iirfs folk lardhr̄ ok forwaradh̄r aff prohetano hele
seo giorte konugenō aff syrie landh. iij. Regu. vi.
Thz fore tyl ath gora meniskene wysa ok furjomf

- Första bladet i den bönbok som trycktes i Vadstena kloster 1495. Initialen är tecknad för hand. UUB, Sv. Rar. 10:223.

Tryckeriet i Vadstena

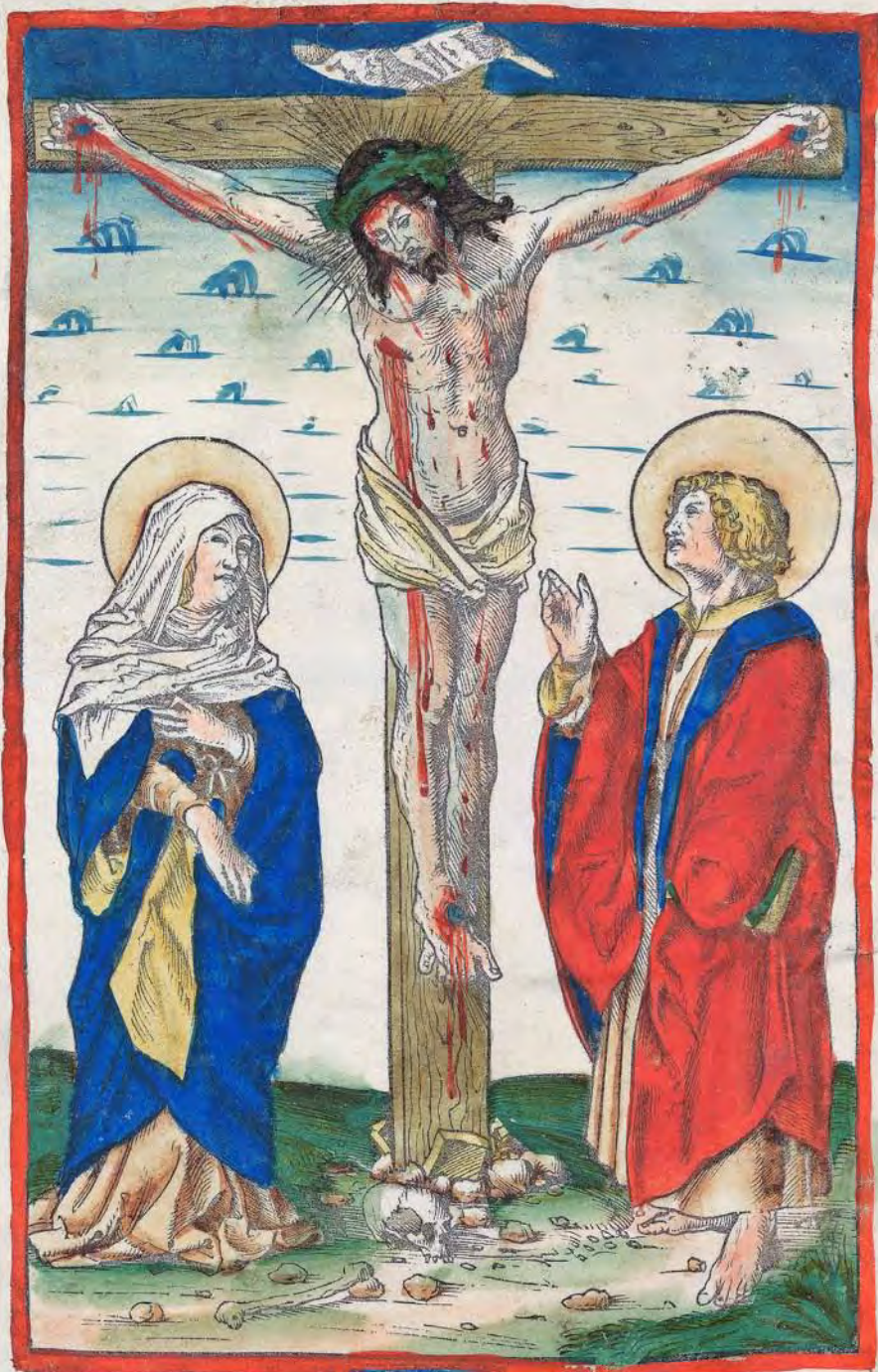
I oktober 1495 utbröt brand i Vadstena klostrets sjukstuga. Därvid förstördes sju band av Ghotans Birgittautgåva, som hade deponerats i Vadstena inför vidare försäljning. Dessutom ödelades klostrets boktryckeri, som endast varit i bruk i ett halvår. ”Det var en tryckpress med tennbokstäver för liten och stor stil, som hitforslats för dyra pengar och med mycket besvär”, berättar klosterdiariet.⁵⁶ I dag återstår endast ett alster från Vadstenas tryckeri: en bönbok i oktavformat för Linköping och Skara stift.⁵⁷ Intresset för bönböcker hade ökat stadigt under medeltiden – de var ofta i ett litet, hanterbart format, lätta att bära med sig, och blev personliga ägodelar för privat andakt.⁵⁸ Det bevarade exemplaret av bönboken från Vadstena är tryckt på pergament och sammanbundet med handskrivna partier.

Tryckeriet i Pax Mariae

Kartusianklostret Pax Mariae (Mariefred) grundades 1493.⁵⁹ Klostret fick en kort verksamhetstid: det blev det sista som grundades i Sverige, och redan 1526 stängdes det av Gustav Vasa.⁶⁰ Här etablerades några år efter grundandet ett tryckeri, där man år 1498 utgav böneskriften *De dignitate et utilitate psalterii b. Mariae virginis* (Jungfru Marie psaltare) av den franske teologen och dominikanbrodern Alanus de Rupe (†1475). Typerna hade övertagits från Johannes Fabri.⁶¹ Tryckningen bekostades av Ingeborg Åkesdotter Tott, hustru till riksföreståndaren Sten Sture.⁶² Några år tidigare hade hon också, tillsammans med sin make, upplåtit mark vid Grips-holm för själva klosterbyggnaderna.⁶³ Fru Ingeborg testamenterade vidare ett antal tryckta böcker, flera av dem med påkostade bokband från Lübeck, till Pax Mariae.⁶⁴ Troligen hade Ingeborg själv inte läst de böcker hon skänkte till klostret, men som Wolfgang Undorf påpekar i sin genomgång av tillgången på inkunabler i Sverige, ger titlarna ändå en uppfattning om vad som faktiskt var tillgängligt på den svenska bokmarknaden.⁶⁵ Att testamentera egendomar eller föremål till en religiös institution var ett sätt sörja för sin själs frälsning och förkorta tiden i skärselden. På samma sätt var det en fromhetsgärning att agera som beställare och mecenat åt en boktryckare, som därigenom kunde mångfaldiga andliga skrifter.⁶⁶

1500-talet

De dignitate et utilitate psalterii b. Mariae virginis från Pax Mariae blev den sista inkunabeln som producerades i Sverige; totalt trycktes femton alster i Sverige under 1400-talet.⁶⁷ Ser vi till hela Europa trycktes ungefär 30 000 verk fram till år 1501.⁶⁸ Mellan 1498 och 1510 rådde sedan en period av stillestånd för svensk boktryckeriverksamhet.⁶⁹ Den förste i Sverige införde boktryckaren, Paul Grijns, var därefter verksam i Uppsala mellan 1510 och 1519, där han tryckte sammanlagt arton alster.⁷⁰ Det faktum att de tidiga tryckarna i Sverige i stor utsträckning tog över utrustning från varandra förstärker bilden av en nystartad verksamhet där man var tvungen att tänka praktiskt och sparsamt.

De första tryckarna som var verksamma i Sverige finansierades av kyrkan och klostren. Ärkebiskopen Jakob Ulfsson har ovan nämnts som en nyckelgestalt, liksom Vadstena kloster, biskopen Kort Rogge i Strängnäs och gardianen Knut Jönsson hos Stockholmsfranciskanerna.⁷¹ Med 1500-talets reformation kom kontrollen över bokproduktionen att överföras till kungamakten. Universitetet i Uppsala stängdes och nyligen inrättade tryckerier fick lägga ned sin verksamhet. Ett försök att utnyttja boktryckarkonsten för motreformatoriska syften initierades av biskopen Hans Brask i Linköping under 1520-talet, men verksamheten blev kortlivad.⁷² All tryckproduktion koncentrerades nu till Stockholm och det kungliga tryckeriet, som inrättats i ett hospital vid Själagårdsgatan, fick absolut kontroll över vilka verk som producerades. Förändringen kom snabbt: 1525 producerade tryckaren Georg Richolff – också han från Lübeck – den katolska tidegårdsboken *Vor fruwe thyder* i Uppsala, men redan 1526 tryckte han i Stockholm reformationsskriften *Een nyttwgh wnderwijsning* och senare samma år Nya testamentet på svenska.⁷³

Ändå levde det medeltida arvet kvar, i det stora och i det lilla. Av de medeltida mässböckernas pergamentblad, som slutade som bokomslag i den statliga byråkratin, har vi ursprunget till ordet *pärm*. De allt skickligare utförda träsnitten i 1500-talets böcker utfördes med samma teknik som en gång använts för blocktrycken.⁷⁴ De typer och matriser som Snell och Ghotan lämnat efter sig på 1480-talet användes av 1500-talets svenska tryckare och fanns fortfarande kvar i det kungliga boktryckeriet vid en inventering 1612, under benämningen ”munkmatriser”.⁷⁵ Ett slående visuellt

● *Missale Upsalense* 1513. Jesu korsfästelse, en så kallad kalvariebild, med lärjungen Johannes till höger och Maria till vänster. Under korset skymtar Adams kranium. Enligt en medeltida legend hade en kärna av den förbjudna frukt som Adam bet i slagit rot och av trädet som växte upp tillverkades korset. Under korsfästelsen ser vi en framställning av Veronicas svetteduk med Jesu ansikte. Träsnittet är utfört av en Baselmästare och blev stilbildande; det ligger till grund för kalvariebilden som förekommer i *Thet Nyia Testamentit på Swensko* 1526. UUB, Sv. Rar. Fol. 10:5b.

exempel på kontinuitet mellan tidigmedeltida handskrifter och tryckta böcker är den så kallade kanonbönen, mässans höjdpunkt när Kristus tar plats i bröd och vin, som inleds med orden *Te igitur*. I tidigkristen tid liknades bokstaven T vid korset, varför medeltida bönböcker ofta utsmyckades med en bild av korsfästelsen just här.⁷⁶ Vi ser en direkt fortsättning på den traditionen i de tryckta mässböckerna, där man ofta finner en träsnitsbild av korsfästelsen precis intill kanonbönens början. Kanonbilden i Uppsalamissalet – tryckt i Basel 1513 – finns bevarad i ett enda exemplar och syns på sidan 522.⁷⁷ Inte sällan revs kanonbilderna ut ur mässböckerna i samband med reformationen, eftersom de i regel trycktes på pergament. Just det här exemplet bevarades, bortglömt och orört i Vendels kyrka i Uppland i många hundra år, tills det återupptäcktes av Isak Collijn vid 1900-talets början.⁷⁸

Noter

1. Svend Dahl, *Bokens historia* (Stockholm: Forum, 1961) s. 80–82; Lucien Febvre & Henri-Jean Martin, *The coming of the book: The impact of printing 1450–1800* (London: Verso, 1997) s. 45–49, om kinesiskt tryck, s. 71–76.

2. Christina Sandquist Öberg, *Biblia pauperum; De fattigas bibel: En rik inspirationskälla för senmedeltiden* (Stockholm: Vitterhetsakademien, 2013) s. 10; Pia Bengtsson Melin, ”Biblia pauperum och senmedeltida kyrkmålningar: Något om bildbruk och influenser”, s.st., s. 115–125.

3. Febvre & Martin (1997) s. 48 f., 53 f.

4. Sigfrid Henry Steinberg, *Boktryckarkonst och bokhistoria genom fem sekler* (Halmstad: Spektra, 1972) s. 12–20; Febvre & Martin (1997) s. 51 f.; Stephan Füssel, *Gutenberg och hans verk* (Nora: Nya Doxa, 2000). I Kina användes tryck med lösa typer av lera och metall redan på 1000-talet; Dahl (1961) s. 82.

5. Per S. Ridderstad, ”De första boktryckarna – konsthantverkare eller storföretagare?”, *Daedalus: Tekniska museets årsbok*, 52 (1983) s. 8 f.; Febvre & Martin (1997) s. 170–180; David Finkelstein & Alistair McCleery, ”The Coming of Print”, i *An introduction to Book History* (New York: Routledge, 2005) s. 46–48; Lotte Hellinga, ”The Gutenberg revolutions”, i Simon Eliot & Jonathan Rose (red.), *A companion to the history of the book* (Oxford: Wiley-Blackwell, 2007) s. 212 f. Om handeln med handskrifter, se Claes Gejrots kapitel i denna bok.

6. 3 554 böcker enligt databasen Incunabula Short Title Catalogue, ISTC, <<https://>

data.cerl.org/istc/>, (12/9 2021), ca 12 % av det totala antalet inkunabler (28 502 stycken). Per S. Ridderstad, ”Den grafiska tekniken under 500 år”, i Marianne Landqvist (red.), *Det tryckta ordet: Svensk tryckeriteknik under 500 år* (Stockholm: LT, 1986) s. 12.

7. Gränsen är flytande; tidigare har man t.ex. räknat inkunabeltiden i Sverige fram till 1526; Dahl (1961) s. 107.

8. Uttrycket *inkunabel* förekommer tidigast i Bernhard von Mallinckrodt, *De ortu et progressu artis typographicae* (1639), med formuleringen *prima typographicae incunabula*, ”typografins första barndom”; Steinberg (1972) s. 9.

9. Steinberg (1972) s. 244; Sten G. Lindberg, ”Bokproduktion från hantverk till industri”, i Harry Järv (red.), *Boken i Sverige 500 år* (Stockholm 1983a) s. 46; Febvre & Martin (1997) s. 50.

10. En utförlig skildring av alla moment i tryckningen med handtryckpress finns i Philip Gaskell, *A new introduction to bibliography*, andra upplagan (New Castle: Oak Knoll Press, 1995). En ingående beskrivning på svenska lämnas av Bengt Bengtsson, *Äldre typografisk teknik* (Stockholm: Skolan för bokhantverk, 1946); dens., *Svenskt stilgjuteri före år 1700: Studier i svensk boktryckerihistoria* (Stockholm: Skolan för bokhantverk, 1956) s. 27–56. Se även Ridderstad (1986) s. 6–9. En tecknad framställning av Sture Åkerström, som visar tryckprocessen steg för steg, finns i Ingrid Svensson (red.), *Kungliga biblioteket i ord och bild* (Stockholm: Kungl. biblioteket, 2018) s. 23–34.

11. Steinberg (1972) s. 11; Finkelstein & McCleery (2005) s. 46f.; Hellinga (2007) s. 212.

12. Lindberg (1983a) s. 24–29. Om produktionstakt och (sam)arbetet i de tidiga tryckerierna, se även Henri-Jean Martin, *The history and power of writing* (Chicago: University of Chicago Press, 1994) s. 244–255.

13. Ridderstad (1986) s. 9.

14. Sten G. Lindberg, ”Från skrift till tryck: Om bokgestaltningen i codex och inkunabel”, i *Typografiskt* (Stockholm: Skolan för bokhantverk, 1959) s. 24 f.

15. Febvre & Martin, s. 68–70; Henrik Horstbøll, *Menig mans medie: Det folkelige boktryk i Danmark, 1500–1840, en kulturhistorisk undersøgelse* (Köpenhamn: Det Kongelige Bibliotek, 1999) s. 273–279.

16. Isak Collijn, *Sveriges bibliografi intill år 1600*, 1: 1478–1530 (Uppsala: Svenska litteratursällskapet, 1934–1938) s. 228–233. Denna upplaga färdigställdes aldrig; misalet trycktes i stället i Basel 1513.

17. Hellinga (2007) s. 207; Walter Ong, *Orality and literacy: The technologizing of the word* (London: Routledge, 2002 [1982]) s. 120 f.

18. Claes Gejrot, ”Skrivarens röst: skrivarverser i C-samlingen”, i Sara Risberg

(red.), *Dicit scriptura: Studier i C-samlingen tillägnade Monica Hedlund* (Stockholm: Runica et mediævalia, 2006).

19. Lindberg (1959); Valter Falk, ”Handschrift och trycktyp: Den italienska handskriftens inflytande på den kursiva bokstavsformen”, i Ludovico Vicentino, *La operina de Ludovico Vicentino da imparare di scrivere littera cancellarescha: Il modo de temperare le penne con le varie sorti de littere*, övers. John Rohnström (Stockholm: Tiden, 1958) s. 29–52; Paul Needham, ”Paleography and the earliest printing types”, i Holger Nickel & Lothar Gillner (red.), *Johannes Gutenberg: Regionale Aspekte des frühen Buchdrucks* (Wiesbaden: Reichert, 1993). Om typerna som användes av de första tryckarna i Sverige, se Elisabet Göranssons kapitel i denna bok.

20. Febvre & Martin (1997) s. 83–86.

21. Wolfgang Undorf, *From Gutenberg to Luther: Transnational print cultures in Scandinavia 1450–1525* (Leiden: Brill, 2014) s. 11 f.; Svensson (2018) s. 14 f.; Kerstin Abukhanfusa, *Stympade böcker: Märkvärdiga blad ur svensk bokhistoria* (Stockholm: Riksarkivet, 2004) s. 83. Säkra uppgifter om proveniensen saknas.

22. Lotte Hellinga, *Incunabula in transit: People and trade* (Leiden: Brill, 2018) s. 37–39; Undorf (2014) s. 70–87, 12, 19, 21. Ett intressant arbete om 1400-talets bokhandel, 15cBooktrade Project (ERC 2014–2019), kan studeras här: <<http://15cbooktrade.ox.ac.uk>>.

23. Undorf (2014) s. 83.

24. *Openbaringe*: Collijn, 1 (1934–1938) s. 1–5.

25. Isak Collijn, ”Svenska boksamlingar under medeltiden och deras ägare, 3: Rester af svenska medeltidsbibliotek i Linköpings, Strängnäs och Västerås stifts- och läroverksbiblioteks inkunabelsamlingar”, *Sammlaren*, 25 (1904) s. 207; dens., ”4: Rester af svenska medeltidsbibliotek i Kungl. bibliotekets inkunabelsamling”, *Sammlaren*, 26 (1906) s. 100; Undorf (2014) s. 82.

26. Listor över Lübeck-band i skandinaviska samlingar i Undorf (2014) s. 73–75, 78–81.

27. Undorf (2014) kap. 3–5.

28. Undorf (2014) s. 252 f.

29. Per S. Ridderstad, ”Johann Snell”, i *Svenskt biografiskt lexikon (SBL)*, 32 (Stockholm 2003–2006) s. 595; Sten G. Lindberg, ”Snell-forskningens fakta och frågor”, *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen (NTBB)*, 70 (1983b) s. 97–116.

30. *Missale Upsalense vetus* (1484): Collijn, 1 (1934–1938) s. 29–38.

31. Collijn, 1 (1934–1938) s. 16–29; John Bernström (kommentar) & Monica Hedlund (översättning), *Dyalogus creaturarum moralizatus 1483 = Skapelsens sedelärande samtäl* (Uppsala: Michaelisgillet, 1983). Omkring år 1484 tryckte Snell också den lilla skriften *Dominus quae pars* (Remigius), som finns fragmentariskt bevarad: Collijn, 1

(1934–1938) s. 38–41; Isak Collijn, ”Det äldsta svenska trycket? Ett nyfunnet Remigius-fragment”, *NTBB*, 10 (1923) s. 3–23.

32. På liknande sätt etablerades t.ex. det första tryckeriet i Rom i ett benediktinkloster; Steinberg (1972) s. 38.

33. Collijn, 1 (1934–1938) s. 22; Lindberg (1983b) s. 101.

34. Isak Collijn, ”Franciskanernas bibliotek på Gråmunkeholmen i Stockholm med särskild hänsyn till Kanutus Johannes’ verksamhet”, *NTBB*, 4 (1917a) s. 101–171; Jan Öberg, ”Kanutus Johannes”, i *SBL*, 20 (1973–1975) s. 613; Lindberg (1983) s. 101; Undorf (2014) s. 74 f.

35. Sten G. Lindberg, *Svenska böcker 1483–1983: Bokhistoria i fågelperspektiv* (Stockholm: Kungl. biblioteket, 1983c) s. 9; Gunnar Olsson, ”Jakob Ulvsson”, i *SBL*, 20 (1973–1975) s. 97.

36. Collijn, 1 (1934–1938) s. 54–58. En förteckning över Ghotans kompletta produktion återfinns i Per S. Ridderstad, *Bartholomeus boktryckare* (Stockholm: Kungl. biblioteket, 1988).

37. Collijn, 1 (1934–1938) s. 57 f.

38. Collijn, 1 (1934–1938) s. 69–75; Ridderstad (1988).

39. Hellinga (2018) s. 40: ”Early colophons promoting the books produced with the new technique often took the form of complex, punning prose or lyrical effusions.”

40. Abukhanfusa (2004), i synnerhet s. 85–89.

41. Collijn, 1 (1934–1938) s. 53–69.

42. *Psalterium Upsalense*: Collijn, 1 (1934–1938) s. 75–80; *Manuale Upsalense*: s.st., s. 82–86; Isak Collijn, *Manuale Upsalense (Stockholm 1487): Den svenska kyrkans äldsta tryckta handbok* (Stockholm: Kungl. biblioteket, 1918). Om rekonstruktioner av svenska inkunabler, se Anna Wolodarski, ”Klemming och jakten på de försvunna inkunablerna”, i Marie Lennerstrand, Åsa Karlsson & Henrik Klackenborg (red.), *Fragment ur arkiven: Festskrift till Jan Brunius* (Stockholm: Riksarkivet, 2013) s. 191–210.

43. Donatus, *De octo partibus orationis*: Collijn, 1 (1934–1938) s. 80–82.

44. Esko Häkli, ”Bartholomeus Ghotan – tryckaren av Finlands första bok”, i dens. (red.), *Boken i Finland: Utställning i Nationalmuseet i anledning av bokens jubileumsår 25.8.–31.12.1988* (Helsingfors: Helsingfors universitetsbibliotek, 1988) s. 53–60; Collijn, 1 (1934–1938) s. 117–128.

45. *Vadstenadiariet: Latinsk text med översättning och kommentar*, utg. Claes Gejrot (Stockholm: Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia, 1996) DV 889.

46. *Den stora kyrkofesten för Sankta Katarina i Vadstena år 1489: Samtida texter med*

översättning och kommentar, utg. och övers. Birgitta Fritz & Lars Elfving (Stockholm: Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia, 2004) s. 61; Collijn, 1 (1934–1938) s. 66; Nordqvist (1972) s. 16 f.

47. Isak Collijn, ”Stockholms Storkyrkas återfunna relikier jämte några arkivaliska bidrag till S:t Göransstatyns datering”, *Fornvännen*, 14 (1919) s. 21–42; *Vadstenadiariet* (1996) DV 892, med fotnot.

48. Collijn, 1 (1934–1938) s. 98–105; dens., ”Articuli abbreviati: Det första trycket på svenskt språk”, i *Ettbladstryck från femtonde århundradet: Bidrag till det äldreboktryckets historia*, 1: Text (Stockholm: Föreningen för bokhantverk, 1905); Anders Piltz, ”Örat tar över: Trons avmaterialisering på 1500-talet”, i Fredrik Heiding & Magnus Nyman (red.), *Dofsten av rykande veckor: Reformationen ur folkets perspektiv* (Skellefteå: Artos & Norma, 2016) s. 78.

49. Per S. Ridderstad, ”Johannes Smedh”, i *SBL*, 32 (2003–2006) s. 561; Ridderstad (1988).

50. Collijn, 1 (1934–1938) s. 143.

51. *Breviarium Strengnense*: Collijn, 1 (1934–1938) s. 138–147.

52. Biskop Kort Rogge i Strängnäs till riddaren Åke Jönsson Svarte Skåning med förfrågan om boktryck, 1493 u.d., Svenskt Diplomatariums huvudkartotek, SDHK: <<https://sok.riksarkivet.se/SDHK>> nr 32863; Collijn, 1 (1934–1938) s. 141 f.; Ridderstad (2003–2006) s. 561; Hans Gillिंगstam, ”Gregers Mattsson Lillie”, i *SBL*, 23 (1980–1981) s. 64. Se Hellinga (2018) s. 393–404, för en lista över återkommande säljargument i 1400-talstryck.

53. Nils Nordqvist, *Berömda svenska boktryckare* (Stockholm: Sällskapet Bokvännerna, 1972) s. 20; En handskriften förlaga till förordet finns bevarad i Kort Rogges påbud om de gamla breviariernas avlysande, 3/7 1495, SDHK 33255.

54. Collijn, 1 (1934–1938) s. 144–147.

55. *Breviarium Upsalense*: Collijn, 1 (1934–1938) s. 148–154.

56. *Vadstenadiariet* (1996) DV 921 (... *torcular cum litteris stanneis in brevitura et in textura in magnis expensis et laboribus comportata*).

57. Johnny Hagberg (red.), *Horae de Domina: Vår frus tider; studier, transkription, översättning och faksimil av inkunabeln från Vadstena klostertryckeri 1495* (Skara: Skara stiftshistoriska sällskap, 2008); Collijn, 1 (1934–1938) s. 132–138.

58. Ingela Hedström, ”Tradition, variation, kontemplation: Bönböcker från svensk medeltid”, i Heiding & Nyman (red.), (2016) s. 137 f., om tryckta bönböcker, s. 158–162.

59. Isak Collijn, ”Kartusianerklostret Mariefred vid Gripsholm och dess bibliotek”, *NTBB*, 22 (1935) s. 147–178.

60. Collijn (1935) s. 157 med referens till dokument daterat 17/1 1526.

61. Collijn, 1 (1934–1938) s. 164 f.
62. Collijn, 1 (1934–1938) s. 163; Undorf (2014) s. 289. Det finns tre varianter av slutskrift för boken och ingen av dem nämner tryckorten, som dock har kunnat fastställas tack vare flera samtida handskrivna notiser i bevarade exemplar; Collijn, 1 (1934–1938) s. 161.
63. Collijn (1935) s. 150. Donationsurkunden är daterad 7/12 1493, SDHK 33026.
64. Collijn (1935) s. 171–176; Undorf (2014) s. 252.
65. Undorf (2014) s. 252; om privat bokägande i Sverige, se kap. 5 ”Book Collectors and Collections: Private Owners”.
66. Undorf (2014) s. 26.
67. Collijn, 1 (1934–1938); Abukhanfusa (2004) s. 85.
68. Om svårigheten att räkna antalet inkunabel-utgåvor, se Falk Eisermann, ”The Gutenberg Galaxy’s dark matter: Lost incunabula, and ways to retrieve them”, i Flavia Bruni & Andrew Pettegree, *Lost books: Reconstructing the print world of pre-industrial Europe* (Leiden: Brill, 2016) s. 31–54, särskilt s. 31, not 2.
69. *Breviarium Scarense* trycktes i Nürnberg 1498, *Psalterium Upsalense* i Uppsala 1510, *Missale Upsalense* och *Breviarium Arosiense* i Basel 1513.
70. Isak Collijn, ”Paul Grijs: Uppsalas förste boktryckare 1510–1519”, i *Uppsala universitetsbiblioteks minnesskrift 1621–1921: Med bidrag av bibliotekets forna och nuvarande tjänstemän* (Uppsala: Uppsala universitetsbibliotek, 1921) s. 97–138; Sten G. Lindberg, ”Paul Grijs”, i *SBL*, 17, s. 275; Collijn, 1 (1934–1938) s. 203–204.
71. Lindberg (1983c) s. 7–9.
72. Collijn, 1 (1934–1938) s. 280–284; Nordqvist (1972) s. 31 f.
73. Lindberg (1983c) s. 9 f.; Per S. Ridderstad, ”Georg (Jurgen) Richolff”, i *SBL*, 30 (1998–2000) s. 163; Collijn, 1 (1934–1938) s. 310–326; Nordqvist (1972) s. 33–38.
74. Febvre & Martin (1997) s. 90.
75. Bengtsson (1956) s. 63–72.
76. Abukhanfusa (2004) s. 53 f.
77. Collijn, 1 (1934–1938) s. 230, 233.
78. Isak Collijn, ”Canonbilderna i Missale Upsalense 1513”, *Kyrkohistorisk årsskrift*, 12 (1911) s. 120.

Författarpresentationer

ELIN ANDERSSON, f. 1977, fil. dr i latin, Kungliga biblioteket.

ROGER ANDERSSON, f. 1957, professor i nordiska språk, Stockholms universitet.

MASSIMILIANO BAMPI, f. 1975, professor i germansk filologi, Università Ca' Foscari, Venedig.

JAN BRUNIUS, f. 1947, docent i historia, f.d. förste arkivarie vid Riksarkivet med ansvar för bland annat de medeltida pergamentomslagen.

JONAS CARLQUIST, f. 1961, professor i nordiska språk, Umeå universitet.

CLAES GEJROT, f. 1960, docent i latin, huvudredaktör för Svenskt Diplomatarium, Riksarkivet.

ELISABET GÖRANSSON, f. 1971, docent i latin, Lunds universitet.

INGELA HEDSTRÖM, f. 1978, fil. dr i nordisk filologi, redaktör vid Svenskt Diplomatarium, Riksarkivet.

ERIKA KIHLMAN, f. 1967, docent och lektor i latin, Stockholms universitet.

FÖRFATTARPRESENTATIONER

KARIN LAGERGREN, f. 1971 docent i musikvetenskap vid Linnéuniversitetet, Research Associate vid Alamire Foundation, Leuven University.

FREDRIK CHARPENTIER LJUNGQVIST, f. 1982, är docent i både historia och naturgeografi, Stockholms universitet, och Pro Futura Scientia Fellow vid Swedish Collegium for Advanced Study.

JANKEN MYRDAL, f. 1949, professor emeritus i agrarhistoria, Sveriges lantbruksuniversitet, Uppsala.

JONAS NORDIN, f. 1968, professor i bok- och bibliotekshistoria, Lunds universitet.

ALESSANDRO PALUMBO, f. 1986, fil. dr i nordiska språk och førsteamanuensis i norrøn filologi, Universitetet i Oslo.

ANDERS PILTZ, f. 1943, professor emeritus i latin, Lunds universitet.

EVA LINDQVIST SANDGREN, f. 1960, professor i konstvetenskap, Uppsala Universitet.

LENA STRID, f. 1974, doktorand i historisk arkeologi, Lunds universitet.

PETER STÅHL, f. 1962, fil. dr i latin, redaktör vid Svenskt Diplomatarium, Riksarkivet.

ANDERS WINROTH, f. 1965, professor i historia, Universitetet i Oslo.

PATRIK ÅSTRÖM, f. 1955, docent i nordiska språk, Kungliga biblioteket.

Ordförklaringar

Ordförklaringarna gäller specifikt för medeltida förhållanden och för denna bok. Somliga ord och begrepp kan ha andra innebörder i andra tider och sammanhang. För begrepp kopplade till bokstavsformer, se bild sidan 97. För bokbandets terminologi, se sidan 54. För benämningar på tryckpressens olika delar, se sidan 506. Asterisk* markerar synonym eller kors hänvisning till annat uppslagsord.

A

abbreviatur	förkortning markerad med symbol eller tecken
alinea	styckemarkering ¶
allograf	(grafisk) variant av ett grafem*
anfang	större, ofta dekorativt utformad, begynnelsebokstav; initial*
antifonarium	sångbok för tidegården*
apprecatio	sluthälsning (i ett brev eskatokoll*)
arenga	inledning till ett brev centrala del (kontext*) med motivering till brevets tillkomst (jfr svenskans harang); <i>exordium</i> *
armarium	skåp eller mindre rum för förvaring av böcker
ars dictaminis	medeltida retorisk teori med regler för olika brev utformning
avlatsbrev	brev med föreskrift om botgöring eller efterskänkande av syndastraff

B

bind	snöre eller band där häfttråden fästs vid inbindning av bok
------	---

ORDFÖRKLARINGAR

biskopsbord	anslaget till en biskops underhåll, framför allt fastigheter
blockbok	bok framställd med träsnittsteknik i stället för lösa typer; xylografiskt tryck*
bokskrift	präntad regelbunden skrift använd för utskrift av böcker; jfr bruksskrift*
breve	'kort skrivelse', påvligt brev av mer informell karaktär
breviarium	tidegårdens* huvudbok
bruksskrift	normalskrift använd i vardagliga sammanhang; kursivskrift*
bull	1) det påvliga sigillet av bly; 2) påvligt brev beseglat med blybulla
C	
cancelleresca italica	humanistisk kansliskrift (från och med 1430-talet), vanlig i påvliga brev av typen breve*
Cantus sororum	'Systrarnas sång', den dagliga tidegårdsliturgin för systrarna i birgittinorden
charta	dispositiv urkund; brev som innehåller ett uttryckligt beslut eller förordnande av utfärdaren
chrismon	korstecken i början av ett brev (inledning till brevets protokoll*)
codex	kodex*
cola et commata, per	frasdisposition; uppställning av bibeltext där varje vers inleds med stor bokstav i versalspalten* till vänster utanför radens början i avsikt att underlätta högläsning
corroboratio	formel för bestyrkande av ett brevets rättsgiltighet (i slutet av brevets kontext*), vanligen med angivande av sigillanter
cursus	rytmiska satsslut i latinsk prosa, särskilt i brev
D	
dekretaler	kyrkorättsliga påbud utfärdade av påven
devotionsformel	uttryck för from underdånighet och ödmjukhet vid utfärdarens namn och titel (i brevets protokoll*), t.ex. <i>Dei gracia</i> , 'med Guds nåd'
dictator	lärare i <i>ars dictaminis</i> * eller författare till en <i>summa dictaminum</i> *
diplom	medeltida brev med rättsgiltighet, urkund

ORDFÖRKLARINGAR

diplomatik	vetenskapen om diplom*, deras yttre beskaffenhet och inre formelspråk
diptyk	två hopfogade skrivtavlor
dispositio	beslut eller förordning (i brevets kontext*)
diurnale	bok med dagtidens böner ur tidegården*: <i>laudes, prim, ters, sext, non</i> och <i>vesper</i>
dokumentskrift	bruksskrift använd i dokumenterande texter
dombrev	dispositiv (jfr dispositio*) urkund som innehåller juridiskt bindande domslut
domkapitel	kollegium av kaniker* som utövade tillsyn vid domkyrkorna
drôleri	franska: 'lustighet', fantasifigurer använda som burleska utsmyckningar
ductus	antalet streck som används för att teckna ett grafem*; en skrivares pennföring och skrivvinkel
duern	två dubbelblad som lagts i varandra och bildar ett lägg* om åtta sidor
E	
e caudata	"e med svans", abbreviatur* som användes i stället för den latinska diftongen ae, senare hyperkorrekt
editio princeps	förstaupplaga
eskatokoll	ett brev avslutande del
epistel	Nya Testamentets brev
epistolarium	bok med episteltexter* för mässan
evangeliarium	bok med evangelietexter för mässan
exlibris	bokägarmärke
exordium	arenga*
explicit	slutstycke i en handskrift, ofta med skrivarpresentation, jfr kolofon, * skrivarkolofon, * incipit*
F	
fasciculus, fascikel	häfte, textbunt
faste, fastar	tingsvittne(n) vid jordöverlåtelse
fastebrev	brev med stadfästande av jordöverlåtelse med tingsvittnen (fastar*)
festdag	religiös firningsdag med fast datum i kalendern; för helgon: dödsdag och himmelsk födelsedag
fleuron	blomornament i marginaldekor
florilegium	'blombukett', samling av utvalda texter; antologi

ORDFÖRKLARINGAR

folio	2:o, format som erhålls när ett ark viks en gång, vilket ger två blad eller fyra sidor
formulärbok	kopiebook med brevavskrifter i form av formulär, det vill säga där personnamnen ofta ersatts av initial eller N. (<i>nomen</i>)
fraktur	typsnitt utvecklat ur den gotiska skriften* under tidigt 1500-tal; jfr schwabach*
försälaman	den som förde ordet bland fastarna* (tingsvittnena)
G	
gemen	liten bokstav, minuskel*
glossa	textkommentar
glosserad	försedd med textkommentarer
gotisk skrift	samlingsbeteckning för den skriftform som dominerade från 1100-talet till medeltidens slut, ”munkstil”
gotisk kursiv	bruksskrift* använd från mitten av 1200-talet till medeltidens slut; snabbskrift som kännetecknas av att bokstäverna skrevs samman i ligaturer*, långa staplar över och under raden har ofta öglor
graduale	sångbok för mässan
grafem	minsta betydelsebärande enhet i ett skriftsystem, delas in i alfabetiska (t.ex. en bokstav), numeriska (siffra) och junkturella (skiljetecken)
gyllental	talserie använd för att sammanjämka mån- och solkalendern
H	
historierad initial	figurativt utformad initial el. initial med berättande innehåll
homiliarium	predikosamling ordnad efter det liturgiska året
horae	dagens bönestunder i en tidebok*
hybrida	gotisk skrift som är en blandning av kursiv* och textualis*; introducerades i Sverige i början av 1400-talet
hymnarium	sångbok med hymner för bruk i tidegården
I	
illumination	bokmålning, bokutsmyckning, färglagd illustration i handskrift

ORDFÖRKLARINGAR

illuminator	bokmålare
incipit	begynnelseorden i en handskrift; motsats: explicit*
ingiftsbrev	brev med jorddonation till kloster i samband med en persons inträde i klostret
initial	framhävd bokstav i början av en text; dekorerad inledningsbokstav; anfang*
inkunabel	bok tryckt till och med år 1500, paleotyp*
inscriptio	brevmottagarens namn och titel (i brevets protokoll*)
intitulatio	brevutfärdarens namn och titel (i brevets protokoll*)
invocatio	åkallan av Treenigheten eller Gud (i brevets protokoll*)
 K	
kalendarium	förteckning över årets festdagar*
kalvariescen	korsfästelsescen med Jungfru Maria och lärjungen Johannes; Golgata, huvudsalleplats, av <i>calvaria</i> , 'huvudskål'
kanik	medlem av domkapitel*
kanonisk rätt	katolska kyrkans rättssystem
karolingisk minuskel	minuskelskrift* från karolingisk tid (ca 750–900), i bruk intill 1100-talet
katemat	bok som varit kedjad till pulpet eller hylla; kedjeband*
kedjeband	katemat*
kodikologisk enhet	ett antal lägg som tillkommit vid ett och samma tillfälle och innehåller en eller flera texter
kollektarium	bok med kollektböner för tidegården*
kolofon	slutskrift i inkunabel med angivande av t.ex. titel, tryckare, tryckort och tryckår m.m.; ibland även om slutskrift (exv. med skrivarsignatur och datering) i handskrift: skrivarkolofon*
kolumn	textytan i en handskrift eller satsyta, texten på baksidan i en tryckt bok
komposithandskrift	samlingshandskrift*
koncilium	allmänt kyrkomöte
kontext	den centrala texten i ett diplom*
konvent	hus eller församling för tiggardordnar
kopertband	mjuk bokbandstyp av skinn eller pergament
kurial minuskel	skrifttyp i påvliga bullor (från och med 900-talet)

ORDFÖRKLARINGAR

kursiv	skrift med förenklad ductus* och färre lyft av pennan för snabb och flytande nedskrivning, kännetecknad av många sammanskrivningar och förkortningar; bruksskrift*
kustod	ord i sidans slut som föregriper första ordet på nästa sida till hjälp för att sortera bladen i rätt ordning, reklamant*
kvadratnotskrift	kvadratisk notskrift skriven på fyra linjer som från 1200-talet var den dominerande notskriften för gregoriansk sång
kvart, kvarto	4:o, format som erhålles då ett ark viks två gånger, vilket ger fyra blad eller åtta sidor
kvatern	fyra dubbelblad som lagts i varandra och bildar ett lägg* om 16 sidor
kvintern	fem dubbelblad som lagts i varandra och bildar ett lägg* om 20 sidor
L	
lectio divina	kontemplativ läsart, from läsning
legendarium	bok med helgonlegender ordnade efter deras festdagar*; passionale
lektionarium	bok med bibliska och patristiska* textstycken, lektier, för högläsning under gudstjänst eller vid enskild andakt
liber ordinarius	liturgisk handbok för domkyrkor
litterae cum filo canapis	'brev med snöre av hampa', se <i>litterae iustitiae</i> *
litterae cum serico	'brev med silkes(snöre)', se <i>litterae gratiae</i> *
litterae gratiae	'nådebrev', påvligt privilegiebrev
litterae iustitiae	påvligt brev med uppdrag eller befallning, mandat
ligatur	sammanskrivning av två bokstäver, dubbelbokstav; även sammanskrivning av kvadratnoter i kvadratnotation* benämns ligaturer
litania	bön om hjälp i andlig och världslig nöd
liturgi	gudstjänstordning
lägg	blad lagda i varandra eller ark som falsats för att bilda flera sidor i en enhet; flera lägg av pergament eller papper kan sammanfogas till en bok
läggsignatur	bokstav eller siffra som markerar läggordningen; jfr kustod,* reklamant*

ORDFÖRKLARINGAR

M

majuskel	stor bokstav i handskrift, versal*
manuale	handbok för prästens förrättningar och liturgiska handlingar, rituale*
marginalram	även margram, ram som avgränsar textytan i handskrift
martyrologium	helgonlängd med texter om martyrer ordnade efter deras festdagar*
matutinale	ottesångbok, handbok för morgongudstjänsten i tidegården*
miniatyr	färglagd bild i handskrift, ursprungligen målad med minium*
minium	rödfärg tillverkad av blyoxid (mönja*) eller kvicksilversulfid (cinnober)
minuskel	liten bokstav i handskrift, gemen*
missale	ritualbok för mässans liturgi*
mönja	röd blyoxid; minium*

N

narratio	bakgrundsberättelse (i ett brevskontext*)
narv	pormönster på skinnets hårsida
nasalstreck	ett vågrätt streck över en bokstav som markerar att en bokstav utelämnats, vanligt över m, n och vokal
nomina sacra	'heliga ord', standardiserade förkortningar för gudomen
notarialinstrument	skriftligt intyg av offentlig notarie
notificatio	kungörelse (i ett brevskontext*)
notitia	bevisurkund med redogörelse för muntlig rättshandling

O

officium	liturgisk tidebön, * gudstjänst inom tidegårdens* ram
oktav, oktavo	8:o, format som erhålles då ett ark viks tre gånger, vilket ger åtta blad eller sexton sidor
omfärd	syneförrättning varvid säljare och köpare av jord besiktigar åkrar och ängar

P

pagina	sida
paleografi	grekiska: 'gammal skrift'; läran om skrivkonst och skriftarter

ORDFÖRKLARINGAR

palimpsest	pergamenthandskrift med spår av tidigare skrift som utplånats för att ge plats åt ny text
passionale	legendarium*
patristik	läran om kyrkofäderna och den tidiga kyrkan
pecia	latin: 'bit'; system för att kopiera handskrifter läggvis efter auktoriserad förlaga
per cola et commata	cola et commata, per*
perikop	bibeltext vald för en viss dag att läsas vid gudstjänst
pertinensformel	uppräknig (i jordebrev) av de delar som tillhör en viss jordegendom, exempelvis åkrar, ängar, skogar, fiskevatten etc.
plica	upprek i nedre delen av ett pergamentsbrev för vidfästning av sigill
polyptyk	flera hopfogade skrivtavlor
pontifikale	handbok för biskopens förrättningar och liturgiska handlingar
postilla	andaktsbok med bibelutläggningar, predikosamling
praegothica	skrifttyp som representerar övergångsstadiet mellan karolingisk* och gotisk skrift* (1100-talet och början av 1200-talet)
prebenda	förmögenhet (av jord) som tillhör ett kanonikat vid en domkyrka
privaturkund	brev med rättsgiltighet utfärdat av privatperson
processionale	handbok för kyrkliga processioner
promulgatio	notificatio*
protokoll	ett brevs inledande del, vanligen med uppgifter om avsändarens och mottagarens namn och titlar, samt en hälsningsfras
proveniens	ursprung, ägarhistoria
psalterium	bok med sånger ur Psaltaren
påsbok	bokband där skinnen förlängts vid undersnittet för att bilda en snibb som kan användas för att bära boken eller fästa den i bältet
Q	
quadrivium	de fyra högre kunskapsarterna i klassisk bildning: aritmetik, musik, astronomi och geometri; tillsammans med trivium* utgjorde de ”de sju fria konsterna”

ORDFÖRKLARINGAR

R

regest	sammanfattning av innehållet i ett brev
register	<i>registrum</i> , officiell kopiebok för en kyrklig eller världslig myndighet, vanligen innehållande avskrifter av privilegiebrev, åtkomsthandlingar och godsförteckningar
registratur	kopiebok som huvudsakligen innehåller ett kanslis utgående brev
reklamant	kustod*
recto	framsidan på ett blad eller högersidan på ett uppslag, jfr verso*
rituale	handbok för prästens förrättningar och liturgiska handlingar, manuale*
rättsbok	uppteckning av muntligt traderad rätt

S

sakristan	vårdare av kyrkans liturgiska föremål
salutatio	hälsningsord (i ett brev protokoll*)
samlingshandskrift	flera texter (verk) av olika författare i en handskrift, komposithandskrift* (kallas ibland sammelband*)
sammelband	bokband bestående av från början fristående lägg med en samling olika texter ibland med olika material, storlek eller utförande; jfr samlingshandskrift*
sanctio	strafformel (i slutet av brevets kontext*) riktad till dem som bryter mot brevets dispositiva del
schwabach	typsnitt utvecklat under 1400-talet, rundare variant av textura*; jfr fraktur*
scriptura continua	skrift utan mellanrum mellan orden
sedes	16:o, sedecimo, format som erhålles då ett ark vikts fyra gånger, vilket ger 16 blad eller 32 sidor
sekventiarium	bok med sekvenser, en poetisk sånggenre i mässan
sextern	sex dubbelblad som lagts i varandra och bildar ett lägg* om 24 sidor
skaftfärd	rättshandling vid jordöverlåtelse varvid vittnena (fastarna*) till stadfästelse vidrörde ett spjut(skaft), ett svärdsfäste eller annat vapen
skafthållning	skaftfärd*

ORDFÖRKLARINGAR

skriftyta	den del av en handskriftssida som upptas av textskrift* i en eller flera textspalter*
skriptorium	skrivarverkstad, rum för handskriftsframställning
skrivarkolofon	slutskrift med skrivarsignatur; kolofon*
skydds brev	brev i vilket utfärdaren (vanligen påven eller en kung) tar kyrkor, kloster eller enskilda personer och deras egendom under sitt beskydd
skötning	ursprungligen en ceremoni varvid säljaren av jord lade en torva av jorden i köparens kapp; senare ett allmänt begrepp för laglig jordöverlåtelse
subscriptio	underskrift (i ett brevskattekoll*)
summa dictaminum	medeltida handbok i <i>ars dictaminis</i> *
T	
ternion	tre dubbelblad som lagts i varandra och bildar ett lägg* om 12 sidor, tritern*
textskrift	löptextens skrifttyp
textspalt	utrymmet för textskrift* i en, två eller tre spalter, undantagsvis ännu fler; textspalterna bildar tillsammans skriftytan*
textualis	gotisk bokskrift kännetecknad av sin kondenserade form och spetsiga streck utan kurvor
textura	det första typsnittet, använt av Gutenberg; tryckt motsvarighet till textualis*
tidebok	bönbok, förkortad tidegärd* för lekmannabruk med böner på latin eller modersmålet för bestämda tider, <i>horae</i> *, på dagen; franska: <i>livre d'heures</i>
tidebön	del av tidegården*
tidegärd	daglig böncykel förrättad i bestämd ordning på fastställda tider
tritern	tre dubbelblad som lagts i varandra och bildar ett lägg* om tolv sidor, ternion*
trivium	de tre grundläggande kunskapsarterna i klassisk bildning: grammatik, retorik och dialektik; tillsammans med quadrivium* utgjorde de ”de sju fria konsterna”
U	
uncialis	romersk uncialskrift, antik majuskelskrift,* senare utmärkningskrift*

ORDFÖRKLARINGAR

urkund	diplom*
utmärkningsskrift	särskilt markerad skrift i annan skriftkontext
V	
vedervaruman	'man som är närvarande', särskilt vittne vid jordtransaktion
vellum	veläng*
veläng	franska: <i>velin</i> , tunt lamm- eller kalvskinnspergament, vellum*
versal	stor bokstav, majuskel*
versalspalt	smal spalt till vänster om textspalten* för utfallande begynnelsebokstäver, ibland avgränsad med vertikal linje
verso	baksidan på ett blad eller vänstersidan på ett uppslag, jfr recto*
virgula	vertikalt eller diagonalt / streck med funktion som kommatecken
vita	latin: 'liv', helgonvita, levnadsberättelse om ett helgon
X	
xylografiskt tryck	bokside framställd med träsnittsteknik, blockbok*
Å	
åtkomsthandling	brev som intygar hur jord eller annan fast egendom kommit i någons ägo

Förkortningar

- BnF: Bibliothèque nationale de France
DKB: Det Kongelige Bibliotek, Köpenhamn
DV: *Diarium Vadstenense*
GKS: Gammel Kongelig Samling
KLNLM: *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*
KB: Kungliga biblioteket, Stockholm
LStB: Linköpings stadsbibliotek
LUB: Lunds universitetsbibliotek
Mh: Medeltidshandskrift (signum)
NKS: Ny Kongelig Samling
NTBB: *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen*
SAOB: *Ordbok över svenska språket utgiven av Svenska Akademien*
SBL: *Svenskt biografiskt lexikon*
SDHK: Svenskt Diplomatariums huvudkartotek
SHM: Statens historiska museer
Stabi: Staatsbibliothek zu Berlin
RA: Riksarkivet
UUB: Uppsala universitetsbibliotek

Referenser

Otryckta källor

Kungliga biblioteket, Stockholm (KB)

A 1; A 2; A 3; A 4; A 5a; A 8; A 10; A 12; A 13; A 19; A 20; A 27; A32; A 36; A 37; A 38; A 43; A 49; A 65; A 80; A 81; A 82; A 82a; A 93; A 110; A 124; A 134a; A 148; A 209; B 6; B 23; B 23a; B 44; B 46; B 59; B 170; B 601; B 607; B 594; B 597; D 2; D 3; D 3a; D 4; D 4 a; D 5; D 6; X 501; X 502; Rålamb 4, 8°; Rålamb 11, 12°

Sten G. Lindbergs arkiv, Acc. 2007/96: B6, Handlingar, Bokband, Medeltid

Uppsala universitetsbibliotek (UUB)

B 20; B 22:4; B 40; C 1; C 3; C 6; C 7; C 8; C 11; C 12; C 16; C 19; C 20; C 22; C 27; C 30; C 36; C 37; C 46; C 50; C 63; C 64; C 66; C 68; C 69; C 74; C 89; C 98; C 104; C 114; C 116; C 152; C 155; C 161; C 168; C 172; C 204; C 234; C 238; C 275; C 324; C 423; C 429; C 431; C 432; C 433; C 437; C 440; C 442; C 443; C 444; C 448; C 449; C 452; C 455; C 456; C 460; C 461; C 464; C 466; C 469; C 470; C 471; C 473; C 475; C 476; C 480; C 482; C 484; C 490; C 492; C 501; C 502; C 504; C 508; C 517a; C 573; C 576; C 582; C 589; C 599; C 629; C 631; C 831; Lat. fragm. 95; Lat. fragm. 119

Linköpings stadsbibliotek, Stiftsbiblioteket (LStB)

B 70a; J 8; J 73; Kh 54; Saml. 1°; Saml. 24:62–63

Lunds universitetsbibliotek (LUB)

Medeltidshandskrift (Mh) 6; Mh 9; Mh 15; Mh 17; Mh 20; Mh 21; Mh 42; Dep. 1

Riksarkivet (RA)

A 4; A 5; A 7; A 8; A 9; A 10; A 11; A 15; A 16; A 19; A 20; A 21; D 11; E 8888; E 8889; E 9002; E 9068; Fr 26740; MPO CCM: Cant sor 1 (Fr 741, Fr 25032–25033, Fr

REFERENSER

30957); Cant sor 2 (Fr 25034); Cant sor 3 (Fr 25035–25036); Cant sor 4 (Fr 8127, Fr 25037); Cant sor 5 (Fr 7942, Fr 25038); Cant sor 6 (Fr 28019–28021, Fr 25039)

Nationalmuseum, Stockholm

B 1213; B 1560; B 1578; B 1714; B 1838; B 1855; B 2101; NMG 62/1884

Gävle, Vasaskolan

Ms 2

DANMARK

Det Kongelige Bibliotek, København (DKB)

DKB Gammel Kongelig Samling (GKS) 1325 4°, ”Dalbyboken”; 1606 4°

Ny Kongelig Samling (NKS) 2238 4°

Thott 143 2°

Arnemagneanske Håndskriftsamling, Københavns universitet

AM 191 fol.; AM 421 12°; AM 422 12°

BELGIEN

KBR (Koninklijke Bibliotheek/Bibliothèque royale), Bryssel

Ms 821618

FINLAND

Nationalbiblioteket, Helsingfors

F.m. V.TH.AA.129

FRANKRIKE

Bibliothèque nationale de France, Paris

Manuscrits Français 122; Manuscrits Français 1537; Manuscrits Français 17211;

Manuscrits Latin 10286; Bibliothèque de l’Arsenal, Ms-5208

Musée Condé, Chantilly

Ms. 9

STORBRITANNIEN

British Library, London

Egerton 2652; Ms. Harley 612

Lincoln Cathedral Chapter Library

MS 114

Saint David's University College Library, Lampeter
Ms 5

University of Wales, Trinity Saint David
GB 1953 CMM/5

TYSKLAND

Staatsbibliothek zu Berlin (Stabi)
Ms. germ. fol. 726; Ms. Theologiae Latinae 71, 8°

Kupferstichkabinett, Berlin
Ms. 78.A.8

Sächsische Landesbibliothek, Dresden
A 182

Universitätsbibliothek Giessen
Ms. 881, 8°

USA

The Brooklyn Museum, New York
Ernest Erickson Foundation Med. 1-4

Tryckta källor

- Acta et processus canonizacionis Beate Birgitte: Efter Cod. A 14 Holm., Cod. Ottob. Lat. 90 o. Cod. Harl. 612 med inledning, person- och ortregister*, utg. Isak Collijn (Uppsala: Svenska fornskriftsällskapet, 1924-1931)
- Acta pontificum Svecica*, 1: *Acta cameralia*, utg. Ludwig Magnus Bååth (Stockholm: Norstedts, 1936-1957)
- Ambrosius de Cora, *Defensorium ordinis Heremitarum S. Augustini* ([Rom:] Georgius Herolt, 1482), UUB: Ink. 33:122
- Bernhard, *Helige Bernards skrifter i svensk öfversättning från medeltiden*, utg. Harald Wieselgren (Stockholm: Svenska fornskriftsällskapet, 1864-1866)
- [*Biblia latina*; med tillägg av Menardus Monachus] (Nürnberg: Anton Koberger, 1479), UUB: Ink. 33:38

- Birgitta, *Heliga Birgittas uppenbarelser efter gamla handskrifter*, 1–5, utg. Gustaf Edvard Klemming (Stockholm: Svenska fornskriftsällskapet, 1861–1884)
- , *Heliga Birgittas originaltexter*, utg. Bertil Högman (Stockholm: Svenska fornskriftsällskapet, 1951; omtryckt 2009)
- , *Revelationes S. Birgittæ e codice membr. fol. 21 Bibl. Universitatis Lundensis («Cod. Falkenberg»): Suecice et Britannice præfatus*, utg. Elias Wessén (Köpenhamn: Munksgaard, 1952–1956)
- , *Reuelaciones extrauagantes*, utg. Lennart Hollman (Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1956)
- , *Himmelska uppenbarelser*, 4, utg. Tryggve Lundén (Malmö: Allhems, 1959)
- , *Revelaciones*, 1–8, utg. Hans Aili, Birger Bergh, Ann-Mari Jönsson & Carl-Gustaf Undhagen (Stockholm: Svenska fornskriftsällskapet, 1967–2002)
- , *Opera minora*, 1: *Regula Salvatoris*, utg. Sten Eklund (Stockholm: Svenska fornskriftsällskapet, 1975); 2: *Sermo Angelicus*, utg. Sten Eklund (Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1972)
- , *Revelaciones Book I: With magister Mathias' prologue*, utg. Carl-Gustaf Undhagen (Uppsala: Svenska fornskriftsällskapet, 1978)
- , *The Revelations of St. Birgitta of Sweden*, 1–4, utg. Bridget Morris & Denis Searby (Oxford: Oxford University Press, 2006–2015)
- , *Heliga Birgittas texter på fornsvenska: Birgittas Uppenbarelser*, 1–5, utg. Roger Andersson (Stockholm: Runica et mediævalia, 2014–2020)
- Bonaventuras betraktelser öfver Christi lefverne: Legenden om Gregorius af Armenien*, utg. Gustaf Edvard Klemming (Stockholm: Svenska fornskriftsällskapet, 1860)
- Brask, Hans, *Biskop Hans Brasks registratur: Textutgåva med inledning*, utg. Hedda Gunneng (Uppsala: Svenska fornskriftsällskapet, 2003)
- Bureus, Johannes, *En nyttigh bok / om Konnunga styrilse och höfdinga: Johannes Bureus utgåva 1634*, utg. Lennart Moberg (Stockholm: Svenska fornskriftsällskapet, 1964)
- Codex Aboënsis: Codex f.d. Kalmar*, utg. Kustaa Vilkkuna (Helsingfors: Koneen säätiö, 1974)
- Codex diplomaticus lubecensis, Abt. 1: Urkundenbuch der Stadt Lübeck*, 9: 1451–1460 (Lübeck: Verein für Lübeckische Geschichte und Alterthumskunde, 1893)
- Corpus iuris sueo-gotorum antiqui: Samling af Sweriges gamla lagar*, 1–13, utg. Carl Johan Schlyter & Hans Samuel Collin (Stockholm & Lund, 1827–1877)
- de Dacia, Petrus, *De gratia naturam ditante sive De virtutibus Christinae Stumbelesensis*, utg. Monika Asztalos (Stockholm: Stockholms universitet, 1982)
- Diarium Vadstenense: The memorial book of Vadstena Abbey*, utg. Claes Gejrot (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1988)
- Diplomata Novevallensia: The Nydala Charters 1172–1280*, utg. Claes Gejrot (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1994)

- Dyalogus creaturarum moralizatus 1483* = *Skapelsens sedelärande samtal*, översättning Monica Hedlund; kommentar John Bernström (Uppsala: Michaelisgillet, 1983)
- Ett forn-svenskt legendarium, innehållande medeltids kloster-sagor om helgon, påfvar och kejsare ifrån det I:sta till det XIII:de århundradet*, 3, utg. George Stephens (Stockholm: Svenska fornskriftsällskapet, 1874)
- Fem Moseböcker på fornsvenska enligt Cod. Holm. A 1*, utg. Olof Thorell (Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1959)
- Flores och Blanzeflor: En kärleksdikt från medeltiden*, utg. Gustaf Edvard Klemming (Stockholm: Svenska fornskriftsällskapet, 1844)
- Flores och Blanzeflor: Kritisk upplaga*, utg. Emil Olson (Stockholm: Svenska fornskriftsällskapet, 1921)
- Formularia Lincopensia: Zwei spätmittelalterliche Briefsteller aus dem Bistum Linköping (Cod. Upsal. C 204); textkritische Gesamtausgabe mit Einleitung und Register*, utg. Jan Öberg (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1997)
- Fornsvenska legendariet*, 1–4, utg. Per-Axel Wiktorsson (Skara: Skara stiftshistoriska sällskap, 2020)
- Gråbrödernas diarium: Ett vittnesbörd från senmedeltidens Stockholm; utgåva, översättning och faksimil av handskriften A 21 i Kungliga biblioteket*, utg. Elin Andersson (Stockholm: Runica et mediævalia & Kungl. biblioteket, 2017)
- Herr Ivan: Kritisk upplaga*, utg. Erik Noreen (Uppsala: Svenska fornskriftsällskapet, 1931)
- Herr Ivan lejon-riddaren: En svensk rimmad dikt ifrån 1300-talet tillhörande sagokretsen om konung Arthur och hans runda bord*, utg. Jeremias W. Liffmans & George Stephens (Stockholm: Svenska fornskriftsällskapet, 1849)
- Hildebrandi, Johannes, *Johannes Hildebrandi: Liber epistularis (Cod. Upsal. C 6), I : Lettres nos 1 à 109 (fol. 1r à 16r) ; édition critique avec des analyses et une introduction*, utg. Peter Ståhl (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1998)
- , "Edition of Johannes Hildebrandi's texts from Paris", utg. Peter Ståhl & Stefan Mähl, i Olle Ferm & Élisabeth Mornet (red.), *Swedish students at the University of Paris in the Middle Ages*, 1: Origin, studies, carriers, achievements (Stockholm: Runica et mediævalia, 2021)
- Icelandic illuminated manuscripts of the Middle Ages*, utg. Halldór Hermannsson (Köpenhamn: Levin & Munksgaard, 1935)
- Jungfru Marie örtagård: Vadstenanunnornas veckoritual*, utg. Robert Geete (Stockholm: Svenska fornskriftsällskapet, 1895)
- Katarina av Vadstena, *Processus seu Negocium canonizacionis b. Katerine de Vadstenis*, utg. Isak Collijn (Uppsala: Svenska fornskriftsällskapet, 1942–1946)
- , *Den stora kyrkofesten för Sankta Katarina i Vadstena år 1489: Samtida texter med över-*

- sättning och kommentar*, utg. och övers. Birgitta Fritz & Lars Elfving (Stockholm: Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia, 2004)
- King Magnus Håkonsson's laws of Norway and other legal texts*, utg. Magnus Rindal & Knut Berg (Oslo: Selskapet til utgivelse av gamle norske håndskrifter, 1983)
- Klosterläsning: Järteckensbok, Apostla gerningar, Helga manna lefverne, legender, Nicodemi evangelium*, utg. Gustaf Edvard Klemming (Stockholm: Svenska fornskriftsällskapet, 1877–1878)
- Liber Ecclesiae Vallentunensis*, utg. Toni Schmid (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1945)
- Liber privilegiorum monasterii Vadstenensis: e codice Archivi Reg. Holm. A 19 (olim A 23): Suecice et Britannice præfatus*, utg. Ernst Nygren (Köpenhamn: Munksgaard, 1950)
- Matthias Lincopensis, Copia exemplorum*, utg. Lars Wählin (Uppsala: Institutionen för klassisk filologi, 1990)
- Mechtild, *Hel. Mechtilds Uppenbarelser: (Liber spiritualis gratiae), öfversatta från latinet år 1469 af Jöns Budde*, utg. Robert Geete (Stockholm: Svenska fornskriftsällskapet, 1899)
- Necrologium Lundense: Lunds domkyrkas nekrologium*, utg. Lauritz Weibull (Lund: Monumenta Scaniae historica, 1923)
- Officium Beatae Mariae virginis ad usum monasterii S. Birgittae in Vadstena* [Vadstena: klostertryckeriet, 1495], UUB: Sv. Rar. 10:223
- ”Om konventens årliga tarf af kost och föda”, i *Småstycken på forn svenska*, 2, utg. Robert Geete (Stockholm: Svenska fornskriftsällskapet, 1900–1916)
- Peder Månssons skrifter på svenska: Efter handskrifter i Stockholm, Uppsala och Linköping*, utg. Robert Geete (Stockholm: Svenska fornskriftsällskapet, 1913–1915)
- Registrum ecclesiae Aboensis eller Åbo domkyrkas svartbok: The Black Book of Abo Cathedral: Facsimile version of the 1890 edition with a new introduction and translations of the original preface and the register of documents with brief introductions*, utg. Reinhold Hausen, Elisa Pispala (Helsingfors: Riksarkivet, 1996 [1890])
- Rimbert, *Vita Anskarii: Accedit vita Rimberti*, utg. Georg Waitz (Hannover: Hahn, 1884)
- Sagan om Didrik af Bern: Efter svenska handskrifter*, utg. Gunnar Olof Hyltén-Cavallius (Stockholm: Norstedts, 1850–1854)
- Sankt Erik konung*, utg. Jarl Gallén & Tryggve Lundén (Stockholm: Acta Academiae catholicae Suecanae, 1960)
- Schacktavelslek med Äktenskapsvisan*, utg. Per-Axel Wiktorsson (Stockholm: Runica et mediævalia, 2016)
- Scriptores rerum Svecicarum medii aevi*, 2:1, utg. Erik Fant (Uppsala: Palmblad, 1828)

- Scriptores rerum Svecicarum medii aevi*, 3:2, utg. Claes Annerstedt (Uppsala: Edvard Berling, 1871–1876)
- Sermones sacri Svevice: The sermon collection in Cod. AM 787 40*, utg. Roger Andersson (Uppsala: Svenska fornskriftsällskapet, 2006)
- Sialinna Thröst: Förste delin aff the bokinne som kallas sialinna thröst. Efter cod. Holm. A 108 (f.d. Ängsö)*, utg. Samuel Henning (Stockholm: Svenska fornskriftsällskapet, 1954)
- Skrifter till läsning för klosterfolk*, utg. Fredrik August Dahlgren (Stockholm: Svenska fornskriftsällskapet, 1875)
- Statuta synodalia veteris ecclesiae Sveogothicae*, utg. Henrik Reuter Dahl (Lund: Carl Fredrik Berling, 1841)
- Stockholms stadsböcker från äldre tid*, Ser. 2:3 Stockholms stads tänkeböcker 1492–1500, utg. Johan Axel Almquist & Hans Hildebrand (Stockholm: Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia, 1930)
- Studium Upsalense: Specimens of the oldest lecture notes taken in the mediaeval University of Uppsala*, utg. Anders Piltz (Uppsala: Uppsala universitet, 1977)
- Susos Gudeliga snilles väckare: (Horologium aeternae sapientiae)*, utg. av Richard Bergström (Stockholm: Svenska fornskriftsällskapet, 1869)
- Svenska böner från medeltiden*, utg. Robert Geete (Stockholm: Svenska fornskriftsällskapet, 1907–1909)
- Svenska medeltidens Bibel-arbeten: Efter gamla handskrifter utgifna*, 1–2, utg. Gustaf Edvard Klemming (Stockholm: Svenska fornskriftsällskapet, 1848–1853)
- Svenska medeltidens rim-krönikor*, 1–3, utg. Gustaf Edvard Klemming (Stockholm: Svenska fornskriftsällskapet, 1865–1868)
- Svenska medeltids-postillor: Efter gamla handskrifter*, 1–8, utg. Gustaf Edvard Klemming, Robert Geete & Bertil Ejder (Stockholm: Svenska fornskriftsällskapet, 1879–1983)
- Svenskt Diplomatarium*, utg. Johan Gustaf Liljegren m.fl. (Stockholm 1829–)
- Svenskt Diplomatarium från och med år 1401*, utg. Carl Silfverstolpe & Karl Henrik Karlsson (Stockholm: Norstedts, 1875–1904)
- Thomas av Aquino, *Summa contra gentiles, sive De veritate Catholicae fidei* ([Strassburg]: Henricus Ariminensis' tryckare (Georg Reyser?), 1474), UUB: Ink. 33:76
- Vadstenadiariet: Latinsk text med översättning och kommentar*, utg. Claes Gejrot (Stockholm: Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia, 1996)
- Vadstena klostrens två äldsta jordeböcker: Med inledning och språklig kommentar*, utg. Anna Larsson (Uppsala: Svenska fornskriftsällskapet, 1971)
- Wars Herra Pino bok: Vadstenasystrarnas bordsläsningar enligt Cod. Holm. A 3*, utg. Jonas Carlquist (Uppsala: Svenska fornskriftsällskapet, 2006)

Visbyfranciskanernas bok: Handskriften B 99 i Kungliga biblioteket, utg. Eva Odelman & Evert Melefors (Visby: Landsarkivet, 2008)

Vita Katherine: Facsimile tryck av Bartholomeus Ghotans i Stockholm 1487 tryckta bok, utg. Tryggve Lundén (Uppsala: Pro veritate, 1981)

Databaser

15cBooktrade Project

<15cbooktrade.ox.ac.uk>

Borgehammar, Stephan, Friis-Jensen, Karsten, Mortensen, Lars Boje & Ommundsen, Åslaug (red.), *Medieval Nordic literature in Latin: A website of authors and anonymous works c. 1100–1530*, Bergen: Universitetet i Bergen

<wikihost.uib.no/medieval/index.php/Medieval_Nordic_Literature_in_Latin>

Castro, Ainoa, *Littera visigothica*

<www.litteravisigothica.com>

Fragmenta membranea, Nationalbiblioteket, Helsingfors

<www.kansalliskirjasto.fi/sv/samlingar/fragmenta-membranea-samlingen>

Incunabula Short Title Catalogue, ISTC

<data.cerl.org/istc/>

Manuscripta

<www.manuscripta.se/>

Medeltida pergamentomslag, MPO

<sok.riksarkivet.se/mpo>

Paleographia

<www.palaeographia.org>

Samnordisk runtextdatabas, Institutionen för nordiska språk, Uppsala universitet

<www.nordiska.uu.se/forskn/samnord.htm>

Svenskt Diplomatariums huvudkartotek, SDHK

<sok.riksarkivet.se/SDHK>

Wasserzeichen-Informationssystem

<www.wasserzeichen-online.de/wzis/>

Bearbetningar

Abukhanfusa, Kerstin, *Stympade böcker: Märkvärdiga blad ur svensk bokhistoria* (Stockholm: Riksarkivet, 2004)

Aceto, Maurizio m.fl., "First analytical evidences of precious colourants on Medi-

- terranean illuminated manuscripts”, *Spectrochimica acta part A: Molecular and biomolecular spectroscopy*, 95 (2012)
- , ”Characterisation of colourants on illuminated manuscripts by portable fibre optic UV-visible-NIR reflectance spectrophotometry”, *Analytical methods*, 2014:6: <doi.org/10.1039/C3AY41904E>
- , ”Mythic dyes or mythic colour? New insight into the use of purple dyes on codices”, *Spectrochimica Acta Part A: Molecular and Biomolecular Spectroscopy*, 215 (2019)
- Adman, Anna Fredriksson, ”Elva försvarare av den heliga Birgittas Uppenbarelser”, i Sara Risberg (red.), *Dicit scriptura: Studier i C-samlingen tillägnade Monica Hedlund* (Stockholm: Runica et mediævalia, 2006)
- Aili, Hans, ”Handskrifterna till Birgittas revelationer”, i Per Beskow & Annette Landen (red.), *Birgitta av Vadstena: Pilgrim och profet 1303–1373; en jubileumsbok* (Stockholm: Natur och kultur, 2003)
- , ”The manuscripts of Revelaciones S. Birgittae”, i Olle Ferm, Alessandra Perriccioli Saggese & Marcello Rotili (red.), *Santa Brigida, Napoli, l’Italia: Atti del convegno di studi italo-svedese, Santa Maria Capua Vetere, 10–11 maggio 2006* (Neapel: Arte tipografica, 2009)
- Aili, Hans, Ferm, Olle & Gustavson, Helmer (red.), *Röster från svensk medeltid: Latinska texter i original och översättning* (Stockholm: Natur och kultur, 1990)
- Ambrosiani, Sune, ”Papperstillverkningen i Sverige intill 1800-talets mitt”, i *Mole chartariae Suecanae: Svenska pappersbruksföreningens tjugofemårsskrift*, 1: Svenska pappersbruksföreningens uppkomst och utveckling (Stockholm: Svenska pappersbruksföreningen, 1923)
- Aminson, Henrik, *Bibliotheca templi cathedralis Strengnensis: Supplementum continens codices manu scriptos* (Stockholm: Isaac Marcus, 1863)
- Andersson, Roger, *Postillor och predikan: En medeltida texttradition i filologisk och funktionell belysning* (Stockholm: Runica et mediævalia, 1993)
- , *Predikosamlingar i Vadstena klosterbibliotek* (Uppsala: Institutionen för klassiska språk, 1994)
- , ”Undervisning och utbildning”, i Sven-Erik Pernler, *Sveriges kyrkohistoria*, 2: Hög- och senmedeltid (Stockholm: Verbum, 1999)
- , *De birgittinska ordensprästerna som traditionsförmedlare och folkfostrare: En studie i svensk medeltidspredikan på den 8:e söndagen efter Trefaldighet* (Stockholm: Runica et mediævalia, 2001)
- , ”Att predika och berätta historier”, i Inger Larsson, Sven-Bertil Jansson, Rune Palm & Barbro Söderberg (red.), *Den medeltida skrifkulturen i Sverige: Genrer och texter* (Stockholm: Runica et mediævalia, 2010)

- , ”Eufemiavisenes publikum”, i Bjørn Bandlien (red.), *Eufemia, Oslos middelalderdronning* (Oslo: Dreyer, 2012)
- , ”Die Eufemiasvisor: Literatur für die Oberklasse”, i Susanne Kramarz-Bein & Jürg Glauser (red.), *Rittersagas: Übersetzung, Überlieferung, Transmission* (Tübingen: Francke, 2014)
- , ”Emotional imagery in anticlerical preaching”, i Per Förnegård, Erika Kihlman, Mia Åkestam, & Gunnel Engwall (red.), *Tears, sighs and laughter: Expressions of emotions in the Middle Ages* (Stockholm: Vitterhetsakademien, 2017)
- , ”Birgittahandskrifter och medeltida skriftmiljöer”, *Arkiv för nordisk filologi*, 133 (2018)
- , ”Språkväxling och språkval i senmedeltida religiösa handskrifter”, i *Nya studier i utgivna fornsvenska handskrifter* (Uppsala: Svenska fornskriftsällskapet, 2021)
- Andersson, Roger & Borgehammar, Stephan, ”The preaching of the Birgittine friars at Vadstena Abbey (c. 1380–1515)”, *Revue Mabillon: Revue internationale d’histoire et de littérature religieuses*, Nouvelle série 8, tome 69 (1997)
- Andersson-Schmitt, Margarete, Hallberg, Håkan & Hedlund, Monica, *Mittelalterliche Handschriften der Universitätsbibliothek Uppsala: Katalog über die C-Sammlung*, 1–8 (Uppsala: Uppsala universitetsbibliotek, 1988–1995)
- Andrén, Anders, *Det medeltida Gotland: En arkeologisk guidebok* (Lund: Historiska media, 2011)
- Andrén, Carl-Gustaf, *De septem sacramentis: En sakramentsutläggning från Vadstena kloster ca 1400* (Lund: Gleerups, 1963)
- Annerstedt, Claes, *Uppsala universitets historia*, 1: 1477–1654 (Uppsala: Uppsala universitet, 1877)
- , *Uppsala universitetsbiblioteks historia intill år 1702* (Stockholm: Norstedts, 1894)
- Arbman, Holger, *Birka: Untersuchungen und Studien*, 1: Die Gräber (Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1940)
- Arvidsson, Maria, *En handskrifts tillkomst- och brukshistoria: En närstudie av Cod. Holm. A 49 (Nädendals klosterbok)* (Uppsala: Svenska fornskriftsällskapet, 2017)
- Aston, Margaret, *Lollards and reformers: Images and literacy in late medieval religion* (London: Hambledon Press, 1984)
- Bacha, Myriam & Hottin, Christian (red.), *Les bibliothèques parisiennes: Architecture et décor* (Paris: Action artistique de la ville de Paris, 2002)
- Backman, Agnieszka, *Handskriftens materialitet: Studier i den fornsvenska samlingshandskriften Fru Elins bok (Codex Holmiensis D 3)* (Uppsala: Institutionen för nordiska språk, 2017)
- Bampi, Massimiliano, ”In praise of the copy: ’Karl Magnus’ in 15th-century Sweden”, i Massimiliano Bampi & Fulvio Ferrari (red.), *Lärdomber oc skämtan: Medieval*

- Swedish literature reconsidered* (Uppsala: Svenska fornskriftsällskapet, 2008)
- , ”Translating and rewriting: The Septem sapientes in medieval Sweden”, i Jürg Glauser & Susanne Kramarz-Bein (red.), *Rittersagas: Übersetzung; Überlieferung; Transmission* (Tübingen: Francke, 2014)
- , ”Schacktavelslek och intertextuell dialog i AM 191 fol. och Cod. Holm. D 3”, i Jonathan Adams (red.), *Østnordisk filologi: Nu og i fremtiden* (Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2015)
- Bartl, Anna, Krekel, Christoph, Lautenschlager, Manfred & Oltrogge, Doris, *Der ”Liber illuministarum” aus Kloster Tegernsee: Edition, Übersetzung und Kommentar der kunsttechnologischen Rezepte* (Stuttgart: Germanisches Nationalmuseum, 2005)
- Beckman, Natanael, ”Cistercienserklostrens bibliotek”, *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen*, 4 (1917a)
- , *Studier i utgivna fornsvenska handskrifter* (Stockholm: Kungl. boktryckeriet, 1917b)
- Bedoire, Fredric, *Katedralen i Västerås: Andligt och världsligt under åtta sekel* (Stockholm: Langenskiöld, 2019)
- Bengtsson, Bengt, *Äldre typografisk teknik* (Stockholm: Skolan för bokhantverk, 1946)
- , *Svenskt stilgjuteri före år 1700: Studier i svensk boktryckerihistoria* (Stockholm: Skolan för bokhantverk, 1956)
- Bengtsson, Herman, *Den höviska kulturen i Norden: En konsthistorisk undersökning* (Stockholm: Vitterhetsakademien, 1999)
- Bengtsson, Herman, Estham, Inger & Unnerbäck, R. Axel, *Uppsala domkyrka*, 5: Inredning och inventarier (Uppsala: Upplandsmuseet, 2010)
- Benneth, Solbritt, Ferenius, Jonas, Gustavson, Helmer & Åhlén, Marit (red.), *Runmärkt: Från brev till klotter; runorna under medeltiden* (Stockholm: Carlssons, 1994)
- Berman, Harold J., *Law and revolution: The formation of the Western legal tradition* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1983)
- Berthelson, Bertil, ”Ur Vadstena klostrets byggnadshistoria: II”, *Fornvännen*, 23 (1928)
- , *Studier i Birgittinerordens byggnadsskick*, 1: Anläggningsplanen och dess tillämpning (Lund: Håkan Ohlssons boktryckeri, 1946)
- Betänkande och förslag angående läroverks- och landsbibliotek*, Isak Collijn m.fl. Statens offentliga utredningar 1924:7 (Stockholm: Ecklesiastikdepartementet, 1924)
- Bischoff, Bernhard, *Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters*, andra upplagan (Berlin: Erich Schmidt, 1986)
- , *Latin palaeography: Antiquity and the Middle Ages*, övers. Daibhi o Croinin & David Ganz (Cambridge: Cambridge University Press, 2004)
- Blennow, Anna & Palumbo, Alessandro, ”At the crossroads between script cultures:

- The Runic and Latin epigraphic areas of Västergötland”, i Anna Catharina Horn & Karl G. Johansson (red.), *The meaning of media: Texts and materiality in medieval Scandinavia* (Berlin & Boston: De Gruyter, 2021)
- Blomqvist, Gunnar, *Schacktavelslek och Sju vise mästare; De ludo scaccorum; De septem sapientibus: Studier i medeltidens litteraturhistoria* (Stockholm: Gebers, 1941)
- Bohrn, Erik, Curman, Sigurd & Tuulse, Armin, *Strängnäs domkyrka, 1: Medeltidens byggnadshistoria* (Stockholm: Vitterhetsakademien, 1964)
- Bolton, Tim, Björkvall, Gunilla, Ferm, Olle & Åkestam, Mia (red.), *The Torstuna missal: A Dominican manuscript produced in 14th century France and its fate in Sweden* (Stockholm: Runica et mediævalia, 2017)
- Bozzolo, Carla & Ornato, Ezio, *Pour une histoire du livre manuscrit au Moyen âge: Trois essais de codicologie quantitative* (Paris: Éditions du Centre national de la recherche scientifique, 1980); Supplement (Paris, 1983)
- Brilioth, Yngve, *Svenska kyrkans historia, 2: Den senare medeltiden 1274–1521* (Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelses bokförlag, 1941)
- Brink, Stefan, ”Law and legal customs in Viking Age Scandinavia”, i Judith Jesch (red.), *The Scandinavians from the Vendel period to the tenth century* (Woodbridge: Boydell Press, 2002)
- , ”Oral fragments in the earliest Old Swedish laws?”, i Marco Mostert & Paul Barnwell (red.), *Medieval legal process: Physical, spoken and written performance in the Middle Ages* (Turnhout: Brepols, 2011)
- , ”The creation of a Scandinavian provincial law: How was it done?”, *Historical research*, 86 (2013)
- , ”The *Hälsinge Law* between south and west, king and church, and local customs”, i Stefan Brink & Lisa Collinson (red.), *New approaches to early law in Scandinavia* (Turnhout: Brepols, 2014)
- Briquet, Charles-Moïse, *Les filigranes: Dictionnaire historique des marques du papier des leur apparition vers 1282 jusqu’en 1600, 1: A–Ch* (Paris: s.n., 1907)
- Brown, Michelle P., *A guide to western historical scripts: From antiquity to 1600* (London: British Library, 1990)
- , *The British Library guide to writing and scripts: History and techniques* (Toronto: University of Toronto Press, 1998)
- Bruckner, Ursula, ”Beutelbuch-Originalen”, *Studien zum Buch- und Bibliothekswesen*, 9 (1995)
- , ”Das Beutelbuch und seine Verwandten – der Hülleneinband, das Faltbuch und der Buchbeutel”, *Gutenberg-Jahrbuch*, 72 (1997)
- Brundage, James A., *Medieval canon law* (London & New York: Longman, 1995)
- Brunius, Jan, ”Sockenkyrkornas liturgiska böcker: Studier i pergamentsomslagen i

- riksarkivet”, i Olle Ferm (red.), *Kyrka och socken i medeltidens Sverige* (Stockholm: Riksantikvarieämbetet, 1991)
- , *From manuscripts to wrappers: Medieval book fragments in the Swedish National Archives* (Stockholm: Riksarkivet, 2013)
- Busby, Keith, *Codex and context: Reading Old French verse narrative in manuscript*, 1 (Amsterdam & New York: Rodopi, 2002)
- Camille, Michael, *Image on the edge: The margins of medieval art* (London: Reaktion Books, 1992)
- Cappelli, Adriano, *The elements of abbreviation in medieval Latin paleography*, övers. David Heimann & Richard Kay (Lawrence: University of Kansas Libraries, 1982)
- Carlquist, Jan & Carlquist, Jonas, *Nädigfru Kristinas andaktsbok: Möte med en bannlyst kvinnas fromhetsliv* (Örebro: Libris, 1997)
- Carlquist, Jonas, ”Privat läsning av fornsvensk religiös litteratur: En metodisk diskussion med exempel från fornsvenska helgonlegender”, i Lars Wollin (red.), *Studier i svensk språkhistoria*, 3: Förhandlingar vid Tredje sammankomsten för svenska språkets historia Uppsala 15–17 oktober 1992 (Uppsala: Uppsala universitet, 1993)
- , ”Privat läsning av fornsvensk religiös litteratur: En metodisk diskussion med exempel från fornsvenska helgonlegender”, i Inger Lindell (red.), *Medeltida skrift- och språkkultur: Nordisk medeltidlitteratur i ett diglossiskt och digrafiskt perspektiv II; nio föreläsningar från ett symposium i Stockholm våren 1992* (Stockholm: Runica et mediævalia, 1994)
- , *De fornsvenska helgonlegenderna: Källor, stil och skriftmiljö* (Stockholm: Svenska fornskriftsällskapet, 1996)
- , *Handskriften som historiskt vittne: Fornsvenska samlingshandskrifter – miljö och funktion* (Stockholm: Runica et mediævalia, 2002)
- , ”Att läsa en medeltida bönbok: Studier i en handskrift från Skoklostersamlingen”, *Arkiv, samhälle och forskning*, 2004:1–2 (2004)
- , ”Abbedissan lånar böcker: Vadstensystrarnas tillgång till brödernas bibliotek”, i Sara Risberg (red.), *Dicit scriptura: Studier i C-samlingen tillägnade Monica Hedlund* (Stockholm: Runica et mediævalia, 2006)
- , *Vadstensystrarnas textvärld: Studier i systrarnas skriftbrukskompetens, lärdom och textförståelse* (Uppsala: Svenska fornskriftsällskapet, 2007)
- , ”Vad ville Jöns Budde med sin översättning av Elucidarius?”, i Lars Wollin (red.), *Bilden av Budde: Studier kring en svensk språkpionjär* (Stockholm: Svenska fornskriftsällskapet, 2011)
- Carlsson, Gottfrid, ”Vårt största enskilda medeltidsbibliotek och dess ägare”, *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen*, 5 (1918)
- , ”Mäster Beros af Lödöse bibliotek”, *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen*, 9 (1922)

- , ”Jungfru Marie psaltares brödraskap i Sverige: En studie i senmedeltida fromhetsliv och gilleväsen”, *Kyrkohistorisk årsskrift*, 47 (1947)
- Carruthers, Mary, *The book of memory: A study of memory in medieval culture* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990)
- Christ, Karl, *The handbook of medieval library history* (Metuchen & London: Scarecrow Press, 1984)
- Claëson, Sten, *Häradshövdingeämbetet i senmedeltidens och Gustav Vasas Sverige* (Stockholm: Nordiska Bokhandeln, 1987)
- Clanchy, Michael Thomas, *From memory to written record: England 1066–1307*, andra upplagan (Oxford: Blackwells, 1993)
- , ”Images of ladies with prayer books: What do they signify?”, i Robert Norman Swanson (red.), *The Church and the book: Papers read at the 2000 summer meeting and the 2001 winter meeting of the Ecclesiastical History Society*, 38 (Woodbridge: Boydell & Brewer, 2004)
- Clemens, Raymond & Graham, Timothy, *Introduction to manuscript studies* (Ithaca: Cornell University Press, 2007)
- Clemensson, Gustaf, ”Papperet genom två tusen år”, i dens. (red.), *En bok om papper: Tillägnad Carl Joh. Malmros den 23 december 1944 av Aktiebolaget Klippans finpappersbruk* (Klippan: Aktiebolaget Klippans finpappersbruk, 1944)
- Coing, Helmut (red.), *Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte*, 1: Mittelalter (1100–1500): Die gelehrten Rechte und die Gesetzgebung (München: Beck, 1973)
- Collijn, Isak, ”Svenska boksamlingar under medeltiden och deras ägare: Smärre bidrag, 1: Laurentius Magni och några af honom till Stockholms svartbrödrakloster skänkta böcker”, *Samlaren*, 23 (1902)
- , ”Råd och anvisningar till en svensk bokbindare under medeltiden”, *Samlaren*, 24 (1903a)
- , ”Svenska boksamlingar under medeltiden och deras ägare, 2: Clemens Ryttings boksamling och bokdepositioner”, *Samlaren*, 24 (1903b)
- , ”Svenska boksamlingar under medeltiden och deras ägare, 3: Rester af svenska medeltidsbibliotek i Linköpings, Strängnäs och Västerås stifts- och läroverksbiblioteks inkunabelsamlingar”, *Samlaren*, 25 (1904)
- , ”Articuli abbreviati: Det första trycket på svenskt språk”, i *Ettbladstryck från femtonde århundradet: Bidrag till det äldre boktryckets historia*, 1: Text (Stockholm: Föreningen för bokhantverk, 1905)
- , ”Svenska boksamlingar under medeltiden och deras ägare, 4: Rester af svenska medeltidsbibliotek i Kungl. bibliotekets inkunabelsamling”, *Samlaren*, 26 (1906)
- , ”Canonbildern i Missale Upsalense 1513”, *Kyrkohistorisk årsskrift*, 12 (1911)

- , *Katalog der Inkunabeln der Kgl. Bibliothek in Stockholm*, II:1 (Stockholm: Kungl. biblioteket, 1916)
- , ”Franciskanernas bibliotek på Gråmunkeholmen i Stockholm med särskild hänsyn till Kanutus Johannis’ verksamhet”, *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen*, 4 (1917a)
- , ”Smärre bidrag till de svenska klosterbibliotekens historia, 2: Två handskrifter från Stockholms dominikanerkloster”, *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen*, 4 (1917b)
- , recension av Vilhelm Gödel, *Sveriges medeltidslitteratur*, *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen*, 4 (1917c)
- , *Manuale Upsalense (Stockholm 1487): Den svenska kyrkans äldsta tryckta handbok* (Stockholm: Kungl. biblioteket, 1918)
- , ”Stockholms Storkyrkas återfunna relikier jämte några arkivaliska bidrag till S:t Göransstatyns datering”, *Fornvännen*, 14 (1919)
- , ”Paul Grijs: Uppsalas förste boktryckare 1510–1519”, i *Uppsala universitetsbiblioteks minnesskrift 1621–1921: Med bidrag av bibliotekets forna och nuvarande tjänstemän* (Uppsala: Uppsala universitetsbibliotek, 1921)
- , ”Det äldsta svenska trycket? Ett nyfunnet Remigius-fragment”, *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen*, 10 (1923)
- , ”En grupp svenska bokband med plattstämplar avbildande nordiska helgon”, *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen*, 10 (1933)
- , *Sveriges bibliografi intill år 1600*, 1: 1478–1530 (Uppsala: Svenska litteratursällskapet, 1934–1938)
- , ”Kartusianerklostret Mariefred vid Gripsholm och dess bibliotek”, *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen*, 22 (1935)
- Connolly, Margaret & Radulescu, Raduca (red.), *Insular books: Vernacular manuscript miscellanies in late medieval Britain* (Oxford: Open University Press, 2015)
- Cristofani, Mario, ”Rapporto sulla diffusione della scrittura nell’Italia antica”, *Scrittura e Civiltà*, 2 (1978)
- Cullhed, Per, ”Naturvetenskaplig undersökning av handskriften B 68”, i Jonas Nordin & Janken Myrdal (red.), *En biografi om en bok: Codex Upsaliensis B 68 från 1430* (Stockholm: Vitterhetsakademien, 2020)
- Czaika, Otfried, *Sveno Jacobi: Boksamlaren, biskopen, teologen; en bok- och kyrkohistorisk studie* (Stockholm: Kungl. biblioteket, 2013)
- Dahl, Svend, *Bokens historia* (Stockholm: Forum, 1961)
- Dahlbäck, Göran, *Uppsala domkyrkas godsinnehav med särskild hänsyn till perioden 1344–1527* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1977)
- , *I medeltidens Stockholm* (Stockholm: Stockholms medeltidsmuseum, 1987)

- Delio, Ilia, "Clare of Assisi and the mysticism of motherhood", i Timothy J. Johnson (red.), *Franciscans at prayer* (Leiden & Boston: Brill, 2007)
- Derolez, Albert, *The palaeography of Gothic manuscript books: From the twelfth to the early sixteenth century* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003)
- , "The script reform of Petrarch: An illusion?", i John Haines & Randall A. Rosenfeld (red.), *Music and medieval manuscripts: Paleography and performance; essays dedicated to Andrew Hughes* (London & New York: Routledge, 2004)
- Drogin, Marc, *Medieval calligraphy: Its history and technique* (New York: Dover Publications, 1989)
- Duffy, Eamon, *Stripping of the altars: Traditional religion in England, 1400–1580, andra upplagan* (New Haven: Yale University Press, 1992)
- Duncan, Dennis, "Indexing", i Ann Blair, Paul Duguid, Anja-Silvia Goeing & Anthony Grafton (red.), *Information: A historical companion* (Princeton & Oxford: Princeton University Press, 2021)
- Düwel, Klaus, *Runenkunde*, fjärde upplagan (Stuttgart: Metzler, 2008)
- Dverstorp, Nils, *Skrivaren och skriften: Om skrift- och handskriftsproduktion i Vadstena kloster* (Oslo: Universitetet i Oslo, 2010)
- , "En senmedeltida laghandskrift och dess förlaga, skrivare och ägare", i Jonathan Adams (red.), *Østnordisk filologi: Nu og i fremtiden* (Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2015)
- Ebel, Friedrich, Kocher, Gernot, & Fijal, Andreas, *Römisches Rechtsleben im Mittelalter: Miniaturen aus den Handschriften des Corpus iuris civilis* (Heidelberg: Müller, 1988)
- Eisermann, Falk, "The Gutenberg Galaxy's dark matter: Lost incunabula, and ways to retrieve them", i Flavia Bruni & Andrew Pettegree, *Lost books: Reconstructing the print world of pre-industrial Europe* (Leiden: Brill, 2016)
- Ekholst, Christine, *För varje brottsling ett straff: Föreställningar om kön i de svenska medeltidslagarna* (Stockholm: Historiska institutionen, 2009)
- Ekström, Per, *Lunds domkyrkas äldsta liturgiska böcker: Katalog utarbetad vid Lunds universitetsbiblioteks handskriftsavdelning* (Lund: Lunds universitetsbibliotek, 1985)
- Ekwall, Sara, *Vår äldsta Birgittavita och dennas viktigaste varianter* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1965)
- Falk, Valter, "Handskrift och trycktyp: Den italienska handskriftens inflytande på den kursiva bokstavsformen", i Ludovico Vicentino, *La operina de Ludovico Vicentino da imparare di scrivere littera cancellarescha: Il modo de temperare le penne con le varie sorti de littere*, övers. John Rohnström (Stockholm: Tiden, 1958)
- Faymonville, Louise, "Om variationen i Codex Thott 4 4:0 – ett tolkningsförslag", *Arkiv för nordisk filologi*, 132 (2017)

- Febvre, Lucien & Martin, Henri-Jean, *The coming of the book: The impact of printing 1450–1800* (London: Verso, 1997)
- Ferm, Olle, ”Bengt Jönsson (Oxenstierna): Riddare, lagman, riksföreståndare och boksamlare”, i Olle Ferm, & Staffan Nyström, *Bengt Jönsson (Oxenstierna) och hans värld: En samling studier* (Stockholm: Runica et mediævalia, 2004)
- , ”Schacktavelslek: An international bestseller and its adaptation into Swedish”, i Olle Ferm & Volker Honemann (red.), *Chess and allegory in the Middle Ages* (Stockholm: Runica et mediævalia, 2005)
- , ”Book possession and book circulation”, i Olle Ferm & Elisabeth Mornet (red.), *Swedish students at the University of Paris in the Middle Ages*, 1: Origin, studies, carriers, achievements (Stockholm: Runica et mediævalia, 2021)
- Ferm, Olle, Hedström, Ingela, Lodén, Sofia, Pettersson, Jonatan & Åkestam, Mia (red.), *The Eufemiasvisor and courtly culture: Time, texts and cultural transfer; papers from a symposium in Stockholm 11–13 October 2012* (Stockholm: Vitterhetsakademien, 2015)
- Ferm, Olle & Morris, Bridget (red.), *Master Golyas and Sweden: The transformation of a clerical satire* (Stockholm: Runica et mediævalia, 1997)
- Ferrari, Fulvio, ”Karlskrönikan och utvecklingen av det senmedeltida litterära systemet”, i Jonathan Adams (red.), *Östnordisk filologi – nu og i fremtiden* (Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2015)
- Fiddymt, Sarah & Collins, Matthew, ”From field to frame: The contribution of bioarchaeological methods to understanding parchment production”, *Gazette du livre médiéval*, 63 (2017)
- Finkelstein, David & McCleery, Alistair, ”The Coming of Print”, i *An introduction to Book History* (New York: Routledge, 2005)
- Fisher, Dennis. F., ”Spatial factors in reading and search: The case for space”, i Richard A. Monty & John W. Senders (red.), *Eye movements and psychological processes* (Hillsdale: Erlbaum, 1976)
- Forsberg, Geith, *Bokstaven och boken: Typsnitt, formgivare och boktryckare genom sexhundra år* (Stockholm: Verbum, 2004)
- Forsberg, Karin, ”Femtio nyanser av violett: Codex aureus och purpurfärgen”, *Biblis: Kvartalstidskrift för bokvänner*, 80 (2017/2018)
- Fredriksson, Anna, *Vadstena klostrets bibliotek: En analys av förvärv och bestånd* (Uppsala: Institutionen för klassisk filologi, 1997)
- Frenz, Thomas, *Papsturkunden des Mittelalters und der Neuzeit*, andra upplagan (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2000)
- Fritz, Birgitta, ”De svenska medeltidsbrevens trädning till 1800-talets början: En arkivhistorisk översikt”, *Meddelanden från Svenska Riksarkivet för åren 1976–1977* (Stockholm: Liber Förlag, 1980)

- , ”Privata böcker och boksamlingar under folkungatiden”, i Kerstin Abukhanfusa, Jan Brunius & Solbritt Benneth (red.), *Helgerånet: Från mässböcker till munkepärmor* (Stockholm: Carlssons, 1993)
- , ”Klostret”, i Göran Söderström (red.), *600 år i Vadstena: Vadstenas historia från äldsta tider till år 2000* (Stockholm: Stockholmia förlag, 2000)
- Fröjmark, Anders, *Mirakler och helgonkult: Linköpings biskopsdöme under senmedeltiden* (Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1992)
- Füssel, Stephan, *Gutenberg och hans verk* (Nora: Nya Doxa, 2000)
- Gaignebet, Claude & Lajoux, Jean-Dominique, *Art profane et religion populaire au Moyen âge* (Paris: Presses universitaires de France, 1985)
- Gameson, Richard, ”The image of the medieval library”, i Alice Crawford (red.), *The meaning of the library: A cultural history* (Princeton & Oxford: Princeton University Press, 2015)
- Ganz, David, ”The Preconditions for Caroline Minuscule”, *Viator: Medieval and Renaissance studies*, 18 (1987)
- Gaskell, Philip, *A new introduction to bibliography*, andra upplagan (New Castle: Oak Knoll Press, 1995)
- Geber, Nils, ”Till dateringen af det fornsvenska legendariet”, i Oscar Levertin (red.), *Studier tillägnade Henrik Schück på hans 50-årsdag den 2 november 1905* (Stockholm: Gebers, 1905)
- Geete, Robert, ”Gigas librorum”, i *Nordisk familjebok*, 9 (Stockholm: Nordisk familjeboks förlag, 1908)
- Gejrot, Claes, ”Våra äldsta klosterbrev”, i Kerstin Abukhanfusa (red.), *Kyrka, helgon och vanliga dödliga* (Stockholm: Riksarkivet, 2003)
- , ”Skrivarens röst: Skrivarverser i C-samlingen”, i Sara Risberg (red.), *Dicit Scriptura: Studier i C-samlingen tillägnade Monica Hedlund* (Stockholm: Runica et mediævalia, 2006)
- , ”Forma optima scriptoris: Goda råd till en skrivare”, i Marie Lennersand, Åsa Karlsson & Henrik Klackenborg (red.), *Fragment ur arkiven: Festskrift till Jan Brunius* (Stockholm: Riksarkivet, 2013)
- Gjerløw Lilli m.fl., ”Kalendarium II”, i *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid*, 8 (Malmö: Allhems, 1963)
- Gordon, Arthur E., ”On the origins of the Latin alphabet: Modern views”, *California studies in classical antiquity*, 2 (1969)
- Green, Dennis Howard, *Women readers in the Middle Ages* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007)
- Grotefend, Hermann, *Taschenbuch der Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit* (Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 1971)

- Grundmann, Herbert, "Litteratus–illiteratus: Der Wandel einer Bildungsnorm vom Altertum zum Mittelalter", *Archiv für Kulturgeschichte*, 40 (1958)
- Gullick, Michael, "Preliminary observations on Romanesque manuscript fragments of English, Norman and Swedish origin in the Riksarkivet (Stockholm)", i Jan Brunius (red.), *Medieval book fragments in Sweden: An international seminar in Stockholm, 13–16 November 2003* (Stockholm: Vitterhetsakademien, 2005)
- , "The nunnery at Vreta and an early thirteenth century Swedish scribe", i Marie Lennersand, Åsa Karlsson & Henrik Klackenbergh (red.), *Fragment ur arkiven: Festskrift till Jan Brunius* (Stockholm: Riksarkivet, 2013)
- Gumbert, John Peter, "The sizes of manuscripts: Some statistics and notes", i Anthony R. A. Croiset van Uchelen (red.), *Hellinga: Festschrift/Feestbundel/Mélanges; forty-three studies in bibliography presented to Prof. Dr. Wytze Hellinga on the occasion of his retirement from the chair of neophilology in the University of Amsterdam at the end of the year 1978* (Amsterdam: Nico Israel, 1980)
- , "Sizes and formats", i Marilena Maniaci & Paola F. Munafò (red.), *Ancient and medieval book materials and techniques: Erice, 18–25 september 1992*, 1 (Vatikanstaten: Biblioteca apostolica Vaticana, 1993)
- , "The speed of scribes", i Emma Condello & Giuseppe De Gregorio (red.), *Scribi e colofoni: Le sottoscrizioni di copisti dalle origini all'avvento della stampa; atti del seminario di Erice X Colloquio del Comité International de Palaeographie Latine (23–8 ottobre 1993)* (Spoleto: Centro italiano de studi sull'Alto medioevo, 1995)
- Gunneng, Hedda, *Vad har Spegelberg skrivit?* (Stockholm: Vitterhetsakademien, 1981)
- Gustavson, K. Helmer, *Läder: Dess kemi, tillverkning och egenskaper* (Stockholm: Bonniers, 1944)
- Gustavson, Helmer, "Runsk latinitet", i Inger Lindell (red.), *Medeltida skrift- och språkkultur: Nordisk medeltidsliteracy i ett diglossiskt och digrafiskt perspektiv II; nio föreläsningar från ett symposium i Stockholm våren 1992* (Stockholm: Runica et mediævalia, 1994)
- Gyllene böcker: *Nyförvärv och nyupptäckter; Nationalmuseum, Stockholm 13.12.1987–6.3.1988* (Stockholm: Nationalmuseum, 1987)
- Gyotjeannin, Olivier, Pycke, Jacques & Tock, Benoît-Michel, *Diplomatique médiévale* (Turnhout: Brepols, 1993)
- Gödel, Vilhelm, *Sveriges medeltidslitteratur: Proveniens; tiden före Antikvitetskollegiet* (Stockholm: Nordiska bokhandeln, 1916)
- Hafström, Gerhard, "När tillkom Magnus Erikssons allmänna stadslag?", *Svensk juristtidning*, 45 (1960)
- Hagberg (red.), Johnny, *Horae de Domina: Vår frus tider; studier, transkription, översättning och faksimil av inkunabeln från Vadstena klostertryckeri 1495* (Skara: Skara stiftshistoriska sällskap, 2008)

- Hagland, Jan Ragnar, ”Frå landskapslov til landslov: Om nedskrivning av lovttekster som mogleg del av ’eit munnleg-skriftleg kontinuum’ i norsk mellomalder”, *Maal og minne*, 103 (2011)
- Hallberg, Håkan, *En bokskörd från vingården: Heliga Birgitta hennes kloster och dess bibliotek* (Uppsala: Uppsala universitetsbibliotek, 2003)
- de Hamel, Christopher, *The Book: A history of the Bible* (London & New York: Phaidon, 2001)
- , *Making medieval manuscripts* (Oxford: Bodleian Library, 2018)
- Hamre, Lars, ”Blekk”, i *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid*, 21 (Malmö: Allhems, 1977)
- Harthan, John, *The Book of hours: With a historical survey and commentary* (New York: Park Lane Books, 1977)
- Hedlund, Monica, ”The ordinal of the Vadstena nuns: The Latin text found in Saint David’s University College Library, Lampeter, Wales (MS. 5)”, *Eranos: Acta philologica Suecana*, 79 (1981)
- , ”Ny katalog – ny väg in i biblioteket”, i Monica Hedlund & Alf Härdelin (red.), *Vadstena klostrets bibliotek: Ny katalog och nya forskningsmöjligheter* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1990)
- , ”Medeltida kyrko- och klosterbibliotek i Sverige”, i Kerstin Abukhanfusa, Jan Brunius & Solbritt Benneth (red.), *Helgerånet: Från mässböcker till munkepärmor* (Stockholm: Carlssons, 1993)
- , ”Vadstenapredikanter om Birgitta”, i Alf Härdelin, & Mereth Lindgren (red.), *Heliga Birgitta: Budskapet och förebilden* (Stockholm: Vitterhetsakademien, 1993)
- Hedström, Ingela, *Medeltidens svenska bönböcker: Kvinnligt skriftribruk i Vadstena kloster* (Oslo: Universitetet i Oslo, 2009)
- , ”Hand in hand: Scribes and books among the Vadstena nuns”, i Claes Gejrot, Sara Risberg & Mia Åkestam (red.), *Saint Birgitta, Syon and Vadstena* (Stockholm: Vitterhetsakademien, 2010)
- , ”Vadstena Abbey and female literacy in late medieval Sweden”, i Virginia Blanton, Veronica O’Mara & Patricia Stoop (red.), *Nuns’ literacies in medieval Europe: The Hull dialogue* (Turnhout: Brepols, 2013)
- , ”Tradition, variation, kontemplation: Bönböcker från svensk medeltid”, i Fredrik Heiding & Magnus Nyman (red.), *Dofsten av rykande veckor: Reformationen ur folkets perspektiv* (Skellefteå: Artos & Norma, 2016)
- , ”En fornsvensk rosenkrans – ’Jungfru Marie psaltaregilles bönbok’”, i Roger Andersson, Ingela Hedström & Dag Retsö (red.), *Nya studier i outgivna fornsvenska handskrifter* (Uppsala: Svenska fornskriftsällskapet, 2021)

- Hellinga, Lotte, "The Gutenberg revolutions", i Simon Eliot & Jonathan Rose (red.), *A companion to the history of the book* (Oxford: Wiley-Blackwell, 2007)
- , *Incunabula in transit: People and trade* (Leiden: Brill, 2018)
- Helmfrid, Staffan (red.), *Vallentuna Anno Domini 1198: Vallentunakalendariet och dess tid* (Vallentuna: Vallentuna kulturnämnd, 1998)
- Hemmer, Ragnar, "Om det finska och svenska elementet i Finlands medeltida rättsordning", *Historisk tidskrift för Finland*, 46 (1961)
- Henning, Bengt, *Didrikskrönikan: Handskriftsrelationer, översättningsteknik och stildrag* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1970)
- Henning, Samuel, *Skrivarformer och Vadstenaspråk i Sialinna Thröst: En textkritisk och filologisk undersökning* (Uppsala: Svenska fornskriftsällskapet, 1960)
- Hervik, Frode, *Nordisk politikk og europeiske ideer: En analyse av nordiske forfatningsdokumenter 1282–1449* (Bergen: Universitetet i Bergen, 2012)
- Heß, Cordelia, "Hur man skapar ett helgon: Normering och censur i senmedeltida kanonisationsprocesser", *Historisk tidskrift*, 130 (2010)
- Hildebrand, Hans, *Sveriges medeltid*, 2: Städerna (Stockholm: Gidlunds, 1983 [1879])
- Horn, Walter & Born, Ernest, "The medieval monastery as a setting for the production of manuscripts", *The Journal of the Walters Art Gallery*, 44 (1986)
- Horstböll, Henrik, *Menig mans medie: Det folkelige boktryk i Danmark, 1500–1840, en kulturhistorisk undersøgelse* (Köpenhamn: Det Kongelige Bibliotek, 1999)
- Häkli, Esko, "Bartholomeus Ghotan – tryckaren av Finlands första bok", i dens. (red.), *Boken i Finland: Utställning i Nationalmuseet i anledning av bokens jubileumsår 25.8.–31.12.1988* (Helsingfors: Helsingfors universitetsbibliotek, 1988)
- Härdelin, Alf, "Heder och hugnad: Nicolaus Ragvaldis liturgiska hermeneutik; en studie av 'Jungfru Marie Örtagård'", i *Kult, kultur och kontemplation: Studier i medeltida svenskt kyrkoliv* (Skellefteå: Artos, 1998)
- Illich, Ivan, "Lectio Divina", i Ursula Schaefer (red.), *Schrifilichkeit im frühen Mittelalter* (Tübingen: Narr, 1993)
- Jackson, Donald, *Skrivkonstens historia* (Stockholm: Ordfront, 1981)
- Jakobi-Mirwald, Christine, *Medeltida bokmåleri: Illustrerat konsthistoriskt lexikon*, övers. och bearbetning Patrik Åström (Stockholm: Signum, 2012)
- Jansson, S. O., "Kalendarium I", i *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid*, 8 (Malmö: Allhems, 1963)
- Jansson, Sven-Bertil, *Konung Alexander: En svensk roman från 1300-talet* (Stockholm: Runica et mediævalia 2015)
- Jansson, Sven-Bertil & Vilhelmsdotter, Gisela, "Den profana litteraturen", i Inger Larsson & Rune Palm (red.), *Den medeltida skrifkulturen i Sverige: Genrer och texter* (Stockholm: Runica et mediævalia, 2010)

- Jarrick, Arne & Bondesson, Maria Wallenberg, *The dynamics of law-making: A world history* (Stockholm: Vitterhetsakademien, 2018)
- Johansson, Hilding, *Hemsjömanualet: En liturgi-historisk studie* (Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelse, 1950)
- Johansson, Karl G., ”Bibeltexten i avskriftskulturens våld”, i Cecilia Falk & Lars-Olof Delsing (red.), *Studier i svensk språkhistoria*, 8 (Lund: Institutionen för nordiska språk, 2005)
- , ”Bröderna och världen: Prästbröderna och skriftbrukets utveckling i Vadstena”, i Lars Wollin, Anna Saarukka & Ulla Stroh-Wollin (red.), *Det moderna genombrottet – också en språkfråga?* (Åbo: Svenska institutionen vid Åbo Akademi, 2007)
- , ”The Birgittines and the Bible: On the use of the Pentateuch Paraphrase at Vadstena Abbey”, i Claes Gejrot, Sara Risberg & Mia Åkestam (red.), *Saint Birgitta, Syon and Vadstena: Papers from a symposium in Stockholm 4–6 October 2007* (Stockholm: Vitterhetsakademien, 2010)
- Jonsson, Bengt R., *Erikskrönikans diktare – ett försök till identifiering* (Uppsala: Svenska fornskriftsällskapet, 2010)
- Jonsson, Leif, Nilsson, Ann-Marie & Andersson Greger (red.), *Musiken i Sverige*, 1: Från forntid till stormaktstidens slut (Stockholm: Fischer, 1994)
- Jägerstad, Hans, ”Den äldre och yngre Södermannalagen”, *Svensk juristtidning*, 37 (1952)
- Jönsson, Arne, *Alfonso of Jaén: His life and works with critical editions of the Epistola Solitarii, the Informaciones and the Epistola Serui Christi* (Lund: Lund University Press, 1989)
- , ”Alfonso af Jaén”, i Tore Nyberg (red.), *Birgitta, hendes værk og hendes klostre i Norden* (Odense: Odense Universitetsforlag, 1991)
- Jørgensen, Ellen, ”Et brudstykke af den hellige Ingrid af Skeninges helgenproces”, i Axel Nelson (red.), *Bok- och bibliotekshistoriska studier tillägnade Isak Collijn på hans 50-årsdag* (Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1925)
- Jørgensen, Nils, *Studier över syntax och textstruktur i nordiska medeltidslagar* (Uppsala: Svenska fornskriftsällskapet, 1987)
- Kaalund, Kristian (red.), *Katalog over den Arnamagnæanske Handskriftsamling*, 1 (Köpenhamn: Gyldendalske boghandel, 1889)
- Kauko, Mikko, ”Jöns Budde och hans skrifter – yngre fornsvenskt textmaterial och mannen bakom det”, opublicerad avhandling, Institutionen för språk- och översättningsvetenskap, Åbo universitet, 2015
- Ker, Neil Ripley, ”From ’above top line’ to ’below top line’: A change in scribal practice”, *Celtica*, 5 (1960)
- Kihlman, Erika, ”The inventory of Bero’s library: An edition with analysis”, i Olle

- Ferm & Erika Kihlman (red.), *Swedish students at the University of Paris in the Middle Ages*, 1: Origin, studies, carriers, achievements (Stockholm: Runica et mediævalia, 2011)
- Killius, Christina, *Die Antiqua-Fraktur Debatte um 1800 und ihre historische Herleitung* (Wiesbaden: Harrassowitz, 1999)
- Kleberg, Tönnes, *Medeltida Uppsalabibliotek*, 1: Biskop Siward av Uppsala och hans bibliotek (Uppsala: Uppsala universitetsbibliotek, 1968)
- , *Medeltida Uppsalabibliotek*, 2: Bidrag till deras historia fram till år 1389 (Uppsala: Uppsala universitetsbibliotek, 1972)
- , ”Domkyrkobiblioteket”, i Öyvind Sjöholm (red.), *Uppsala domkyrka: Katedral genom sekler* (Uppsala: Domkapitlet, 1982)
- Klemming, Gustaf Edvard & Nordin, Johan Gabriel, *Svensk boktryckeri-historia med inledande allmän öfversigt* (Stockholm: Norstedts, 1883)
- Klockars, Birgit, *Birgitta och böckerna: En undersökning av den heliga Birgittas källor* (Stockholm: Vitterhetsakademien, 1966)
- Knirk, James E., ”Runes: Origin, development of the futhark, functions, applications, and methodological considerations”, i Oskar Bandle, Kurt Braunmüller, Ernst Hakon Jahr, Allan Karker, Hans-Peter Naumann & Ulf Teleman (red.), *The Nordic languages: An international handbook of the history of the North Germanic languages*, 1 (Berlin: De Gruyter, 2008)
- Knutsson, Christer, ”Olof Wallquist och gymnasiebiblioteket”, i Jonas Barck (red.), *Landsbibliotekets gamla samlingar: Om handskrifter och böcker ur Landsbibliotekets i Växjö gamla samlingar* (Växjö: Kronobergs läns hembygdsförbund, 1994)
- Koch, Walter, ”Empfängerausfertigung”, i *Lexikon des Mittelalters*, 3 (München: Artemis, 1986)
- Koppitz, Hans Joachim, ”Buch, b. Buchgewerbe- und handel”, i *Lexikon des Mittelalters*, 2 (München: Artemis, 1982)
- Kornerup, Björn, *Ribe katedralskoles historie: Studier over 800 aars dansk Skolehistorie*, 1: 1145–1660 (Köpenhamn, Nordisk Forlag, 1947)
- Kornhall, David, *Den fornsvenska sagan om Karl Magnus: Handskrifter och texthistoria* (Lund: Gleerups, 1959)
- Korpiola, Mia, ”On ecclesiastical jurisdiction and reception of canon law in the Swedish provincial laws”, i Ditlev Tamm & Helle Vogt (red.), *How Nordic are the Nordic medieval laws?* (Köpenhamn: University of Copenhagen Press, 2005)
- , ”Literary legacies and canonical book collections: Possession of canon law books in medieval Sweden”, i Helle Vogt & Mia Münster-Swendsen (red.), *Law and learning in the Middle Ages: Proceedings of the Second Carlsberg Academy conference on medieval legal history 2005* (Köpenhamn: Djøf Publishing, 2006)

- Kraebel, Andrew, "Modes of authorship and the making of medieval English literature", i Ingo Berensmeyer, Gert Buelens & Marysa Demoor (red.), *The Cambridge handbook of literary authorship* (Cambridge: Cambridge University Press, 2019)
- Kroman, Erik, "Duktus", i *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid*, 3 (Malmö: Allhems, 1958)
- Kroman, Erik & Öberg, Jan, "Skriveredskaber", i *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid*, 15 (Malmö: Allhems, 1970)
- Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid*, 1–22 (Malmö: Allhems, 1956–1978); andra upplagan (Köpenhamn: Rosenkilde og Bagger, 1980–1982)
- Kwakkel, Erik, "Commercial organization and economic innovation", i Alexandra Gillespie & Daniel Wakelin (red.), *The production of books in England 1350–1500* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011)
- , "Kissing, biting and the treatment of feet: The transitional script of the long twelfth century", i Erik Kwakkel, Rosamond McKitterick & Rodney Thomson (red.), *Turning over a new leaf: Change and development in the medieval book* (Leiden: Leiden University Press, 2012)
- , "Book Script", i Erik Kwakkel & Rodney Thomson (red.), *The European book in the twelfth century* (Cambridge: Cambridge University Press, 2018a)
- , *Books before print* (Leeds: Arc Humanities Press, 2018b)
- Kälin, Hans B., "Heraldik in schweizerischen Wasserzeichen", *Schweizer Archiv für Heraldik*, 102:1 (1988)
- Källström, Hanna, *Domkyrkan som andaktsmiljö under senmedeltiden: Linköping och Lund* (Skellefteå: Artos, 2011)
- Källström, Magnus, "Vikingatida och medeltida skrifttraditioner: Några iakttagelser med utgångspunkt i det svenska runmaterialet", *Futhark: International journal of Runic studies*, 4 (2013)
- , "Haraldær stenmæstari – Haraldus magister: A case study on the interaction between runes and Roman script", i Alessia Bauer, Elise Kleivane & Terje Spurkland (red.), *Epigraphy in an intermedial context* (Dublin: Four Courts Press, 2018)
- Lagergren, Karin Strinnholm, "Några preliminära iakttagelser kring hymnerna i Psalterium Scarense", i Mattias Lundberg & Sven-Åke Selander (red.), *Melos och Logos: Festskrift till Folke Bohlin* (Skellefteå: Artos, 2011)
- , "Musiken i Torstunamissalet", i Olle Ferm & Mia Åkestam (red.), *Härnevi kyrka och socken: Perspektiv på ett uppländskt lokalsamhälle under medeltiden* (Stockholm: Runica et mediævalia, 2012)
- , "Medeltida kyrkomusik i Skara stift – forskningsöversikt och källpresentation", i Markus Hagberg, Lena Maria Olsson & Sven-Erik Pernler (red.), *Kyrka, kultur,*

- historia: En festskrift till Johnny Hagberg* (Skara: Skara stiftshistoriska sällskap, 2012)
- , ”Kommentar till transkription av sekvensen *Hec est dies domini*”, i Marie Lenner-sand, Åsa Karlsson & Henrik Klackenberg (red.), *Fragment ur arkiven: Festskrift till Jan Brunius* (Stockholm: Riksarkivet, 2013)
- , ”O Birgitta, du som talat med all vishet: Musikens makt i den heliga Birgittas klosterorden”, i Jenny Björkman & Arne Jarrick (red.), *Musikens makt: RJ:s årsbok 2018* (Stockholm: Riksbankens jubileumsfond, 2018)
- , *Birgittine chantsapes: Chant and liturgy in the Birgittine order during 800 years* (kommande)
- Lagerqvist, Lars O., *Vad kostade det? Priser och löner från medeltid till våra dagar* (Lund: Historiska media, 2013)
- Lagerroth, Fredrik, *Den svenska landslagens författning i historisk och komparativ belysning* (Lund: Gleerups, 1947)
- Larsson, Assar, ”Böcker och bibliotek i Skara från tidig medeltid till stormaktstidens slut”, i Arne Sträng (red.), *Skara, 1: Före 1700: Staden i stiftet* (Skara: Skara historikerkommitté, 1986)
- Larsson, Gabriela Bjarne, *Stadslagstiftning i senmedeltidens Sverige* (Stockholm: Institutet för rättshistorisk forskning, 1994)
- Larsson, Inger, *Svenska medeltidsbrev: Om framväxten av ett offentligt skriftbruk inom administration, förvaltning och rättsutövning* (Stockholm: Runica et mediævalia, 2001)
- , *Millefolium, rölika och näsegräs: Medeltidens svenska växtvärld i lärd tradition* (Stockholm: Kungl. Skogs- och lantbruksakademien, 2009)
- , ”The role of the Swedish lawman in the spread of lay literacy”, i Slavica Ranković, Leidulf Melve & Else Mundal (red.), *Along the oral-written continuum: Types of texts, relations and their implications* (Turnhout: Brepols, 2010)
- Larsson, Inger, Jansson, Sven-Bertil, Palm, Rune & Söderberg, Barbro (red.), *Den medeltida skrifskulturen i Sverige: Genrer och texter* (Stockholm: Runica et mediævalia, 2010)
- Lemaire, Jacques, *Introduction à la codicologie* (Louvain-La-Neuve: Université catholique de Louvain, 1989)
- L’Engle, Susan & Gibbs, Robert, *Illuminating the law: Legal manuscripts in Cambridge collections* (London: Miller, 2001)
- Lenner-sand, Marie, ”Medeltidens lagkommissioner”, i Marie Lenner-sand, Åsa Karlsson & Henrik Klackenberg (red.), *Fragment ur arkiven: Festskrift till Jan Brunius* (Stockholm: Riksarkivet, 2013)
- Liedgren, Jan, ”Bevarade och föreskrivna typer av svenska urkunder från 1300-talets mitt”, *Archivistica et mediævistica Ernesto Nygren oblata* (Stockholm: Norstedts, 1956)

- Liedgren, Jan, "Pergament", i *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid*, 13 (Malmö: Allhems, 1968)
- , "Förlusterna av medeltidsbrev i slottsbranden 1697", i Lars Otto Berg, James Cavallie, Claes Grånström & Nils Nilsson (red.), *Arkivvetenskapliga studier*, 6 (tr. Göteborg: Graphic Systems, 1987)
- Liedholm, Alf, "Bokband från Vadstena klosterbibliotek: Från en utställning i Statens Historiska Museum", *Grafiskt forum*, 1971:12
- Liepe, Lena, *Studies in Icelandic fourteenth century book painting* (Reykholt: Snorrastofa, 2009)
- Lindberg, Nils J., *Paper comes to the North: Sources and trade routes of paper in the Baltic Sea region 1350–1700; a study based on watermark research* (Marburg/Lahn: IPH, 1994)
- Lindberg, Sten G., "Från skrift till tryck: Om bokgestaltningen i codex och inkunabel", i *Typografiskt* (Stockholm: Skolan för bokhantverk, 1959)
- , "Bokproduktion från hantverk till industri", i Harry Järv (red.), *Boken i Sverige 500 år* (Stockholm 1983a)
- , "Snell-forskningens fakta och frågor", *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen*, 70 (1983b)
- , *Svenska böcker 1483–1983: Bokhistoria i fågelperspektiv* (Stockholm: Kungl. biblioteket, 1983c)
- Lindell, Inger (red.), *Medeltida skrift- och språkkultur: Nordisk medeltidsliteracy i ett diglossiskt och digrafiskt perspektiv II; nio föreläsningar från ett symposium i Stockholm våren 1992* (Stockholm: Runica et mediævalia, 1994)
- Lindhagen, Arvid, "Om noggrannheten af uppgifterna om månens nytändning i några svenska kalendrar från medeltiden", *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen*, 3 (1916)
- Lindkvist, Thomas, "Law and the making of the state in medieval Sweden: Kingship and communities", i Antonio Padoa-Schioppa (red.), *Legislation and justice* (Oxford: Clarendon Press, 1997)
- Lindroth, Sten, *Svensk lärdomshistoria: Medeltiden, reformationstiden* (Stockholm: Norstedts, 1975)
- Ljungfors, Åke, *Bidrag till svensk diplomatik före 1350* (Lund: Gleerups, 1955)
- Ljungqvist, Fredrik Charpentier, *Lagfäst kungamakt under högmedeltiden: En komparativ internordisk studie* (Stockholm: Institutet för rättshistorisk forskning, 2016)
- , *Quantitative approaches to medieval Swedish law* (Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2022)
- Lodén, Sofia, "Paris et Vienne and its Swedish translation", *Medioevi: Rivista di letteratura e culture medievali*, 1 (2015)

- , *French romance, medieval Sweden and the europeanisation of culture* (Woodbridge: Boydell & Brewer, 2021)
- Lowe, Elias Avery (red.), *Codices latini antiquiores: A palaeographical guide to Latin manuscripts prior to the ninth century*, 1–11 + supplement (Oxford: Clarendon Press, 1934–1971)
- , (red.), *Codices Latini antiquiores: A palaeographical guide to Latin manuscripts prior to the ninth century*, 2: Great Britain and Ireland, andra upplagan (Oxford: Clarendon Press, 1972)
- Lovén, Christian, *Historieskrivning vid Uppsala domkyrka under högmedeltiden: Handskriften UUB C 92 och dess källor* (Uppsala: Svenska fornskriftsällskapet, 2012)
- , ”Nio brev berättar: Julita klostrets tillkomst”, i Ulrich Lange & Göran Ulväng (red.), *Julita gård: Människor och landskap under tusen år* (Stockholm: Nordiska Museets förlag, 2019)
- Lovett, Patricia, *The art and history of calligraphy*, andra upplagan (London: British Library, 2020)
- Lundén, Tryggve, *Nikolaus Hermansson, biskop av Linköping: En litteratur- och kyrko-historisk studie* (Lund: Gleerups, 1971)
- Lundgren, Ragnhild, *Strängnäs domkyrkobibliotek: Systematisk katalog över tryckta böcker*, 1–2 (Skellefteå: Artos, 2017)
- Lyall, Roderick J., ”Materials: The paper revolution”, i Jeremy Griffiths & Derek Albert Pearsall (red.), *Book production and publishing in Britain, 1375–1475* (Cambridge: Cambridge University Press, 1989)
- Lönnroth, Lars, ”Från runsten till boktryck 800–1520”, i Margareta Petersson & Rikard Schönström (red.), *Nordens litteratur* (Lund: Studentlitteratur, 2017)
- Lönnroth, Lars & Delblanc, Sven (red.), *Den svenska litteraturen: Från forntid till frihetstid. 800–1718* (Stockholm: Bonniers, 1987)
- Malin, Aarno, ”Studier i Vadstena klostrets bibliotek”, *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen*, 13 (1926)
- Mallon, Jean, *Paléographie romaine* (Madrid: Instituto Antonio de Nebrija de Filología, 1952)
- Maniaci, Marilena, *Terminologia del libro manoscritto, Addenda: Studi sulla conoscenza, la conservazione e il restauro del materiale librario*, 3 (Rom: Istituto centrale per la patologia del libro, 1996)
- Martin, Henri-Jean, *The history and power of writing* (Chicago: University of Chicago Press, 1994)
- Mayvaert, Paul, ”’Uncial letters’: Jerome’s meaning of the term”, *The journal of theological studies*, New series 34:1 (April 1983)
- Mazal, Otto, *Lehrbuch der Handschriftenkunde* (Wiesbaden: Reichert, 1986)

- Meinlschmidt, Peter, Kämmerer, Carmen & Märgner, Volker, ”Thermographie – ein neuartiges Verfahren zur exakten Abnahme, Identifizierung und digitalen Archivierung von Wasserzeichen in mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Papierhandschriften, -zeichnungen und -drucken”, i Franz Fischer, Christiane Fritze & Georg Vogeler (red.), *Kodikologie und Paläographie im digitalen Zeitalter*, 2 = *Codicology and Palaeography in the Digital Age*, 2 (Norderstedt: Books on demand, 2010)
- Mikkelsen, Egil, *Looting or missioning: Insular and continental sacred objects in Viking Age contexts in Norway* (Oxford: Oxbow Books, 2019)
- Milveden, Ingmar, ”Organum”, i *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid*, 12 (Malmö: Allhems, 1967)
- Minnis, Alistair J., *Medieval theory of authorship: Scholastic literary attitudes in the later Middle Ages* (Aldershot: Ashgate, 1988); andra upplagan (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2010)
- Moberg, Lena, *Lågtyskt och svenskt i Stockholms medeltida tänkeböcker* (Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien, 1989)
- , ”Stockholms stads medeltida tänkeböcker”, i Inger Larsson, Sven-Bertil Jansson, Rune Palm & Barbro Söderberg (red.), *Den medeltida skriftkulturen i Sverige: Genrer och texter* (Stockholm: Runica et mediævalia, 2010)
- Munkhammar, Lars, *Konungslig klenod: Silverbibelns symbolkraft* (Stockholm: Carlsons, 2019)
- Muzerelle, Denis, *Vocabulaire codicologique: Répertoire méthodique des termes français relatifs aux manuscrits* (Paris: CEMI, 1985)
- Myrdal, Janken, *Digerdöden, pestvågor och ödeläggelse: Ett perspektiv på medeltidens Sverige* (Stockholm: Runica et mediævalia, 2003)
- , ”Det medeltida Sveriges rikaste bildhandskrift”, i Olle Ferm & Staffan Nyström (red.), *Bengt Jönsson (Oxenstierna) och hans värld: En samling studier* (Stockholm: Runica et mediævalia, 2004)
- , *Boskapskötseln under medeltiden: En källpluralistisk studie* (Stockholm: Nordiska museet, 2012)
- , ”De stora testamentena och sociala relationer under perioden ca 1270–1370”, i Olof Karsvall & Kristofer Jupiter (red.), *Medeltida storgårdar: 15 uppsatser om ett tvärvetenskapligt forskningsproblem* (Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien, 2014)
- , ”Bilder i marginalen på en laghandskrift: En häradshövdingens liv och tankar omkring 1380”, *Saga och sed: Kungl. Gustav Adolfs Akademiens årsbok* (2016)
- , ”Beställare och skrivare”, i Jonas Nordin & Janken Myrdal (red.), *En biografi om en bok: Codex Upsaliensis B 68 från 1430* (Stockholm: Vitterhetsakademien, 2020)
- Myrdal, Janken, Ferm, Olle & Melin, Pia, *Den predikande räven[: Arbete, skämt och allvar i en medeltida illuminerad handskrift]* (Lund: Signum, 2006)

- Mårtensson, Anders W., "Styli och vaxtavlor", *Kulturen 1961: En årsbok till medlemmarna av Kulturhistoriska föreningen för södra Sverige* (1962)
- Needham, Paul, "Paleography and the earliest printing types", i Holger Nickel & Lothar Gillner (red.), *Johannes Gutenberg: Regionale Aspekte des frühen Buchdrucks* (Wiesbaden: Reichert, 1993)
- Nelson, Axel, "'Then norska laghboken' i Stockholms franciskanerkloster", *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen*, 35 (1948)
- Nevéus, Clara, Heim, Siegfried & Westling Karlsson, Lena (red.), *Medeltida småkonst: Sigill i Riksarkivet* (Stockholm: Riksarkivet, 1997)
- Niblaeus, Erik, "German Influence on Religious Practice in Scandinavia, c. 1050–1150", opublicerad avhandling, King's College, London, 2010
- , "De äldsta bibelfragmenten i Riksarkivet", i Marie Lennersand, Åsa Karlsson & Henrik Klackenborg (red.), *Fragment ur arkiven: Festskrift till Jan Brunius* (Stockholm: Riksarkivet, 2013)
- Nilsson, Ann-Marie, "En studie i Cantus Sororum: Hymnerna och deras melodier", i Göran Dahlbäck (red.), *I heliga Birgittas trakter: Nitton uppsatser om medeltida samhäll och kultur i Östergötland "västanstång"* (Stockholm: Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet, 1990)
- Nilsson, Bertil, *Sveriges kyrkohistoria*, 1: Missionstid och tidig medeltid (Stockholm: Verbum, 1998)
- Nilsson, Göran B., *Nytt ljus över Yngre Västgötalagen: Den bestickande teorin om en medeltida lagstiftningsprocess* (Stockholm: Institutet för rättshistorisk forskning, 2012)
- Nisbeth, Åke, "Tvenne altarskåp i Statens historiska museum identifierade", *Fornvännen: Journal of Swedish antiquarian research*, 44 (1950)
- Nisbeth, Åke & Estham, Inger, *Linköpings domkyrka*, 3: Inredning och inventarier (Stockholm: Riksantikvarieämbetet & Vitterhetsakademien, 2001)
- Nordenfalk, Carl, *Bokmålningar från medeltid och renässans i Nationalmusei samlingar* (Stockholm: Nationalmuseum, 1979)
- Nordin, Jonas, "Hur stort var klosterbiblioteket i Vadstena?", *Biblis: Kvartalstidskrift för bokvänner*, 94 (2021)
- Nordin, Jonas & Myrdal, Janken (red.), *En biografi om en bok: B 68 från 1430* (Stockholm: Vitterhetsakademien, 2020)
- Nordqvist, Nils, *Berömda svenska boktryckare* (Stockholm: Sällskapet Bokvännerna, 1972)
- Noreen, Erik, "Olika händer i Cod. Holm. D 4", i *Studier tillägnade Axel Kock* (Lund: Gleerups, 1929)
- , "Studier i Jöns Buddes ordförråd", *Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning*, 6 (1944)

- Norseng, Per G., "Law codes as a source for Nordic history in the Early Middle Ages", *Scandinavian journal of history*, 16 (1991)
- Nyberg, Tore, "Texter för andaktsbruk", i Monica Hedlund & Alf Härdelin (red.), *Vadstena klostrets bibliotek: Ny katalog och nya forskningsmöjligheter* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1990)
- Nygren, Ernst, "Ännu en handskrift från Stockholms dominikanerkloster", *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen*, 6 (1919)
- , *Registra ecclesie Lincopensis* (Linköping 1941)
- , "Huru papperet kom till Sverige: Några bidrag till dess medeltida historia", i Gustaf Clemensson (red.), *En bok om papper: Tillägnad Carl Joh. Malmros den 23 december 1944 av Aktiebolaget Klippans finpappersbruk* (Klippan: Aktiebolaget Klippans finpappersbruk, 1944)
- , "Kalvskinnsskatten", i Olof Jägerskiöld & Åke Kromnow (red.), *Donum Boëthianum: Arkivvetenskapliga bidrag tillägnade Bertil Boëthius 31/1 1950* (Stockholm: Norstedts, 1950)
- Nylander, Eva Nilsson (red.), *Mellan evighet och vardag: Lunds domkyrkas martyrologium Liber daticus vetustior (den äldre gåvoboken); studier och faksimilutgåva* (Lund: Lunds universitetsbibliotek, 2015)
- Olsson, Bror, "Studier och lärdom: Krönikor och folkvisor", i Ewert Wrangel (red.), *Svenska folket genom tiderna: Vårt lands kulturhistoria i skildringar och bilder* (Malmö: Allhems, 1938)
- Ommundsen, Åslaug & Heikkilä, Thomas, *Nordic Latin manuscript fragments: The destruction and reconstruction of medieval books* (London: Routledge, 2017)
- Ong, Walter J., *Orality and literacy: The technologizing of the word* (London: Methuen, 1982) / (London: Routledge, 2002)
- , *Muntlig och skriftlig kultur: Teknologiseringen av ordet* (Göteborg: Anthropos, 1991)
- Ordbok öfver svenska medeltidsspråket*, 1–5 [jämte supplement], utg. Knut Fredrik Söderwall m.fl. (Stockholm: Svenska fornskriftsällskapet, 1884–1973)
- Ordbok över svenska språket*, utg. Svenska Akademien (SAOB) 1870–
- Ottosson, Per-Gunnar, *Sveriges medeltida läkeböcker* (Lund: s.n., 1977)
- Overgaauw, Eef A., "Fast or slow, professional or monastic: The writing speed of some late-medieval scribes", *Scriptorium: Revue internationale des études relatives aux manuscrits*, 49 (1995)
- Page, Raymond I., "Runic writing, roman script and the scriptorium", i Staffan Nyström (red.), *Runor och ABC: Elva föreläsningar från ett symposium i Stockholm 1995* (Stockholm: Runica et mediaevalia, 1997)
- Pahlmblad, Christer (red.), *Skaramissalet: Studier, edition, översättning och faksimil av*

- handskriften i Skara stifts- och landsbibliotek* (Skara: Stiftelsen för utgivande av Skaramissalet, 2006)
- Palm, Rune, ”Landskapslagar”, i Inger Larsson, Sven-Bertil Jansson, Rune Palm & Barbro Söderberg (red.), *Den medeltida skriftkulturen i Sverige: Genrer och texter* (Stockholm: Runica et mediævalia, 2010a)
- , ”Runorna under medeltid”, i Inger Larsson, Sven-Bertil Jansson, Rune Palm & Barbro Söderberg (red.), *Den medeltida skriftkulturen i Sverige: Genrer och texter* (Stockholm: Runica et mediævalia, 2010b)
- Palumbo, Alessandro, *Skriftsystem i förändring: En grafematisk studie av de svenska medeltida runinskrifterna* (Uppsala: Institutionen för nordiska språk, 2020)
- Parkes, Malcolm Beckwith, ”The influence of the concepts of *Ordinatio* and *Compiatio* on the development of the book”, i Jonathan J. G. Alexander & Margaret Templeton Gibson (red.), *Medieval Learning and Literature: Essays presented to Richard William Hunt* (Oxford: Clarendon Press, 1976)
- , *Pause and effect: An introduction to the history of punctuation in the West* (Aldershot: Scolar Press, 1992)
- , *Their hands before our eyes: A closer look at scribes; the Lyell lectures delivered in the University of Oxford, 1999* (Aldershot: Ashgate, 2008)
- Perl, Gerhard, ”Y und Z im lateinischen Alphabet”, *Philologus: Zeitschrift für das klassische Alterthum*, 115 (1971)
- Pernler, Sven-Erik, *Sveriges kyrkohistoria*, 2: Hög- och senmedeltid (Stockholm: Verbum, 1999)
- , *S:ta Elin av Skövde: Kulten, källorna, kvinnan* (Skara: Skara stiftshistoriska sällskap, 2007)
- Pettersson, Jonatan, *Fri översättning i det medeltida Västnorden* (Stockholm: Acta Universitatis Stockholmiensis, 2009)
- , ”Nordic Bible translations in medieval and early modern Europe”, i Wim François & August den Hollander (red.), *Vernacular Bible and religious reform in the Middle Ages and early modern era* (Leuven: Peeters, 2017)
- , ”De teologiska utredningarna i Medeltidens bibelarbeten, 1”, *Arkiv för Nordisk Filologi*, 134 (2019)
- Pettersson, Theresia, *Stockholms stads tänkeböcker: Funktionell texthistoria 1476–1626* (Stockholm: Stockholms universitet, 2017)
- Piltz, Anders, ”Den äldsta Uppsalapsykologien: Kring några studentteckningar från 1480-talet”, *Lychnos: Årsbok för idé- och lärdomshistoria* (1975–1976)
- , ”Magister Mathias of Sweden in his theological context: A preliminary survey”, i Monika Asztalos (red.), *The editing of theological and philosophical texts from the Middle Ages: Acts of the Conference arranged by the Department of Classical Languages*,

- University of Stockholm, 29–31 August 1984* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1986)
- , ”Nostram naturam sublimaverat”, i Alf Härdelin & Sven-Erik Brodd (red.), *Maria i Sverige under tusen år: Föredrag vid symposiet i Vadstena 6–10 oktober 1994* (Skellefteå: Artos, 1996)
- , *Medeltidens lärda värld*, andra upplagan (Skellefteå: Norma, 2007 [1998])
- , ”Örat tar över: Trons avmaterialisering på 1500-talet”, i Fredrik Heiding & Magnus Nyman (red.), *Dofsten av rykande veckar: Reformationen ur folkets perspektiv* (Skellefteå: Artos & Norma, 2016)
- , ”Birgitta and the Bible”, i Maria H. Oen (red.), *A companion to Birgitta of Sweden and her legacy in the later Middle Ages* (Leiden: Brill, 2019)
- Pratt, Karen, Besamusca, Bart, Meyer, Matthias & Putter, Ad (red.), *The dynamics of the medieval manuscript: Text collections from a European perspective* (Göttingen: V & R Unipress, 2017)
- Putnam, George Haven, *Books and their makers during the Middle Ages: A study of the conditions of the production and distribution of literature from the fall of the Roman empire to the close of the seventeenth century*, 1 (New York: Hillary House, 1962 [1896])
- Ramskou, Thorkild, ”Beslag til bogbind fra vikingetiden”, *Bogvennen: Årbog for bogkunst og boghistorie* (1959)
- Randall, Lilian M. C., *Images in the margins of Gothic manuscripts* (Berkeley: University of California Press, 1966)
- Rayner, Keith, ”Eye movements in reading: Eye guidance and integration”, i Paul A. Kolers (red.), *Processing of visible language* (New York: Springer, 1979)
- Reynolds, Leighton Durham & Wilson, Nigel Guy, *Scribes and scholars: A guide to the transmission of Greek and Latin literature*, fjärde upplagan (Oxford: Oxford University Press, 2013)
- Reynolds, Susan, *Kingdoms and communities in Western Europe, 900–1300* (Oxford: Clarendon Press, 1984)
- Ridderstad, Per Soldan, ”De första boktryckarna – konsthantverkare eller storföretagare?”, *Daedalus: Tekniska museets årsbok*, 52 (1983)
- , ”Den grafiska tekniken under 500 år”, i Marianne Landqvist (red.), *Det tryckta ordet: Svensk tryckeriteknik under 500 år* (Stockholm: LT, 1986)
- , *Bartholomeus boktryckare* (Stockholm: Kungl. biblioteket, 1988)
- Riising, Anne, *Danmarks middelalderlige prædiken* (Köpenhamn: Gad, 1969)
- Risberg, Sara, *Liber usuum fratrum monasterii Vadstenensis: The Customary of the Vadstena Brothers* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 2003)
- Roelvink, Henrik, *Franciscans in Sweden: Medieval remnants of Franciscan activities* (Aassen: Van Gorcum, 1998)

- Romdahl, Axel L., *Skara domkyrkas byggnadshistoria: Medeltiden* (Uppsala: Appelbergs boktryckeri, 1928)
- Ronge, Hans H., *Konung Alexander: Filologiska studier i en fornsvensk text* (Uppsala: Almqvist & Wiksell 1957)
- Rosén, Jerker, ”Studier i Stockholms gråbrödraklostets diarium”, Årsbok för Vetenskaps societeten i Lund (1940)
- , ”Registrum regni”, i Sten Carlsson (red.), *Festskrift till Arthur Thomson den 6 november 1961* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1961)
- Rothlieb, Carl Fredrik, *Beskrifning öfver Kongl. Riddarholmkyrkan* (Stockholm: J. P. Lindhs änka, 1822)
- Rouse, Richard H. & Rouse, Mary A., *Manuscripts and their makers: Commercial book producers in medieval Paris, 1200–1500* (Turnhout: Harvey Miller, 2000)
- Rubin, Miri, *Mother of God. A history of the Virgin Mary* (London: Penguin books, 2009)
- Rudbeck, Gustaf, ”Några äldre svenska bokägaremärken”, *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen*, 8 (1921)
- Rück, Peter (red.), *Pergament: Geschichte, Struktur, Restaurierung, Herstellung* (Sigmaringen: Thorbecke, 1991)
- Rydén, Thomas, ”Dalbyboken: En omvärdering av attributionskriterierna”, i Stephan Borgehammar & Jes Wienberg (red.), *Locus celebris: Dalby kyrka, kloster och gård* (Göteborg: Makadam, 2012)
- Saenger, Paul, ”Silent reading: Its impact on late medieval script and society”, *Viator: Medieval and Renaissance studies*, 13 (1982)
- , ”Books of hours and the reading habits of the later Middle Ages”, i Roger Chartier (red.), *The culture of print: Power and the uses of print in early modern Europe*. övers. Lydia G. Cochrane (Cambridge: Polity Press, 1989)
- , *Space between words: The origins of silent reading* (Stanford: Stanford University Press, 1997)
- , ”Reading in the later Middle Ages”, i Guglielmo Cavallo & Roger Chartier (red.), *A history of reading in the West*, övers. Lydia G. Cochrane (Cambridge: Polity Press, 1999)
- Sahlin, Claire, *Birgitta of Sweden and the voice of prophecy* (Woodbridge & Rochester: Boydell, 2001)
- Sandgren, Eva Lindqvist, *The book of hours of Johannete Ravenelle and the Parisian book illumination around 1400* (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2002)
- , ”Glittrande guld och azurblå bilder från ärkebiskopens bord”, i Sara Risberg (red.), *Dicit scriptura: Studier i C-samlingen tillägnade Monica Hedlund* (Stockholm: Runica et mediævalia, 2006)

- , ”Bilden av Kristi sidosår i Birgitta Andersdotters bönbok”, i Lena Liepe, Kristin Bliksrud Aavitsland & Kjartan Hauglid (red.), *Memento Mori: Döden i medeltidens billedverden* (Oslo: Novus, 2011)
- , ”Birgittinska bönboksbilder”, *Iconographisk post: Nordisk tidskrift för bildtolkning*, nr 2 (2014)
- , ”Christina Hansdotter Brask: Reading and pictorial preferences in a Birgittine prayer book”, i Virginia Blanton, Veronica O’Mara & Patricia Stoop (red.), *Nuns’ literacies in medieval Europe* (Turnhout: Brepols, 2017)
- Sanmark, Alexandra, ”The communal nature of the judicial systems in early medieval Norway”, *Collegium medievale: Tverrfaglig tidskrift för medeltidärforskning*, 19 (2006)
- Schmid, Toni, ”Eskil, Botvid och David: Tre svenska helgon”, *Scandia: Tidskrift för historisk forskning*, 4 (1931)
- , ”Om Sigtunabrödernas böcker och böner”, *Situne Dei* (1946–1947)
- Schneider, Karin, *Paläographie und Handschriftenkunde für Germanisten: Eine Einführung* (Tübingen: Niemeyer 1999); andra upplagan (Tübingen: Niemeyer, 2009)
- Schnell, Ivar, ”Notiser om glasögonens historia i Sverige”, *Nordiska museets och Skansens årsbok Fataburen* (1934)
- Schreiner, Klaus, ”Marienverehrung, Lesekultur, Schriftlichkeit”, *Frühmittelalterliche Studien*, 24 (1990)
- Schultz, Sandra, *Papierherstellung im deutschen Südwesten: Ein neues Gewerbe im späten Mittelalter* (Berlin & Boston: De Gruyter, 2018)
- Schück, Herman, *Ecclesia Lincopensis: Studier om Linköpingskyrkan under medeltiden och Gustav Vasa* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1959)
- , *Rikets brev och register: Arkivbildande, kansliväsen och tradition inom den medeltida svenska statsmakten* (Stockholm: Liber Förlag/Allmänna förlaget, 1976)
- , *Engelbrektskrönikan: Tillkomsten och författaren* (Stockholm: Vitterhetsakademien, 1994)
- , ”Johan Fredebern och Engelbrektskrönikan”, i *Kyrka och rike: Från folkungatid till Vasatid* (Stockholm: Runica et mediaevalia, 2005)
- Servatius, Viveca, *Cantus sororum: Musik- und liturgiegeschichtliche Studien zu den Antiphonen des birgittinischen Eigenrepertoires* (Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1990a)
- , ”Magister Petrus som ’diktare’ och ’ton-sättare’”, i Göran Dahlbäck (red.), *I heliga Birgittas trakter: Nitton uppsatser om medeltida samhälle och kultur i Östergötland ”västanstång”* (Stockholm: Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet, 1990b)
- Sigurðsson, Gísli, *The medieval Icelandic saga and oral tradition: A discourse on method* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2004)

- Sigurðsson, Jón Viðar, Pedersen, Frederik & Berge, Anders, "Making and using the law in the North, c. 900–1350", i Günther Lottes, Eero Medijainen & Jón Viðar Sigurðsson (red.), *Making, using and resisting the law in European history* (Pisa: Cllohres.net, 2008)
- Sjödin, Lars, "Kanslistilar och medeltida arkiv I", *Meddelanden från Svenska Riksarkivet för år 1939* (Stockholm: Norstedts, 1940)
- , "Kanslistilar och medeltida arkiv II", *Meddelanden från Svenska Riksarkivet för år 1940* (Stockholm: Norstedts, 1942)
- Sjöholm, Elsa, *Sveriges medeltidslagar: Europeisk rättstradition i politisk omvandling* (Stockholm: Institutet för rättshistorisk forskning, 1988)
- , "Sweden's medieval laws: European legal tradition – political change", *Scandinavian journal of history*, 15 (1990)
- Skrzypek, Dominika, "Äldre and Yngre Västgötalagen – some linguistic evidence", *Folia Scandinavica Posnaniensia*, 10 (2009)
- Smith, Margit J., "The city rights of King Magnus Eriksson in Tallinn", i Per-Axel Wiktorsson (red.), *Texter och tecken från svensk medeltid* (Uppsala: Svenska fornskriftsällskapet, 2012)
- , *The medieval girdle book* (New Castle: Oak Knoll Press, 2017)
- Småberg, Tomas, "Bland drottningar och hertigar: Utblickar kring riddarromaner och deras användning i svensk medeltidsforskning", *Historisk tidskrift*, 131 (2011)
- Spurkland, Terje, "Literacy and 'Runacy' in Medieval Scandinavia", i Jonathan Adams & Katherine Holman (red.), *Scandinavia and Europe 800–1350: Contact, conflict and co-existence* (Turnhout: Brepols Publishers, 2004)
- Steinberg, Sigfrid Henry, *Boktryckarkonst och bokhistoria genom fem sekler* (Halmstad: Spektra, 1972)
- Stenkula, Staffan, "Glasögon", i *Nationalencyklopedin*, 7 (Höganäs: Bra böcker, 1992)
- Strauch, Dieter, *Mittelalterliches nordisches Recht bis 1500: Eine Quellenkunde* (Berlin: De Gruyter, 2011)
- Sträng, Arne, "Skaramissalets väg genom bibliotekssamlingarna", i Christer Pahlmblad (red.), *Skaramissalet: Studier, edition, översättning och faksimil av handskriften i Skara stifts- och landsbibliotek* (Skara: Stiftelsen för utgivande av Skaramissalet, 2006)
- Strömberg, Bengt, *Magister Mathias och fransk mendikantpredikan* (Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelses bokförlag, 1944)
- Ståhl, Peter, "Ars dictandi och medeltidsbrevens formelspråk", i Claes Gejrot, Roger Andersson & Kerstin Abukhanfusa, *Ny väg till medeltidsbrevnen: Från ett medeltids-symposium i Svenska Riksarkivet 26–28 november 1999* (Stockholm: Riksarkivet, 2002)
- , "Vadstena klostrets stora kopiebook: En presentation av handskriften A 20 i Riks-

- arkivet”, i Kerstin Abukhanfusa (red.), *Kyrka, helgon och vanliga dödliga* (Stockholm: Riksarkivet, 2003)
- , ”Medeltida kopieböcker i Riksarkivet”, *Arkiv, samhälle och forskning*, 2004:1–2 (2004)
- Ståhle, Carl Ivar, ”Medeltidens profana litteratur”, i Eugène Napoleon Tigerstedt (red.), *Ny illustrerad svensk litteraturhistoria* (Stockholm: Natur och kultur, 1955)
- , *Syntaktiska och stilistiska studier i fornnordiskt lagspråk* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1958)
- , *Studier över Östgötalagen* (Uppsala: Svenska fornskriftsällskapet, 1988)
- Ståhle, Carl Ivar Ståhle & Tigerstedt, Eugène Napoleon (red.), *Sveriges litteratur*, 1: Medeltidens och reformationstidens litteratur (Stockholm: Bonniers, 1968)
- Sunde, Jørn Øyrehagen, *Speculum legale: Rettspegelen; ein introduksjon til den norske rettskulturen si historie i eit europeisk perspektiv* (Bergen: Fagbokforlaget, 2005)
- Sundmark, Stina Fallberg, *Teologi för praktiskt bruk: Frälsningshistoriska perspektiv på Summula av Laurentius av Vaksala* (Skellefteå: Artos, 2014)
- Svedlund, Robert & Svenonius, Olof, *Svenska skriftprov 1464–1828: Texter och tolkningar* (Stockholm: Gebers, 1938)
- Svenskt biografiskt lexikon*, 1– (Stockholm: Svenskt biografiskt lexikon, 1917–)
- Svensson, Ingrid (red.), *Kungliga biblioteket i ord och bild* (Stockholm: Kungl. biblioteket, 2018)
- Svensson, Lars, *Nordisk paleografi: Handbok med transkriberade och kommenterade skriftprov* (Lund: Studentlitteratur 1979 [1974])
- Svärdström, Elisabeth, *Nyköpingsstaven och de medeltida kalenderrunorna* (Stockholm: Vitterhetsakademien, 1966)
- , ”Svensk medeltidsrunologi”, *Rig: Föreningens för svensk kulturhistoria tidskrift*, 55 (1972)
- , ”Runes and runic inscriptions, 4: Sweden”, i Philip Pulsiano m.fl. (red.), *Medieval Scandinavia: An encyclopedia* (New York: Garland, 1993)
- Szirmai, Ján Alexander, *The archaeology of medieval bookbinding* (Aldershot: Ashgate, 1999)
- Tamm, Ditlev & Vogt, Helle, ”Creating a Danish legal language: Legal terminology in the medieval Law of Scania”, *Historical research*, 86 (2013)
- Teleman, Ulf, *Svensk ortografihistoria: Från 1200-tal till 1700-tal* (Lund 2019): <portal.research.lu.se/portal/files/61360328/Svensk_ortografihistoria.pdf>
- Thompson, James Westfall, *The medieval library* (Chicago: Chicago University Press, 1939)
- Thompson, Lawrence S., *Medeltida klosterbibliotek* (Stockholm: Bokvännerna, 1980)
- Thorell, Olof, *Fem Moseböcker på fornsvenska: En språklig undersökning på grundval av de bevarade handskrifterna* (Stockholm: Gebers, 1951)

- Thorén, Ivan, *Studier över Själens tröst: Bidrag till kännedom om den litterära verksamheten i 1400-talets Vadstena* (Stockholm & Köpenhamn: Gebers/Ejnar Munksgaard, 1942)
- Tjäder, Jan-Olof, "Der Ursprung der Unzialschrift", *Basler Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde*, 74 (1974)
- Touwaide, Alain, "Codicology and palaeography", i Albrecht Classen (red.), *Handbook of medieval studies: Terms, methods, trends* (Berlin: De Gruyter, 2010)
- Traube, Ludwig, *Nomina sacra: Versuch einer Geschichte der christlichen Kürzung* (München: Beck, 1907)
- Undorf, Wolfgang, *From Gutenberg to Luther: Transnational print cultures in Scandinavia 1450–1525* (Leiden: Brill, 2014)
- Wakelin, Daniel, "Writing the words", i Alexandra Gillespie & Daniel Wakelin (red.), *The production of books in England 1350–1500* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011)
- Walde, Otto, "De svenska bibliotekens historia", i Svend Dahl (red.), *Bibliotekshandbok*, 2 (Stockholm: Gebers, 1931)
- Walta, Ville, "Birgittine fragments in Finland: Reconstructing Naantali Abbey's Library", i Claes Gejrot, Mia Åkestam & Roger Andersson (red.), *The Birgittine experience: Papers from the Birgitta conference in Stockholm 2011* (Stockholm: Vitterhetsakademien, 2013)
- , "Some observations on Jöns Budde as a scribe", i Marie Lennerstrand, Åsa Karlsson & Henrik Klackenborg (red.), *Fragment ur arkiven: Festskrift till Jan Brunius* (Stockholm: Riksarkivet, 2013)
- , *Libraries, manuscripts and book culture in Vadstena Abbey* (Helsingfors: Helsingfors universitet, 2014)
- Walther, Hans, *Initia carminum ac versuum medii aevi posterioris latinorum: Alphabetisches Verzeichnis der Versanfänge mittellateinischer Dichtungen*, andra upplagan (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1969)
- Walworth, Julia C., *Merton College Library: An illustrated history* (Oxford: Bodleian Library, 2020)
- Wattenbach, Wilhelm, *Das Schriftwesen im Mittelalter*, andra upplagan (Leipzig: Hirzel, 1875)
- Weibull, Lauritz, *Bibliotek och arkiv i Skåne under medeltiden* (Lund: E. Malmströms boktryckeri, 1901)
- Wessén, Elias, *Svensk språkhistoria*, 1–3 (Stockholm: Institutionen för nordiska språk, 1992 [1968])
- Wideen, Harald, *Västsvenska vikingatidsstudier: Arkeologiska källor till Vänerområdets kulturhistoria under yngre järnålder och äldsta medeltid* (Göteborg: Rundqvists boktryckeri, 1955)

- Widmark, Gun, *Det språk som blev vårt: Ursprung och utveckling i svenskan; urtid, runtids, riddartid* (Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien, 2001)
- Wieck, Roger, *Time sanctified: The Book of hours in medieval art and life* (New York: Braziller, 1988)
- Wiklander, Sven, "Bokband av sälskinn, tränsband och genomträdde bind: Erfarenheter av medeltida inbindningsmetoder i Kungl. bibliotekets bokbinderi", *Biblis: Årsbok utgiven av Föreningen för bokhantverk* (1958)
- Wiktorsson, Per-Axel, *Södermannalagens B-handskrift: Textens historia och språk* (Uppsala: Studia philologiae Scandinavicae Upsaliensia, 1976)
- , *Avskrifter och skrivare: Studier i fornsvenska lagtexter* (Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1981)
- , "Dalalag eller Äldre Västmannalag?", *Arkiv för nordisk filologi*, 100 (1985)
- , "On the scribal hands of the manuscripts of Skempton", i Olle Ferm & Bridget Morris (red.), *Master Golyas and Sweden: The transformation of a clerical satire* (Stockholm: Runica et mediævalia, 1997)
- , "Handskrifter som mötts: Spår av ett stormansbibliotek i Uppland", i Olle Ferm & Staffan Nyström (red.), *Bengt Jönsson (Oxenstierna) och hans värld: En samling studier* (Stockholm: Runica et mediævalia, 2004)
- , Äldre Västgötalagen och dess bilagor i *Cod. Holm. B 59* (Skara: Föreningen för västgötalitteratur, 2011)
- , *Skrivare i det medeltida Sverige*, 1–4 (Skara: Skara stiftshistoriska sällskap, 2015)
- Vilhemsdotter, Gisela, "Namnlös och Valentin: En prosaroman om en drottningsolycksöde", i Inger Larsson & Rune Palm (red.), *Den medeltida skrifikulturen i Sverige: Genrer och texter* (Stockholm: Runica et mediævalia, 2010)
- Willemsen, Annemarieke, *Back to the schoolyard: The daily practice of medieval and Renaissance education* (Turnhout: Brepols, 2008)
- Winroth, Anders & Wei, John C. (red.), *The Cambridge history of medieval canon law* (Cambridge: Cambridge University Press, 2022)
- Winston-Allen, Anne, *Stories of the rose: The making of the rosary in the Middle Ages* (University Park: Pennsylvania State University Press, 1997)
- Vogt, Helle, *Slægtens funktion i nordisk højmiddelalderret: Kanonisk retsideologi og fredsskabende lovgivning* (Köpenhamn: Jurist- og økonomforbundet, 2005)
- Vogtherr, Thomas, *Einführung in die Urkundenlehre*, andra upplagan (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2017)
- Wollin, Lars, "Två språk och flera skikt: Uppenbarelsernas texttradition", i Tore Nyberg (red.), *Birgitta, hendes værk og hendes klostre i Norden* (Odense: Syddansk Universitetsforlag, 1991)
- , "Pådrivare eller vindflöjel? Översättaren i stilhistorien", i Peter Cassirer (red.), *Stil-*

- symposiet i Göteborg 21–23 maj 1992* (Göteborg: Institutionen för svenska språket, 1994)
- , ”Stjórn och Pentateukparafrazen: ett samnordiskt dominikanprojekt i högmedeltiden?”, *Arkiv för nordisk filologi*, 116 (2001)
- , *Bilden av Budde: Studier kring en svensk språk pionjär* (Uppsala: Svenska fornskriftsällskapet, 2011)
- , ”A D 1526: The beginning or the end of the beginning? Humanist Bibles in Sweden”, i Jonathan Adams & Massimiliano Bampi (red.), *Beyond the Piraeus Lion: East Norse studies from Venice* (Odense: Selskab for Østnordisk filologi, 2017)
- , ”Jöns Budde: En senmedeltida proffsskribent”, i Charlotte Cederbom, Olle Ferm & Staffan Nyström (red.), *Nådendal – Vallis Gratiae: Finlands Birgittakloster* (Stockholm: Runica et mediævalia, 2018)
- , *Det humanistiska bibelverket: Kring den nordiska reformationsbibelns tillkomst* (Svenska fornskriftsällskapet, kommande)
- Wolodarski, Anna, ”Klemming och jakten på de försvunna inkunablerna”, i Marie Lennerstrand, Åsa Karlsson & Henrik Klackenborg (red.), *Fragment ur arkiven: Festskrift till Jan Brunius* (Stockholm: Riksarkivet, 2013)
- Åqvist, Gösta, ”Biarceyarrätt och bjärköarätt”, i Kjell Åke Modéer (red.), *Rättshistoriska studier tillägnade Gösta Hasselberg vid hans avgång från ämbetet den 30 juni 1976* (Stockholm: Institutet för rättshistorisk forskning, 1977)
- Åström, Patrik, ”Källorna till den fornsvenska språkhistorien: En översikt över det bevarade bokbeståndet”, i Lars Wollin (red.), *Studier i svensk språkhistoria*, 3: Förhandlingar vid Tredje sammankomsten för svenska språkets historia Uppsala 15–17 oktober 1992 (Uppsala: Institutionen för nordiska språk, 1993)
- , ”’En syndares omvändelse’ eller ’De vno peccatore qui promeruit graciam’: Sveriges äldsta skådespel”, i dens. (red.), *Dans och lek och fagra ord; En syndares omvändelse; Den helige Olafs historia: Tre uppsatser om fornsvenska* (Stockholm: Institutionen för nordiska språk, 1995)
- , ”The manuscripts of Skemtpan”, i Olle Ferm & Bridget Morris (red.), *Master Golyas and Sweden: The transformation of a clerical satire* (Stockholm: Runica et mediævalia, 1997)
- , *Senmedeltida svenska lagböcker: 136 lands- och stadslagshandskrifter; dateringar och dateringsproblem* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 2003)
- , *Paleografi: Introduktion till den svenska latinskriftens historia* (2010), <www.medeltidshandskrifter.se/Paleografi%20januari%202010.pdf>
- , *Vattenmärken i svenska medeltida laghandskrifter och Uppsala universitetsbiblioteks medeltida pappersbrev = Wasserzeichen in schwedischen mittelalterlichen Rechtshandschriften und der mittelalterlichen Papierbriefsammlung der Universitätsbibliothek zu Uppsala* (Uppsala: Svenska fornskriftsällskapet, 2013)

REFERENSER

- , *Tendensen i Kristoffers landslag* (Uppsala: Svenska fornskriftsällskapet, 2016)
- , ”Linjeringen i medeltida svenskspråkiga handskrifter”, i Jonathan Adams & Massimiliano Bampi (red.), *Beyond the Piraeus Lion: East Norse studies from Venice* (Köpenhamn & Odense: Selskab for østnordisk filologi, 2017)
- , ”En nyfunnen medeltida handskrift av Magnus Erikssons landslag”, i Elin Andersson & Emil Stenback (red.), *Böckerna i borgen: Ett halvsekel i Roggebiblioteket* (Stockholm: Kungl. biblioteket, 2018)
- Öberg, Jan, ”Johannes Hildebrandi”, *Svenskt biografiskt lexikon*, 20 (Stockholm: Svenskt biografiskt lexikon, 1973–1975)
- Öberg, Jan, ”Vaxtavlor”, i *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid*, 19 (Malmö: Allhems, 1975)
- Öberg, Christina Sandquist, *Biblia pauperum; De fattigas bibel: En rik inspirationskälla för senmedeltiden* (Stockholm: Vitterhetsakademien, 2013)

Handskriftsregister

Kursiva siffror hänvisar till bild.

<i>Kungliga biblioteket</i>	A 103: 408	B 185: 62, 210, 211, 237
A 1: 57, 176, 177, 178, 179, 184, 285, 331, 332, 333, 334, 335	A 108: 237, 351	B 193: 36, 109, 127
A 2: 57, 179, 346	A 110; 117, 334, 351	B 689b: 405
A 3: 57, 179, 184, 284, 285, 286, 287, 349	A 120: 141, 142	D 2: 75, 122, 427, 428, 429, 433
A 4: 228	A 134a: 315	D 3: 275; 426, 427, 432, 433, 434, 436, 437
A 5a: 236, 355, 485	A 135: 39, 455	D 4: 349, 422, 423, 424, 425, 433, 434, 436, 437
A 12: 75, 123, 326, 339, 340	A 148: 55, 328	D 4a: 275, 425, 426, 427, 432, 433, 434, 436, 437
A 21: 239, 471	B 5b: 116, 395	K 45: 433, 434, 436
A 27: 21, 122	B 6: 200, 201, 202, 203	X 118: 51, 52
A 34: 16, 348	B 10: 162, 202, 203, 204, 384	X 501: 37
A 43 177	B 23a: 205, 206, 207, 485	Rålamb 4, 8 ^o : 181, 185, 344
A 44: 236	B 40: 71, 207, 208	Rålamb 11, 12 ^o : 343
A 49: 285	B 50: 162, 162, 198, 199, 376, 391	<i>Linköpings stadsbibliotek, Stiftsbiblioteket</i>
A 54: 349	B 59: 36, 112, 115, 127, 139, 160, 161, 225, 381, 413	Saml. 1a: 433, 434, 435, 436
A 57: 60	B 64: 113, 115	B 70b: 285, 349
A 58: 284	B 127a: 58	Kh 54: 314
A 65: 51, 118, 119	B 154: 162, 163, 165	
A 70b: 229	B 170: 68	
A 80: 72, 73, 173, 174, 175, 177, 256	B 172: 148, 162, 164, 165, 194, 195, 197, 207, 217, 237, 485	
A 81: 229		
A 82: 57, 346		

HANDSKRIFTSREGISTER

<i>Lunds universitetsbibliotek</i>	<i>Uppsala universitets-</i>	C 243: 336
Fragment 121: 158	<i>bibliotek</i>	C 250: 62, 63, 64
Mh 6: 36	B 6: 162	C 263: 79
Mh 9: 410	B 7: 162, 204, 205	C 266: 79
Mh 17: 204, 205	B 10: 194, 195, 217	C 278: 171
Mh 20: 236	B 12: 162	C 285: 79
Mh 21: 150, 151, 171, 235	B 22:4	C 319: 117
Mh 42: 124	B 68: 162, 164, 194, 195,	C 324: 480
Dep. 1: 120, 121	106, 197, 396	C 335: 23
	B 71: 208, 209	C 354: 336
<i>Riksarkivet</i>	B 154: 162, 163	C 371: 79
A 4: 316	C 6: 236, 315, 320	C 389: 215, 216
A 5: 316	C 9: 267	C 399: 79
A 7: 240	C 12: 179, 180, 343	C 415: 114
A 8: 314, 317	C 20: 37, 38, 41, 45, 51,	C 416: 336
A 9: 314, 317, 318	57, 64, 211, 212, 213, 214	C 420: 166, 169, 336
A 10: 314, 318, 462	C 23: 336	C 427: 336
A 11: 314	C 31: 20	C 430: 336
A 15: 314	C 36: 260	C 435: 336
A 16: 314	C 37: 467	C 443: 70, 72, 230
A 19: 315, 318, 319, 320	C 42: 64, 89	C 446: 336
A 20: 236, 315, 319, 320	C 46: 135	C 450: 229
A 21: 315	C 61: 358	C 451: 229
CCM Bi 67: 329	C 62: 71, 167, 336	C 463: 336
E 8900: 284, 348	C 63: 315	C 479: 336
E 8902: 25	C 68: 182, 183, 184, 186	C 499: 336
E 9045: 58	C 74: 69, 315	C 505: 336
E 9013: 214, 215	C 76: 79	C 507: 336
Fr 9112: 407	C 83: 329, 330	C 517a: 343
Fr 21719: 152, 153	C 87: 76	C 523: 79
Fr 21720: 153	C 89: 166, 225, 227, 232,	C 528: 284, 348
Fr 21721: 153	235, 247, 320	C 559: 462
Fr 25602: 149, 151	C 92: 462	C 563: 410
Fr 26620: 156, 157	C 104: 170	C 573: 413
Fr 26621: 156	C 152: 467	C 576: 412
	C 155: 154, 155, 329, 462	C 589: 470
<i>Statens Historiska Museer</i>	C 177: 79	C 599: 447, 449
SHM 21288: 224, 336	C 204: 315	C 604: 336
	C 222: 64, 469	C 627: 336

HANDSKRIFTSREGISTER

C 629: 451	432, 433, 434, 437	<i>Universitätsbibliothek</i>
C 670: 71, 472	AM 422 12°: 229	<i>Giessen</i>
C 925: 60	AM 787 4°: 351	Ms. 881, 8°: 273
DG 1 39, 40		
Lat. fragm. 119: 159, 161	<i>British Library, London</i>	<i>Tallins stadsarkiv</i>
Nordin 725: 51	Cotton MS Domitian A XVII: 276, 277	Cm 9: 59
<i>Vasaskolan, Gävle</i>	Harley 2850: 269	<i>Bibliothèque nationale de</i>
Ms 2: 344, 345, 346	<i>Musée Condé, Chantilly</i>	<i>France, Paris</i>
<i>Det Kongelige Bibliotek,</i>	Ms. 297: 280	Manuscrits Français 122:
<i>Köpenhamn</i>		420
GKS 1325 4°: 153, 264,	<i>Bayerische Staatsbibliothek,</i>	Manuscrits Français 782:
265	<i>München</i>	479
NKS 2237 4°: 199, 200	CLM 28812: 352	Manuscrits Français 1537:
NKS 2238: 204		459, 504
Thott 4 4°: 331, 332, 333,	<i>Staatsbibliothek Bamberg</i>	Manuscrits Français
334, 422	Msc. Patr. 5: 34, 39, 93	17211: 483
<i>Den Arnemagnæanske</i>	<i>Staatsbibliothek zu Berlin</i>	Manuscrits Latin 10286:
<i>Samling, Köpenhamns</i>	<i>(Stabi)</i>	431
<i>universitet</i>	Ms. theol. lat. oct. 71, 8°:	Bibliothèque de l'Arsenal,
AM 28 8°: 142	168	Ms-5208: 489
AM 191 fol.: 429, 430,		

Register

Registret omfattar personer, orter och företeelser som omnämns i brödtext och resonerande noter. Kursiva siffror hänvisar till bild. Persontitlar fungerar endast som vägledning för de omtalades roll i framställningen och skall inte uppfattas som exakta eller uttömmande. Historiska (medeltida) svenska personer placeras i regel på svenskt förnamn, och inte på patronymikon eller latiniserad form om inte en sådan form blivit vedertagen. Byggnader och platser på särskilda orter anges inte särskilt: *Uppsala domkyrka* återfinns med andra ord under *Uppsala*.

- abbreviaturer, se: förkortningar
- Adam av Bremen, krönikör 347
- Alanus de Rupe, dominikanbroder 345, 346, 521
- Albertus Magnus, teolog 444, 445, 450, 473
- Albertus Pictor, målare 501
- Alcuin, se: Alkuin av York
- Alexander III, påve 317, 405
- Alexander VI, påve 302
- alfabet 88, 96, 101, 102, 111, 138, 444
- Alfonso av Jaén, biskop 17, 348, 353
- alinea* 49
- Alkuin av York, skolman 103, 285
- allitteration 380, 382
- allografer 108, 111
- Alsnö stadga 202
- Alvastra 153, 224, 465, 466, 467
- Amman, Jost, träsnidare 42, 56
- Amund, målare 145, 146
- Anastasius IV, påve 318
- Anders Jute, pergamentmakare 41
- Andersson, Elin, latinist 239
- Andersson, Roger, språkhistoriker 236, 475
- Andreas And, domprost i Uppsala 392
- Andreas Jacobi, se: Andreas Jakobsson
- Andreas Jakobsson, prästbroder i Vadstena 235
- Andrén, Anders, arkeolog 208
- Andrén, Carl-Gustaf, historiker 477
- anfanger, se: initialer
- Angers 279
- Anna Pedersdotter (Bielke), bokinnehavare 511
- Annerstedt, Claes, historiker 476, 477
- Ansgar, missionär 35, 404, 405, 455
- antifonalen, antifonarier 159, 335, 369, 370
- antikva 125

REGISTER

- Antikvitetsarkivet, Antikvitetskollegiet 316, 462
- Antonius de Butria, rättslärd 413
- appreciatio*, se: eskatokoll
- Appuna, Östergötland
- Arboga 62, 211, 237, 314
- Arderne, John, läkare 51, 52, 53
- avenga*, se: text (diplomatisk)
- Aristoteles, aristotelism 445, 446, 448, 450, 452, 467
- ark 36, 53, 77–78, 503, 504, 506
- Articuli abbreviati* 515, 516
- Ascenius, Jodocus Badius, boktryckare 500, 505
- Askeby 429, 430, 432, 467
- ars dictaminis* 309, 315
- arvsträd (jfr: släkträd) 394, 395
- auctores*, se: författare
- Augustinus, kyrkofader 279, 328, 332, 333, 452, 465, 469
- Averroes, filosof 450
- Avicenna, filosof 450, 452
- avlatsbrev 312, 515, 516, 517
- Azo av Bologna, rättslärd 460
- Backman, Agnieszka, språkhistoriker 433
- balkar (lagböcker) 13, 378, 382, 385, 388, 397, 399
- Bartholomeus Anglicus, franciskanbroder 446, 448
- Bartolomeus, apostel 59
- Bartolomeus från Brescia, rättslärd 406, 413
- Basel 215, 242, 508, 509, 524
- Benedikt av Nursia, klostergrundare, 288
- benediktinorden 188, 270, 288–289, 455, 465
- Benedikt, Sankt, se: Benedikt av Nursia
- Bengt, biskop i Linköping 460
- Bengt ”den gode”, biskop i Skara 457
- Bengt Jönsson (Oxensterna), riksföreståndare 205, 206, 207, 237, 356, 485
- Bengt Magnusson, lagman i Östergötland 382
- Bengt Nilsson, häradshövding i Valla 484, 485
- Bernar de Botone, rättslärd 413
- Bernhard av Clairvaux, kyrkolärare 118, 353
- Bernhard av Parma, rättslärd 411
- Bero Magni (de Ludosia), se: Björn Magnusson från Lödöse
- Berthelson, Bertil, konsthistoriker 477, 478
- Bese, Johan Stensson, riksråd 432
- beskränning 61
- beslag (bokband) 58, 61, 62, 480, 483
- bibliotek 20, 27, 28, 166, 222, 242–243, 279, 290, 338, 406, 436, 444, 445, 448, 455–491
- bibliotekarier 474, 481, 498
- bibliotekssignum 74, 76, 77, 309, 319, 474, 476, 480, 481
- bind 57, 58, 60
- Birger Gregersson, ärkebiskop i Uppsala 463, 465
- Birger jarl 382, 383
- Birger Magnusson, svensk kung 487
- Birger Månsson, biskop i Västerås 462
- Birger Petersson, franciskanbroder 471
- Birger Petersson, lagman i Tiundaland 383, 390, 392
- Birgitta Andersdotter, birgittinsyster 72, 173, 177, 179
- Birgittaautograferna 51, 53, 118, 119
- Birgitta Birgersdotter (heliga Birgitta) 10, 16, 17, 18, 22, 53, 178, 215, 216, 229, 262, 269, 282, 283, 334, 348, 352, 353, 354, 446
- Birgittas uppenbarelser 17, 18, 24, 25, 118, 120, 121, 150, 229, 233, 236,

- 269, 271, 348, 353–356, 354, 485, 508, 520
- Birgittinorden 165, 166, 227, 350, 352, 474, 479
- Bischoff, Bernhard, filolog 102, 104
- Bjärbökarätten 380, 397
- Björkwall, Gunilla, latinist 30
- Björn Magnusson från Lödöse, domprost i Skara 28, 446, 460, 488, 490, 491
- bladmärken 74, 75
- Blanka av Namur, svensk drottning 311
- blocktryck 501, 523
- blyvitt 50
- bläck 48–50
- bläckhorn 92, 93, 220, 223
- Bock aff dyäffwälsens frästelse* 517, 519
- Boëthius, filosof 448, 461
- Bo Jonsson (Grip), drots 197, 421
- Bohus 14, 22, 334, 487, 488
- bok (pappersmått) 77
- bokband 37, 57–61, 58, 59, 60, 67–74, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 76, 222, 264, 265, 320, 321, 468, 479, 480, 481, 483
- bokbinderi 56, 462, 470, 474
- bokhandel 21, 240–244, 241, 252, 253, 411, 482, 502, 508, 509, 521
- bokimport 327
- ”bokinæ bono” 457
- bokkistor 279, 309, 477, 481, 487, 489
- boklådor, se: bokhandel
- bokmålningar 50, 51, 58, 144–217 (illustrationer flerst.), 229, 269, 276, 277, 280, 286, 326, 328, 329, 330, 336, 337, 340, 341, 343, 352, 376, 391, 394, 396, 411, 412, 420, 431, 454, 459, 471, 472, 479, 483, 489, 504
- bokmärken 284, 286, 287
- ”Boknarren” 486
- bokpriser 77–79, 397, 461, 465
- bokrulle 51, 52, 490
- boksamlingar, se: bibliotek
- bokstäver, form 97
- boktryck 28, 241, 500, 502, 503, 504, 505
- boktryckarmärke 507
- bokägareder 469
- bokägarmärke, se: exlibris
- Bologna 88, 147, 154, 405, 406, 409, 446, 467
- Bonaventura, franciskanbroder 248, 272, 353, 444, 471; pseudo-Bonaventura 276, 281
- Bondesson, Maria Wallenberg, historiker 386
- Bonifatius VIII, påve 410
- Bonifatius IX, påve 215
- bordsläsning 285–286, 289
- Bose, dekan i Linköping 339
- Bothild Petersdotter, birgittinsyster 228, 476
- Botvid, missionär 336, 347
- Brandis, Lucas, boktryckare 508, 511
- Brask, Hans, biskop i Linköping 43, 240, 335, 427, 429, 523
- Breakspear, Nicolaus, kardinal 318
- Bremen 329, 445
- brev, se: diplom
- breve* 302, 303
- breviarier 152, 335, 341, 369, 370
- Breviarium Strengnense* 128, 517, 518
- Breviarium Upsalense* 517
- Broddeatorp 135, 136, 137
- Brunius, Jan, historiker 11, 224, 370
- Brygge 343
- Brynolf Algotsson, biskop i Skara 238, 347, 348
- Budde, Jöns Andersson, birgittinbroder 227, 284, 333, 334
- bullor 302–303, 304, 306, 318
- bältesböcker, se: påsböcker
- Böda kyrka 156, 158
- Cambridge 240
- Camille, Michael, konsthistoriker 217

REGISTER

- cancelleresca italica* 302, 303
Cantus sororum 118, 179, 338–339, 353, 360
capitalis 98, 99, 100, 101, 102
 Carlquist, Jonas, språk-historiker 348, 349, 433, 476
 Carlsson, Gottfrid, historiker 488
 Carruthers, Mary, litteraturhistoriker 281
carta, se: *charta*
Chants royaux sur la Conception (BnF MF 1537) 459, 504
 Chappuis, Jean, boktryckare 410
charta
 Chaucer, Geoffrey, författare 278
 Chr-, se även: Kr-
 Chrétien de Troyes, poet 420
chrismon 307
 Christina Hansdotter Brask, birgittinsyster 179, 180, 230, 233, 476
 Christina Magnusdotter, birgittinsyster 185
 cinnober 49, 50
 cistercienser 153, 165, 188, 224, 243, 465, 467
 Citeaux 153, 252
 Clairvaux 224, 252
 Clanchy, Michael Thomas, historiker 268, 269, 271
 Clemens V, påve 410
 Clemens Henriksson Rytingh, se: Rytingh, Clemens Henriksson
codex, se: kodex
Clementinae 410
 Codex Askabyensis (AM 191 fol.) 429–430, 432–434, 437
 Codex aureus (KB A 135) 455
 Codex Bildstenianus (UUB C 528) 284, 348
 Codex Bureanus (KB A 34) 16, 348
 Codex Grensholmensis (LStB saml. 1a): 433–434
 Codex Kalmarnensis (LUB Dep. 1) 120, 121
 Codex gigas (KB A 148) 55
 Codex Passionarius (RA E 8900) 284, 348
 Codex Verelianus (KB D 4a) 425–426
cola et commata 285
 Collijn, Isak, bibliotekarie 30, 70, 470, 484, 509, 524
commentatores, se: kommentatorer
compilatores, se: sammanställare
 Corbie 104
corla knap 153
Corpus iuris canonici 405, 410–411, 413, 465
Corpus iuris civilis 405, 460
corroboratio, se: text (diplomatik)
 Corvey 455
cursum 309
 Cyprianus, kyrkofader 461
 Dalalagen 380, 382–383, 386, 387, 397
 Dalbyboken (DKB GKS 1325 4°) 153, 154, 264, 265
 Damasus, påve 329, 330
Danaholmsfördraget 437
 Danmark 198, 377, 379
 danska 117–118, 127, 141, 319, 425, 433
 Danzig 244, 319
 datering, datum (diplomatik), se: eskatokoll
 David av Munktorp, missionär 347
Decretum, Gratianus' 405–406, 407, 409, 411, 465, 482
De dignitate et utilitate psalterii 521
 dekretaler 405–406, 409
De Alexandro rege 437
De ludo scacchorum, tabularum et mellarum 421, 430, 431
 Denise, Claude, pappersmakare 45
Den omvända juden och djävulen 427, 433
 devotionsformler 308
 Diarium Vadstenense, se: Vadstenadiariet
dictatores 309

- Didrikskrönikan* 418, 421, 433
Dikten om kung Albrekt 418, 437
 diplom 208, 299
dispositio, se: text (diplomatisk)
 dispositiv urkund 300, 308, 322
diurnale 336
 ”Djävulsbibeln” (KB A 148) 55, 328
 dokumenthand 109
 dombrev 309
 dominikaner 165, 243, 350, 444, 467, 469, 473
 drölerier 148, 200, 202, 203, 217
ductus 95
 Duns Scotus, Johannes, teolog 444, 471
Dyalogus creaturarum moralizatus 128, 507, 510
 DV, se: Vadstenadiariet
 Dverstorp, Nils, språkhistoriker 237
 däckar 178
 Eberhardus Bethunensis, grekist 89
e caudata (e med svans) 104, 105, 118, 125
Een nyttwgh wnderwijsning 127, 523
 eftersättsblad 44, 61
 Ekholst, Christine, historiker 389
 Elin av Skövde, helgon 347
 Elin Gustafsdotter (Sture), frälsekvinnas 275, 426
 e med svans, se: *e caudata*
Engelbrektskrönikan 24, 197, 239, 240,
 Engelbrektsupproret 19, 205
 England 148, 156, 189, 327, 328
 Enånger 59
epistolarium 336
 Ericus Johanni, se: Erik Johansson, general-konfessor i Vadstena
 Ericus Olai, historiskrivare 450
 Ericusbergshandskriften (KB A 70b) 229
 Erik XIV, kung av Sverige 124
 Erik av Pommern, norsk, dansk och svensk kung 197
 Erik den helige, kung av Sverige 336, 347, 461
 Erik Jedvardsson, se: Erik den helige
 Erik Johansson, general-konfessor i Vadstena 233, 355
 Erik Knutsson, svensk kung 307
Erikskrönikan 15, 24, 418, 421, 427, 437, 485
 eskatokoll 306, 308, 310
 Eskil, missionär 347
 Eskil Magnusson, lagman i Västergötland 382
 Estrid Gudmundsdotter, birgittinsyster 228, 231, 475
et (latinsk konjunktion) 108, 111, 125
Eufemiavisorna 13, 14, 15, 332, 418, 420–421, 437, 487–488
 Euklides 448
 evangeliarier 153, 328, 336
 evangelister 46, 47, 282, 337
exempla 350, 351
 exlibris 165, 167, 205, 206, 207, 471, 472, 485
exordium, se: text (diplomatisk)
 extravaganter, *Extravagantes* 410, 411
 Fabri, Johannes, boktryckare 128, 515, 517, 518, 521
 Falk, Valter, typograf 129
 falsar 53, 58
 al-Farabi, polyhistor 450
 al-Farghani, astronom 450
fenestras, se: pärmtitlar
 Ferm, Olle, historiker 485, 487
 filigranbokstäver 148, 150, 151, 156, 157, 161–162, 172
 Finland 33, 165, 315, 318, 384, 393
 Flandern 147
 flockar (lagböcker) 378, 384, 397

REGISTER

- Florens 242, 322
Flores och Blanzeflor 15,
 278, 291, 418, 420, 426,
 427, 430, 432, 437, 467
 folio, se: format
 folkspråk (svenska) i lagar
 13, 19, 377, 380, 398; i
 religiösa skrifter 15–16,
 22–23, 26, 327, 334–335,
 341, 343, 346, 348–351,
 353, 355–356, 361, 364,
 365, 366, 474–475; i
 skönlitteratur 24, 418,
 429; och läskunnighet
 90, 269; och skrivsätt
 111; i diplom 309, 310; i
 böcker 487, 517
 format 15, 53, 313, 410,
 503, 514
 formulärböcker 236, 315,
 319, 463
Fornsvenska legendariet 15,
 16, 278, 284, 348
 fraktur 101, 129
 franciskaner 27, 165, 239,
 243, 350, 444, 460, 467,
 470–471, 482, 511
 Frankrike 13, 147, 148,
 156, 371, 502
 Fredebern, Johan, skriva-
 re 239
 Fredriksson, Anna, lati-
 nist 243, 474–475
 ”Fru Elins bok” (KB D 3)
 426–427
 ”Fru Märta’s bok”, se:
 Codex Verelianus
 Frälsarens regel, se:
Regula Salvatoris
 färgbollar 500, 504, 505–
 506
 färgmedel 50–51
 författare (*auctores*) 248,
 273
 förkortningar 105, 106,
 107, 108–109, 111, 118,
 125, 284, 285, 505
 Förnämliga handlingar
 312
 försätsblad 61
 galläpplen 49
 Gamla Uppsala 329, 464
 Gaufridus de Trano,
 rättslärare 484
 Gdansk, se: Danzig
 Gent 343
 Gerardo da Sabbioneta
 448
 Gerson, Jean, teolog 517
 al-Ghazali, logiker 450
 Ghotan, Bartholomeus,
 boktryckare 17, 28, 128,
 239, 354, 355, 462, 470,
 472, 507, 512, 513, 514,
 515, 517, 518, 520, 523
 Giovanni Campano da
 Novara, matematiker
 448
 glasögon 223, 266, 267
Glossa ordinaria 406, 408,
 411
 glossor 406, 407, 409,
 411, 446, 447
 Goffredus de Trani, rätts-
 lärare 413
 gotisk kursiv, se: kursiv
 gotisk skrift 101, 110, 115,
 125, 126, 127, 129, 303
 Gotland 113, 134, 208,
 316, 382
 Gotman von Ravensburg,
 bokförelse 509
 gradualen 335, 369, 370
 Gratianus, rättslärare 405,
 409, 414
 Green, Dennis Howard,
 filolog 273
 Gregers Mattson (Lillie),
 storman 517
 Gregorius I, ”den store”,
 påve 328, 452
 Gregorius IX, påve 409,
 410, 460, 482
 Greifswald 470
 Greverade, Henrik, han-
 delsman 78
 grifflar 48, 64, 91, 92, 93,
 303
 Grijs, Paul, boktryckare
 28, 521
 Grundmann, Herbert,
 historiker 268, 272
 Grusch, Jean, bokmålare
 154
 gråbröder, se: franciska-
 ner
 Gråbrödradiariet (KB
 A 21) 239, 471
 Gråmunkeholmen (Rid-
 darholmen) 62, 128,
 167, 316, 470–471, 472
 Gudhems kloster, Väster-
 götland 342
 Gudhem, Gotland 465
 Gudmar Fredriksson,
 prior i Vadstena 482

REGISTER

- Guillaume Durand, rättslärare 414
- Gulatingslagen 471
- guldfärg 39, 51, 153, 178, 179, 180
- guldsnitt 70
- Gullick, Michael, paleograf 151, 153, 225
- Gunneng, Hedda, latinist 240
- guskare 43
- Gustaf Algotsson (Sture), riksråd 422, 425
- Gustav I (Vasa), svensk kung 314, 335, 521
- Gustav II Adolf, svensk kung 184, 315, 473
- Gutalagen 378, 380, 382, 386, 397
- Gutasagan* 111, 113, 115
- Gutenberg, Johann, boktryckare 128, 501, 502, 503, 506, 515
- Gyllene legenden, se: *Legenda aurea*
- gåvobrev 304, 310, 311, 469
- Gödel, Vilhelm, språkhistoriker 243, 476, 477
- Göotalagar 380, 386
- hagiografi, se: helgonlegender
- handel med böcker, se: bokhandel
- halvuncial 101, 103
- Hans Brask, se: Brask, Hans
- Hans Gerhardsson (Gerdhson), kaplan i Askeby 429–430, 432
- Hans Hildebrandsson, se: Johannes Hildebrandi
- Hans Skrivare, se: Fredern, Johan
- Hedström, Ingela, språkhistoriker 228–230
- Helena av Skövde, se: Elin av Skövde, helgon
- helgonlegender 346–349, 515
- Helmarshausen, benediktinkloster 329
- Helmik van Nörden, stadsskrivare 251
- Hemming, biskop i Åbo 462, 487
- Hemming Nilsson, ärkebiskop i Uppsala 406, 464, 465
- Hemsjömanualen 370–371, 372–373
- Henning, Samuel, språkhistoriker 237
- ”Henrik VI:s psaltare” 276, 277
- Henrik av Susa, rättslärare 411, 413
- Herr Abboten* 418, 422
- Herr Ivan lejonridaren* 14, 15, 277, 418, 420, 424, 425, 426–427, 437, 487
- Hertig Fredrik av Normandie* 14, 15, 214, 215, 418, 420, 426–427, 429, 433, 488
- Hieronymus, kyrkofader 220, 222, 223, 329, 330, 332
- Hildebrandi, Johannes, se: Johannes Hildebrandi
- Historia Sancti Olai* 418, 421
- Honorius Augustodunensis, teolog 284, 440, 469
- Hostiensis, se: Henrik av Susa
- Hufnageslschrift* 158, 159, 161, 374
- Hugo av Sankt Victor, skolastiker 270, 271, 273, 278
- humaniststilar 101, 102, 125, 127, 124, 127, 129, 505
- Husner, Georg, boktryckare 509
- Huss, Mathias, boktryckare 241
- hybrida 118, 303, 319, 332, 474
- hymnalen, hymnarier 336, 369, 370
- hårstreck 105, 111, 213
- Hälsingelagen 380, 383–384, 386, 397
- hövisk diktning, hövisk kultur 24, 26, 418, 421, 427, 432, 436, 484, 488
- ideografisk skrift 96
- inkunabler 502, 505, 521
- Illich, Ivan, filosof 288
- illuminationer, se: bokmålningar
- incipit* 507

REGISTER

- Ingeborg Gerdsdotter, abbedissa i Vadstena 78
- Ingeborg Åkesdotter (Tott), donator 511, 521
- Ingegerd Ambjörnsdotter, birgittinsyster 177, 179
- Ingevald stadsskrivare 251
- Ingrid av Skänninge, helgon 348
- initialer (anfanger) 115, 116, 148, 156, 162, 218, 384, 505, 507, 518, 520
- Innocentius II, påve 318
- Innocentius III, påve 398
- Innocentius IV, påve 304, 410
- inscriptio*, se: protokoll
- insulär minuskel 101, 104, 110
- interpunktion 103, 108, 109, 272, 285, 288
- intitulatio*, se: protokoll
- invocatio*, se: protokoll
- invokation, se: protokoll
- Ioan präst av Indialand* 425
- Irland 103, 104, 328
- Isidorus av Sevilla 448
- Island 198, 200, 377, 398
- Israel Erlandsson (Finstaätten), biskop 347, 461
- Italien 156
- Jacob ben Mahir, astronom 448
- Jacobus de Cessolis, dominikanbroder 421
- Jacobus de Voragine, teolog 16, 348
- Jakob Ulfsson, ärkebiskop i Uppsala 450, 511, 512, 515, 517, 523
- Jarl Johansson, riddare 484
- Jarrick, Arne, historiker 386
- Jens Andersen (Beldenak), biskop i Odense 316
- Johan III, svensk kung 473
- Johan Johansson från Kalmar, diakon i Vadstena 151, 171, 233, 234, 236, 319
- Johan Matsson, general-konfessor i Vadstena 232
- Johannes XXII, påve 410
- Johannes Andreae, rättslärd 411, 413
- Johannes Fabri, se: Fabri, Johannes
- Johannes från Freiburg, rättslärd 414
- Johannes Gallensis, franciskanbroder 473
- Johannes Gerardi, se: Hans Gerhardsson
- Johannes Guilaberti, påvelig nuntie 465
- Johannes Hildebrandi, birgittinbroder 236, 242, 267, 319, 320
- Johannes Hildebrandis kopiebok (UUB C 6) 315, 320, 321, 322
- Johannes Johansson Kalmarnensis, se: Johan Johansson från Kalmar
- Johannes Matthei, se: Johannes Matsson
- Johannes Monachus, rättslärd 410
- Johannes Teutonicus, rättslärd 406
- johanniter 473
- Johan Präst, birgittinbroder 232
- Johan Ragvaldsson, kyrkoherde i Skepptuna 484
- John av Salisbury, biskop 270, 278
- John of Holywood (Sacrobosco) 448, 450
- Jonsson, Bengt R., litteraturhistoriker 422-423, 425, 436
- jordbrev 300, 310-311
- Julita 300, 307, 312
- Jungfru Marie örtagård* 94, 118, 123, 326, 339, 340
- Justinianus, romersk kejsare 405
- Jöns Andersson Budde, se: Budde, Jöns Andersson
- kalendarier, kalendrar 149, 151, 239, 254-261, 255, 256, 341
- Kalmar 350, 469
- kanonisk rätt 67, 311, 377, 379-380, 383, 389, 392, 404-415, 452, 456, 471, 475, 484, 490
- Kanutus Johannis, se: Knut Jönsson, franciskanbroder
- kapital 58
- Karlsmagnús saga* 421, 467

REGISTER

- Karl Andersson, kyrkoherde 235
- Karl den store, kejsare 103, 421
- Karl Erlandsson (Finstaätten), kanik i Uppsala 89
- Karl Knutsson (Bonde), svensk kung 239
- Karl Sverkersson, svensk kung 300, 301
- Karl Ulfsson (Sparre av Tofta), riksföreståndare 243, 485
- Karl Magnus* 24, 418, 421, 426–427, 430, 432, 437
- Karlskrönikan* 24, 240, 418, 421
- karolingisk minuskel 101, 103–104, 109, 125, 129, 303
- Karolus Andree, se: Karl Andersson
- kartusianer 28, 345, 508, 509, 521
- Katarina av Vadstena, dotter till heliga Birgitta 348, 514, 515
- Katarina Bengtsdotter, birgittinsyster 173
- Katarina Gudmundsdotter, birgittinsyster 228–229, 230, 247
- Katarina Nilsdotter, birgittinsyster 309
- Katarina Sunesdotter, svensk drottning 342
- Katarina Tyrgilsdotter, birgittinsyster 273
- Katarina Ulfsdotter, se: Katarina av Vadstena
- katener 21, 63, 64, 70, 71, 280, 457, 468, 469, 471, 473, 476, 484, 497
- kedjeböcker, se: katener
- Kihlman, Erika, latinist 488, 491
- Kina 35, 41, 501
- klarisseeorden 473
- Kleberg, Tönnes, bibliotekarie 462–464
- Klemming, Gustaf Edvard, bibliotekarie 435
- kloster och konvent 103, 240, 465
- knittelvers 15, 24, 53, 421
- Knut Bosson (Natt och Dag), biskop i Linköping 267, 423
- Knut Eriksson, svensk kung 311
- Knut Jönsson, franciskanbroder 62, 470, 472, 511–512, 523
- Kock, Johan Fredrik, tecknare 226
- kodex 53, 54, 55
- kollektarium* 336
- kolofon 178, 428, 507, 517
- kolon, se: interpunktion
- kommentatorer (*commentatores*) 248, 273
- Konrad von Soltau, teolog 461
- Konstantinopel 515
- Konstanz, konciliet i 78, 215, 242, 322
- Konung Alexander* 24, 418, 421, 467
- Konungastyrrelsen* 16, 271
- kopertband 58, 59, 60, 320, 321, 464, 481
- kopieböcker (jfr: registratur) 299, 313, 319
- Korner, Hermann, krönikör 473
- Kornhall, David, språklarissiker 426, 430
- korrekturläsning 227, 273, 293, 505
- Kr-, se även: Chr-
- Kristian I, kung av Danmark, Norge och Sverige 316
- Kristian II, kung av Danmark, Norge och Sverige 316, 317
- Kristina av Stommeln 445
- Kristina Nilsdotter (Gyllenstierna), birgittinsyster 181, 184, 185, 344
- Kristoffer av Bayern, kung av Danmark, Norge och Sverige 395
- Kristoffers landslag 205, 207, 385, 395, 397, 399, 485
- krönikor (se även titlar på enskilda krönikor) 15, 24, 53, 167, 271, 349, 418, 421, 448, 457, 464, 467
- Kungliga biblioteket 166, 356, 484
- kungliga tryckeriet 523

REGISTER

- kursiv 18, 99, 109, 111,
117, 118, 125, 126, 285,
303
kustoder 74
kvart, kvarter, se: format
kvaterner, kvaternioner
54, 285
kvinterner 54
Köln 232, 328, 345, 445,
467
Köpenhamn 88
- lagböcker 26, 151, 160,
161–165, 163, 164, 195,
196, 197, 198, 199, 200,
201, 202, 203, 204, 205,
206, 207, 208, 209, 210,
211, 237, 377–400, 376,
381, 384, 391, 394, 396
lagkommissioner 207–
208, 378, 389, 392–393
*La grant danse macabre des
hommes et des femmes* 241
lagsagor 378–380, 383–
385, 387, 380, 390, 393,
402
landskapslagar 13, 22,
378–379, 386, 387, 390,
392, 399–400, 456
landslagen 379, 387
Lars av Vaksala, kanik i
Uppsala 359, 462, 469,
482, 487
Lars Finvidsson, skrivare,
kanik 236, 237
Lars Ulvsson, lagman i
Södermanland 392
latin, användning av 16,
20, 24, 26, 67, 111, 134,
137–138, 288, 309–310,
355, 356, 444, 474, 475; i
religiös litteratur 12, 35,
335, 348, 350; kunnighet
i 90–91, 231, 268–269
Laurentius (sankt Lars),
martyr 290, 329, 330
Laurentius av Vaksala, se:
Lars av Vaksala
Laurentius Magni, domi-
nikanbroder 473
lectio divina 288–289
lectio scholastica 288
Legenda aurea 16, 348,
508, 509
legendarier 336, 338
Leipzig 446, 461
lekmanhandskrifter
417, 422, 424, 434, 436,
438
lektionarier 31–32, 179,
336, 456
lettera antica 125
Liber daticus 109
Liber extra 406, 408, 409,
410, 411, 414, 456, 460,
482
liber horae, se: tideböcker
Liber sextus 410, 411
ligaturer 99, 104, 109,
111, 117, 125, 374
Lilla rimkrönikan 51, 64,
418, 421–422, 426–427,
432, 437
Lindberg, Sten G., bok-
historiker 477, 503
linjering 64, 65, 66, 67,
104, 183, 302, 303
Linköping 236, 460, 461
litteracitet 13, 88–93, 109,
263, 266–281, 284–286,
288–289, 291, 388–389,
399, 437, 484–485
liturgiska böcker 11–12,
31, 224, 254, 335–339,
341, 370–371, 404, 456,
474, 481
logografisk skrift 96
lombarder 115, 116, 162
lombardisk rätt 389
London 53, 240
Lübeck 17, 78, 239, 319,
355, 462, 474, 502, 508,
509, 511, 512, 513, 514,
515, 521, 523, 526
Lucidarium, birgittinska
ordensföreskrifter 227–
228, 272, 288
Lund 329, 456, 470
Lydeke, kyrkoherde 225
lägg (vikta ark) 44, 53–54,
57–58, 61, 74
läggsignaturer 36, 61, 74,
75, 86
läskunnighet, se: littera-
citet
läsning 26, 57, 90, 91,
232, 263–291, 362, 505
Lödöse 469
Magdeburg 512, 513
magister Mathias, se Mats
Övidsson
Magnus Andreasson,
skrivare 170, 171
Magnus Eriksson, svensk
kung 14, 16, 22, 311, 334,
393, 465, 487

- Magnus Erikssons landslag 22, 200, 201, 202, 203, 205, 208, 237, 309, 384, 385, 386–387, 390, 393, 394, 395, 396, 397, 399, 400, 467, 488
- Magnus Erikssons stads- lag 45, 116, 163, 165, 204, 210, 211, 385, 390, 397, 399
- Magnus, Johannes, ärkebiskop i Uppsala 335
- Magnus Ladulås, svensk kung 311, 314
- Magnus Nilsson (Stiernkors), biskop i Åbo 318
- Magnus Unnesson, generalkonfessor i Vadstena 232
- majuskelskrift 97, 101, 102
- maniculae*, se: pekande händer
- manualen 31, 336, 338, 370–371, 372–373, 456, 514
- Manuale Upsalense* 514
- Marchesinus, Johannes, franciskanbroder 471
- Margareta I, drottning av Danmark, Norge och Sverige 204
- Margareta (Leijonhufvud), drottning 126, 127
- marger, marginaler, marginaldekor 61, 147–148, 154, 172, 180, 182, 217, 284, 407
- Maribo 319
- Mariefred 129, 345, 521
- Marienbrunn 319
- Mariendal 319
- Marienwold 319
- Martin, Johan Fredrik, konstnär 477, 478
- martyrologier 338
- Masth, Antonius, påvligt sändebud 515
- Mathias av Linköping, se: Mats Övidsson (Ouidi)
- Mats Övidsson (Ouidi), ”magister Mathias”, präst 18, 332, 351, 445–446
- Mattias Gregersson (Lillie), biskop i Strängnäs 316
- Maximilian I, kejsare 129
- MB I, MB II, se: Medeltidens Bibelarbeten
- Mechtild av Hackeborn, cisterciensnunna, mystiker 270, 289, 343, 353
- Medeltidens Bibelarbeten 332–335
- ”Medicinrullen” (KB X 118) 51, 52
- Messenius, Johannes, fornforskare 166, 314–315
- Milveden, Ingmar, musikvetare 371
- miniatyrer 50, 148
- minimer 115
- minium*, se: mönja
- minuskler 97, 100, 101, 103, 303, 305
- Missale Aboense* 514
- Missale Lincopense* 114, 115
- missalen 31–32, 41, 128, 156, 157, 158, 254, 335–336, 338, 369–370, 456, 503, 513
- Missale Strengnense* 128, 255, 257–261, 472, 513, 514, 517
- Missale Upsalense* 128, 522, 524
- Moberg, Lena, språkhistoriker 237
- de Molder, Jan, bildhuggare 274, 283
- Montpellier 448, 467
- MPO-projektet, MPO-samlingen 11–12, 30–33, 154, 328, 338–339, 370, 374, 405–406, 410, 452
- multitextböcker 417, 434, 438
- Munkaliv 171, 181, 322
- musikalier, musikhandskrifter 339, 368–374, 372–373
- Myrdal, Janken, historiker 164, 396
- Märta Ulfsdotter (Sparre), frälskvinna 275, 425–427
- Märta Eriksdotter (Leijonhufvud), frälskvinna 126–127
- mönja 50, 148
- Namnlös och Valentin* 24, 418, 421, 427, 433, 437
- narratio*, se: text (diplomatik)

REGISTER

- nasalstreck 105
Necrologium Lundense 36, 109
 Nederländerna 90, 317, 502,
 Niblaeus, Erik, historiker 328
 Niccolò Niccoli, humanist 125
 Nicolaus, Amundi, se: Nils Amundsson
 Nicolaus av Lyra, teolog 462
 Nicolaus de Biard, teolog 484
 Nicolaus de Nicolai, skriftställare 430, 431
 Nicolaus Laurentii, se: Niels, bokbindare i Vadstena
 Nicolaus Ragvaldi, se: Nils Ragvaldsson
 Niels, bokbindare i Vadstena 70
 Niklas Djäken, härads-hövding 195, 197
 Nils Amundsson, general-konfessor i Vadstena 228
 Nils Hermansson, biskop i Linköping 348
 Nils Ragvaldsson, generalkonfessor i Vadstena 118, 333, 339
nomina sacra 109
 nordiska sjuårskriget 460
 Noreen, Erik, filolog 422
 Norge 198, 200, 377, 379, 398
 norska 24, 117–118, 127, 319, 320
 notarialinstrument 312
 notation, notskrift 370–371, 372, 374
notificatio, se: text (diplomatik)
notitia 300
Nyia testamentit på Swensko, Thet 127, 523
 Nydala 224, 315, 465
 Nygren, Ernst, historiker 319
 Nürnberg 41, 45, 177, 529
 Nädendal 165, 227, 244, 285, 333, 349, 481–482
 Närkelagen 380, 403
 Ockham, William av 444
 Odenius, Oloph, antik-varie 30
 oktav, oktavo, se: format
 Olaus Johannis Gutho, student i Uppsala 450, 451, 452, 482
 Olaus Petri, reformator 251
 Olaus Thorstani 448
 Olav II Haraldsson, ”Olav den helige”, kung av Norge, 72, 290, 421
 Olavus Petri, se: Olof Petersson
 Olof Björnsson, ärkebiskop i Uppsala 384
 Olof Petersson, birgittinbroder 235
 omfärd 311
ordinarius 338
 Orléans 446
 Ovidius, skald 278
 Oxford 147, 154, 240, 279, 467
 paleografi 95
 paleotyp 502
 papper, användning av, tillverkning 18, 37, 41–44, 42, 57, 77–78, 86, 452, 456, 474, 490, 501, 503
 papyrus 36–37, 38–39
 Paradiso, birgittinkloster 319, 363
 ”Paradisträdgården” 416, 418
 Parral 222
 Paris 88, 147, 154, 187, 240, 242, 279, 320, 343, 357, 392, 445, 446, 448, 459, 464, 467, 470, 485
 Paschalis II, påve 306
passionale 336
 Pax Mariae, se: Mariefred
pecia 411
 Peder Månsson, Vadstena-broder 37, 49–50, 452
 pekande händer 160, 284
 penna, se: skrivdon
 pennkniv, se: skrivdon
Pentateukparafrasen 16, 332
per (preposition) 108
 pergament, användning av, tillverkning 18, 36–41, 39, 40, 54, 55, 57, 77, 302, 452, 456, 474, 490, 503, 520, 523–524

- periodus* 103
 pertinensformler 310
 Perugia 462
 Petrarca, Francesco 125
 Petrus Astronomus,
 birgittinbroder 450
 Petrus de Dacia, domini-
 kanmunk 445
 Petrus de Sampsona, rätts-
 lärd 460
 Petrus Hispanus, lärd 450
 Petrus Johannis, präst i
 Strängnäs 482
 Petrus Lombardus, teolog
 452, 490
 Petrus Olavi från Alvastra
 348, 353
 Petrus Olavi från Skän-
 ninge 118, 123, 348, 353
 Pettersson, Theresia,
 språkhistoriker 239
 Piérart dou Tielt, illumi-
 natör 420
 piktografisk skrift 96
plica 306
 Poggio Bracciolini, Gian
 Francesco, humanist 125
 pontifikale 338
 post (pappersstapel) 42,
 43
 postillor 338, 351, 364
prae (preposition) 108
praegothica 303, 307
 Prag 320, 322, 446
 predikningar 21–22, 23,
 26, 166, 231, 248, 350–
 351, 474–475, 480
 Prest, Johannes, se: Johan
 Präst
 pris på böcker, se: bok-
 priser
pro (preposition) 108
processionale 338
Procopius 433
 profan litteratur 417–418,
 434
promulgatio, se: text
 (diplomatik)
Prosaiska krönikan 418,
 421, 426, 427, 432
Protoevangelium Jacobi
 274–275
 protokoll 306–307
 Präst, Johannes, se: Johan
 Präst
 psalterier 338, 369
 Psalterium Scarense 369
 pulpeter 46, 47, 48, 64,
 223, 238, 274, 279, 280,
 457, 458, 459, 481, 483,
 489
 punkt, se: interpunktion
 purpurfärg 39, 40
 påsböcker 58, 59
 pärmor 57–62, 59, 64,
 68–73, 74, 76, 77, 84,
 264, 265, 280, 464, 471,
 480, 481, 483, 486, 526
 pärmtitlar 71, 74, 76, 77,
 471, 480, 481
quadrivium 88, 485, 488
Quattuor oraciones 353
 raderkniv, se: skrivdon
 Ragvaldi, Nicolaus, se:
 Nils Ragvaldsson
 Ragvaldsson, Nils, se:
 Nils Ragvaldsson
 Nils Ragvaldsson
 Ramborg Staffansdotter,
 birgittinsyster 227
 Ravenna 39, 41
 Ravensburg, se: Gotman
 von Ravensburg
 Raymond av Penyaforte,
 rättslärd 409
 regest 308
 register, *registrum* (jfr:
 index) 236, 284, 313–
 314, 316–317, 319, 414
 registratur 313–314
Registrum ecclesie Aboensis
 (RA A 10) 314–315, 318
*Registrum ecclesie Lincopen-
 sis* (RA A 9) 314, 317–318
Registrum ecclesie Upsalensis
 (RA A 8) 314, 317
Regula (Sancti) Salvatoris
 272, 278, 288, 350, 352
 Reklamant 86
 Reval 235, 319, 470
Revelationes (celestes), se:
 Birgittas Uppenbarelser
Revelationes extravagantes
 289, 353
 Richolff, Jürgen, bok-
 tryckare 127, 523
 riddardiktning 13
 Riddarholmen, se:
 Gråmunkeholmen
Riddar Paris och Jungfru
 Vienna 24, 418, 421, 429
 Riksarkivet 224, 312, 316
 Riksregistraturet 314,
 316–317
 Rimbart, ärkebiskop av
 Hamburg-Bremen 35

REGISTER

- ris (pappersmått) 77–78
 Rogge, Kort, biskop i
 Strängnäs 28, 302, 461,
 513, 517, 523
 Rom 242, 452
 Roma, Gotland 465
 romersk rätt 377, 379–380,
 383, 389, 392, 411
 Rosén, Jerker, historiker
 239
 rosenkrans(-gillen) 344–
 346
 Rostock 128, 232, 446, 461
rotulus, se: bokrulle
 rotunda 129
rubrica 49
 runor 35, 88, 134–137, 136
 Rydén, Thomas, konst-
 historiker 153
 ryggtitlar (bokband) 74
 Ryttingh, Clemens
 Henriksson, dominikan-
 broder 28, 461, 473, 482,
 484
Rådmannens son i Ungern
 433
 Räk, Jöns Andersson, se:
 Budde, Jöns Andersson
 rättsbok, rättsböcker 378
 rödfärg 49, 222, 223, 424
 rödläsk 67
 Saba, se: Julita
Sachsenspiegel 198, 217
sacra pagina 288
 Sacrobosco, se: John of
 Holywood
 Saenger, Paul, biblioteka-
 rie 275, 279, 285
 sakramentariet 338
 Salsta 237
 Salutati, Coluccio 125
salutatio, se: protokoll
 samlingshandskrifter 24,
 422, 433–434, 436, 438
 sammanställare (*compila-
 tores*) 248, 273
sanctio, se: text (diploma-
 tik)
 Sankt Lars, se: Lauren-
 tius, martyrer
 Sankt Olav, se: Olav II
 Haraldsson
Schacktavelslek 418, 421,
 427, 430, 432, 437
 Schmid, Toni, arkivarie 30
 Schück, Herman, histo-
 riker 239, 462
schwabacher 129
scriptura continua 98, 103,
 275
 sedes, se: format
 sedvanerätt 377, 380,
 383–384, 389
sekventarium 338
 Seneca, skriftställare 473
 seriffer 97, 105, 148
Sermo Angelicus 334, 353
 sexterner 54
 siffror 74, 117, 450
 Sigfrid, missionär 347
 Sigfrid Rutgersson, biskop
 i Skara 465
 Sigge Ulfsson (Sparre av
 Hjulsta och Ängsö),
 biskop 425
 sigill 298, 300, 301, 304,
 305, 306, 307
 Sigtuna 243, 339, 414,
 444, 469, 482
 Silverbibeln (UUB DG 1)
 39, 40
 silverfärg 39, 51
 Siward, missionsbiskop
 404, 445, 464
 Sixtus IV, påve 450
Sju vise mästarer 430, 437,
 440, 441
Sjärens kloster 270
Sjärens tröst 211, 237, 270,
 278, 351, 442
 Sjöholm, Elsa, historiker
 389
 Skara 336, 446, 457, 469,
 484, 488, 491
 Skaramissalet 36, 96, 102,
 104, 105, 106, 107, 108,
 154, 335, 337, 369, 374,
 457
Skemptan 427
 skaffärd, skafthållning
 311
 skolor 88, 90, 456, 462,
 467, 469, 470, 473
 skriftrulle, se: bokrulle
 skriftspegel 66
 skriftsystem, skrifttyper,
 utveckling 100, 101
 skriftunderlag 36–37
 skriptorier 165, 179, 222,
 227, 462, 471, 474
 skrivare (*scriptores*) 19, 24,
 26, 34, 46, 47, 65, 78, 93,
 95, 109, 151, 154, 220,
 221–224, 223, 227–240,
 229, 234, 238, 248, 269,
 272–273, 483, 510

- skrivdon 45, 46, 47, 48, 91, 92, 93, 95, 220, 223, 238
 skrivkunnighet, se: litteracitet
 skydds brev 312
 Skåne 265, 316, 481
 Skänninge 16, 350, 469
 sköntryck 505, 506
 skötning 311
s longa 104–105, 111, 125, 127
 slottsbranden 1697 i
 Stockholm 39, 312, 324
 släkträd (jfr: arvsträd) 412, 413, 414
 Smedh, Johann, se: Fabri, Johannes
 Småberg, Thomas, historiker 436
 Smålandslagen 369, 380, 382, 487
 Snell, Johan, boktryckare 28, 128, 470, 507, 510, 511, 523
 snitt (bokband) 56, 60, 61–62, 67, 70, 75, 77, 85, 222, 479
 Spanien 38, 41, 103, 104, 448
 Spegelberg, Johan, skrivare 240, 427, 428, 429
 ”Spegelbergs bok” (KB D 2) 122, 427, 428, 429
 spegelblad 61
 spännen (bokband), se: beslag
 stadslagen, stadslagar 91, 165, 237, 379, 385, 390, 393, 397, 399
 statshandlingar 312
 Stefan, ärkebiskop i Uppsala 153, 224, 300, 301, 317, 405
 Sten Sture den yngre 316, 344
 Sten Sture den äldre 302, 515, 521
 stilgutning 502–503
 Stockholm 39, 316, 380; bibliotek i 27, 315, 444, 462, 471, 472, 473, 482; konvent i 62, 64, 71, 165, 167, 239, 243, 316, 350, 444, 469–473, 472, 484, 511; bokproduktion och skrivare i 128, 165, 167, 237, 239, 312, 356, 470–471, 507, 511, 515, 523
Stora rimkrönikan 64
 Strasbourg 470, 501, 508–509
 Strängnäs 27, 28, 261, 461, 469, 509, 517, 523
Sturekrönikan 24
stylus, se: grifflar
 Ståhl, Peter, latinist 236
 Stör, Nicolas, träsnidare 176, 177
scriptio, se: eskatokoll
Summa aurea 411
summa dictaminum 309
 Suso, Henrik, mystiker 228, 353
 Svante Nilsson Sture 316
 Svante Sture den yngre 126, 127
 svartbröder, se: dominikaner
 Svealagar 380, 382, 386
 Sven i Frötuna, kyrkoherde 484
 Sveno Jacobi, biskop i Skara 28, 460
 svenska språket, användning av, se: folkspråk
 Svenskt Diplomatarium 313
 Svansson, Lars, språkforskare 115
 Sverker den yngre, svensk kung 398
 Sverker den äldre, svensk kung 318
 syllabisk skrift 96
 Syon 319, 363
 Systrarnas sång, se: *Cantus sororum*
 sättnare 241, 500, 502, 504, 505
 sätthake 500, 504, 505
 Södermannalagen 199, 200, 378, 380, 383, 388, 392–393, 394, 397
 Södra Råda kyrka 145, 146, 187
 Tallinn, se: Reval
 Tamm, Ditlev, rättshistoriker 389
 Tancred av Bologna, rättslärd 413
 testamenten 311
 text (diplomantik) 306, 308
 textualis 18, 101, 110, 111,

REGISTER

- 112, 113, 114, 115, 128, 285, 474, 505
 textura 128, 129
The Nyie Testamentit på Swensko 127
 Thomas, biskop i Åbo 469
 Thomas av Aquino, teolog 235, 332, 444, 450, 452, 490
 Thomas Becket, ärkebiskop av Canterbury 283
 Thorkel Elofsson, birgittinbroder 171, 172
 Thukydidens, historie-skrivare 483
 tideböcker 145, 168, 341, 343, 362
 tidegård 147, 227, 341, 359
 Tideke/Tidekinus, birgittinbroder 233
 Tiohäradslagen, se: Smålandslagen
 titelsida 507
 titelskyltar, se: pärmtitlar
 Torshälla kyrka 267
 Torstunamissalet 30, 369
trivium 88, 456, 485, 488
 Trolle, Gustav, ärkebiskop i Uppsala 317
 Troyes 41, 45
 tryckpress 500, 504, 506
 tränband 320, 321
 träsnitt 17, 42, 56, 176, 238, 241, 340, 500, 511, 522
Tungulus 427, 433, 435, 441
 tusch 48
 Tyrnerus, se: Törner
 Andersson, präst i Åbo
 tyska 19, 35, 111, 127, 270, 271, 320, 351, 365, 421, 422, 442
 Tyskland 41, 45, 77, 84, 86, 90, 103, 129, 165, 189, 198, 229, 327, 481, 502, 508
 tänkeböcker 23, 90, 237, 239
 Törner Andersson, präst i Åbo 242
 Ulf Abjörnsson, riksråd 488
 Ulf Bengtsson (Sparre av Hjulsta och Ängsö), häradshövding i Gästrikland 425
 Ulf Birgersson, general-konfessor i Vadstena 348
Um styrils konunga ok höftingha, se: *Konungastysyrelsen*
uncialis 100, 101, 102, 130, 131
 Undorf, Wolfgang, bibliotekarie 521
 universitet 240, 444
 Unnesson/Unnonis, Magnus, se: Magnus Unnesson
 Upplandslagen 207–208, 378, 380, 383, 385, 386–388, 390, 392, 393, 397, 487
 uppdragare 500, 504, 505
 Uppsala (se även: Gamla Uppsala) 27, 88, 154, 243, 329, 456, 462–463, 470
 Uppsala universitet 450, 463, 465, 512, 523
 Uppsala universitetsbibliotek 166, 230, 231, 233, 315, 331, 336, 356, 463, 469, 473, 484
 urkunder 300
 utmärkningskrift 102
 Vadstena kloster 216, 226, 322, 345–346, 349, 350, 353, 484–485; böcker i 17, 20, 21, 24, 26, 28, 57, 74–78, 165–166, 168, 169, 184, 242, 256, 315, 319–320, 343, 371, 473–477, 478; läs- och skrivkunnighet i 90, 91; bokproduktion i och för 128, 154, 171–172, 181, 184, 197, 225, 227–228, 229, 230, 231–233, 237, 334–335, 515, 520, 523
 Vadstenadiariet (UUB C 89) 166, 225, 227, 232, 235, 247, 320, 515
 Vadstena klostrets privilegiebok (RA A 19) 315, 318–319, 320
 Vadstena klostrets stora kopiebok (RA A 20) 236, 315, 319, 320
 Vallentunakalendariet (SHM 21288) 224, 336, 445

REGISTER

- Varnhems kloster 314, 465, 467
vattenmärken 43, 44, 45
vaxtavlor 51, 53, 91, 92, 93
Venedig 242, 508
Verelius, Olof, forskare 425
Vergilius, författare 98, 99, 139
Versio Vulgata, se *Vulgata*
Viborg 469
Viby 300, 312
vidtryck 505, 506
vidimationer 299, 313
Vilhelm av Conches, skolastiker 473
Vilhelm av Sabina, påvlig legat 311, 409, 456
Vincent av Beauvais, skolastiker 448, 452, 473, 482
virgula 49
Visby 465, 469
Vita cum miraculis b. Katherine 507, 514
vitae, se: helgonlegender
Vita et processus canonizationis b. Brynolphi 238
Vitae patrum 233, 334
vitriol 48–49
Vogt, Helle, rättshistoriker 389
volumen, se: bokrulle
Vor fruwe thyder 523
Vreta kloster 153, 188, 225, 465
Vulgata 222, 332
Vår Fru tider 291, 341, 523
Vår Herres pinobok (KB A 3) 57, 179, 184, 284, 285, 286, 287, 349
Värmlandslagen 380
Västergötland 393
Västerås 461, 464, 469, 484
Västgöotalagen, Yngre 200, 202, 380, 382, 386, 397
Västgöotalagen, Äldre 115, 160, 161, 225, 378, 380, 381, 382, 386, 397, 398, 413
Västmannalagen 380, 383, 385, 386–388, 392, 397
Växjö 347, 460
Walde, Otto, bibliotekarie 473
Walta, Ville, språkhistoriker 227, 243, 474
Wiegendruck 502
Wien 446, 488, 490
Wiktorsson, Per-Axel, språkhistoriker 202, 204, 224–225, 237, 355, 426, 432, 485, 487
William av Ockham 444
Wollin, Lars, språkhistoriker 332, 335
Wolodarski, Anna, bibliotekarie 30
x-höjd 96, 115
xylografiskt tryck, se: blocktryck
Yngre Västgöotalagen, se: Västgöotalagen, Yngre
Yttergrans kyrka 512
Zenzelinus de Cassanis, rättslärd 411
å (bokstav) 96, 127, 362
Åbo 165, 314, 318, 462, 469
Åström, Patrik, språkhistoriker 19, 426, 427
ä (bokstav) 96, 111, 127
Äldre Västgöotalagen, se: Västgöotalagen, Äldre
Ängels Predikan, se: *Sermo Angelicus*
ö (bokstav) 96, 111, 127
Örebro 393
Östgöotalagen 162, 164, 198, 199, 376, 380, 382, 385–386, 388, 390, 391, 397, 487

MEDIEHISTORISKT ARKIV

publicerar antologier, monografier – inklusive avhandlingar – och källsamlingar på både svenska och engelska. För att säkerställa seriens vetenskapliga kvalitet underkastas insända manus som regel dubbelblind granskning av oberoende sakkunniga.

Redaktionskommittén består av Elisabet Björklund (Lunds universitet), Marie Cronqvist (Lunds universitet), Anna Dahlgren (Stockholms universitet), Erik Edoff (Umeå universitet), Johan Jarlbrink (Umeå universitet), Åsa Jernudd (Örebro universitet), Solveig Jülich (Uppsala universitet), Charlie Järpvall (Linnéuniversitetet), Mats Jönsson (Göteborgs universitet), Matts Lindström (Uppsala universitet), Patrik Lundell (Örebro universitet), Charlotte Nilsson (Lunds universitet), Sonya Petersson (Stockholms universitet) och Pelle Snickars (Lunds universitet).

Redaktör: Andreas Nyblom (Linköpings universitet)

I digital form är Mediehistoriskt arkiv en CC-licensierad bokserie – erkännande, icke-kommersiell, inga bearbetningar 3.0. Böckerna kan fritt laddas ned i pdf-format från www.mediehistorisktarkiv.se. Vi ser gärna att de används och sprids.

Fysiska böcker kan beställas via nätbokhandlare eller Lunds universitet: www.ht.lu.se/serie/mediehistorisktarkiv

E-post: skriftserier@ht.lu.se

MEDIEHISTORISKT ARKIV 54

•

GRAFISK FORM

Johan Laserna

OMSLAG

Jonas Nordin

BILDREDIGERING

David Laserna

TRYCK OCH BOKBINDERI

Livonia print, Riga 2022

•

Dokumentationsfotografier av och ur böcker är, om inget annat anges, tagna av de förvaltande institutionerna eller respektive författare. Miljö- och föremålsfotografier är, om inget annat anges, tagna av Jonas Nordin. Förklarande linjgrafik är utförd av Jonas Nordin.

•

ISSN 1654-6601

<https://doi.org/10.54292/b1vc20oock>

ISBN (tryck) 978-91-985800-6-8

ISBN (pdf) 978-91-985800-7-5

